

A

a (189) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «ale, zaś, jednak; i»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26]. Słysz modlitwę, jaż nosimy,/ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. A wiem, prawi, pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10, 2]. Δ *gram.* spójnik współrzędny zespalający składniki zdania lub zd. jednorodne, przeciwstawne, rzadziej łączne; używany też emfaticznie, zwłaszcza na początku zd. Δ *etym.* pie. ablativus zaimka **e-* || **o-* «ten»; psł. **a* partykuła nawiązująca i wzmacniająca, wtórnie spójnik przeciwstawny «ale» i łączny «i»; ogśłow. – czes. *a* «i», rzadziej «ale», ros. *a* «ale; i», sch. *a* «ale, i»; scs. *a* «ale», rzadziej «i» oraz «gdyby, chociaż» (por. lit. *o* «i; ale», stind. *āt* «potem; i; tak», awest. *āat* «potem; i; ale»).

AK

aby (21) [Kgn, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, RP] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «okolicznikowe, zwłaszcza celu – żeby»: Uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło, a k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskim, aby świeciły nad ziemią [BZ I, 71, 24-26]. 2. «dopełnieniowe, nazywane też przedmiotowymi – żeby, że»: Więcci jęli Boga prosić,/ Aby je tym darował,/ Aby jim jedno plemię dał [LA, 173, 30-31]. 3. «przydawkowe – że, żeby»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo krasną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* jak wszystkie spójniki, w których skład wchodzi morfem *by*, obligatoryjnie przyłącza ruchome końcówki

osobowe. Δ *etym.* psł. **aby* pierwotnie part. ograniczająca «byleby», wtórnie spójnik celowy, warunkowy, dopełnieniowy; zrost spójnika **a* z wykładnikiem trybu przypuszczającego, w postaci 3. os. lp. aorystu **by* od czas. **byti*; ogśłow. – czes. *aby*, ukr. *abý* «żeby, aby», ros. dial. *abý*, scs. *aby* «gdyby».

Δ *por.* **by, być.**

AK

ach! (1) [LA] Δ *zn.* «wykrzyknienie wyrażające żywy odruch uczucia»: Ach, krolu wieliki nasz,/ Coż ci dzieją Męszyjasz [LA, 173, 1]. Δ *gram.* wykrz. Δ *etym.* psł. **ax̥*; ogśłow. – czes. *ach*, ros. *ach*, sch. *ah*; podobne wykrzyknienia także w innych językach ie.

BT

aczkolić (1) [List] Δ *zn.* «chociaż»: Wiedz, moja namilejsza panno, iż aczkoliciem ja ot ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ *gram.* spójnik *aczkoli* wprowadzający zd. okolicznikowe przyzwolenia, tu wzmocniony skróconą part. *ci* oraz przyłączający -*em*, czyli skróconą postać 1. os. lp. cz. ter. czas. *być*. Δ *etym.* zrost spójnika *a* (← psł. **a*) z pierwotną formą nieos. zaimka pytajnego *cz* (psł. **čb*) «co?» oraz part. uogólniającą *koli* (psł. **koli* || **kolě*), tu wzmocniony skróconą part. ekspresywną *ć* (← *ci* ← psł. **ti*), czyli formą C. psł. zaimka osobowego *ty* (tzw. *dativus ethicus*); zach.słow. – głuż. *hačkuli*, czes. *ačkoli*, stślc. *ačkoli*. Δ *rozwój*: w postaci z part. -*ć* w j. stpol. jednostkowe, występujące obok *acz*, *aczkakole*, *aczkoale*, *aczkoli*, *aczkolwie*, *aczle*, spełniających tę samą funkcję; współczesny odpowiednik formy *aczkoli* to wzmocnione kolejną part. -*wiek* (← psł. **věko*) nacechowane, książk. *aczkolwiek*.

Δ *por.* **czsokoli, gdziekoli, jakokoli, kakoćkoli, ktokoli, -ć.**

AK

adwent (2) [Kgn] Δ *zn.* 1. «przyjście»: Czoż ci oni tego to adwe(n)tu miłego <Krysta> są k sobie przyjąć byli pożądalī [Kgn II, 35, 3]. 2. «okres liturgicznego przygotowania do świąt Bożego Narodzenia»: Owa w pirwe niedziele tego to adwentu pożądalī są wierni krześciani przyszcia jego [Kgn II, 35, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. *adventus* «przyjście»; inter. Δ *rozwój*: termin kościelny wprowadzony do j. stpol. wraz z chrześcijaństwem, najpierw w *zn.* «przyjście Chrystusa na ziemię» → «dzień upamiętniający hist. przyjście Chrystusa» → «okres poprzedzający dzień Bożego Narodzenia, najpierw 40-dniowy, następnie 4-tygodniowy».

KDK

albo (7) [Kśw, Kgn, RP] Δ *zn.* «spójnik» 1. «łączący człony alternatywne oraz wprowadzający zd. rozłączne – czyli, bądź»: Pokazuję iż są grzesznicy czwioracy, bo mowi to słowo albo siedzącym, albo śpiącym, albo leżącym, albo umarłym [Kśw, 11, 10-11]. 2. «wprowadzający treści łączne – i, zarówno jak»: Bądź to stary albo młody./ Żadny nie udzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 11]. Δ *etym.* w j. pol. forma *albo* powstała ze starszej *alibo* po zaniku *i*, spowodowanym rozwojem fonetycznym, tak też – dłuż. *albo* «lub», błr. *albo* «lub». Δ *rozwój*: częsty w j. stpol. oraz współczesnych gwarach spójnik *abo* «albo, lub, czyli, czy» to wynik dalszego uproszczenia fonet. *albo*, bądź kontynuant spójnika *abo* – tylko dwu-, nie trójelementowego zrostu.

Δ *por.* **alibo**.

AK

ale (29) [Kśw, Pfl, Kgn, List, Park, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Ppuł] Δ *zn.* «lecz, zaś, jednakże»: Tego jeście nie uczynili, ale potępiwszy boga waszego, <pogańskim> bogom modłę jeście wzdawali

[Kśw I, 10, 23]. Δ *gram.* spójnik łączący dwa przeciwstawne człony lub zdania. Δ *etym.* psł. **ale* «spójnik przeciwstawny, pierwotnie part. wzmacniająca»; zrost spójnika **a* z part. **le* || **lē* «jednak, tylko»; ogsłow. – czes. *ale*, ukr. *ále*, sch. *àli*.

Δ *por.* **le, lecz**.

AK

alibo (2) [Kś] Δ *zn.* «albo, lub, czy to»: Ustawiamy, aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [Kś, 124, 11]. Δ *gram.* spójnik łączący człony lub zdania alternatywne, rozłączne. Δ *etym.* psł. **alibo* «spójnik rozłączny, pierwotnie part. wzmacniająca i pytajna», zrost spójnika **a* z part. psł. **li* «czy» oraz part. (wtórnie spójnikiem) **bo*; ogsłow. – słc. *alebo*, ukr. *abó*, ros. dial. *alibo*, *ál'bo* (ale współ. ros. bez pierwszego spójnika *libo* «albo, lub, bądź»), słowen. dial. *aliboj*. Δ *rozwój*: wychodzi z użycia do końca XV w., zastąpione skróconym *albo*.

Δ *por.* **albo, bo**.

AK

aliż (1) [Słota] Δ *zn.* «ale, lecz»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie./ Aliż gdy za stołem siedzie [Słota, 188, 15]. Δ *gram.* spójnik spajający przeciwstawnie, wzmocniony skróconą partykułą *ž* (← *že*). Δ *etym.* zrost spójnika *a* (← psł. **a*) z part. *li* (← psł. **li* «czy»), wzmocniony partykułą *že*, skróconą w wygłosowej pozycji posamogłoskowej; analogicznie w innych j. słow. – sch. *àli* «ale, lecz, jednak, ponieważ», bułg. dial. *alí* «ale, albo, czy», mac. pot. *ali* «albo, czyż», scs. *ali* «ale, jeśli». Δ *rozwój*: wychodzi z użycia w XVII w., zastąpione przez *ale*.

Δ *por.* **a, -ż**.

AK

amen (5) [Kśw, Słota, Tęcz] Δ *zn.* «liturgiczna aklamacja o znaczeniu

„Niech tak się stanie”; „To prawda”, wypowiedziana na zakończenie modlitw, kazań itp.»: *Surge* <z> stądła grzesznego, *propera* w lepsze s dobrze, *veni* do królestwa niebieskiego. Amen [Kśw II, 12, 40]. Słota, grzeszny sługa twój,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości. Amen [Słota, 190, 114]. Δ *gram.* rzecz., nieodm. Δ *etym.* zap. hebr. *āmen* «pewne, niech tak się stanie, zaprawdę godne wiary»; w brzmieniu oryginalnym przeszło do liturgii grec. i łac. Δ *rozwój:* występuje w wielu fraz., np. *jak amen w pacierzu* «pewne, na pewno», *to już amen* «już koniec, skończyło się coś ostatecznie, przepadło», *na amen* «całkowicie, zupełnie».

KDK

ani (10) [Pfl, RsP, RsK, Ppuł] Δ *zn.* «ni, również nie, nawet nie, wcale nie»: Przeto nie wstają niemiłościwi w sądzie ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. Jako Wojciech nie ukradł Michałowi świni, ani jich użytku ma [RsP, 44, 17]. Δ *gram.* spójnik łączący człony lub zdania z negacją, uznawane też za wyłączające; używany zarówno wtedy, gdy w zdaniu obecna druga negacja w postaci partykuły *nie*, jak i bez niej. Δ *etym.* psł. **ani* «spójnik wyłączający, pierwotnie partykuła wzmacniająca przeczenie»; zrost psł. spójnika **a* z part. przeczącą **ni* «i nie»; ogł. – czes. *ani*, ukr. *áni*, błr. *aní*, ale ros., bułg., sch. tylko *ni*, bez nagłosowego spójnika.

Δ *por.* **ni**.

AK

anieł, anjeł, anioł, anjoł (13) [Kśw, Kgn, ŻMB] Δ *zn.* «istota duchowna, posłaniec Boga»: Tako lud boży <przez an>jeła wicieżstwo odzirzeli, a poganі śmirć podjęli, bo <anieli da>ni są nam na odwadzenie naszego ustraszienia, a piąte <dani są nam> anjeli

święci na nauczanie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 10-12]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *anjoła* B. lp., *anjele* W. lp. Δ *etym.* zap. grec. *angelos*, łac. *angelus* «posłaniec»; inter. Δ *rozwój:* łac. termin religijny *angelus*, zap. przez czes. medium *anjeł*, miał w stpol. postać *anieł*, a po przegłosie 'e → 'o – *anioł*.

KDK

anioł zob. **anieł**.

KDK

anjeł zob. **anieł**.

KDK

anjoł zob. **anieł**.

KDK

ano (1) [Słota] Δ *zn.* «a jednak, a tymczasem, ale»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukają kęsa lubego,/ Niedostojen nics dobrego./ Ano wždy widzą,/ Gdzie csny siedzi [Słota, 189, 34]. Δ *gram.* spójnik łączący przeciwstawne zdania. Δ *etym.* psł. **ano* «part. – a oto, a więc, no tak», wtórnie spójnik «a jednak, ale», prawdopodobnie zestawienie wykrzyknika **a!* i M., B. lp. r. n. zaimka *ono*, po ściągnięciu; ogł. jako part. i spójnik – czes. *ano*, ros. pot. *an*, dial. *áno*, *anó*, sch. daw. *an*, dial. *āno*, *àno*. Δ *rozwój:* jako spójnik tylko w j. stpol., obok part. *ano* «tak, tak właśnie, no tak», która przetrwała do dziś.

AK

apostoł (2) [Kgn] Δ *zn.* «każdy z dwunastu uczniów wybranych przez Chrystusa i posłanych z misją ewangelizacyjną»: Nasz Kryst miły jest, on swe święte ap<osto>ły temu to nauczał był, kakoćby oni na te<m>to świecie między krześcijany bydlíč mieli [Kgn VI, 40, 2]. A takież ci święci ap<osto>li są oni to byli czynili [Kgn VI, 40, 8]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. grec. *apostolos*, łac. *apostolus* «wysłannik, emisariusz, człowiek obdarzony określoną misją», por. grec. *apostello* «wysyłam, deleguję». Δ *rozwój:* obok zn. histo-

rycznego ukształtowało się zn. przerośnięte «zwolennik, krzewiciel jakiejś idei»; *książę apostołów* «św. Piotr», *apostoł pogan* «św. Paweł».

KDK

asi (1) [Kśw] Δ zn. «ale, lecz»: Święta Katerzyna nie mieszkaci jeść stała, we złem nie leżała, asi i ty, <jż> w błędnym stadle leżeli, ty jeść swoją nauką otwodziła, jakoż się czcie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 31]. Δ *gram.* spółnik przeciwstawny. Δ *etym.* traktowany jako zrost spółnika *a* (psł. **a*) z part. ekspresywną *si* (← psł. **si*), z pochodzenia enklityczną formą C. zaimka zwrotnego *się* (← psł. **sę*), analogiczną do *ci* (← psł. **ti*), czyli do formy C. zaimka osobowego *ty*; zatem oba zaimki stanowią tzw. *dativus ethicus*; tylko zach.słow. spółnik i part. deiktyczna – dial. kasz.-słw. *as* «i, oraz», czes. *asi* «może, prawdopodobnie, prawie, blisko, około», stczes. *as(i)* «przynajmniej, choćby, około», może i «ale, lecz», słc. *as(i)* «prawie, blisko, około, prawdopodobnie»; możliwe jest odczytanie *a si i ty*, a wtedy *si* jest nieprawidłową formą B. lm. r. m. psł. zaimka **sъ* «ten» (powinno być *sie* ← zach.słow. **sbjě*), analogiczną do *ty*, czyli B. lm. r. m. zaimka *ten* (psł. **tъ* «tamten»). Δ *rozwój*: *hapax legomenon*; w całości wyrażenie *a si i ty* – jeśli przyjmiemy taką lekcję – oznacza zatem «a tych i tamtych» i odnosi się do wymienionych rodzajów grzeszników; jest utartym związkiem frazeologicznym, w którym forma pierwszego zaimka upodobniła się do drugiego z nich (może też pod wpływem M. lm. r. m. *si* ← psł. **sbji*); por. analogiczne współczesne *to i sio*, zamiast oczekiwanego *to i sie*; w zależności od traktowania dyskusyjnej formy zmienia się funkcja *i* – jeżeli uznajemy *asi* za jeden wyraz, to następujące po nim *i* jest

tylko partykułą o zn. «i, również», gdy zaś *si* traktujemy jako pełnoznacznym zaimkiem, *i* jest spółnikiem łącznym o zn. «i, oraz».

AK

asyrski (2) [Kśw] Δ zn. «asyryjski; związany z Asyrią, pochodzący z Asyrii, starożytnego państwa w Mezopotamii»: I <mowi krol asyr>ski do krola Ezechyjasza krola żydowskiego [Kśw I, 10, 2]. Δ *gram.* przym. dzierżawczy, odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *asyrskiem* Msc. lp. r. m. Δ *etym.* derywat od nazwy własnej *Asyria*, utworzony za pomocą przyr. *-ski* (← psł. **-bskъbъ*).

IS

I aż (2) [Kśw, RP] Δ zn. «że, tak że»: A przeto, iże nie jimał w swem narodzeni, gdzie by swą g<łowę podkło<nił>, togodla przed wołem a przed osłem w jaskłach s<yn Boży położon> był, bo dziewica Maryja, aż pieluszek dobrych nie jimała, a togodla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 28]. Rzucać się jak kot na myszy, / Aż twe sierce ciężko dyszy [RP, 197, 66]. Δ *gram.* spółnik wprowadzający zd. podrzędne – tu: okolicznikowe. Δ *etym.* psł. **aže* «part. i oto, a oto», wtórnie spółnik; zrost spółnika *a* (psł. **a*) z part. *że*, po zaniku nieakcentowanego wygłosowego *-e*; połączenie dwóch pierwotnych part. *a* i *že*, a zn. całości «i oto, a oto»; w j. słow. jako part. deiktyczna, wzmacniająca lub spółnik wprowadzający zd. okolicznikowe, przede wszystkim warunku, czasu, skutku i in. – dłuż. *až, aže*, dial. *haž, aży*, part. «aż» oraz spółnik «dopóki, dopóki nie, aż», czes. *až*, part. «aż», stczes. *aže, až*, spółnik «dopóki nie, dopóki jak, aż», słc. *až*, part. «blisko, około», spółnik, ros. pot. i dial. *až*, part. «aż do, a oto», ukr. *až* «a oto, a». Δ *rozwój*: jako spółnik w pełni żywotny również w XVI w., potem z wolna wychodzi z użycia; funkcjonuje

do dziś jako partykuła wzmacniająca.
Δ *por.* **II aż**.

AK

II aż (1) [RsK] Δ *zn.* «part. uwydatniająca kres»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20].

Δ *zob.* **I aż**.

AK

B

babka (1) [Kgn] Δ *zn.* «akuszerka, położna»: Jozef podług obyczaju niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał nagotował, czsoż ci jest jedne było to jimię dziano, a drugie Salomee [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* formacja pochodna od *baba*, wyraz rodzimy, bardzo stary, onomatopeiczny, powstały w wyniku niemowlęcego podwojenia sylaby (por. *mama*, *tata*, *ciocia*, *niania*, *dziadzia*), pierwotnie bez ściśle określonego zn., psł. **baba*; ogśłow. – czes. *bába*, ros. *bába*, sch. *bāba* (por. lit. *bóba* «stara kobieta», niem. *Bube* «chłopiec», fr. *bébé* «dziecko», ang. *baby* «dziecko»). Δ *rozwój*: w j. pol. obecny od XIV w., wieloznaczny: «matka matki i ojca», «kobieta zamężna», «stara kobieta»; liczne zn. metaforyczne: «rodzaj pieczywa», «kłoc, kłoda», różne gatunki roślin i zwierząt; *babka* to hist. formacja dem., która uległa neutralizacji, stąd nowe zdrobnienia: *babcia*, *babusia*, *babunia*; nazwą neutralną jest też zachowane w gwarach *babka* «wiejska akuszerka, położna». Żywotność zachowują zn. związane z pokrewieństwem, zn. kulinarne, techniczne i przyrodnicze.

KDK

bać się (1) [RP] Δ *zn.* «lękać się, odczuwać strach»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 87]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **b^hōi-* || **b^hāi-* || **b^hī-* «bać się»; psł. **bojati sę*; ogśłow. – czes. *bát se*, ros. *boját'sja*, sch. *bojāti se*, scs. *bojati sę* (por. lit. *bijoti* «bać się», stind. *bhāyate* «boi się»). Δ *rozwój*: psł. **bojati sę* → stpol. **bojaći sę* || **bojeći sę* || **baći sę* → stpol., śrpol. *bojeć sę* || *bojać sę* (włkp., maz.) || *bać sę* (młp., śl.) → npol. *bać sę*; pol. dial. *bać sę*, *bojać sę*, *bojeć sę*, *bojić sę*.

Δ *por.* **bojaźń**.

WD

bałwan (1) [ŻB] Δ *zn.* «posąg pogańskiego bożka»: Ale nie mółw, by waszy bałwan(o)wie bogowie byli [ŻB II, 32, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pochodzenie niejasne, być może jest to prastara pożyczka ze wschodu, ale źródło niepewne; występuje w wielu jęz. – czes. *balvan*, ukr. *balván*, mac. *balvan*, psł. **balvān* (por. lit. *bulvōnas*, rum. *bolovan*, węg. *bálvány*). Δ *rozwój*: pierwotne zn. «posąg bożka» rozszerzone następnie na zasadzie podobieństwa kształtu na inne przedmioty: «wysoko sterczący głaz», «kłoc, pień», «podłużny blok soli», «wierzchołek wysokiej fali morskiej»; w XX w. nowe zn. «głupiec, dureń, cymbał».

KDK

barzo (11) [List, Park, LA, BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.* «w wysokim stopniu, znacznie, wielce»: Sierce me jęło barzo płakać [List, 115, 7]. A miał barzo wielki dwor [LA, 173, 13]. I uźrzał Bog wszystko, czsoż był stworzył, a to wszystko jest barzo dobre [BZ, 72, 56]. Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 28]. Czemu się tako barzo lękasz? [RP, 196, 49]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **brzo* «szybko,

prędko»; ogśłow. – czes. *brzo* «wczesnie», ros. *bórzo*, sch. *břz* «szybki, skory», scs. *brzo*. Δ *rozwój*: w XVI w. w wyniku wzmocnienia grup spółgłoskowych powstała postać *bardzo*.

BT

bądz (1) [RP] Δ *zn.* «albo, lub; tu kontekstowo: zarówno, jak»: Bądź to stary albo młody./ Żadny nie udzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 11]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający alternatywne składniki lub zdania, tu: pozornie rozłączne, w rzeczywistości w związku łącznym. Δ *etym.* psł. **bądi* spójnik rozłączny «albo, lub» i partykuła uogólniająca; dawna 3. os. lp. tr. rozk. (psł. **bądi*) od czas. *być* (psł. **byti*); jako spójnik rozłączny lub part. uogólniająca też w innych j. słow. – czes. *bud'* – spójnik, ukr. *bud'* – part. uogólniająca w złożeniach z zaimkami *bud'* – *kotoryj*, słowen. *bōdi* – spójnik i partykuła. Δ *rozwój*: już w psł. funkcja rozłączna rozwinęła się ze znaczenia życzącego formy czasownikowej.

Δ *por.* **być**.

AK

będać *zob.* **być**.

WD

będący *zob.* **być**.

WD

bić (3) [Kgn, ŻB, ŻMB] Δ *zn.* «chłostać, smagać»: A miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *bije* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. **b^hei(ə)* || **b^hi-*; psł. **biti* «uderzać»; ogśłow. – czes. *bít*, ros. *bit'*, sch. *bīti*, scs. *bitb* (por. awest. *byente* «biją, zwalczają», niem. *Beil* «topór»). Δ *rozwój*: psł. **biti* → stpol. **bíci* → stpol., śrpol. *bić*; w j. stpol. też w zn. «napadać», «zabijać», «wbijać, zakładać», w str. zwrotnej *bić się* «walczyć, wojować, potykać się»; bogata fraz. *nie w ciemię bity* «sprytny, dający sobie radę w każ-

dej sytuacji», *bić na alarm* «wzywać do gotowości», *z bijącym sercem* «ze wzruszeniem; z biciem serca».

Δ *por.* **pobić, zabić**.

WD

bieżeć (1) [Satyra] Δ *zn.* «biec, iść spiesznie»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **b^heg^h* «uciekać, umykać»; psł. **bēžati* ← **bēžeti* ← wcz.psł. **bēgēti* (← **bēgēti*); ogśłow. – czes. *běžet*, ros. *bežat'*, sch. *bježati*, scs. *běžati* (por. lit. *bėgti*, łot. *bēgt*). Δ *rozwój*: psł. **bēžati* → stpol. **bežaci* (zmiana -aci na -eći to wynik analogii do czas. typu *widzie-ci*) → stpol., śrpol. *beżeć*; w j. stpol. też w zn. «uciekać», «upływać (o czasie)» i «napadać, robić zajazd»; dziś wyraz książk.; gw. *bieżeć* || *bieżyć*.

WD

biodra (1) [Park] Δ *zn.* «wypukłość, tu: zaokrąglony kształt»: Z wirchem okrągłem piszy *b/ Biodry* tako napiszesz swec [Park, 108, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. **bedro* dekl. -o- r. n. || **bedra* dekl. -a- r. ż. → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **bedro* || **bedra* ← pie. **bhedh-* || **bhe-n-dh* «związywać (zżęte zboże) w snop»; zatem **bedro* ← **bhedh-r-* «przewiązka snopa», potem o skutku ciasnego związania, wypukłości snopa poniżej przewiązki, stąd metafora o wypukłości ciała poniżej pasa; ogśłow. – czes. *bedró* «lędźwie, biodro», przen. «plecy, barki», ros. *bedró* «udo, okolica kości biodrowej», dial. «część warsztatu tkackiego»; «górna część uda», bułg. *bedró* «udo», scs. *bedra* «biodro». Δ *rozwój*: w j. ogpol. dominuje zn. anatomiczne i forma r. n., natomiast w gw. Młp. i Maz. w użyciu są formy r. ż. bez przegłosu: *ta biodra*, także w zn. przen., np. *biedra fury* «bok fury wystający poza drabinę».

KDK

biskup (1) [Kgn] Δ zn. «wyższy rangą kapłan»: Tedy więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali [Kgn VI, 40, 20]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. m. Δ etym. średniowieczna pożyczka stczes. *biskup* ← stwniem. *biskof* ← łac. *episcopus* ← grec. *episcopos* «nadzorca»; w j. stpol. występowały także formy: *biskop*, *piskop*, *biskupia*. Δ rozwój: pierw. ogólne zn. «dostojnik kościelny», następnie «duchowny katolicki mający najwyższy stopień święceń, zwykle zarządzający diecezją»; por. daw. przysł.: *Z księdza bywa biskup*; *Kardynał nie biskup*, *kasztelan nie wojewoda* oraz terminy: *biskup polowy* «stojący na czele duchowieństwa katolickiego w wojsku», *biskup rzymski* «papież».

KDK

blady (2) [RP] Δ zn. «niemający rumieńców; mizerny»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 29]. Δ gram. przym., odm. prosta || złoż. Δ formy tekstowe: *blady* B. lp. r. m. odm. złoż. Δ etym. pie. **blajd-* «blady, bezbarwny»; psł. **blědъ(jb)* «o barwie nienasyconej, mało intensywnej, zbliżonej do białej»; ogśłow. – czas. *bledý* «blady; przen. niewyraźny, lichy», ros. daw. *blědyj*, ros. dial. *bledój* «blady», sch. *blījed* «blady», scs. *blědъ* (por. lit. *blaīvas* «blady, bezbarwny; niebieski», stang. *blāt* «blady»). Δ rozwój: psł. **blědъjb* → stpol., śrpol. *blady*; w dobie stpol. przym. funkcjonował także w zn. «słaby, chory, niedołężny».

IS

błędny (1) [Kśw] Δ zn. «grzeszny»: <Jiż> w błędnem stadle leżeli [Kśw II, 11, 32]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **blōdъnъ(jb)* «błąkający się, zabłąkany» ← **blōditi* «błądzić»; ogśłow. – czes. *bludný* «zawierający błąd; mylny; heretycki», ros. *blúdnyj*,

ukr. *blúdnyj* «zabłąkany, mylny», sch. *blūdan* «sprośny, wszeteczny, błędny (syn)» (por. lit. *blęstis* || *blįsti* «stawać się mętnym», łot. *blenst* || *blenzt* «słabo widzieć», stwniem. *blint*, niem. *blind* «ślepy, ciemny», ang. *blind* «niewidomy»). Δ rozwój: psł. **blōdъnъjb* → stpol. **blōd'ny* → stpol., śrpol. *błędny*; pierwotne zn. «związany z błądzeniem; błąkający się» uległo rozszerzeniu, w j. stpol. przym. funkcjonował w zn. «grzeszny», «fałszywy», «obłąkany», «wprowadzający w błąd (o drogach)», «zabłąkany, błąkający się».

IS

błogosławić

błogosławiony (4) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «szczęśliwy w Bogu, miły Bogu»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ etym. od czas. *błogosławić*, ze stczes. *blahoslaviti* (← scs. *blagosloviti*, kalka z grec. *eulogeîn* dosł. «dobrze mówić») – termin religijny, występuje i w innych j. słow., por. ros. *blagoslovit'*, sch. *blagoslōviti*. Δ rozwój: w stpol. też w zn. «uwielbiony, pełen chwały», w tekstach religijnych jest odpowiednikiem łac. *beatus*, *benedictus* (może pod wpływem czes. *blahoslōvény*); dziś też w użyciu rzeczownikowym w zn. «osoba zmarła, beatyfikowana przez papieża»; fraz. *być w błogosławionym stanie* «być w ciąży»; im. w j. śrpol. ulega adiektywizacji.

WD

błogosławiony zob. błogosławić.

WD

bo, boć (24) [Kśw, Pfl, RsP, Słota, Park, ŻMB, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. «ponieważ zatem»: A poganі śmirć podjęli, bo <anjeli da>ni są nam na otwadzenie naszego nieumienia [Kśw, 10, 11]. Czo pozwał Jakub między mną a między Bodzechną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 32]. Pożałuj mię stary, młody,/ Boć mi przyszył

krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. przyczynowe; jak każdy spójnik może być wzmocniony part. (*boć*) oraz może przyłączać ruchome końcówki osobowe (*bośmy*). Δ *etym.* pie. **ba* part. wzmacniająca, zapewniająca; psł. **bo* pierwotna enklityczna partykuła wzmacniająca, wtórnie spójnik; wyraz ogł. – slc., stczes., ukr., sch., scs. *bo* «bo-wiem» (odpowiedniki w innych j. wywodzących się z pie. – lit. *bà* «tak, oczywiście; przecież, gdyż», łot. *ba* – enklityczna partykuła wzmacniająca, goc. *ba* – enklityczna partykuła warunkowa, awest. *bā* – partykuła emfaticzna «zaprawdę, że»).

Δ *por.* -ć.

AK

boć zob. **bo**.

AK

Bog, bog (74) [B, Kśw. Pfl, Rsp, Rsk, Kgn, ŻB, BZ, LA, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «Deus»: Bogiem, sławien Maryja [B, 1, 163]. Służcie Bogu w bojaźni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 11, 53]. Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 2, 71]. 2. «bóstwo pogańskie lub posąg bóstwa»: <Pogańskim> bogom modłę jeszcze wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Ale nie mółw, by waszy bałwan(o)wie bogowie byli, aleć są diabli [ŻB II, 24, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *Boże* W. lp., *bogow* D. Im. Δ *etym.* psł. **bogŕ*, ogł. – czes. *bůh*, ros. *bog*, ukr. *boh*, bułg. *bog*, scs. *bogŕ* (por. stind. *bhága* «dobro, szczęście», «pan, udzielający dobra»). Δ *rozwój*: przełomu w rozwoju zn. wyrazu dokonało monoteistyczne chrześcijaństwo – rzeczownikowi pospolitemu *bog* nadano rangę jednostkowej nazwy własnej *Bog*, odpowiednik łac. *Deus*, grec. *Theós*, hebr. *El, Elohim*; w rozbudowanej rodzinie wyrazowej od

podstawy -*bog-* znajdują się formy kontynuujące wszystkie znaczenia: 1. *bogaty, bogactwo, ubogi*; 2. *bożek, bogini*; 3. *Bożyc, Bogurodzica*; są także formy wyrazowe, w których zbiegają się różne zn., np. *bóstwo* «natura Boga», «bóg pogański», «ideał, przedmiot uwielbienia».

Δ *por.* **bostwo, boży, bogdaj, nieboga, nieborak, nieboże**.

KDK

bogdaj (1) [Słota] Δ *zn.* «niechby, oby»: Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* part. rozpoczynająca zdanie wyrażające życzenia lub zaklęcia. Δ *etym.* stpol. zwrot *bog daj!* składa się z M. lp. psł. rzecz. **bogŕ* i tr. rozk. 3. os. lp. psł. czas. **dati*; także czes. *bohda, bo(h)dejž*, slc. *bodaj*, ros. dial. *bogdáj, bodáj*. Δ *rozwój*: stpol. *bog daj!* → *bogdaj* → *bodaj*; od XVI w. także inne znaczenia: part. ograniczająca, osłabiająca treść wypowiedzi «choć, choćby, przynajmniej, prawdopodobnie».

Δ *por.* **Bog, dać**.

BT

bojaźń (1) [Ppuł] Δ *zn.* «uczucie strachu, lęku»: Służcie Bogu w bojaźni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 11, 53]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **bojaznŕ* derywat utworzony za pomocą suf. *-*znŕ* od czas. **bojati sę*; ogł. – czes. *bázen*, ros. *bojázń*, scs. *bojaznŕ*. Δ *por.* **bać się**.

WD

bojowanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «bitwa, wojna»: Iżby w przypadzeniu potrzebny bojowania a szyrmicie z nieprzyjacieli umiał miestce wziąć [Kś, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* formacja pochodna od czas. *bojować* (płd.pol.) || *bojewać* (wlkp.) ← psł. **bojevati* ← **bojŕ*. Δ *rozwój*: w j. stpol. ta formacja ma

nie tylko zn. czynnościowe «to, że ktoś bojuje», ale także zn. podmiotowe «walka, wojenna służba»; w epokach późniejszych wyraz wychodzi z użycia na rzecz synonimicznego *wojowania*.

KDK

bostwo (2) [Kśw, LA] Δ zn. 1. «Bóg»: Gdań się, prawi, uśmierzyło tako mocne bostwo, w czym bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. 2. «natura boska, boskość»: Przydaj rozumu k mej rzeczy,/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → dekl. n. Δ etym. psł. *božstvo, rzecz. utworzony formantem *-bstvo od *bogъ; por. czes. božstvo, ros. božestvo, sch. božastvo. Δ rozwój: psł. *božstvo → stpol. božstvo → bostvo → śrpol. bóstvo; w rozwoju hist. wyraz rozszerzył zn. na «przedmiot kultu; bożek», także przen. «ideał; przedmiot uwielbienia, zachwyty».

Δ por. **Bog**.

KDK

boży (19) [Kśw, Pfl, Słota, Park, ŻB, BZ, Ppuł] Δ zn. «związany z Bogiem; należący do Boga»: Tako lud Boży <przez an>jęła wiciężstwo odzirzeli [Kśw I, 10, 10]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: Bożemu C. lp. r. m. Δ etym. psł. *bog-ŷb → *božb(ŷb); ogśłow. – czes. od XIV w. boží, ukr. bóžyj, sch. bōži, scs. božii. Δ rozwój: psł. *božbŷb → stpol. *boži → stpol., śrpol. boży.

Δ por. **Bog**.

IS

bożyc (1) [B] Δ zn. «Syn Boży»: Twego dzieła Krzciciela, bożycze,/ Ustysz głósy [B, 163, 4]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *božicъ ← *bog-itjb, formacja utworzona za pomocą formantu *-itjb od *bogъ. Δ rozwój: wyraz zachowany tylko w tekście B.

Δ por. **Bog**.

KDK

bracia (3) [Kśw, Kś, ŻMB] Δ zn. «członkowie tej samej grupy ludzi, odczuwanej jako wspólnota»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 9]. Δ gram. rzecz., zbior., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. mieszana. Δ etym. formacja zbior. od *bratrъ, derywowana za pomocą formantu *-bja-; zach.słow., pld.słow. *bratrъja. Δ rozwój: związany z losami rzecz. *brat*, ponieważ dawne formy lm. tego wyrazu zaginęły, a ich miejsce zajęły odpowiednie formy zbior.; konsekwencją tego była zmiana dawnego r. ż.: *ta bracia była* na r. mos.: *ci bracia byli*; dawną formę zbior. (*ta*) *bracia* kontynuuje poświadczona w XIX w. forma (*ta*) *brać* (np. *szlachecka*).

Δ por. **brat**.

KDK

brać (1) [Ppuł] Δ zn. «obejmować»: Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud swój [Ppuł II, 53, argl]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ etym. pie. *b^her- «nieść, unosić»; psł. *b^hratī; ogśłow. – czes. brát, ros. brat', sch. brāti, scs. b^hratī «zbierać, brać» (por. lit. be^hti «sypać», łac. ferre «nieść»); zn. «brać» powstało w formach prefiksalnych (psł. *s^hbrati «zniesić» → «zebrać»), później uogólnione na czas. podstawowy. Δ rozwój: psł. *b^hratī → stpol. brać(i) → śrpol. brać; pierwotne zn. «nieść» zachowane w wyrazie *brzemie* «ciężar, który się niesie».

WD

brat (2) [RsP, Kgn] Δ zn. «każdy z synów, mających wspólnych rodziców, w stosunku do drugiego syna lub córki»: Jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. A świętego Bartłomieja są oni byli jeli a do brata tego jistego krola są go oni byli przywiedli [Kgn VI, 40, 22]. Δ gram. rzecz., pierw. psł.

dekl. -r-, następnie -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **bratrŭ* ← pie. **bhrātēr*; ogśłow. – czes. *bratr*, ros. *brat*, ukr. *brat*, sch. *brät*, scs. *bratŭ* (por. lit. *broterelis*, łac. *frater*, grec. *phráter*, niem. *Bruder*). Δ *rozwój*: prymarne zn. odnosi się do nazw z zakresu stopni pokrewieństwa, por. np. *brat rodzony*, *cioteczny*, *stryjeczny*; wtórne przen. zn. to: «zakonnik, szczególnie bez święceń kapłańskich», «członek bractwa», «człowiek związany z innymi wspólną ideą», «równy drugiemu co do stanu, urzędu».

Δ *por.* **bracia**.

KDK

bronić się

bronię się (1) [RsK] Δ *zn.* «broniąc się»: Co uczynił, to uczynił bronię się ot swego żywota [RsK, 48, 17]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. psł. **borniti* (← rzecz. **bornŭ* «spór, walka, obrona»); ogśłow. – czes. *bránit*, strus. *boroniti*, scs. *braniti*. Δ *rozwój*: zach.słow. **bornę sę* → stpol. *brońię sę*; z odm. rzeczownikowej tego im. zachowała się w j. pol. tylko forma *broniąc się* (dawny B. lp. r. m.), która uległa adverbizacji; dziś jest to im. przysłów. współ.

Δ *por.* **obrona**.

WD

bronię się zob. bronić się.

WD

brudny (1) [Słota] Δ *zn.* «nieczysty, zanieczyszczony»: A je s mnogą twarzą cudną./ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 28]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* płn.słow. **brudŭnŭ(jŭ)* «ostry, nieprzyjemny → budzący obrzydzenie → paskudny, brudny» ← **brudŭ* || **bridŭ*; płn.słow. – głuź. *brudny*, slc. *brudný* «też brzydki, wstrętny», ukr. *brudnýj*, błr. *brúdny*. Δ *rozwój*: płn.słow. **brudŭnŭjŭ* → stpol. **brud'ny* → stpol., śrpol. *brudny*.

IS

bujać (4) [Kśw] Δ *zn.* «być zuchwałym, pysznym»: Jidzie tobie krol śmierny na to, iżby ty nie bujał, iżby onego bujnego krola dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz → śrpol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **bujati* (← przym. **bujŭ*); ogśłow. – czes. *bujet* «bujnie, silnie rozrastać się», ukr. *bujáty*, sch. *būjati*, scs. *obujati* «ogłupieć; stracić smak». Δ *rozwój*: psł. **bujati* → stpol. **bujaci* → stpol., śrpol. *bujac*; zn. «kołysać», «kłamać, oszukiwać» późniejsze; fraz. *bujac w obłokach* «marzyć».

Δ *por.* **bujny**.

WD

bujny (2) [Kśw] Δ *zn.* «przekraczający pewną miarę; zuchwały, pyszny»: Iżby onego bujnego krola dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 36]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **b^hū-* || **b^heu(e)-* «rosnąć, dojrzewać»; psł. **bujŭnŭ(jŭ)* «nadmierny» ← **bujŭ* «nadmiernie rosnący; dziki; głupi» (por. stczes. *buj* «głupi», ukr. daw. *buj* || *būij* «porywczy, głupi», scs. *bui* «głupi»); ogśłow. – czes. *bujný* «szybko, obficie rosnący; jurny; swawolny», ros. *bújnij* «porywczy, gwałtowny», błr. *bújny* «duży, obfity», sch. *būjan* «gwałtowny, burzliwy», słoweń. *bújen* «silnie rosnący» (por. stind. *bhūjān* «większy, silniejszy», stind. *bhávja* «obecny, będący; dorosły, dojrzały»). Δ *rozwój*: psł. **bujŭnŭjŭ* → stpol., śrpol. *bujny*; w XVI w. wyraz funkcjonował także w zn. «rozhuwany, gwałtowny».

Δ *por.* **bujac**.

IS

by (25) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Park, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne» 1. «okolicznikowe – aby, żeby»: Bych ci nie przedłużył/ Ani teskności uczynił./ Patrzy obiecada

meego [Park, 109, 2]. Pomoż mi to działa złożyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 195, 4]. **2.** «dopełnieniowe – że, jakoby»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działali [Tęcz, 194, 13]. Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie [Satyra, 191, 24]. Δ *etym.* psł. *by (pie. *b^hūt), pierwotna forma 3. os. lp. aorystu czas. psł. *byti, używana do tworzenia trybu warunkowego, wtórnie partykuła oraz spójnik; jako spójnik też w innych j. słow. – czes. *by* wprowadza zd. celowe, przest. w zd. warunkowych «gdyby; choćby, chociażby», ros. dial. *by* – zd. celowe i dopełnieniowe, słowen. *bi* – zd. warunkowe «jeśli».

Δ *por.* **aby, być.**

AK

być (302) [Kśw, Pfl, RSP, RSK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] I w funkcji samodzielnej: Δ *zn.* **1.** «żyć, istnieć»: Ta słowa pisze mądry Salomon, a są słowa Syna Bożego [Kśw II, 11, 2]. **2.** «zdarzyć się, stać»: Lepak rzecze Bog: Bądź stworzenie wpośród wod [BZ, 71, 7]. **3.** «być obecnym»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umowił sie s tem [RSP, 44, 1]. II w funkcji niesamodzielnej: Δ *zn.* **1.** «czas posiłkowy służący do tworzenia złoż. form czas.»: **a)** «cz. przesz. złoż.»: I na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. **b)** «cz. zaprzesz. złoż.»: A także ci święci ap<osto>li sąć oni to byli czynili [Kgn VI, 40, 8]. **c)** «cz. przysz. złoż.»: Władać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 17, 9]. **d)** «tr. przyp.»: Przemow k matce, bych się ucieszyła [ŻMB, 180, 18]. **e)** «str. biernej»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Ppuł I, 52, 3]. **2.** «łącznik w orzec. złoż.»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RSK, 48, 4]. Δ *gram.* czas.

psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV atem. → stpol., śrpol. *jestem, jesteś*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *jeśm, -eśm, - (e)m* cz. ter. lp. 1. os., *jeś, -eś* 2. os., *jest, jeść, je* 3. os., *jesmy, -smy* lm. 1. os., *jeście, -ście* 2. os., *są* 3. os.; *-śm był* cz. przesz. lp. 1. os., *(jest) był, (jest) było, (jest) była* 3. os., *(są) byli, (są) były* lm. 3. os., *jesta była* lpdw. 3. os.; *będzie* cz. przysz. lp. 1. os., *będziesz* 2. os., *będzie* 3. os., *będą* lm. 3. os.; *bądź* tr. rozk. lp. 3. os., *bądźmy* lm. 1. os., *bądźcie* 2. os.; *bych* tr. przyp. lp. 1. os., *by* 2. i 3. os., *bychom* lm. 1. os., *byście* 2. os., *by* 3. os.; *będące* im. cz. ter. czynny B. lp. r. n., odm. złoż.; *będąc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. *b^hū- || *b^heu(ə)-; psł. *byti «istnieć, żyć; przebywać, zdarzyć się»; ogśłow. – czes. *byť*, ros. *byt'*, sch. *būti*, scs. *byti* (por. lit. *būti*, łac. *fuī* «byłem», stind. *bhávati* «powstaje, jest, staje się»); supletywizm form cz. ter. i przysz. odziedziczony z j. psł.; pie. *es- || *s-; psł. *esmb, *esi : *sqtō; ogśłow. – czes. *jsem, jsi* : *jsou*, dłuż. *som, sy* : *su*, ros. *jest'* : przest. *sut'*, scs. *jesmb, jesi* : *sqtō* (por. łac. *sum*, niem. *ist*, ang. *is*); psł. *bōdq; ogśłow. – czes. *budu*, ros. *būdu*, sch. *būdēm*, scs. *bōdq*, stpol. *będący* «przyszły» (por. łac. *futurus*), wtórnie «który jest» (zamiast stpol. *sący*); stosunek *by- (byti) : *bq- (bōdq) niezupełnie jasny. Δ *rozwój*: psł. *byti → stpol. *być(i)* → śrpol. *być*; temat bezok. zachowany w formach *był, -byty, -bywszy, by* (part. tr. przyp.); *jestem* (oparte na formie 3. os. lp. *jest*) według *byłem* (← *był jeśm*); w XVI w. w cz. ter. też *sąsmy, sąchmy, sąście* (dziś gw.); innowacyjne formy tr. przyp. z aortystycznym *być* (zamiast pierwotnego *bi) już w j. stpol. zaczynają się upodabniać do form cz. przesz. tego czas. (*bych* → *bym* analogicznie do *byłem*).

Δ *por.* **by, bydlić, bywać, pobyt, przebyć, przebywać.**

WD

bydlić (2) [Kgn, Satyra] Δ *zn.* 1. «żyć, mieszkąć, przebywać»: Kakoćby oni na tem to świecie między krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. 2. «postępować»: Chytrze bydłą s pany kmiecie [Satyra, 191, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę-, -'isz; ndk. Δ *etym.* zach.słow. *bydliiti (← rzecz. *bydlo «to, co służy bytowi») – czes. *bydliť* «mieszkąć, zamieszkiwać», dłuż. *bydliš*. Δ *rozwój*: zach.słow. *bydliiti → stpol. *bydlići → stpol., śrpol. *bydlić*; wyraz wychodzi z użycia w okresie śrpol. Δ *por.* **być.**

WD

byle (1) [Słota] Δ *zn.* «żeby, aby»: Ukrawaj często a mało, / A jedz, byleć się jedno chciało [Słota, 189, 73]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe warunku (tu wzmocniony skróconą part. *ci* – *byleć*). Δ *etym.* wyraz powstały w j. pol.; zrost part. trybu warunkowego, czyli dawnej formy 3. os. lp. aorystu *by* (← psł. *by, od czas. *być* ← psł. *byti) z partykułą *le* (psł. *le || *lē) «jednak, tylko».

Δ *por.* **być, le.**

AK

bywać (1) [KŚ] Δ *zn.* «być często, wielokrotnie»: Gdy na grodziech przeciwnieprzycielom bywają położeni [KŚ, 124, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am-, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. *byvati (iter. do *byti); ogśłow. – czes. *bývat*, ros. *byvát'*, sch. *bívatī*, scs. *byvati* (por. lit. *buvóti*); pie. oboczność apofoniczna ū : ōu poświadczona jest w morfemach rdzennych wyrazów *by-ć* : *byw-ać* : *baw-ić* (← psł. *baviti, kauz. wobec *byti, pierwotne zn. «powodować, że coś istnieje, jest»).

Δ *por.* **być, przebywać.**

WD

C

cał, cały (3) [Park, ŻB] Δ *zn.* 1. «od początku do końca»: Teda tę całą drogę kazania nie przestają [ŻB I, 31, 15]. 2. «w całości, nienaruszony»: I puścił ji całą i zdrowa onej niewieście [ŻB II, 31, 19]. Δ *gram.* przym., odm. prosta (*cał*), odm. złoż. (*cały*). Δ *formy tekstowe*: *cał* M. lp. r. m. Δ *etym.* pie. *kaļlo- || *kaļlŭ- «zdrowy, nieuszkodzony»; psł. *cělŭ(jb) «obejmujący wszystkie części składowe, pełny; zdrowy; prawdziwy»; ogśłow. – czes. *celý*, ros. *цѣлѣ*, ukr. *ціль*, bułg. *цѣл*, scs. *cělŭ* «cały, zdrowy» (por. stprus. *kails*, goc. *hails*, stwniem. *heil*, ang. *hale* «zdrowy», szwedz. *hel* «cały»). Δ *rozwój*: psł. *cělŭjb → stpol. *cały* → śrpol. *cały*; w j. śrpol. formy odm. prostej zanikły (reliktem daw. Msc. lp. jest przysłów. *wcale*), zachowały się postaci odm. złoż.: *cały, cała, całe*.

IS

cały zob. cał.

IS

chąziebny (1) [RsP] Δ *zn.* «dokonany drogą kradzieży, po złodziejsku»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił żrzebca szestroka chąziebną rzeczą ani go użytka mam [RsP, 45, 38]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od słów. rzecz. *chąsa* || *chąza* || *chąźba* (prawdopodobnie od goc. *hansa* «drużyna»); wyraz podst. występuje w j. zach.słow. i pld.słow. – por. stserb. *chusa* «napad, zasadzka», stbułg. *chonsa* (por. niem. *Hansa, Hanse*). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz przyjmował formy *chąsiebny, chądziebny, chąziebny*; występował również w wyr. *kara chąziebna* «kara, grzywna za kradzież»; po XVI w. przym. wyszedł z użycia.

IS

chcąc zob. chcieć.

WD

chcieć, chocić, kcieć (22) [Kśw, RsP, Kgn, Słota, List, Park, ŻB, LA, ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* «pragnąć, życzyć sobie; zamierzać»: <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Przysiągł jeśm iż wam chocią <oddać z>iemię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *chcę, kcę* cz. ter. lp. 1. os., *chcesz* 2. os., *chce* 3. os., *chcą* lm. 3. os.; *chciałem* cz. przesz. lp. 1. os., *chciał, chciało* 3. os.; *chcąc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **χotēti*, nowsze (ze zredukowaną samogłoską) *χōtēti*; ogśłow. – czes. *chít, chci*, ukr. *chotíty, chítty*, sch. *hòtjeti, htjeti*, scs. *chotēti, choštq.* Δ *rozwój:* przedpol. **χōtēti* → stpol. **χēcēi* → stpol., śrpol. *χēcē*; od **chocić* w zabytkach stpol. są poświadczone tylko formy *chocią* i *chcesz*.

Δ *por.* **otchocić się.**

WD

chleb (1) [Słota] Δ *zn.* «gatunek pieczywa, często podstawowy składnik ludzkiego pożywienia»: Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jnych potrzeb [Słota, 188, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. pożyczka z goc. *hlaiḥ* || dial. germ. **hlaiba* → psł. **χlēb*; ogśłow. – czes. *chlēb* «chleb», ros. *chleb* «chleb, pieczywo, zboże», bułg. *chl'ab* «chleb», scs. *chlēb* «chleb» (por. goc. *hlaiḥ* «chleb», stwniem. *hleib*, niem. *Laib* «bochenek chleba»). Δ *rozwój:* psł. **χlēb* → stpol. *χlēb* → śrpol. *χlēb* || *χlib* (D. lp. *χleba*) → npol. *χleb* || rzadziej (zwłaszcza w j. pot. i gwarach) *χlib*. Wyraz o bogatej dokumentacji tekstowej, podlegał przeobrażeniom semantycznym, poszerzał zakres użycia, zyskał liczne

zn. przen.; «gatunek będący podstawą pożywienia» → «pożywienie jako takie» → «utrzymanie i źródła utrzymania, wikt (z łac. *victus*)»; ponadto «zboże, z którego mąki wypiekano chleb» oraz przen. w wyrażeniach *chleb świni, świński* bot. *Lathyrus tuberosus; cyclaminus* oraz *chleb świętego Jana* «rodzaj drzewa, bot. *Ceratania sili-gua*».

Δ *por.* **chlebowy.**

IW-G

chlebowy (1) [Słota] Δ *zn.* «związany z chlebem»: Bych mógł o tem cso powiedzieć./ O chlebowem stole [Słota, 188, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* zach.słow. *χlēbovъ(jb)* ← psł. **χlēbъ*; przym. znany w j. słow. (tworzony za pomocą różnych przyr.), por. czes. *chlebový*, ros. *chlēbnyj*, sch. *hljē bārski*. Δ *rozwój:* zach.słow. **χlēbovъjъ* → stpol. *χlebovy* → śrpol. *χlebovy*.

Δ *por.* **chleb.**

IS

chłop (3) [Tęcz] Δ *zn.* «w społeczeństwie feudalnym człowiek najniższego stanu»: Zabiliście, chłopci, Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 193, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *chłopi* W. lm. Δ *etym.* psł. **χolpъ* (← **χol-p-ъ*) «osoba będąca pod czyjąś opieką i kontrolą», pżn.psł. «sługa, niewolnik»; dalsza etym. niepewna; być może derywat od psł. czas. **χoliti* «otaczać opieką, osłaniać»; wyraz poświadczony w części j. słow. – czes. *chlap* (XIV–XV w.) «poddany, niewolnik», współcześnie «mężczyzna, chłop», ros. *cholóp* «chłop pańszczyźniany, niewolnik», scs. *chlapъ* «sługa». Δ *rozwój:* psł. **χolpъ* → stpol. *chłop*; zn. ogólne «sługa, niewolnik» w społeczeństwie feudalnym wyspecjalizowane «człowiek należący do chłopstwa – najniższego w hierarchii feudalnej stanu, żyjący z uprawy roli i zo-

bowiązany do świadczeń na rzecz swego pana»; z tego później «mieszkaniec wsi żyjący z uprawy roli» → i szersze «mieszkaniec wsi, wieśniak»; ponadto inne zn. «mężczyzna», «proszak, człowiek nieokrzesany».

Δ *por.* **chłopi**.

IW-G

chłopi (2) [Tęcz, RP] Δ *zn.* «chłopski, należący do chłopów»: A o chłopach pogębek dali im zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *chłopie* B. Im. r. m. Δ *etym.* psł. **χολρβ(ιβ)* (→ **χλορβ(ιβ)* || **χολορβ(ιβ)* || **χλαρβ(ιβ)*) ← **χολρβ* «człowiek niewolny, poddany»; ogsłow. – czes. *chlápí*, ros. *cholópij*, sch. *hläpī*. Δ *rozwój:* zach.słow. **χλορβιβ* → stpol. *χłopi*. Δ *por.* **chłop**.

IS

chociec zob. **chciec**.

WD

chodzić (1) [Kśw] Δ *zn.* «iść, kroczyć»: Izbyście ku jich bogom (nie chodzili) [Kśw I, 10, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **sod-*; psł. **χoditi* (iter. do **iti*, χ uogólniło się z postaci prefiksальной czas., np. **prīχoditi*); ogsłow. – czes. *chodit*, słowen. *hoditi*, ukr. *chodyty*, scs. *choditi* (por. gr. *hodós* «droga», stind. *āsad-* «przystępować, iść, dochodzić»). Δ *rozwój:* psł. **χoditi* → stpol. **χοژیці* → stpol., śrpol. *χοжіć*.

Δ *por.* **iść**.

WD

chorągiew (6) [Kś, Tęcz] Δ *zn.* 1. «proporzec, sztandar»: O tych, którzy nie pod janą stoją chorągwią [Kś, 124, 1-2]. 2. «oddział wojska»: Chciał ci krolowi słuzyci, swą chorągiew mieci [Tęcz, 193, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ū- (bv-) → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *chorągwie* D. lp., *chorągiew* B. lp., *chorągwią* N. lp., *chorągwiemi* N. Im. Δ *etym.* psł. **χοργυ* «sztandar», psł.

pożyczka – być może z goc. *hrugga* «kij, laska», następnie «drzewce» lub według innej etymologii – zapożyczenie z mong. (h)*oroŋgo*, (h)*oroŋgo* «chorągiew» za pośrednictwem j. tur.; ogsłow. – czes. *korouhev*, ros. *chorúgv*, bułg. *chorúgva*, scs. *chorogy*. Δ *rozwój:* bezpośredni kontynuant psł. M. lp. **χοργυ* nie ma poświadczeń w j. pol., w jego funkcji od zawsze B. lp. **χοργυvb* → stpol. **χοργев* → śrpol. *χοργев*; stpol. D. lp. *χοργυ-e* → i śrpol. *χοργве* → npol. D. lp. *χοργυ-i*; ze zn. podst. «proporzec, znak oddziału wojskowego» drogą przeniesienia na zasadzie metonimii wykształciło się wtórne «oddział wojska» oraz poszerzone «sztandar, symboliczny znak państwa, Kościoła lub jakiejś organizacji»; od podstawy *χοργ* – w j. stpol. powstały m.in. rzecz. *chorąże* → śrpol. *chorąży* «ten, który nosi chorągiew», od XVI w. «przełożony w wojsku, dowódca» oraz zsubstantywowizowany przym. *chorągiewny*.

Δ *por.* **chorągiewny**.

IW-G

chorągiewny (1) [Tęcz] Δ *zn.* w użyciu rzecz. «pan, rycerz, któremu powierzono obronę chorągwi»: Pana swego, wielkiego chorągiewnego zabiliście [Tęcz, 193, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pñ.słow. **χοργυvbvb(ιβ)* ← psł. **χοργυ* «chorągiew sztandar»; wyraz obecny w innych j. pñ.słow. – por. czes. *korouhevni* (stczes. *korouhevny*), ukr. *chorúgov*. Δ *rozwój:* przedpol. **χοργυvbvb(ιβ)* → stpol. **χοργевny* → śrpol. *χοργевny*; już od XVI w. wypierane stopniowo przez rzadsze kiedyś *chorągwiany*.

Δ *por.* **chorągiew**.

IS

chory (1) [Satyra] Δ *zn.* «niezdrowy, słaby»: Wprzągają chory dobytek./ Chcąc zlechnąć ten dzień wszytek [Satyra,

191, 11]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. **suer-* «kłuć, ropieć»; wyraz pñ.słow. **χvorǫ(jb)* «dotknięty chorobą, niezdrów» – czes. *chorý*, ros. *chvóryj*, ukr. *chvóryj* (por. lit. *svarūs* «ciężki», stind. *khora-* «chromy»). Δ rozwój: zach.słow. **χorǫjb* (uproszczenie grupy *χv-* → *χ-*) → stpol., śrpol. *χory*; już w j. stpol. funkcjonowało zn. przen. *chore myśli*.

IS

chować (3) [Słota, LA] Δ zn. «żywić, utrzymywać; wychowywać»: Chował siroty i wdowy [LA, 173, 19]. Δ gram. czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je* → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -*am*, -*asz* → śrpol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ formy tekstowe: *chowany* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ etym. pie. *(*s*)*keu-*; psł. **χovati* (← **skovati* ← **skou-ā-*) – dłuż. *chowaś*, slc. *chovāt'*, czes. *chovat* (w bñr. i ukr. zapożyczenie z j. pol.) (por. lit. *sáugoti* «chronić», niem. *schauen* «patrzyć», ang. *show* «pokazywać», łac. *cavēre* «baczyć, strzec się; troszczyć»). Δ rozwój: zach.słow. **χovati* → stpol. *χovać(i)* → śrpol. *χovać*; w stpol. wyraz miał wiele znaczeń: «ukrywać», «przechowywać», «grzebać»; w j. śrpol. im. *chowany* ulega adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ por. **uchować**.

WD

chowany zob. **chować**.

WD

chromy (1) [ŻB] Δ zn. «kulawy, skaleczony, ułomny, bezwładny»: Ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB 31, 16]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. *(*s*)*ker-* «ciąć, odcinać» (por. *skóra*, *kora*) → *(*s*)*krem-* || *(*s*)*krēm-*; psł. **χromǫ(jb)* «kaleki, ułomny, okaleczony» ← **skromǫ* «obcięty» (por. *kromka*, *poskromić*); ogśłow. – czes. *chromý* «kulawy, mający sztywną rękę», ros. *chromój* «kulawy»,

ukr. *chromýj* «kulawy», sch. *hröm* «kulawy, utykający», słoweń. *hròm* «chromy, zdrętwiały», scs. *chromǫ* «kulawy, chromy» (por. stind. *sramǫ* «chromy, kulawy»). Δ rozwój: psł. **χromǫjb* → stpol., śrpol. *χromy*; w polszczyźnie doszło do zawężenia zakresu znaczeniowego wyrazu: do XV w. «okaleczony, chory, ułomny», od XV/XVI w. «kulawy, utykający».

IS

chrost (2) [Satyra] Δ zn. «zarośla, krzewy, krzaki, gęste leśne podszycie»: Szedw do chrosta, za krzem leży [Satyra, 191, 21]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *chrosta* D. lp. Δ etym. psł. **χvorstǫ* «gałęzie, zarośla, krzewy»; być może rzecz. od zaginionego psł. czas. **χvorstiti* || **χvorstěti* «szumieć» lub kontynuant ie. **kh̥uorst-* || **kh̥urst-* (por. stang. *hyrst*, stwniem. *horst* «las», śrwniem. *horst*, *hurst* «zagajnik») albo też wyraz przejęty z j. przedindoeuropejskiego (por. m.in. bask. *korosti*, *chorosti*, *gorosti* «ilwa, ostrokrzew»); ogśłow. – czes. *chrast* «suche gałęzie», kasz. *χróst* (*χrost*) || *χarst* (*χaršt*) «chrust», «krzaki», «liche siano», «roślina do zakrzewienia wydł», ros. *chvórost* «suche gałęzie», «rodzaj ciastek, faworki», serb., chorw. *hrâst* «dąb», dial. «drzewo», scs. *chvrastǫ*. Δ rozwój: stpol. **χvorst* → stpol. *χrost* → śrpol. *χróst* → npol. zmiana pisowni *chróst* → *chrust*; północnopolska postać bez przestawki utrwalona także w nazwie miejscowej *Chwarzno* (por. kasz. *χvaŋno* «zarośla»); z podstawowych zn. stpol.: 1. «suche gałęzie», 2. «zarośla, krzewy», pierwsze kontynuowane jest do dziś, drugie jest przest., zachowane szczątkowo w formacji pokrewnej *chruśniak*; w j. npol. pojawiło się nowe zn. «rodzaj kruchego ciasta, faworki», dawniej często w lm. *chrusty*; gęste zarośla, czyli chrusty były miejs-

cem schronienia dla zbiegów, dezerterów, co oddawały przysł. *A naszy w chróst, hajda w chrust*, polsko-łac. *w fūgas chrustas*.

IW-G

chudy (1) [RP] Δ zn. «szczupły, nie tłusty»: Chuda, blada, żółte lice [RP, 196, 29]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. **kseud-* «roztluc, rozgnieść» → pie. **ksoudo-* «rozkruszony, drobny»; psł. **χudъ* (jъ) «chudy, szczupły, mizerny»; ogśłow. – czes. *chudý* «zły, lichy, mizerny», ros. *chudój* «szczupły; lichy; zły», ukr. *chudýj* «chudy, biedny, zły», sch. *hūd* «zły, lichy», scs. *chudъ* «mały, biedny, zły» (por. lit. *skaudūs* «bolesny, bolący; kruchy, prędkie», stind. *kšudrá-* «mały, zły», *kšódati* «druzgotać, kruszyć», goc. *hauns* «niski, pokorny»). Δ rozwój: psł. **χudъ* (jъ) → stpol., śrpol. *chudy*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «ubogi», które się zachowało we fraz. *chudy rok*, *chude lata*.

IS

chusta (1) [RP] Δ zn. «kawałek tkaniny służący m.in. jako nakrycie głowy»: Przewiązała głowę chustą [RP, 196, 33]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. prawdopodobnie pożyczka rum. *fustă* «spódnica, halka», przejęta do j. pol. za pośrednictwem ukr. *fústa*, *chvústa*, *chústa* (rum. *fustă* jest albo pożyczką z j. orientalnych, albo z wł. *fustana*, *fustano*, *fustagna* «tkanina» ← śrlac. *fūstaneum* «bawełna»; wyraz poświadczony tylko w niektórych j. słow. – ślc. dial. *chusta* «ciepłe okrycie, chusta», *chusti* (lm.) «bielizna, odzież», ukr. dial. *chústa*, *chvústa*, *fústa* «chusta», *chústy* (lm.) «bielizna, odzież». Δ rozwój: w j. stpol. i śrpol. przeważnie w lm. *chusty* w zn. «odzież, bielizna», w j. npol. w lp. *chusta* «duża chustka służąca jako nakrycie».

Δ por. **chustka**.

IW-G

chustka (1) [Kśw] Δ zn. «kawałek płótna, pielucha»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimiła, a tego dla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 28]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. formacja deminutywna lub pot. utworzona sufiksem -k- (← psł. **-ьka*) od wyrazu *chusta*, niewykluczone, że postać *chustki* jest derywatem od formy pluralnej *chusty* «bielizna, odzienie, pieluchy»; wyraz poświadczony tylko w niektórych j. słow. – ślc. dial. *chustki* (lm.) «bielizna», *chustka* «chustka, chusta wełniana», ukr. *chústka* «chustka», błr. *chústka* «chustka», ros. dial. pld. zach. *chústa*, *chústka*, *chvústka* «kawałek lnianego płótna», «chusta». Δ rozwój: w j. stpol. i śrpol. wyraz miał też zn. «bielizna», «odzież, ubiór».

Δ por. **chusta**.

IW-G

chwalebny (1) [Park] Δ zn. «godny pochwały»: *Ch chwalebne* tako siędzie [Park, 109, 26]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **χvalъььнъ* (jъ) ← **χvalъьba* «sława, chwała»; wyraz obecny w j. słow. – czes. *chvalitebný*, ros. *chvalébnyj*, scs. *chvalъььнъ*. Δ rozwój: w j. stpol. także w zn. «sławny, chlubny».

Δ por. **chwała**, **chwalić**.

IS

chwalić (2) [Słota] Δ zn. «wyrażać uznanie, poważać; mówić z uznaniem»: Przetoż je nam chwalić słuza,/ W kiem jeść koli dobra dusza [Słota, 190, 97]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *chwałę* cz. ter. lp. 1. os. Δ etym. psł. **χvaliti*; ogśłow. – czes. *chválit*, ros. *chvalít'*, sch. *hváliti*, scs. *chvaliti*. Δ rozwój: psł. **χvaliti* → stpol. **χvaliici* → stpol., śrpol. *χvalić* || *falić*; formy z nagłosowym *f-* występują w za- bytkach z Małopolski i Mazowsza; cecha regionalna zachowana do dziś

w nazwach własnych (np. *Falenica, Falenty, Faliński, Falkowski*).

Δ *por.* **chwała, chwalebny**.

WD

chwała, fała (3) [Słota, RP, Ppuł] Δ *zn.*

1. «uznanie, pochwała»: I wielką jim chwałę dają [Słota, 190, 103]. 2. «rel. uwielbienie, wychwalanie Boga głównie przez śpiew, psalm»: Poczynają sie księgi głośnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida [Ppuł, I, 52, arg]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *fały* D. lp. Δ *etym.* psł. **χvala* «sława, pochwała», dalsza etym. niepewna; ogśłow. – czes. *chvála* «chwała, pochwała», ros. *chvalá* «chwała», bułg. *chvalá* «chwała», scs. *chvala*. Δ *rozwój:* stpol. *χvala* (wlkp.), *fała* (młp., maz.) → śrpol. *χvala* || *xfala* (reg. forma *fała* ma jednostkowe poświadczenia w XVI w.); wyraz częsty w stpol. literaturze psalterzowo-biblijnej jako odpowiednik łac. *laus, laudatio, gloria*, używany wymiennie z synonimicznym doń bohemizmem *sława*; w śrpol. stopniowa repartycja zn. *chwała* (Panu) częstsze w j. rel. (analogicznie derywaty od *chwalić* (*pochwalony, chwalebny*)), rzecz. *sława* – używany w podobnym zn. w odniesieniu do sfery świeckiej.

Δ *por.* **chwalić, chwalebny**.

IW-G

chwila (1) [ŻMB] Δ *zn.* «krótki przeciąg czasu, moment»: Ciężka moja chwila, krwawa godzina [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zach.słow. pożyczka stwniem. *hwīl, (h)wīla* «czas, godzina»; wyraz występuje tylko w części j. słow. – czes. *chvíle* «moment», śl. *chwila* «moment», ukr. z j. pol. *chvylina* «moment». Δ *rozwój:* stpol. *χvíl'a* (wlkp.) || *fíla* (młp., maz.) → śrpol. *χvíla* || *xfíla*.

IW-G

chytrze (1) [Satyra] Δ *zn.* «przebiegle, podstępnie, sprytnie, fałszywie»: Chytrze bydlą s pany kmiecie [Satyra, 191, 1].

Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **chytrb* «szybko chwytający, prędki».

Δ *por.* **chytrzy**.

BT

chytrzy (1) [Satyra] Δ *zn.* «przebiegły, podstępny, wykrętny»: Aleć jest chytrzy pacholek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **sue-* || **suo-t*; psł. **χytrb(jb)* «wykonujący szybkie ruchy, szybko chwytający; zręczny» (← **χvatati* || **χytati* || **χyiti* «chwycić, łapać; schwytać»); ogśłow. – czes. *chytrý*, ros. *chútryj*, ukr. *chýtryj*, sch. *hútar*, scs. *chytrb* «szybki, zręczny». Δ *rozwój:* psł. **χytrbjb* → stpol. *χytry* || *χyřy* → śrpol. *χytry*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «przemysłny, pomysłowy», które już w XVI w. wyszło z użycia.

Δ *por.* **chcieć, chwytać, chytrze**.

IS

chyż (2) [RsK] Δ *zn.* «chata, chałupa»: Chyż na święty Marcin nie poprawił [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -o- || -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. pożyczka germ. *hūz-a, hūs-a* «dom» – psł. **χyzb* «dom, chata»; formacja **χyža* z wcz.psł. **χyz-ja* powstała w j. psł.; ogśłow. – czes. *chyže, chyše* «chata, chałupa», ros. *chížina* «chata», bułg. *chíža* «chata», *chyžica* «domek», scs. *chyzb* «dom», *χyzina* «chata, lepianka» (por. stwniem. *hūs*, goc. *hūs* (*gudhūs*) «świętynia», niem. *Haus* «dom»). Δ *rozwój:* psł. **χyzb* → stpol. *χyz* (r. m.); psł. **χyža* → stpol. *χyža* (być może od tego wtórna postać r. m. *χyž*, choć niewykluczony rozwój niezależnie od formy r. ż.); oprócz wahań rodzajowych, w dekl. m. możliwość odmiany twardo- lub miękko-tematowej; por. Msc. lp. w *chyzie* (XVI w.) lub w *chyżu* (XVI w.); ponadto w j. stpol. i śrpol. wykształciły się warianty fonetyczne – *chycz*, por. kasz. *chëcza*, oraz

liczne formacje współrdzenne, np. *chyzeczek, chyzik, chyzek, chyżka, chyzec, chyczek*.

IW-G

-ci, -ć (30) [Kgn, ŻB, LA, Tęcz, RP, Kśw] Δ *zn.* «częstka wzmacniająca, podkreślająca wyraz, z którym się łączy»: Otożci przed tobą stoję./ Oglęдай postawę moję [RP, 196, 55]. <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Chciał ci krolowi służyci, swą chorągiew mieci./ A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 6]. Aleć wczora pewne wieści sąć ony nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* pierwotnie C. lp. psł. zaimka *ty; występuje po spłg. w formie -ci, po sam. w formie skróconej -ć; zachowane tylko w głuź. ci, wsch. śl. ci, sch. ci. Δ *rozwój*: duża frekwencja tej partykuły jest cechą składni Kgn, najczęściej dołączana jest do spójnika: *iżec*, potem do formy osobowej czas.: *sąć*, zaimka: *cożci*; jako wzmocnienie produktywna do XVIII w.

Δ *por.* **aczkolić, boć, daleć, gdyć, gdyźci, kakoć, kamoć, przetoć, takieźci, ty, więcci, wszegdymci, żeć.**

BT

ciało (7) [Kgn, Park, ŻMB, RP] Δ *zn.* «organizm ludzki (rzadziej zwierzęcy) jako całość»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszytki kości [ŻMB, 180, 31]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *ciała* D. lp., *ciału* C. lp., (o) *ciało(ć)* B. lp., (na) *ciele* Msc. lp. Δ *etym.* psł. *tēlo, tēlese «organizm ludzki»; ogśłow. – czes. *těle, těleso* «ciało, zwłoki, przedmiot większych rozmiarów», ros. *tělo*, bułg. *tjalo*, mac. *telo*, scs. *tělo, těl-es-e* «ciało». Δ *rozwój*: stpol. *t'alo → stpol. *ćalo*; w j. pol. zanik dawnej odmiany spółgłoskowej, rozszerzony temat z morfemem -es- zachowany wyjątkowo w formach pokrewnych *cielesny, cielesność*.

IW-G

ciasny (1) [Kgn] Δ *zn.* «zbyt małych rozmiarów»: Potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *tejsk- «ściskać, gnieść» || *tojsko- «ściśkanie»; psł. *tēsbn̄(jb) «ściśnięty → ciasny» (← *tiskati «ściskać» || *tēskn̄ «ściskanie»); ogśłow. – czes. *těsný* «ciasny; szczelny», ros. *těsnij* «ciasny, wąski; ścisły», scs. *tēsnn̄*. Δ *rozwój*: psł. *tēsbn̄(jb) → stpol., śrpol. *časny*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «przykry, ciężki».

IS

ciąża (1) [RsP] Δ *zn.* «zastaw, rzecz założona pod zastaw przez wierzyciela»: Co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzińca, to ji ranił na swe dziedzinie, iż mu ciążę nie dał [RsP, 45, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *teng^h- → psł. *teg-ati; wcz.psł. *tęg-ja → pzn.psł. *tęża; ogśłow. – czes. *tíž(e), tíha* «ciężar, brzemień», ros. przest. *tjážba* «spór, proces sądowy», daw. *tjaža* «proces sądowy», serb., chorw. *těža, tēja, težina* «ciężar, ciążenie», scs. *tēja* «spór, konflikt» (por. lit. *tingus* «powolny, ociężały»). Δ *rozwój*: stpol. *t'ēja → stpol. *ćąža* → śrpol. *ćóža*; pierwotne zn. «to, co ciąży» stało się podstawą licznych zn. przen., m.in. «obciążenie, tj. podatek»; zn. «rzecz brana w zastaw» pozostaje w związku ze zn. przen. czas. *ciądnąć* «przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika»; zn. dzisiejsze poświadczane od XVIII w.; zmiana końcówki D. lp. -e- → -i || -y od XVII w. – typowa dla rzecz. ż. miękkotematowych.

Δ *por.* **ciężki, ciężko.**

IW-G

ciec

ciekący (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «płynący»: A będzie jako drzewo, jeź szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż.

Δ *etym.* od czas. *ciec*; psł. **tekti*, *tekō* (← pie. **tek-* || *tok-*); ogśłow. – czes. *těci*, ros. *teč'*, sch. *těci*, scs. *tešti* (por. lit. *tekėti* «ciec, biec», *tėkinti* «toczyć»). Δ *rozwój*: zach.słow. **teci* → stpol. **ćec'i* → stpol., śrpol. *ćec*; w cz. ter. przejął formy odmiany czas. *cieknąc*, stąd *cieknie*, *ciekną*, rzadziej *ciecze*, *cieką* (ale tylko *ciekła*); w j. śrpol. im. *ciekący* ulega adiektywizacji → im. przym. czynny.

WD

ciekący zob. **ciec**.

WD

cielę (1) [Park] Δ *zn.* «mały, młody potomek krowy»: Zwykłem pismem *cało* tak da./ Ale *cielęciu* i *ciału*/ Pod *ć* przypiszy tak jemu [Park, 77, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-t-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **telə* dosł. «to, co jest noszone, płód»; psł. **telę*, **telete* «cielę, cielęcia»; ogśłow. – czes. *tele*, *telete* «cielę», ukr. *teljá*, *teljátý* «cielę», bułg. *telé* «cielę», *telénce* «cielátko», scs. *telę*, *telete* «cielę» (por. łot. *telš* «cielę», *tēlšns* «cielátko», lit. dial. *tēlias* || *tēlis* «cielę», łac. *tollo*, *tollere* «podnieść, podnosić»). Δ *rozwój*: stpol. **r'elę* → stpol. *ćelą* → śrpol. *ćelę*; zn. przen. pot. «człowiek nierozgarnięty, gapiowaty» udokumentowane w tekstach śrpol.; liczne fraz. i przysł. z tym wyrazem.

IW-G

ciemnica (5) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «mroczny, pozbawiony światła loch, więzienie»: Jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw. II, 12, 36]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ciemnice* D. lp., *ciemnicę* B. lp. Δ *etym.* pie. **tem(ə)* «ciemny»; psł. **tm-*; wcz.psł. **tm̃ñnika* (**tm̃ñ-tñ-ika*) → pźn.psł. **tm̃ñnica*; ogśłow. – czes. *temnice* «więzienie», ros. *temnica*, przest. «loch», bułg. *tăm̃nica* «ciemno, ciemność», scs. *tm̃ñnica* «ciemność» (por. stind. *támas* «ciemność», łac. *tenebrae*

«ciemność», stwniem. *demar* «mrok», niem. *Dämmerung* «mrok», łot. *tima* «ciemność», lit. *tėmti* «ciemnieć»). Δ *rozwój*: stpol. **t'em'n'ic'a* → stpol. *ćem̃nic'a* → śrpol. *ćem̃nica*; w j. stpol. i śrpol. wyraz wieloznaczny: oprócz «loch, więzienie», miał zn. «sień», używany też jako synonim rzecz. *ciemność* i *ciemnota* «ciemność» oraz przen. «otchłań», rel. «piekło», «czyściec».

Δ *por.* **ćma**.

IW-G

ciesielski (1) [RsP] Δ *zn.* «dotyczący cieśli, cieśli właściwy, należący do cieśli»: Jako Jaszek nie przekopał <z> swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od psł. rzecz. **tesb̃lja* «ten, kto zajmuje się obróbką drewna», utworzony za pomocą przyr. *-ski* (← *-b̃sk̃bj̃*); por. ukr. *tesljárs'kij*. Δ *rozwój*: stpol. **ćes̃elsky* → stpol. *ćes̃elsky* → śrpol. *ćes̃elski*.

IS

ciężki (2) [ŻMB] Δ *zn.* «wielki, przykry»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin<a> [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* przym., odm. prosta || złoż. Δ *formy tekstowe*: *ciężki* M. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **teng^h* || **tong^h* «ciągnąć, rozciągać»; psł. **tęžb̃k̃bj̃* (j̃b) ← **tęg̃* || **tęžb̃* «taki, który ciąży, obciąża»; ogśłow. – czes. *težký* «ciężki; trudny», ślc. *tažký*, ros. *tjážkij* «ciężki, uciążliwy; trudny», bułg. *težyk*, sch. *těžak*, scs. *tęžb̃k̃b̃* (por. lit. *tingùs* «powolny, gnuśny», stislandz. *pungr* «ciężki»). Δ *rozwój*: psł. **tęžb̃k̃bj̃* → stpol. **ćąžky* → stpol., śrpol. *ćęžki*; w j. stpol. wyraz funkcjonował w kilku zn.: «ciężki», «poważny», «smutny», «dokuczliwy», «brzezienna (kobieta)»; w j. śrpol. większość zn. przen. zanikła, powstały nowe, np. *ciężki stan* «stan poważny, krytyczny (o zdrowiu)».

Δ *por.* **ciąża**, **ciężko**.

IS

ciężko (1) [RP] Δ *zn.* «gwałtownie, mocno»: Rzucić się jako kot na myśzy, / Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 66]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **tęžbko*; przym. ogśłow. – czes. *težký* «ciężki, trudny», ros. *tjážkij* «ciężki, uciążliwy, trudny», scs. *tęžbko* «ciężki, niebezpieczny».

Δ *por.* **ciężki**.

BT

cirpieć (2) [Kgn, ŻMB] Δ *zn.* «doznawać cierpienia, bólu»: Iż on cirpi męki, nie będąc w żadnej winie [ŻMB, 180, 36]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *bychom cirpieli* tr. przyp. lp. 1. os. Δ *etym.* pie. *(s)*terp-*; psł. **tǫpǫti* czas. rez. do **tǫpnǫti* «drętwieć»; ogśłow. – czes. *trpět*, ros. *terpět'*, sch. *tǫpǫti*, scs. *trǫpǫti* (por. łac. *torpēre* «drętwieć, tracić czucie», lit. *tūpti*). Δ *rozwój:* psł. **tǫpǫti* → stpol. *ćirpēc* || *ćirpēc*, rzadziej *ćirpić* || *ćerpēc* → śrpol. *ćerpēc*, rzadziej *ćirpēc* || *ćerpēc* → npol. *ćerpēc*; pierwotne zn. «być twarzym, sztywnym, twardnieć» zachowane w *cierpnąć*; fraz. *cierpieć męki Tantalą* «męczyć się z powodu niemożności osiągnięcia czegoś pożądanego». Δ *por.* **cirzpienie**.

WD

cirzpienie (1) [ŻB] Δ *zn.* «doznawanie bólu», «wytrwale, cierpliwe znoszenie bólu i przeciwności losu»: Święty Błaże<j> mężnie żądał cirzpienia prze J<e>zu Krysta [ŻB II, 32, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **tǫpǫnje* [*tǫpǫnje*]; formacja dewerbalna od psł. czas. **tǫpǫti* dosłownie «pozostawać w stanie odrętwienia», przen. «cierpieć, doznawać bólu»; w wyniku ewolucji semantycznej wyraz niejednoznaczny na obszarze słow. – czes. *utrpeni* «niemoc, choroba», ros. *terpénije* «cierpliwość», por.

też ros. *terpímost'* «tolerancja, pobłażliwość», bułg. *tǫrpénije* «cierpliwość», *tǫrpímost* «tolerancja», chorw. *trpljenje* «cierpienie», Δ *rozwój:* stpol. **tǫpǫnǫnje* → stpol. *ćirpǫnje* → śrpol. *ćirpǫnje* || *ćirpǫnje* || *ćerpǫnje*; w j. śrpol. rzecz. ten występował też w zn. «cierpliwość», «tolerancja».

Δ *por.* **cirpieć**.

IW-G

cny zob. **cdny**.

IS

co zob. **I czso**.

JG

cokoli zob. **czsokoli**.

JG

csny, cny (5) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «cnotliwy, uczciwy; godny czci»: Ano wždy widzą, gdzie csny siedzi [Słota, 189, 35]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *cnego* D. lp. r. m. Δ *etym.* pie. *(s)*k^hei-* «spozstrzegać, myśleć; uważać, szanować»; psł. **čbštǫnǫ(jb)* «odznaczający się czcią, honorem; godny czci; szanowany» ← **čbštǫ* «cześć, kult; godność, zaszczyt»; ogśłow. – czes. przest. *ctný* (stczes. *čstný* || *čsný* || *ctný* || *cny* || *csný*) «uczciwy; czcigodny», ros. *čestnyj* «uczciwy, zacny», sch. *čāstan* «czcigodny», scs. *čbštǫnǫ* «odznaczający się czcią, godzien czci» (por. stind. *cítti-* «myślenie, uznanie», awest. *cisti* «rozumienie, pojmowanie»). Δ *rozwój:* psł. **čbštǫnǫ(jb)* → stpol. **čestny* → stpol. *čestny* || *česny* || *čstny* || *čsny* || *csny* || *cny* → śrpol. *cny*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «nieposzlakowany; mający dobrą opinię», «przedni, wyborny», w j. npol. przym. wyszedł z użycia.

Δ *por.* **cześć**.

IS

csso zob. **I czso**.

JG

csole (1) [Słota] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny, względno-nieokreślony – co tylko»: Csole się na niwie zwięże, / To wszystko

na stole leże [Słota, 188, 6]. Δ *etym.* psł. *čbsole ← D. *čbso || *česo psł. zaim. *čb || *čbto (→ pol. co) + part. *le w funkcji uogólniającej. Δ *rozwój:* psł. *čbsole → stpol. czsole → stpol. csole; zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie rozbudowanej grupy spółg. čbs- → čs- → cs-; w tej funkcji w stpol. także *cokolwie, cokole, cokoli, cokolwiek*. Δ *por.* **I czso, czsokoli, le.**

JG

cudny (1) [Słota] Δ *zn.* «piękny»: A je z mnogą twarzą cudną [Słota, 191, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *čudbnъ(jb) ← *čudo, *čudese «zdziwienie, podziw, zjawisko nadprzyrodzone»; ogsłow. – czes. *cudný*, «niewinny, czysty», słc. *čudný*, «dziwny», ros. *čúdnij* «zachwycający», sch. *čūdan* «dziwny» (ale sch. *dīvan* «cudowny»). Δ *rozwój:* psł. *čudbnъjb → stpol. *čud'ny → stpol., śrpol. *cudny* (przejście č → c w wyniku mazurzenia); w XV w. w dialektach pol. pojawiło się zn. «dziwny».

IS

cudo (1) [ŻB] Δ *zn.* «zjawisko nadprzyrodzone»: A cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. i pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. *(s)keu- «zwracać uwagę, czuć, odbierać wrażenia zmysłowe»; pie. *(s)kēud-os, *(s)kēud-es; psł. *čudo, *čudese «zdziwienie, podziw lub coś budzącego zdziwienie»; ogsłow. – słc. *čudo* «dziw, cud», ros. *čúdo* (M. lm. *čudesá*) «cud», bułg. *čúdo*, scs. *čudo, čudese* || *študo, študese* «zjawisko nadnaturalne, cud» (por. grec. *kýdos, kýdeos* «sława, cześć»). Δ *rozwój:* psł. *čudo (r. n.) → stpol. *čudo* || *čudo* (r. n.) || *čud* (r. m.) → śrpol. *cud* (r. m.) || *cudo* (r. n.); zmiana wymowy (*čudo* → *cudo*) najprawdopodobniej pod wpływem mazurzenia; w j. śrpol. przewagę zyskują formy r. m. z odmianą M. lm. *cud-a* || *cud-y*; dziś forma r. n. *cudo* występuje

zazwyczaj w lp. w zn. «o kimś lub o zjawisku wyjątkowo pięknym», często żartobliwie.

Δ *por.* **cudny.**

IW-G

cyrkiew (1) [Kśw] Δ *zn.* «Kościół jako wspólnota wiernych lub instytucja»: Iżby grzechu ostał, swoich grzechow sirdecznie żałował i z świętą cyrekwią dzinśia zawołał [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. ũ- (-v-) → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *cŕky, cŕkŕve «świętynia», pżn.słow. pożyczka śrgrec. *kyriakē* «Pański dom», od przym. *kyriakós* «pański», w j. zach.słow. wyraz przejęty za pośrednictwem germ. *kirikō, w j. pld.słow. bezpośrednio z ludowej greki lub za pośrednictwem rom.; ogsłow. – czes. *cirkev, cirkve* «Kościół jako instytucja, wspólnota wiernych», ros. *cérkov* «Kościół jako instytucja i świątynia», bułg. *čérkva, čarkva*, scs. *crŕky* «Kościół, świątynia», *crĕkŕvb* «kościół» (por. stwniem. *kirihha*, niem. *Kirche* «świątynia, kościół», grec. *kýrios* «pan»). Δ *rozwój:* stpol. *c'ŕkev → śrpol. *cyrk'ev* || *cerk'ev*; w j. stpol. wyraz używany przede wszystkim jako odpowiednik łac. *ecclesia* (Kościół jako instytucja i wspólnota wiernych) w przeciwieństwie do rzecz. *kościół* występującego początkowo w zn. «świątynia»; w j. stpol. i śrpol. rzecz. *kościół* poszerzał swój zakres o zn. «świątynia» i «Kościół – instytucja»; w j. śrpol. następuje dalsza specjalizacja zn. – rzecz. *cerkiew* przybrał zn. «Kościół prawosławny» i «świątynia prawosławna», w XIX i XX w. reg. słw. *cérk'i, cĕrk'vĕ* zachowane w zn. «kościół, świątynia, nabożeństwo».

IW-G

czas (7) [Pfl, RsP, Kgn, Park, BZ, LA, Ppuł] Δ *zn.* «ciąg chwil, trwanie»: A gdyżci więc ten to czas jest ci się on był przybliżył, iżec Maryja swego synka

jest ona porodzić miała [Kgn II, 37, 97].
 Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **kēso-* «odcinek czasu»; psł. **časъ* «odcinek, wycinek czasu»; ogśłow. – czes. *čas*, ros. *čas* «godzina», scs. *časъ* (niepewny związek ze stprus. *kīzman* «czas, pora», alb. *kohë* «czas»). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował w związkach fraz.: w *tento czas* «teraz; wówczas», w *swój czas* «w odpowiedni czas, moment», w *czas* «w miarę, w sam raz».

IS

czcić (3) [Słota] Δ *zn.* «poważać, czynić honory; częstować»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Cso masz na stole lepszego przed sobą,/ Czci ją, iżby żyła z tobą [Słota, 190, 79]. Δ *gram.* czas., kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz. Δ *etym.* psł. **čbstiti* (← rzecz. **čbstъ*) – ros. *čtit'*, słowen. *častiti*, scs. *čbstiti*. Δ *rozwój*: psł. **čbstiti* → stpol. **čścići* → stpol. *čćić* || *čćić* (w XVI w. też *tćić* i *tćýć*); w j. stpol. też w zn. «święcić, świętować; obchodzić święto».

Δ *por.* **cześć**.

WD

cześć (7) [Słota, List, LA] Δ *zn.* «dobre imię, honor; godność, zaszczyt»: U wody się poczyina cześć./ Drzewiej niż gdy siędą jeść./ Tedy <j>ą na ręce dają./ Tu się więc starszy poznają [Słota, 189, 56]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *czci* C. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **kīt-tī-* «czczenie, kult»; psł. **čbstъ* ← **čbt-tb* «czczenie, dowód czci»; ogśłow. – czes. *čest*, ros. *čest'*, sch. *čast*, scs. *čbstъ* (por. stind. *citti* «myślenie, zamiar», awest. *čisti-* «myślenie, zamiar»). Δ *rozwój*: psł. **čbstъ* → stpol. *čęść*; w stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «chwała, sława», «cnota, dobre obyczaje», «siła, moc», «ozdoba, chluba», «stan».

Δ *por.* **czcić**.

IS

często (1) [Słota] Δ *zn.* «wielokrotnie, w sposób powtarzający się wiele razy»: Ukrawaj często a mało [Słota, 189, 72]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **čęstъ* «napchany, gęsty»; ogśłow. – czes. *častý* «gęsty, czysty», ros. *častyj* «gęsty, częsty, szybki, pośpieszny», scs. *čęstъ* «gęsty».

Δ *por.* **częstokroć**.

BT

częstokroć (1) [Satyra] Δ *zn.* «wiele razy w krótkim czasie»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpoczywają [Satyra, 191, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przysł. *często* i pierwotnie rzecz. *kroć* «raz» (← psł. **kortъ* r. ż., **kortъ* r. m. «raz»). Δ *rozwój*: tego typu złożenia występują z pierwszym członem liczebnikowym, zaimkowym, przymiotnikowym, w śrpol. samodzielny wyraz *kroć* «raz», od XVIII w. *krocie* «wielka liczba, ilość czegoś».

Δ *por.* **często, kilkokroć**.

BT

część (2) [RsK, KŚ] Δ *zn.* «jednostka w stosunku do całości»: Ale iże skarada jest część, jaż się s swym pospolstwem nie zgadza [KŚ, 124, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **knd-tī-* → **kīnd-tī-* «kęs»; psł. **čęstъ* «to, co jest odgryzione; kęs, część, element składowy całości»; ogśłow. – czes. *část*, ros. *čast'*, sch. *čest*, scs. *čęstъ* (por. lit. *kąsti* «kąsać», *kąsnis* «kawalek, kęs», *kañdis* «ukąszenie»). Δ *rozwój*: psł. **čęstъ* → stpol. *część*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «udział», «majątek», «zastęp», «strona świata», «los, dola».

Δ *por.* **kęs**.

IS

człowieczstwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «stan, natura człowieka, człowieczeństwo»: Gdaż się, prawī, uśmierzyło tako mocne bostwo, w cem bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 43].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *čblověčbstvo ← *čblověčbstvo ← *čblověčb; ogśłow. – czes. člověctvo «ludność», ros. čelověčstvo, sch. čověšvo, čovječānstvo, scs. čblověčbstvo. Δ *rozwój*: w j. stpol. rzeczownik występował w postaciach člov'ečstvo || člov'ectvo || člov'ecstvo || člov'esivo → śrpol. člov'ectvo; w j. śrpol. wyraz został wyparty przez formę *człowieczeństwo*.

Δ *por.* **człowiek, człowieczy.**

IS

człowieczy (2) [Kśw, B] Δ *zn.* «do człowieka należący; człowiekowi właściwy»: Usłysz głosy, napleń myśli człowiecze [B, 163, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *čblověčb(jb) «należący do człowieka» ← *čblověčb; ogśłow. – por. czes. člověčí, ros. čolověčij, sch. čovječjī. Δ *rozwój*: psł. *čblověčbjb → stpol. *člověči → stpol., śrpol. člověčy.

Δ *por.* **człowiek, człowieczstwo.**

IS

człowiek (5) [Kśw, BZ, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn.* «istota ludzka»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: człowieka D. lp. r. m., człowieka B. lp. r. m., człowiecze W. lp. r. m. Δ *etym.* psł. *čblověčb ← *čelověčb; ogśłow. – czes. člověk, ros. čelovék, sch. čovjek, scs. člověčb (geneza słowa niejasna, najprawdopodobniej pierwszy człon związany z lit. *kelys* «ród, pokolenie»; drugi człon może pochodzić od lit. *vaikas* «dziecko, syn, chłopiec», stprus. *waix* «pacholek, parobek»). Δ *rozwój*: w stpol. również w zn. «poddany chłop, sługa», «gospodarz, głowa rodziny». Do częstych w j. stpol. należały fraz. typu: *grzeszny człowiek* «grzesznik», *człowiek pospolny* «prosty, zwykły człowiek», *zły człowiek* «zło-

czyńca», *przysięgły, przysiężny człowiek* «ławnik».

Δ *por.* **człowieczstwo, człowieczy.**

IS

I CZSO, CSO, CO (42) [Kśw, Pfl, RSP, RSK, Kgn, Słota, ŻB, BZ, LA, ŻMB, RP] Δ *zn.*

1. «zaim. rzeczowny, pytajny, nieosobowy»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona?

[Kśw II, 11, 26]. 2. «zaim. rzeczowny, nieokreślony, nieosobowy – cokolwiek»: <G>ospodnie, da mi to wiedzieć,/ Bych mógł o tem cso powiedzieć,/ O chlebowem stole [Słota, 188, 2]. 3. «zaim.

rzeczowny, względny, nieosobowy»: Jako prawie wiemy i świadcymy, eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i lożem sie dostała Świętochnie [RSK, 48, 2]. 4. «zaim.

rzeczowny, względny, osobowy – kto, który»: Okrutność śmirci pozna<j>cie!/ Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznać [RP, 195, 9]. 5. «zaim. przymiotny, względny – jaki, który»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RSP, 45, 25]. 6. «zaim. przysłowny, pytajny – dlaczego»: Czemu się tako barzo lękaś? [RP, 196, 49]. Δ *formy tekstowe*:

což, c(z)sož, c(z)sožci M., B., *czego* D., *czem(ze)* Msc. Δ *etym.* pie. *k⁴id; psł. *čb || *čbto ← zaimkowy rdzeń pytajny čb- + M. lp. r. n. zaim. wskazującego – to (psł. *t^o, *ta, *to), w funkcji part.

wzmacniającej; ogśłow. – forma *čb zachowała się jedynie w dial. czakawskim j. sch. w postaci ča, pozostałe j. słow. kontynuują formę *čbto: ślc. čo, ros. što, ukr. dial. što, sch. stō || štā, scs. čbto; w słowen. i w dial. kajkawskim j. sch. miejsce dawnego *čbto zajęła forma kaj; w czes. i dłuż. (także poław.) istnieje forma co, pochodząca, tak jak w pol., z dawnego D. *čb-so || česo. Δ *rozwój*: nagłosowe č- to wynik palat. I: *čbto ← *k^obto; pierw. M., B.

*čb, zagrożony w pol. z powodu zaniku jerów, zastąpiony przez D. *čb-so || *česo → stpol. čso → cso → co, dla którego utworzono, już w czasach przedhistorycznych, formę analogiczną czego (por. *jb – jego, zatem *čb – čego); przejście czso → cso → co dokonało się po zaniku jerów, na skutek upodobnienia pod względem miejsca artykulacji cz- do c-, a następnie uproszczenia całej grupy; pierw., powstać M., B. przetrwała w niektórych wyrażeniach przyimkowych, np. *kto zacz?*, *co zacz?*, *nizacz* (← psł. *nizačb «ni za co; za nic»), w *niwecz* (← psł. *nivčb «ni w co; w nic»); do dziś formy *co* używa się w znaczeniu D., np. *co chcesz!* obok *czego chcesz?*; od reformy ortograficznej w 1936 r. formy N. *czym* i Msc. *czem* ujednolicono.

Δ por. II, III czso, nieco.

JG

II czso (3) [RsP] Δ zn. «spójnik – że»: Jako to świąteczę, czso Krzywosadowi ukradziony konie [RsP, 44, 6].

Δ zob. I, III czso.

JG

III czso (1) [RsP] Δ zn. «part. uwydatniająca – jak»: Mu miał dać czso lepszy źrze(bca) [RsP, 44, 3].

Δ zob. I, II czso.

JG

czsokoli, cokoli (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «zaim. rzeczowny, względno-nieokreślony – cokolwiek»: Wszystko, czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17,4]. Wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się [Ppuł I, 52, 4]. Δ etym. psł. *čbsokoli ← D. *čb-so || *česo psł. zaim. *čb || *čbto (→ pol. co) + part. *-koli w funkcji uogólniającej; wyraz znany w czes. *cokoli*. Δ rozwój: psł. *čbsokoli → stpol. čso-koli → csokoli → cokoli; zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie rozbudowanej grupy spłg. čbs- → čs- → cs-; w tej funkcji w stpol. także *cokolwie*, *cokole*, *csole*, *cokolwiek*.

Δ por. **aczkolić, czso, csole, gdziekoli, jakokoli, kakoćkoli, ktokoli.**

JG

cztwioraki, czworaki (3) [Kśw, Kgn] Δ zn. «czterech rodzajów; poczwórny»: Ale w Świętem Pisani cztwiorakim ludziem, pobudzają je, mo(wi Bog) wszemogący [Kśw II, 11, 8]. Pokazuję, iż są grzesznicy cztwioracy [Kśw II, 11, 10]. A to ku czworakiemu rozdzieleniu [Kgn II, 35, 22]. Δ gram. licz. wieloraki w złożonej odm. przym. Δ etym. utworzony już w j. psł. od licz. zbior. suf. *-akb(jb), psł. *četvorakb, *četverakb oraz postaci wtórne *čbtvorakb, *čbtverakb «czterech rodzajów, poczwórny»; zach.słow. i pld.słow. – słc. štvoraký, głuź. štvoraky, dłuż. štvóraki, sł. četverakb. Δ rozwój: oboczne postaci prawdopodobnie już w j. psł., wtedy forma *cztwioraki* jest bezpośrednim kontynuantem psł. *čbtverakb(jb), a *cztworaki ← psł. *čbtvorakb; w każdym razie powstała po zaniku jeru słabego, nagłosowa grupa spłg. čtv- (oraz čtv-) w j. pol. ulega uproszczeniu; możliwe też, że w j. pol. obecny tylko kontynuant pierwszego psł. licz. w postaci *cztwioraki*, zaś forma *czworaki* (z twardym v w grupie nagłosowej) to wynik uproszczenia spłg. čtv- oraz eufonii i analogii do licz. porz. *czwarty*; analogicznie w licz. zbior. *cztwioro* → *czworo*. Δ por. **cztwiorodla.**

AK

cztwiorodla (1) [Kśw] Δ zn. «z czterech powodów»: Czwiorodla, iż na będące dobro nie gładają [Kśw II, 11, 15]. Δ gram. licz. zbior. od licz. gł. *cztery*. Δ etym. pie. *k^{et}uer- «cztery»; różnicowany rodzajowo licz. zbior., prawdopodobnie już w j. psł. w obocznych postaciach *četverb, -a, -o || *četvorb, -a, -o oraz wtórnie *čbtverb, -a, -o || *čbtvorb, -a, -o; ogsłow. – czes. čtverý, čtvero, ros. četверо, sch. četvero, četvoro, scs. čet-

verb, *četvorb*, *četvero*, *četvoro* (por. lit. *ketverì* – r. m., *kètverios* – r. ż. «cztery»). Δ *rozwój*: tu M. lp. licz. w wyrażeniu przyimkowym z postimiennym szykiem przyim. *dla* rządzącego D., zamiast *cztwiora*; forma *cztwioro* wcześniejsza, przed uproszczeniem grupy spółg. *čtv-* oraz stwardnieniem *-v-*; w Kśw tak też w pochodnym licz. wielorakim.

Δ *por.* **cztwioraki, dla.**

AK

czujny (1) [Kśw] Δ *zn.* «czuwający; baczny»: Święta Katerzyna <czujnego> sąmnienia była [Kśw. II, 11, 21-22]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **(s)keũ-* || **kēu-* «doznać wrażeń zmysłowych; czuć»; psł. **čujьnъ(jb)* «czuwający, wrażliwy; odczuwalny» ← **čuti* «czuć, uważać, nie spać, czuwać»; ogśłow. – słc. *čujný* «wrażliwy, czuły, słyszalny, głośny», ukr. *čujnýj* «czuły, wrażliwy (słuch)», słowen. *čújen* «dobrze czuwający; wrażliwy» (por. grec. *koēō* «dostrzegam, słyszę», łac. *cavere* «strzec się, czuwać», stind. *a-kúvate* «ma zamiar, zamierza», stwniem. *scouwōn*, niem. *schauen* «patrzeć, spoglądać»). Δ *rozwój*: psł. **čujьnъjb* → stpol. **čujny* → śrpol. *čujny*; w dobie stpol. także w zn. «niepowściągliwy», «wrażliwy».

IS

czwarte (1) [Kśw] Δ *zn.* «po czwarte»: A <zwarte> mowi Bog: Wstań! umarłym [Kśw II, 12, 38]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *czwarty*. Δ *rozwój*: w j. stpol. formy typu *czwarte*, *dziewiąte*, *piąte*, *osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarte*, *po dziewiąte*..., sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi, wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

Δ *por.* **czwarty.**

AK

czwarty (2) [BZ, LA] Δ *zn.* «występujący w kolejności po trzecim»: I stało

się z wieczora a z jutra dzień czwarty [BZ, 71, 28]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złożonej od licz. głównego *cztery*. Δ *etym.* pie. **k^heturto* – «czwarty»; psł. **četvŕtъ(jb)*, we wtórnej postaci **čbtvŕtъ(jb)*; ogśłow. – pierwsza postać kontynuowana w j. ros. *četvërtij*, sch. *četvŕti*, scs. *četvrŕtъ*, druga – oprócz j. pol. też w j. czes. *čtvrťj*, słc. *štvrťj*, słowen. *šŕti* (tu obok *četrŕti*) (por. lit. *ketvŕtas*; stprus. *kettwirts*; grec. *tétratos* || *tétartos*, łac. *quārtūs*).

Δ *por.* **cztwioraki, cztwiorodla.**

AK

czworaki zob. **cztwioraki.**

AK

czyniąc zob. **czynić.**

WD

czynić (10) [Kśw, List, KŚ, ŻB, BZ, Tęcz] Δ *zn.* «działać, robić; postępować»: Wszędzie cześć a lubość czyni [List, 115, 8]. Teda tę całą drogę kazania nie przestajał, a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *jest był czynił* cz. *zaprzesz.* złoż. lp. 3. os.; *są byli czynili* lm. 3. os.; *czyniąc* (= *czyniące*) im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **k^hej-* «układać, porządkować»; psł. **činiti*; ogśłow. – czes. *činit* «czynić, działać», ros. *čínít* «naprawiać, robić», słowen. dial. *číniti* «przesiewać ziarno», scs. *činiti* «urządzać, działać». Δ *rozwój*: psł. **činiti* → stpol. *činić(i)* → stpol., śrpol. *čynić*; bogata fraz. *czynić cuda*, *czynić komuś honor*; przysł. *Nie czyni drugiemu, co tobie nie-miło*; *Nie wie prawica, co czyni lewica*; im. *czyniąc* ulega w j. śrpol. adwerbii-zacji → im. przysłów. czynny.

Δ *por.* **przyczynić, uczynić, uczynienie, uczynkać.**

WD

czynsz (1) [RsK] Δ *zn.* «renta pieniężna wypłacana na rzecz pana feudalnego

od roli, zagrody»: Eż nie miała o ten czynsz gabać [RSK, 48, 35]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. niem. *Zins* «danina, opłata».

AK

czyść (2) [LA, RP] Δ *zn.* «czytać»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *czę* cz. ter. lp. 1. os. Δ *etym.* pie. **k^uejt-*; psł. **čisti* «liczyć, rachować; odgadywać znaki; pojmować, mniemać»; ogśłow. – czes. *čist*, ros. *čitát'*, sch. dawne *čisti* «czytać; szanować», dziś *čitati* «czytać», *čätiti* «czytać modlitwy», scs. *čisti* «liczyć; czytać» (por. łot. *šķist* «myśleć», lit. *skaitýti* «czytać; liczyć», stind. *cétati* «uważa, spostrzega, myśli, rozumie»). Δ *rozwój*: psł. **čisti* → stpol. *čisć(i)* → stpol., śrpol. *čyść*; wyraz wyszedł z użycia, zastąpiony przez *czytać* (← psł. **čitati* czas. iter. do **čisti*); w słowie *czcionka* zachowany dawny im. bierny od tego czas.

Δ *por.* **czyść się**.

WD

czyść się (2) [Kśw] Δ *zn.* «czyta się»: Czie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 18]. Jakoż się czie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 32].

Δ *zob.* **czyść**.

WD

Ć

-Ć *zob.* -ci.

BT

ćma (4) [BZ] Δ *zn.* «ciemność»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a ćmy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ćmy* D. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **tem(ə)-* «ciemny»; psł.

**t^uma* «ciemność»; ogśłow. – czes. *tma* «ciemność, ciemno», ros. *t'ma* «mrok, zmierzch», chorw. *tma* «mrok», scs. *t^uma* «ciemność, mrok», *t^uma* «wielka ilość, bardzo wiele» (por. lit. *témti* «ciemnieć», *tamsà* «zmrok», łot. *tima* «ciemność», *timt* «ściemniać się», stwniem. *demar* «zmierzch, mrok», niem. *Dämmerung* «zmierzch, mrok», łac. *tenebrae* «mrok», stind. *támas-* «mrok, ciemność», awest. *tamah-* «mrok»). Δ *rozwój*: psł. **t^uma* → stpol. *ćma*; w j. stpol. głównym zn. wyrazu było «ciemność», poza tym rzecz. oznaczał «cień», «wielkie mnóstwo, zastęp». W XVI i XVII w. utrzymywały się dawne zn. wyrazu, dopiero w j. npol. doszło do zawężenia i przeniesienia znaczenia – dzisiejsze zn. wyrazu to «owad żyjący nocą».

Δ *por.* **ciemnica**.

IS

ćwirdza (1) [Kś] Δ *zn.* «miejsce obronne, warownia; tu – obowiązek obrony grodów i innych miejsc umocnionych»: Na ten koniec a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy alibo wojennej strożej się uwarowali [Kś, 124, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **tv^urdja* «to, co utwardzone» ← psł. **tv^urditi* «zrobić twardym»; ogśłow. – czes. *trvz*, strus. *tvérža*, chorw. *tvrdava*, chorw. daw. *tvřda*. Δ *rozwój*: psł. **tv^urdja* → stpol. **čv'erz'a* → *čv'erza* || *čv'irza* || *tv'irza* || *tv'erza* (też: *čv'erz* || *tv'erz*) → stpol., śrpol. *tv'erza* (twarde *t-* pod wpływem przym. *twardy*); w j. stpol. także w zn. «wały obronne, obwarowanie».

IS

D

dać (29) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «darować, ofiarować, przeznaczyć»: Żądaj ode mnie a dam ci pogany w dziedzictwo twoje [Ppuł II, 53, 8]. 2. «wydać z siebie»: A będzie jako drzewo, jeź szczepiono jest podług ciekących wod, jeź owoc swój da w swój czas [Pfl I, 17, 3]. 3. «sprawić, zdarzyć»: Słysz modlitwę, jaż nosimy./ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. 4. «kazać»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. **dan** 5. «sporządzono (list)»: Dano w Szamotulech we jśrzodę [List, 115, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *dadzą* cz. przysz. lm. 3. os.; *dałem* cz. przesz. lp. 1. os. r. m., *dała* 3. os. r. ż., *dali* lm. 3. os.; *bych dała* tr. przyp. lp. 1. os. r. ż.; *dani* im. cz. przesz. bierny M. lm., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **dō-* || **dā-*; psł. **dati*; ogśłow. – czes. *dáti*, ukr. *dáty*, sch. *dāti*, scs. *dati* (por. lit. dawne *dúoti*, łac. *dare*). Δ *rozwój*: psł. **dati* → stpol. *dać(i)* → śrpol. *dać*; już w j. stpol. w odmianie formy wtórne: *dasz* (jak *znasz* wobec psł. **dasi*), *dadzą* (jak *siedzą*); formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny; M. lp. r. n. odm. prostej → nieos. formę czas. Δ *por.* **dajać, dawać, podać, poddać się, wydać**.

WD

dajać (3) [Słota] Δ *zn.* «czynić»: I wielką jim chwałę dają [Słota, 190, 103]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *formy tekstowe*:

da tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* psł. **dajati*, **dajo*; ogśłow. – słowen. *dajàti*, rus.-csł. *dajati*, scs. *dajati*. Δ *rozwój*: psł. **dajati* → stpol. **dajaći* → stpol. *dajać*; wyraz wyszedł z użycia (poświadczony dziś w gw.); formy cz. ter. zostały podporządkowane czas. *dawać*. Δ *por.* **dać, dawać**.

WD

dale, daleć (2) [Kgn] Δ *zn.* «dłużej, więcej»: Przydzi k nam, nasz miły Panie Boże, aby ty dale nie mieszkał [Kgn II, 35, 6]. Wasz Pan, toć jest nasz miły Kryst s dalekich ci stron on przydzie k wam, a daleć on nic nie będzie mieszkał [Kgn II, 35, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. utworzonego od psł. rzecz. **dal'a*, **dalb*; rzecz. ogśłow. – czes. *dál* «oddalenie, odległość», ros. *dal'* «duże oddalenie, miejsce oddalone», sch. *dāl̥j* «oddalenie», scs. *dalja*, *vɔdaljə* «w dal, daleko»; w formie *daleć* połączenie przysłów. *dale* i part. -ć. Δ *rozwój*: od XVI w. zastąpiony przez *dalej*.

Δ *por.* **dalej, daleki, daleko**.

BT

daleć zob. **dale**.

BT

dalej (1) [KŚ] Δ *zn.* «później, potem, jeszcze»: Paknęli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni (...) mają nam być poddani [KŚ, 124, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przysłów. *dale* + *je* (← **je*), na wzór *gorzej, lepiej*. Δ *rozwój*: od XVI w. funkcjonuje jako st. wyższy przysłów. *daleko*.

Δ *por.* **dale, daleki, daleko**.

BT

daleki (1) [Kgn] Δ *zn.* «odległy, oddalony»: S dalekich ci stron on przydzieć k wam [Kgn II, 35, 8]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **del-* || **dōl-* «długi» → **dōl-jā* «wielkie oddalenie»; psł. **dalekŭ(jb)* ← **dalja* ← **dalb* «dal, oddalanie»; ogśłow. – czes.

daleký, ros. *dalëkij*, ukr. *dalëkyj*, sch. *dàlek*, scs. *dalekò* (por. lit. *tolùs*, stprus. *tàlis* «dalej», łot. *tāls*). Δ *rozwój*: psł. **dalekòjb* → stpol. **daleky* → śrpol. *daleki*; w j. stpol. także w odniesieniu do czasu «odległy w czasie; dawny; przyszły»; w pokrewieństwie «niebliski»; w terminologii prawnej «termin sześciotygodniowy, ostatni dzień».

Δ *por. dale, dalej, daleko.*

IS

daleko (1) [List] Δ *zn.* «w znacznej odległości»: Aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż wżgym nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dalekò* (← **dōlĭ-oko-*), st. wyższy *daljb*, *dalbši*, *dale* «odległy, oddalony, długi, rozległy», utworzony za pomocą przyrostka **ekò* (wariantu po palatalnej spółgłosce przyrostka **-okò*, jak *głęboki, szeroki, wysoki*) od psł. rzecz. **dal'a* (← **dal-ja*); przym. ogłow. – czes. *daleký* «niebliski, oddalony w przestrzeni i czasie, rozległy», ros. *dalëkij* «oddalony w przestrzeni i czasie, rozległy»; scs. przysłów. st. wyższy *dalje, daljeje*.

Δ *por. dale, dalej, daleki.*

BT

dan zob. **dać.**

WD

darować (1) [LA] Δ *zn.* «obdarować, podarować»: Więć ci jęli Boga prosić,/ Aby je tym darował [LA, 173, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **darovati* (← rzecz. **darò*); ogłow. – czes. *darovat*, ros. *darováť*, sch. *daròvati*, scs. *darovati*. Δ *rozwój*: psł. **darovati* → stpol. **darovaći* → stpol., śrpol. *darować*; *zn.* «przebaczyć» późniejsze, być może pod wpływem łac. *donare* (*poenam*).

Δ *por. odarzyć, zdarzyć się.*

WD

dawać (1) [RsP] Δ *zn.* «przekazywać na własność»: Jako Czeszk dawał Jakuszewi skot <do> ręki [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -ę, -esz (*dawaję*) || IV -am, -asz (*dawam*) → śrpol. II -ę, -esz (*daję*) || IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **dō-u-*; psł. **davati*, **davajō* (iter. do **dati*); ogłow. – czes. *dávat*, ros. *davát'*, sch. *dávati*, scs. (*raz*)*davati* «rozdawać» (por. łot. *dāvāt* «darować», stind. *dāvāne* «dać»). Δ *rozwój*: psł. **davati* → stpol. *dawać(i)* → śrpol. *dawać*; formy cz. ter. *daję, dajesz* od czas. *dajać*. Δ *por. dać, dając.*

WD

dawidow (1) [Ppuł] Δ *zn.* «dotyczący Dawida, właściwy Dawidowi, przynależny Dawidowi, królowi żydowskiemu»: Ten psalm powiada, iż Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud od Boga Ojca dawidowo [Ppuł, 53, arg]. Δ *gram.* przym. dzierżawczy, odm. prosta Δ *etym.* derywat od imienia *Dawid*, utworzony za pomocą przyr. -ov ← psł. **-ovò*.

IS

dbać (4) [Kgn, Słota] Δ *zn.* «troszczyć się o co»: Nie chce dobrej mowy dbać [Słota, 189, 68]. O ciałość on nicz nie dba [Kgn VI, 40, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *dbają* cz. ter. lm. 3. os.; *dbajmy* tr. rozk. lm. 1. os. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne; łączy się go z pñ.słów. **d̥bati* (← rzecz. **doba*) «robić coś w porę, w stosowny czas» – stczes. *tbáti*, czes. *dbát*, ros. dial. *dbat'*; lub traktuje jako stpol. bohemizm (w j. bñr. i ukr. byłoby to późniejsze zapożyczenie z j. pol.). Δ *rozwój*: stpol. *dbaći* → śrpol. *dbać*.

WD

diabeł, dyjabeł (3) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «zły duch, szatan»: Izby ty nie bujał, izby onego bujnego krola dyjabła nie naśla-

dował [Kśw IV, 13, 36]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *diabli* M. Im. r. m., *diabły* B. Im. r. m. Δ *etym.* stpol. **d'abel* ← stczes. **diábel* ← łac. *diabolus* ← grec. *diábolos*; ogśłow. – czes. *d'ábel*, ros. *djávól*, sch. *ḏāvaō*, scs. *dijavolb*. Δ *rozwój:* w j. stpol. występuje również w postaci *dyjabol*, w XVI w. funkcjonowała dodatkowo forma *dejabel*.

IS

dla (8) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «z powodu, przez; ze względu na; na czyjąś korzyść»: Togo dla przed wołem a przed osłem w jasłkach S<yn Boży położon> był [Kśw IV, 13, 26]. Δ *gram.* przym. rządzący D. Δ *formy tekstowe:* *cztwiorodla*, *tego dla*. Δ *etym.* pñ.słow. *dlja* jest prawdopodobnie skrótem starszego ogśłow. **dělja* «z powodu» – stczes. *dle* «dla, z powodu, według», głuź. *dla* «według, dla» (może być także w postpozycji), ros. *dlja* «dla, do», ukr. *dlja* «dla, z powodu»; prawdopodobnie związane z rzecz. *dzieło* psł. **dělo*, strus. *dělja*, scs. *dělja* «dla, z powodu» (pokrewne lit. *dėl*, *dėlei* «dla», łot. *del*, *dela* to pożyczki ze strus.); możliwy też wpływ M. dawnego rzecz. *dla* «długosc», psł. **dlbja*, występującego jeszcze w stpol. i stczes., od którego pochodzą przymyki *wedle*, *podle*. Δ *rozwój:* rozwój znaczenia analogiczny do łac. *causa* «przyczyna; dzieło; z powodu»; pierwotny postpozycyjny szyk wyrazu zmieniony w ciągu XV w. na zwykły (prepozycyjny) szyk przymkowy *dla tego*, *dla nas*.

Δ *por.* **dziela**.

AK

dług (1) [RsP] Δ *zn.* «należność do uiszczenia»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umowił sie z tem, iże miał upominać P...kiego o ten dług [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **d^hlg^ho* «dług, powinność»; psł. **dlgō*; ogśłow.

– czes. *dluh*, ros. *dolg*, sch. *dūg*, scs. *dlōgō* (por. goc. *dulgs* «dług», stirl. *dliged* «obowiązek, prawo»). Δ *rozwój:* stpol. **dlgō* → pol. *dług*; w stpol. odnotowany również w zn. «pożyczenie na procent», «zobowiązanie», «przewina».

IS

do (21) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, List, ŻB, LA, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn.* «do, aż do; wskazuje granicę, kres czynności, zjawiska w przestrzeni, pod względem ilości, sposobu»: Pośpieszchą się do koś<cio>ła na modlitwę [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* przym. rządzący D. Δ *etym.* pie. **do* od rdzenia zaimkowego **de-* || **do-*, podstawy różnych partykuł; psł. **do*; ogśłow. – czes., ros., ukr., serb., chorw., scs. *do* (por. stłac. *en-do* (nowsze *in-du*) «w, wewnątrz, w obrębie czegoś», grec. *éndon* «wewnątrz, w domu, u siebie», łot. *da* «do, aż do», ale tu prawdopodobna pożyczka słow).

AK

do tych miast (1) [RsK] Δ *zn.* «dotąd, do tej pory, dotychczas»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przymka *do*, D. Im. zaimka wskazującego *to* i D. Im. rzecz. *miasto* w znaczeniu «miejsce». Δ *rozwój:* w stpol. także formy *odtychmiast*, *od sich miast* «odtąd, od tej pory».

Δ *por.* **miasto**.

BT

dobro (6) [Kśw] Δ *zn.* «pomyślność, szczęście»: Ślepy, bo na będące dobro nie glądał [Kśw II, 11, 19]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *dobra* D. lp. r. n., *dobremu* C. lp. r. n. (odm. przym., złoż.), *dobrze* Ms. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **d^hab^h* «dopasowywać», «dobrane»; psł. **dobrō*, **dobra*, **dobro* «odpowiedni, stosowny»; ogśłow. – czes. *dobro*, ros. *dobró*, chorw. *dòbro*, scs. *dobrō* (por. łac. *faber* «rzemieślnik;

twórca», orm. *darbin* «kował»). Δ *rozwój*: dzisiejszy rzecz. *dobro* wywodzi się z dawnych form M. lp. r. n. przymiotnika w odm. prostej; jako rzeczownik funkcjonował w j. stpol. również w zn. «mienie ruchome, majątek».

Δ *por.* **dobroć, dobry.**

IS

dobroć (1) [Słota] Δ *zn.* «życzliwość, łaskawość»: I ot nich wszystkie dobroć mamy;/ Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 87]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. *ż.* Δ *etym.* przedpol. **dobrotb* ← psł. **dobro*; brak odpowiedników w innych językach słowiańskich, w których w tym znaczeniu zachował się rzecz. kontynuujący psł. **dobrota*, por. – czes. *dobrota*, ros. *dobrotá*, chorw. *dobròta*, scs. *dobrota*. Δ *rozwój*: przedpol. **dobrotb* → stpol. *dobroć*; w stpol. «jakaś zaleta etyczna», «rzecz dobra, dobry uczynek», do dziś zachował się fraz. *po dobroci* «życzliwie, bez groźby, bez przymusu».

Δ *por.* **dobro, dobry.**

IS

dobry (19) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, BZ, Tęcz] Δ *zn.* 1. «prawy, cnotliwy»: Pożaluj, człowieka dobrego [Tęcz, 193, 4]. 2. «wyróżniający się pod względem moralnym»: W kim jest koli dobra dusza [Słota, 190, 98]. 3. «dobrej jakości»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimiała [Kśw IV, 13, 29]. 4. «pomyślny, o określonej wartości»: Pośpiej się w <epsze z do>brego [Kśw II, 35, 7]. 5. «tytuł grzecznościowy: miły, szanowany»: Miej się dobrze, dobry sędzia [ŻB II, 32, 23]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *dobrych* Ms. Im. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **d^hab^hros* «stosowany, odpowiedni»; psł. **dobro*(*jb*) «właściwy, odpowiedni»; ogśłow. – czes. *dobrý*, ros. *dóbryj*, sch. *dōbrī*, scs. *dobrō*.

Δ *rozwój*: psł. **dobrojb* → stpol., śrpol. *dobry*; w j. stpol. wyraz występował w wielu zn. przen. i w stałych połączeniach typu *dobra wola* «życzliwość, przyzwolenie», *pospolne, pospolite dobre* «dobro publiczne», *dobry poniedziałek* «dzień wolny od pracy».

Δ *por.* **dobro, dobroć, dobrze, lepszy.**

IS

dobrze (10) [Kśw, BZ, ŻB, Satyra] Δ *zn.* 1. «trafnie, właściwie»: Przeto przez <ślepego> dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. 2. «odpowiednio, pomyślnie, szczęśliwie»: I widział Bog, iż jest dobrze [BZ, 71, 14]. 3. «zdrowo, dostatnio»: Miej się dobrze, Błażeju [ŻB II, 32, 21]. 4. «starannie, dokładnie»: Gdy pan przydzie, dobrze orze [Satyra, 191, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dobro*; ogśłow. – czes. *dobře*, ślc. *dobre*, ukr. *dobre*, słoweń., sch. *dobro* (forma M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **dobro*), scs. *dobrē*. Δ *por.* **dobry, lepiej.**

BT

dobytek (3) [BZ, Satyra] Δ *zn.* 1. «bydło, rzadziej inne zwierzęta domowe»: Wprzągają chory dobytek;/ Chcąc zlechnić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 11]. 2. «zwierzęta»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dobytkb* «to, co zostało otrzymane (zdobyte)» ← **dobyti* «otrzymać coś»; ogśłow. – czes. *dobytek* «zwierzęta domowe», ros. *dobytok* «majątek, bydlę», chorw. *dobitak* «zysk, korzyść», scs. *dobytkb* «majątek, bogactwo». Δ *rozwój*: stpol. **dobytkb* → stpol. *dobytek* || *dobystek* → śrpol. *dobytek*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «mienie, pieniądze», «danina». W XVI w. rzecz. funkcjonował już tylko w zn.

«bydło» i «majętność». W j. npol. doszło do dalszej zmiany zn. wyrazu, współcześnie oznacza on «ogół dóbr materialnych należących do kogoś, majątek, mienie».

Δ *por.* **dobyc**.

IS

dojć (2) [Kśw] Δ *zn.* «osiągnąć, dostąpić»: Czego jim dojć, nie pamiętają [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **doiti* (← **iti*); ogśłow. – czes. *dojít*, ros. *doíti*, słowen. *doíti*. Δ *rozwój*: psł. **doiti* → stpol. **dojci* → stpol. *dojć* → śrpol. *dojść* || *dojć*; w tekstach XVI-wiecznych obok *dojść* czego jest też *dojść do czego*.

Δ *por.* **ić**.

WD

dom (6) [RsK, Kgn, Słota, List] Δ *zn.* 1. «budynek mieszkalny (często wraz z mieszkańcami i przynależnym gospodarstwem), samo mieszkanie, miejsce stałego pobytu»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 2-3]. 2. we fraz. *dom pospolny* «dom noclegowy»: A takoc więc oni szlić są do jednego domu pospolnego byli, jenżeć dom jest ci on był miedzy dwiema domoma uczynion [Kgn II, 37, 92-94]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ŭ- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *domem* N. lp. Δ *etym.* psł. **domb*; ogśłow. – czes. *dům*, ros. *dom*, ukr. *dim*, scs. *domb*. Δ *rozwój*: psł. **domb* → stpol. *dōm* → śrpol. *dóm* → npol. *dom*; w okresie śrpol. postać *dóm* powszechna w polszczyźnie liter. i dial.; forma npol. *dom* powstała na skutek hiperpoprawności wobec dial. *dóm*.

JG

doma (2) [Słota, Satyra] Δ *zn.* «w domu»: Żelazną wić doma słoży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **dom-ō*, pierwotnie psł. Msc. lp. dekl.

na *-ō- || *-ōu- od **domu-s*; ogśłow. – czes. *doma*, ros. *dóma*, bułg. *domá*, scs. *doma*. Δ *rozwój*: w j. pol od XIV w., od XVI w. także w zn. «we własnych, rodzinnych stronach, w kraju, w ojczyźnie»; dziś archaizm leksykalny, występuje jeszcze w dial., także w postaci wzmocnionej przyimkiem: *w doma*.

Δ *por.* **dom**.

JG

domieścić (1) [Kśw] Δ *zn.* «doprowadzić do czego, dowieść»: Jegoż krolestwa do<mieści nas Bog wszemogący> [Kśw IV, 13, 49]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← **měštiti*). Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia w dobie npol.

Δ *por.* **mieścić**.

WD

doradzić (1) [Kśw] Δ *zn.* «udzielić rady»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał, swoich grzechow sirdecznie żałował [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← **raditi*).

Δ *por.* **radzić**.

WD

dosiać (1) [ŻMB] Δ *zn.* «dosięgnąć dokądś»: Picia wołasz, piciać bych ci dała,/ Ale nie lza dosiać twego święteg<o> ciała [ŻMB, 180, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz (*dosięgę, dosiężesz*); dk. Δ *etym.* psł. **dosegti* (← **sęgti*, **sego*); ogśłow. – ukr. *dosjahtý*, ros. dial. *dosjagtý*, słowen. *dosěci*, scs. *dosęšti* (por. lit. *sėgti* «przymocowywać, przypinać, zapinać», łot. *segt* «przykrywać»). Δ *rozwój*: psł. **dosegti* → **dosękti* → zach.słow. **dosęci* → stpol. **dośc* → stpol., śrpol. *dośc*; dziś wyraz rzadko używany, zastąpiony przez *dosięgnąć*; z dawnej odmiany przetrwały pojedyncze formy: *dosięgła* (rzadko *dosięgł*), *dosięgli*.

Δ *por.* **sięgać, osiągnąć, przysiać**.

WD

doskonale (1) [Park] Δ *zn.* «w sposób jak najlepiej, znakomicie, perfekcyjnie»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie./ Umiej obiecać moje [Park, 108, 1]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej im. cz. przesz. biernego *doskonał(y)*, utworzonego z połączenia czas. *dokonać* i *skończyć*, psł. **dokonati*, **skoñati*; czas. ogł. – czes. *dokonat* «dokończyć, zakończyć, wyzionąć ducha», ros. *dokonát* «dobić, zniszczyć», sch. *dokònati* «skończyć, zakończyć, umrzeć», scs. *skoñbčati* «skończyć». Δ *por.* **doskonały**.

BT

doskonały (1) [List] Δ *zn.* «wolny od wad i braków, pełen zalet»: Służba ma naprzód ustawiczna, doskonała, przezprzestanna, panno ma namilejsza [List 144, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* dawny im. **do(s)konalǫ(jb)* ← **do(s)konati* «wypełnić, dokonać się»; zach.słow. – czes. *dokonalý*, śl. *dokonalý*, głuż. *dokonjany* (także w *zn.* «skończony»), w j. wsch.słow. zapożyczone z j. pol., por. ros. przest. *doskonál'nyj*, ukr. *doskonályj*. Δ *rozwój*: w j. stpol. funkcjonowała także forma *dokonały*.

Δ *por.* **doskonale**.

IS

dostać (się) (3) [RsK, Słota, ŻMB] Δ *zn.* «przypaść w udziale; przytrafić się»: Staje na nim piwo i woda./ I k temu mięso i chleb./ I wiele jnych potrzeb./ Podług dostatka tego./ Kto le może dostać czego [Słota, 188, 13]. Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 180, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *się dostała* cz. przesz. lp. 3. os. r. ż. Δ *etym.* psł. **dostati* (← **stati*); ogł. – czes. *dostát* «dostać, otrzymać», ros. *dostát*, ukr. *distáty*, słow. *distáty*.

dostáti «przebyć coś, przetrwać; ukończyć; dokonać», scs. *dostati*. Δ *rozwój*: psł. **dostati* → stpol. **dostaći* → stpol., śrpol. *dostać*.

Δ *por.* **stać**.

WD

dostatek (1) [Słota] Δ *zn.* «dobrobyt, zamożność, bogactwo»: Staje na nim piwo i woda./ I k temu mięso i chleb./ I wiele jnych potrzeb./ Podług dostatka tego [Słota, 188, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dostatǫk* ← **dostati* «wystarczyć» + -*ǫk*; znany j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *dostatek*, śl. *dostatok*, ros. *dostátok*, ukr. *dostátok*. Δ *rozwój*: psł. **dostatǫk* → stpol., śrpol., npol. *dostatek*. Δ *por.* **dostać (się)**.

JG

dosyć (1) [RP] Δ *zn.* «tyle, ile trzeba»: Gdy pożywiesz wielkiej męki./ Będziesz mieć dosyć tesnice./ Otdędziesz swej miłośnice [RP, 197, 71]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. wyr. przym. **do syti* «do nasycenia», przym. **do* w połączeniu z D. lp. psł. rzecz. **sytb* «sytość»; ogł. – czes. *dost*, *dosti*, ros. dial. *dósytb*, sch. *dosit*, scs. *dositi*. Δ *rozwój*: powstanie skróconej formy *dość* można tłumaczyć przesunięciem akcentu, podobnie jak *wieliki* → *wielki*, *kolika* → *kolka*.

BT

dotknięcie (1) [ŻB] Δ *zn.* «dotknięcie»: Święty Błazej poprosiw Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył, od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem -enie (← psł. **enbje*) od czas. *dotknąć* (← psł. **dotǫknǫti*). Δ *rozwój*: psł. **dotǫknenbje* → stpol. *dotknień* → śrpol. *dotknień* || *dotknień* → || npol. *dotknień* → *dotknięcie*.

JG

dowieść (1) [Kśw] Δ *zn.* «doprowadzić»: Izbychom jich towarzystwa i nie-

bieskiego krolestwa <pożywali, czego> nas dowiedzi Bog wszemogący [Kśw I, 10, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **dovesti* (← **vesti*); ogśłow. – czes. *dověst*, ros. *dovestí*, słoweń. *dověsti*, scs. *dovesti*. Δ *rozwój*: psł. **dovesti* → stpol. **dověści* → stpol., śrpol. *dověść*; zn. ogólne «wykazywać prawdziwość czegoś, udowodnić» rozwinęło się ze stpol. zn. «doprowadzić do ujawnienia prawdy (w sądzie)».

Δ *por.* **II wieść, przywieść, wywieść.**

WD

drewno (1) [Ppuł] Δ *zn.* «drzewo rosnące»: Pirzwy psalm wypowiada, iż Krystus on jest drewno wszem wsze wierzącym [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **drъvъno* (← urzeczownikowiony przym. r. n. od psł. **drъva* «drwa»); czes. dial. *drveno* «polano», ros. dial. *drovnó* «drzewo opałowe». Δ *rozwój*: psł. **drъvъno* → stpol. *drev'no* → *drevno*.

JG

droga (11) [Kśw, Pfl, ŻB, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «pas ziemi służący do jazdy, ścieżka»: Siedziesze, bo w dob<rze lubował>; podle drogi, bo czego jemu było dojć, nie pa<miętał> [Kśw II, 11, 20]. 2. «sposób postępowania»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemilościwych i na drodze grzesznych nie stał jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *droga* M. lp., *drogę* B. lp. Δ *etym.* psł. **dorga* → zach.słow. **droga*; ogśłow. – czes. *dráha*, ros. *doróga*, słoweń. *drága*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiło przeniesienie zn. psł. «wyżłobienie, wgłębienie, rów» → stpol. «ścieżka, pas ziemi służący do jazdy»; w j. stpol. i śrpol. także w postaci *droga*.

JG

drugi (5) [RsK, Kgn, ŻB, BZ] Δ *zn.* «występujący w kolejności bezpośrednio po pierwszym»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsą<dz>ić, a drugiego dnia kazał ji prze<d> się przywieść [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* licz. porz. Δ *formy tekstowe*: *drugie* C. lp. r. ż., B. lm. r. ż. Δ *etym.* psł. **drugъbъ*; ogśłow. – czes. *druhý*, ros. *drugój*, scs. *drugъ*, *drugyi*. Δ *rozwój*: już na gruncie psł. zarówno znaczenie powyższe, jak i znaczenie «jakiś; inny», które rozwinęło się w zwrotach zawierających rzeczownik **drugъ* (pol. *druh* «towarzysz, przyjaciel»), takich jak *drugъ druga*, *drugъ drugu* w dosłownym zn. «przyjaciel przyjaciela», «przyjaciel przyjacielowi», wtórnice: «jeden drugiego», «jeden drugiemu»; w j. pol. od XIV w. wypiera z wolna dawny licz. *wtóry* o tym samym znaczeniu.

AK

drużność (1) [KŚ] Δ *zn.* «dzielność, odwaga»: Niektorzy z naszych ślachci-cow, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzucawszy wszystkę sromięźliwość z najmniejszą drużnością naśladując, ni podczyją chorągwią z naszej wojski stanować się obykli [KŚ, 124, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **družъnostъ* ← **družъnъ* «mężny, dzielny» (← **drug* «druh, przyjaciel») + *-*ostъ*; por. ros. *drug*, scs. *drugъ*. Δ *rozwój*: psł. **družъnostъ* → stpol. *družność* → śrpol. *družność*.

JG

drzewiany (1) [Satyra] Δ *zn.* «drewniany, zrobiony z drewna»: Żelazną wić doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 10]. Δ *gram.* przym. odm. złoż. Δ *etym.* psł. **dervěnъ*(jb) (← **dervo*) → **drevěnъ*(jb) || **derevěnъ*(jb) || **drěvěnъ*(jb); ogśłow. – czes. *dřevěný*, ros. *derevjannyj*, sch. *drèven*,

scs. *drěvenъ*. Δ *rozwój*: zach.słow. **drěvъnъjъ* → stpol. **dřěvany* → stpol., śrpol. *dřěvany*; w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por. drzewo*.

IS

drzewiej (1) [Słota] Δ *zn.* «wcześniej, dawniej»: U wody się poczyną cześć;/ Drzewiej niż gdy siędą jeść;/ Tedy <j>ą na ręce dają [Słota, 189, 57]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **drevě*, st. wyższy od psł. przysłów. **drevo* «dawno»; ogśłow. – czes. *dřeve*, ros., strus. *drevle*, scs. *drevlje*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obocznie *drzewie* || *drzewiej*; wygłosowe -j ze stopnia wyższego przysłówków (podobnie: *lepiej*, *gorzej*); w śrpol. *drzewiej*.

BT

drzewo (5) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ *zn.* «wieloletnia roślina z pniem i gałęziami»: Współdż ziemia ziele czyniąc siemię, a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *drzewo* M. lp. Δ *etym.* psł. **dervo* → zach.słow. **drevo*; ogśłow. – czes. *dřevo* «drewno; dial. drzewo», ros. *děrevo*, scs. *drěvo*. Δ *rozwój*: zach.słow. **drevo* → stpol. *dřěvo* → śrpol. *dřevo*.

Δ *por. drzewiany*.

JG

drżenie (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «dygotanie, drganie, strach»: Służcie Bogu w bojażni i wiesielcie się jemu ze drżeniem [Ppuł II, 53, 11]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem -enie (← psł. **-enъje*) od czas. *drzeć* (← psł. **drožati*); por. stczes. *držeti*, ros. *drožat'*, słoweń. *drhtéti*. Δ *rozwój*: psł. **drženъje* → stpol. *držeńě* → śrpol. *drżeńie* || *drzeńi* → npol. *drżeńie* → *drżeńie*.

JG

duch (2) [Pfl, BZ] Δ *zn.* «siła boża»: Na początce Bog stworzył niebo i ziemię,

ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a ćmy były na twarzy przepaści, a duch boży na świecie nad wodami [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *duchu* C. lp. Δ *etym.* psł. **duxъ*; ogśłow. – czes. *duch*, ros. *duch*, bułg. *duch*, scs. *duchъ*. Δ *rozwój*: zn. wyrazu rozwijało się na zasadzie przeniesienia nazwy, od zn. konkretnego, por. stpol. «oddech, tchnienie», «powiew, wiatr», «wyziewy», żywego jeszcze w XVIII w. i zachowanego do dziś w utartych zwrotach: *wypić duszkiem* «wypić jednym tchem», *co tchu* «prędko» do zn. współczesnego, abstrakcyjnego «ogół władz psychicznych człowieka».

Δ *por. dusza, odetchnąć*.

JG

dura (1) [Kgn] Δ *zn.* «jama, nora»: Wtoreć przyrodzenie jest to węzewie, iżę gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a pote<m> więc on wlezie w durę ciasną, a tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn II, 40, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **dira* ← od czas. wielokr. **dirati*, związek z psł. **dbrati*, **derti*, **derq*, **dbrq*, por. pol. *drzeć*; ogśłow. – czes. *díra*, dłuż. *žěra*, ros. *dyrá*, scs. *díra*. Δ *rozwój*: w psł. znana też forma **děra* (← psł. **děрати*); Δ *etym.* *dury* niepewna; prawdopodobnie chodzi tu o bałto-słow. fonetyczne warianty z sam. tylną, podporządkowaną apofonii **dy-rati* || **dura*.

JG

dusza (6) [Kśw, Słota, BZ] Δ *zn.* 1. «psychiczna strona człowieka, duch, myśl»: Pośpieszycie się, a kamoć na suszy będziecie siedzieć, iżbyście dusze wasze z dręki wrogów waszych <ochro>ni-li [Kśw IV, 12, 8]. 2. «istota żywa, człowiek albo zwierzę»: I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą

duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia [Kśw II, 11, 4]. **3.** we fraz. *dusza żywna, żywa* «stworzenie, zwierzę»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą [BZ, 71, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *dusza* M. lp. Δ *etym.* psł. **duša* ← **duxja*; ogśłow. – czes. *duše*, ros. *duša*, sch. *duša*, scs. *duša*. Δ *rozwój:* psł. **duša* → stpol. *duša* → śrpol. *duša*.

Δ *por.* **duch.**

JG

dwa (3) [Kgn, BZ] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 2»: Jenżeć dom jest ci on był między dwiema domoma [Kgn II, 37, 93]. Δ *formy tekstowe:* *dwie* (*babce, świecy*) B. lpdw. r. ż. Δ *etym.* **pie. duuō*; psł. **dwa* r. m., **dvě* r. ż. i n.; ogśłow. – czes. *dva* r. m., *dvě* r. ż., n., ros. *dva* r. m., n., *dve* r. ż. sch. *dvâ* r. m., n., *dvě* r. ż., scs. *dva* r. m., *dvě* r. ż., n. (por. łac. *duo* r. m., n., *duae* r. ż., grec. *duo*, lit. *dù* r. m., *dvi* r. ż., stind. *dvā*, *dvāu* r. m., *dvē* r. ż., n.). Δ *rozwój:* jako pierwotny zaimek w składni zgody z rzecz.; wskutek przebudowy kategorii rodzaju w j. npol. nowe formy r. mos. *dwaj* (w składni zgody) i *dwóch* || *dwu* (w schemacie składniowym: licz. + rzecz. w D. + 3. os. lp. r. n.) oraz zmiana zakresu form odziedziczonych z psł. – *dwa* r. mnos. i n., *dwie* – r. ż. Δ *por.* **dwanacie, dwoje.**

AK

dwanacie (1) [RsP] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 12»: Czso mi Fiebronija pobrała żyto, to stało za dwanacie grzywien [RsP, 45, 50]. Δ *etym.* psł. **dwa* na *desęte*; ogśłow. – czes. *dvanáct*, ros. *dvenádcat*, sch. *dvánaest*, scs. *dwa na desęte*; podobny sposób tworzenia liczb 11–19 poprzez składanie poszczególnej jednostki oraz lic. 10 występuje w większości języków ie., por. łac. *quattuordecim* «czternaście».

Δ *rozwój:* zrost pierwotnego zestawienia *dwa na dziesięcie*; w jego drugim członie skrócenia oraz uproszczenia gr. spłg.: *dwanaście* → *dwanacie* → *dwanacie*; pozostaje w składni rządu z rzecz.

Δ *por.* **dwa.**

AK

dwoje (2) [RsP, RsK] Δ *zn.* «licz. zbior., odpowiadający liczbie dwa»: Jako mi Sędziwoj kazał swemu ludu wziąć dwoje skota [RsP 44, 13]. Δ *etym.* mający początkowo pełny paradygmat, zróżnicowany rodzajowo lic. przym. od *dwa*, utworzony psł. suf. *-jb; psł. **dwojb*; ogśłow. – czes. *dvoji, dvoje* «dwojaki, podwójny», ros. *dvóje*, sch. *dvòje* «dwa», scs. *dvoji* «dwojaki»; dokładne odpowiedniki ie. – lit. *dveji* «dwa» (z pluriaria tantum), grec. *doió*, *doió* «dwa, podwójny», stind. *dwayá* – «podwójny». Δ *rozwój:* we wszystkich j. słow. lic. zbior. wychodzą z użycia lub zmniejszają zakres (por. np. bułg., w którym w tej funkcji nijaka i żeńska postać liczebnika głównego *dvé*), a w j. pol. spośród form rodzajowych zostają tylko pierwotne nijakie, które – podobnie jak *dwoj* (m.) i *dwoja* (ż.) – były w składni zgody z liczonym rzeczownikiem; w wyniku wzajemnych interferencji między lic. gł. od *pięciu* wzwyż a lic. zbior., te ostatnie wspólnie realizują schemat składniowy: licz. zbior. + rzecz. w D. + 3. os. lp. r. n., a w związkach z rzecz. są w składni zgody jedynie w C. i Msc. (rzecz. w lm.), w pozostałych przypadkach – składnia rządu z rzecz. w D. lm.

Δ *por.* **dwa.**

AK

dwor (1) [LA] Δ *zn.* «miejsce pobytu panującego, jego mieszkanie wraz z orszakiem, także sam orszak»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz

trzysta rycerzow [LA, 173, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dvorъ*; ogśłow. – czes. *dvůr*, ros. *dvor*, scs. *dvorъ*. Δ *rozwój*: psł. **dvorъ* → stpol. *dvōr* → śrpol. *dvór*; pierw. zn. «przestrzeń zamknięta wrotami, zagroda» rozszerzone do «to, co jest na zewnątrz», por. *wyjsć na dwór*.

JG

dyjabeł zob. **diabeł**.

KDK

dziać (6) [LA, Kgn] Δ *zn.* 1. «nazywać kogoś imieniem»: Ach, krolu wieliki nasz,/ Coż ci dzieją Męszyjasz [LA, 173, 2]. Eufamijan jemu dziano [LA, 173, 23]. 2. «mówić, powiadać»: Bądźcie, dzie, tako mądrzy, jakoć są węzewie mądrzy [Kgn VI, 40, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* pie. **dʰē-*; psł. **dějati*, **dějō* (iter. do **děti*, **dedjō*) «położyć; zrobić; rzec» (psł. **děti komu jbmę* «nadać komuś imię»); ogśłow. – czes. książk. i przest. *dít* «mówić, powiadać, powiedzieć», strus. *dějati* «czynić, robić; mówić», błr. pot. *dzéjac* '«robić», dial. *dzéic* '«gadać», słowen. *dejáti* «czynić, działać; mówić», scs. *dějati* «czynić, działać» (por. stind. *dádhāti* «stawia, kładzie», lit. *dėti* «kłaść, stawiać, umieszczać; sadzić, siać; robić»). Δ *rozwój*: psł. **dějati* → stpol. **žejaći* → stpol. *żać* || *žejać* (forma nieściągnięta czas. występuje w gw. pñ.pol.); wyraz dziś używany tylko w wąskim wyspecjalizowanym zn. «wyrabiać na drutach, szydełkiem lub maszynowo»; poświadczony w zabytkach stpol. bezok. *żec(i)* może kontynuować psł. **děti*.

Δ *por.* **działo**, **dziecię**, **nadzieja**, **odzienie**, **zdziać**.

WD

dział (1) [RsK] Δ *zn.* «podział, dzielenie, rozdzielenie (szczególnie majątku)»: Jako prawie wiemy i świadczy,

eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **dělb*; ogśłow. – czes. *díl*, ros. *del*, scs. *dělb*. Δ *rozwój*: psł. **dělb* → stpol., śrpol., npol. *żał*; od XIV w. stpol. i dial. też «grzbiet góry, wzniesienie».

Δ *por.* **dzielen**.

JG

działać (1) [Tęcz] Δ *zn.* «czynić, robić»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działali [Tęcz, 193, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **dělati*, **dělajō* «stawiać (np. budynek); czynić, pracować» (← rzecz. **dělo*); ogśłow. – czes. *dělat*, ros. *dělat'*, sch. *djělati*, scs. *dělati*. Δ *rozwój*: psł. **dělati* → stpol. *żałać(i)* || *żelać(i)* (rzadsze) → śrpol. *żałać* || *żelać* (rzadsze).

Δ *por.* **dziać**, **działa**.

WD

działo (2) [RP] Δ *zn.* 1. «czynność, wykonywanie czegoś, uczynek, praca»: Mow se mną, boć mam działo,/ Gdyć się se mną mowić chciało [RP, 197, 75]. 2. «rzecz wykonana, dzieło»: Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie więcszy,/ pomoży mi to działo słożyć [RP, 195, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **dělo* ← **děti* «dziać» + *-lo-; ogśłow. – czes. *dělo* «armata», ros. *dělo* «czyn; sprawa, interes, dzieło», scs. *dělo* «dzieło». Δ *rozwój*: psł. **dělo* → stpol., śrpol., npol. *żało*; pierw. jeden wyraz *działo* w zn. «dzieło, czyn, robota, praca» (w tym zn. do dziś w dial.) i w zn. wyspecjalizowanym «machina oblężnica, narzędzie wojenne»; procesy wyrównań formalnych (pierw. *działo*, ale Msc. lp. *dziele*, lm. *dzielech*) doprowadziły do rozszczepienia na dwa odrębne wyrazy już w XV w.; w XVI w.

działo niemal niepodzielnie występuje w zn. «urządzenie do wyrzucania pocisków»; w zn. «czyn, praca i jej rezultat» oba wyrazy *działo* i *dzieło* były wymienne, choć postać *dzieło* występowała częściej; rozejście obu wariantów nastąpiło prawdopodobnie na przełomie XVI i XVII w.; od XVIII w. jednostki całkowicie ze sobą niezwiązane.

Δ *por.* **dziać, działać, dzieła.**

JG

dziano *zob.* **dziać.**

WD

dziatki (3) [Kgn, ŻMB] Δ *zn.* 1. «dzieci»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 33]. 2. «wierni»: Dziatki miłe! Nasz Kryst miły jest on swe święte ap(osto)ły temu to nauczał był [Kgn VI, 40, 1]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* pie. **d^hē-* || **d^hoi-*, por. pol. *doić*; psł. **dētōky* || **dētōky*; zdr. od *dēti*; ogśłow. – dłuż. daw. *žētk-ka*, ros. *dētki*, sch. *djetki*. Δ *rozwój*: wyraz *dziatki* pojawia się w XV w.; dziś przest., zastępowany przez formę *dzieci*.

JG

dziecię (3) [ŻB] Δ *zn.* «dziecko»: Święty Błażej poprosiw Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył, od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB, 31, 14-15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*t-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *dziecięcia* D. lp. Δ *etym.* pie. **d^hē-* || **d^hoi-*, psł. **dētē*; ogśłow. – czes. *dítě*, ros. *ditjá*, sch. *dijète*, scs. *dētištō*. Δ *rozwój*: psł. **dētē* → stpol. *žecę* → śrpol. *žecę*; dziś wyraz książk.

Δ *por.* **dziać, dziatki.**

JG

dziedzictwo (3) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «posiadanie (mienia) z prawem dziedziczenia»: Żądam ode mnie a dam ci pogany w dziedzictwo twoje i w trzymanie tobie kraje ziemskie [Ppuł II, 53, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol.

dekl. n. Δ *etym.* psł. **dēditjstvo* ← **dēdō* «dziad» + **-itjō-* + **-stvo*; por. czes. *děd*, ukr. *did*, scs. *dēdō*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpił zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie nowo powstałej grupy spółg. -*ctstv-* → -*ctv-*.

Δ *por.* **dziedzina.**

JG

dziedzina (3) [RsP, RsK] Δ *zn.* «coś posiadanego na własność; własność ziemską, włość, wieś, jej mieszkańcy»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tak jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *dziedzinie* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **dēdina* ← **dēdō* «dziad» + **-ina-*; ogśłow. – czes. *dēdina* «wieś», ros. *dēdinai* «dziedziczny majątek», słowen. *dēdina* «spadek». Δ *rozwój*: psł. **dēdina* → stpol. *žęžina*; w wyrazie nastąpiło rozszerzenie zn. stpol. «własność dziada, własność dziedziczona» → śrpol. «posiadłość wiejska» → npol. «zakres działalności».

Δ *por.* **dziedzictwo.**

JG

dzieła (1) [B] Δ *zn.* «z powodu; ze względu na; dla»: Twego dzieła Krzyciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napęli myśli człowiecze [B, 163, 4]. Δ *gram.* przyim. rządzący D., w postpozycji (po wyrazie rządzonej). Δ *etym.* psł. **dělo* «dzieło»; ogśłow. **dělja* «z powodu» – strus. *dělja* «dla, z powodu», stsch. *dilja* «z powodu, ze względu na», scs. *dělja* «dla, z powodu»; zachowany relikto w błr. dial. *ele* «dla». Δ *rozwój*: rozwój znaczenia analogiczny do łac. *causa* «przyczyna; dzieło; z powodu»; już w j. stpol. archaizm; wyszedł z użycia; współczesne płn.słow. przyimki, np. pol. *dla*, głuż. *dla* «według, dla», ros. *dlja* «w celu, do, dla», ukr. *dlja* «dla, z powodu» prawdopodobnie

w wyniku skrócenia powyższej formy hasłowej.

Δ *por.* **dła, działo.**

AK

dzielen (1) [RsP] Δ *zn.* «taki, który z rodziną nie żyje już we wspólnocie majątkowej, któremu wydzielono część ze wspólnego majątku»: <Jak>o Świętosław nie dzielen był <te>n czas s swym oćcem, kiedy mu <ko>nie pokradziony [RsP, 45, 29]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **dělbŋ*(j) (← *dělb* «część; rodzaj; udział, dzielenie, podział»). Δ *rozwój:* wyraz *dzielny* w j. stpol. oznaczał też «podlegający podziałowi», stąd *list dzielny* («pisemny akt podziału majątku»), *dzielne* («opłata dla dworu przy podziale majątku kmiecego»), *dzielna owca* («owca, która była dawana tytułem zatwierdzenia podziału majątku kmiecego»); *niedzielen* zaś oznaczał tego, który żył z rodziną we wspólnocie majątkowej.

Δ *por.* **dział.**

WD

dzień (17) [Pfl, Kgn, ŻB, BZ, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «przeciąg czasu od wschodu do zachodu słońca»: I nazwał jest światłość dniem, a cmy nocą [BZ, 71, 6]. 2. «dzień pracy, dniówka robocza»: Gdy dzień panu robić mają./ Częstokroć odpoczywają [Satyra, 191, 3]. 3. «doba»: A bądźcie na rozeznanie czasom i dniom, i latom [BZ, 71, 22]. 4. we fraz. *sądny dzień* «dzień Sądu Ostatecznego»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie, a wielikać on znamiona czynić będzie [Kgn II, 35, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *dzień* M. lp., *dnia* D. lp., *dniu* C. lp., *dniem* N. lp., *we dnie* Msc. lp. Δ *etym.* pie. **din* (← **di-* || **dei-* «świecić, błyszczyć»); psł. **dŋbŋ*; ogśłow. – czes. *den*, ukr. *den'*, bułg.

den, scs. *dŋbŋ*. Δ *rozwój:* psł. **dŋbŋ* → stpol., śrpol., npol. *žen*.

Δ *por.* **dzisia.**

JG

dzierzeń (1) [RsK] Δ *zn.* «posiadać jako własność lub dzierżawę»: Dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **d^hereg^h*; psł. **dŋžati* ← **dŋžeti* (← **dŋgēti*); ogśłow. – czes. *držet* «trzymać, mieć», ukr. *deržaty*, sch. *dŋžati* «trzymać, uważać», scs. *drŋžati* (por. awest. *dražaitē* «trzymać, prowadzić»). Δ *rozwój:* psł. **dŋžati* → stpol. **žiržaci* (zmiana -ać na -eć to wynik analogii do czas. typu *widzieć*), w XVI w. *žerzeń* i wyjątkowo: pierwotne *žerzać* oraz wtórne – pod wpływem form cz. ter. – *žerzyć*; powszechny w XIV–XV w. na Maz. i w Młp., wypierany przez szerzące się z Włkp. synonimiczne *trzymać*; dziś występuje głównie w gwarach pld.pol.; w j. ogpol. wyraz książk. lub żart.; fraz. *dzierżyć palmę pierwszeństwa, dzierżyć władzę*.

Δ *por.* **odzirzeń.**

WD

dziesięcina (1) [RsK] Δ *zn.* «dziesiąta część zbiorów składana jako danina»: Jako prawie i świacczmy, eż dominus Episcopus Cracoviensis wziął dwoje pieniądze za jedną dziesięcinę w przechod [RsK, 48, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *desēt-*; ogśłow. – czes. *desetina*, ros. *desjatina*, sch. *desētina*, scs. *desętina*. Δ *rozwój:* w j. stpol. od XIV w.; utworzony suf. -ina od licz. *dziesięć* (← psł. **desętb*).

Δ *por.* **dziesięć.**

JG

dziesięć (2) [RsP] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 10»: Jako Janek ślubił Biejatce dać rucha za dziesięć grzywien [RsP, 45, 36]. Δ *etym.* pie. rzecz.

licz. **dek'm-t* «dziesiątka» pochodny od pierwotnego licz. **dek'm*, zachowanego w łac. *decem*, grec. *déka*; psł. **desętb* to pierwotny rzecz. dekl. -*nt*-, wyrównany do licz. **pętb*, **šestb*, genetycznych żeńskich rzecz. dekl. -*i*-; ogśłow. – czes. *deset*, ros. *désjat'*, bułg. *désset*, sch. *dēsēt*, scs. *desętb* (por. lit. *dėšimt*, *dėšimitis*, łot. *desmit*, stind. *dašāt-*, *dašati-*). Δ *rozwój*: w j. pol. zmiana zarówno wzorca odmiany (pod wpływem licz. *dwa*), jak i składni z rzecz. – obecnie w składni zgody w C., N. i Msc., stara składnia rzędu – w pozostałych przypadkach.

Δ *por. dziesięcina*.

AK

dziewiąte (1) [Kśw] Δ *zn.* «po dziewiąte»: A dziewiąte dani są na towarzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 27]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *dziewiąty*; pie. **neun-to* «dziewiąty» (przym. od pie. licz. gł. **neun* «dziewięć»); psł. **devętb(jb)*; ogśłow. – czes. *devátý*, sch. *dēvēti*, scs. *devętb*. Δ *rozwój*: w j. stpol. formy typu *czwarte*, *dziewiąte*, *piąte*, *osme* występują obok. wyr. przyim. *po czwarte*, *po dziewiąte*..., sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi, wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

AK

dziewica (4) [B, Kśw, Kgn] Δ *zn.* «dziewczyna, panna, kobieta niezamężna; także o Matce Boskiej»: Ta słowa pisze mądry Salomon, a są słowa Syna Bożego, tę to świętą dziewicę Katerzynę w sławę krolewstwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ja*- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *dziewica* M. lp., *dziewicą* N. lp. Δ *etym.* pie. **d^hēj-* «ssać»; pzn.psł. **dēvica* ← **dēva* «dziewczynka» + **-ica* (← przed III palat. **-ika*); ogśłow. – stczes. *děvica*, ukr. *divycja*, sch. *djēvica*, scs.

dēvica. Δ *rozwój*: pzn.psł. **dēvica* → stpol. *ževic'a* → śrpol. *ževica*.

JG

dzięka (3) [Słota, RP] Δ *zn.* we fraz. *przez dzięki* «bez zgody, wbrew woli, przemocą»: Gdyć przyniosę jadu garnek,/ Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a*- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zach.słow. **dęk-* ← zap. śrgniem. *danc* «podziękowanie»; zach.słow. – stczes. *diek*, *děk*, *dieka*, czes. *dík* «podziękowanie», *díky* «dzięki», z pol. ukr. *djáka* «podziękowanie», błr. *dżjaki* «dzięki» (por. niem. *Dank*, ang. *thanks*). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował także w lp. r. m. *dzięk* lub Im. *dzięki*, por. *dzięki czynić*, *dzięki Bogu*, *dziękczynienie*; niem. *Dank* ponownie zapożyczone do j. pol. w XV w. jako *dank* «nagroda zwycięska, pierwszeństwo, zaszczyt».

Δ *por. dziękować*.

JG

dziękować (1) [Słota] Δ *zn.* «chwalić, czcić»: Bo ktoć je chce sobie zachować./ Będą ji wszytki miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 82]. Δ *gram.* czas., pol. II -*ę*, -*esz*; ndk. Δ *etym.* zap. stwniem. *dankôn* (raczej za pośrednictwem czeskim, por. stczes. *děkovati*); niewykluczone jednak, że mógł powstać w rezultacie uniwerbizacji zwrotu *dzięki czynić* (rzecz. *dzięka*, *dzięki* ← stwniem. *denke* «podziękowania»).

Δ *por. dzięka*.

WD

dzińsia zob. dzisia.

BT

dzisia, dzińsia, dziś (9) [Kgn, Pfl, Ppuł, Kśw, ŻMB, RP] Δ *zn.* «bieżącego dnia, teraz, obecnie»: Iże toć ja wam dzisia wielkie wiesiele zjawiam (...) iż ci się dzisia na(m) miły Kryst na ten to świat jest był narodził ku mnie: Syn moj jeś ty, ja dzisia porodził jeśm cie [Pfl II, 17, 7]. Tako nagle sirce jego jemu doradzi,

izby grzechu ostał, swoich grzechów sirdecznie żałował i z świętą cyrekwią dzińsia zawołał [KŚw IV, 12, 19]. Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 87]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **dъnъs'a* ← **dъnъ* + **s'a* (D. lp. zaimka **sъ*); ogśłow. – czes. *dnes*, głuź. *dzens*, dłuź. *zens*, strus. *dnes'*, sch. *dānas*, scs. *dъnъsъ*. Δ *rozwój*: w stpol. uproszczenie *dzińsia* → *dzisia* → *dziś*, następnie na wzór innych przysłów. *wczora* → *wczoraj*, *tuta* → *tutaj* pojawia się w śrpol. *dzisiaj*. Δ *por.* **dzień**.

BT

dziś zob. **dzisia**.

BT

dziwno (1) [RP] Δ *zn.* «w osobiwy sposób»: Kogokoli śmierć udusi,/ Každy w jej szkole być musi;/ Dziwno się swym żakom stawia,/ Każdego żywota zbawi [RP, 195, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **divъno*, pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **divъnъ*; ogśłow. – czes. *divno*, głuź. *dziwno*, dłuź. *żiwno*, ros. *divno*, sch. *dīvno*, scs. *dīvno*. Δ *rozwój*: w okresie śrpol. zastąpione formą *dziwnie*, pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **divъnъ*. Δ *por.* **dziwny**.

BT

dziwny (1) [List] Δ *zn.* «cudowny; niezwykle, osobiwy»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się między nama [List, 114, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **dej-* || **di-* «jaśnieć, lśnić» → **diu-* «jaśniejący, piękny»; psł. **divъnъ(jъ)* «godny widzenia, podziwu» ← **diviti* «patrzeć z podziwem, wprawiać w podziw» ← **divъ* «zachwycający, niezwykle»; ogśłow. – czes. *divný*, głuź. *dziwny*, ros. *dīvnyj*, ukr. *dývnyj*, sch. *dīvan* «cudowny, prześliczny», scs. *dīvъnъ* (por. stind. *dīvah*, grec. *dios* «niebiański, boski», łac. *dīus* «boski»). Δ *rozwój*: psł. **divъnъjъ* →

stpol. **živъny* → stpol., śrpol. *živny*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «godny widzenia», «dziki». Δ *por.* **dziwno**.

IS

dźwirze (1) [Słota] Δ *zn.* «otwór wejściowy, zasłona (drewniana lub inna) otworu»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siedzie [Słota, 189, 43]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* pie. **dhwer-*, psł. **dvъrъ* (r. ż. lp.), *dvъri* (lm.); ogśłow. – czes. *dveře*, ukr. *dvéri*, słoweń. *dúri*, scs. *dvъrъ*. Δ *rozwój*: w j. stpol. od XIV w. *drzwi*, od XV w. też *dźwirze*, od XVI w. *dźwierze*: w wyrazie *drzwi* przeprowadzona metateza psł. **dvъri* → stpol. **dvъrī* → *dřvī*; w wyrazie *dźwirze* nieregularny rozwój jeru *ъ* → *i*.

JG

E

epistoła (1) [RP] Δ *zn.* «list»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 88]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. łac. *epistola* «list»; por. błr. *epistala* «długi, zazwyczaj nudny list», sch. *èpistola* «list, zazwyczaj długi i wierszowany». Δ *rozwój*: w wyrazie dokonała się degradacja zn.; w j. stpol. *epistoła* była synonimem *listu*, ale oznaczała list ważny, dotyczący spraw publicznych, religijnych, mający wartość literacką; ta cecha zn. stała się punktem wyjścia użyć ironicznych, na oznaczenie listu przydługiego i nudnego.

JG

eż, eże (11) [Rsk, RP] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania»: 1. «dopełnieniowe – że»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem [Rsk, 48, 4]. Jakusz ręczył za

Staszka, eż miał chyż poprawić [Rsk 1398, 48, 29]. **2.** «okolicznikowe skutku – tak że, aż»: Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 46]. Δ *etym.* psł. **ježe* «który»; jedna z trzech form rodzajowych (pozostałe to **jъže* i **jaže*); pierwotny skostniały M. lp. r. n. zaimka anaforycznego *je* (psł. **je*), wzmocniony part. *že* (psł. **že*), w której wygłosowe, nieobciążone funkcjonalnie *-e* zwykle ulega elipsie, gdy part. zajmuje pozycję posamogłoskową; zanik nagłosowej spółg. *j* może być wynikiem hiperpoprawności w zakresie prejotacji; analogiczne formy w innych j. słow. – stczes. *ež*, moraw. *ež* «*že*», strus. *eže*, *ože* «*že*; ponieważ; jeżeli», ukr. *ož*, *ože* «*že*; bo», sch. *jêre*, dziś zwykle *jêr* (← psł. **ježe*) «bo, ponieważ», dawniej też «*že*». Δ *rozwój*: występuje w Małopolsce (do przełomu XIV/XV w.) i na Mazowszu (do połowy XV w.), wyparte przez analogiczną formę wielkopolską *iż(e)*, opartą na zaimku w M. lp. r. m.

Δ *por.* *iż*, *-že*, *že*.

AK

eżby (1) [Słota] Δ *zn.* «*żeby*»: Nie ma talerza karmieniu swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu [Słota, 188, 23]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe celu. Δ *etym.* zrost spójnika *eż* z wykładnikiem tr. przyp., z pochodzenia 3. os. lp. aorystu czas. *być* (← psł. **byti*).

Δ *por.* *by*, *eż*.

AK

eże zob. eż.

AK

F

fała zob. chwała.

IW-G

G

gabać (2) [Rsk] Δ *zn.* «oskarżać, pozywać»: Eż nie miała o ten czynsz gabać ani jego rękojmię, a gdy by je gabała, tegdy X grzywien by jemu ostała [Rsk, 48, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol., śrpol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* pie. **g^hōb^h* «brać, chwycić»; psł. **gabati*; ogśłow. – ślc. *habat* «zgarniać, zagarniać; zabierać siłą, konfiskować», strus. *gabati* «ciemieżyć», ukr. dial. *hábaty* «chwycić», bułg. dial. *gábam* «oszukiwać, okłamywać» (por. lit. *gobētis* «łakomić się, pożądać», łac. *habere* «trzymać, mieć», stind. *gábhasti-* «ramię, ręka»). Δ *rozwój*: psł. **gabati* → stpol. **gabaći* → stpol., śrpol. *gabać*; w stpol. też w zn. «prześladować, dręczyć, napastować», «chcieć zagarnąć, usilnie zabiegać».

Δ *por.* **nagabać.**

WD

gaj (1) [Rsk] Δ *zn.* «mały las, zwłaszcza liściasty»: Uczynił Mathiasz szkody C grzywien w rolach, w gajoch, i w łąkach i w dziedzinie Prędocie [Rsk, 48, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **gajb* «wyodrębniony mały las; miejsce pogańskiego kultu; lasek, gdzie zakazano wstępować»; derywat od czas. psł. **gajiti* «powodować, żeby coś żyło, rozwijało się, rosło»; ogśłow. – ślc. *háj*, ukr. *haj*, sch. *gâj*, słowen. *gáj*. Δ *rozwój*: psł. **gajb* → stpol. *gāj* →

śrpol. *gáj*; w formie Msc. Im. *gajoch* końc. *-och*, występująca w XIV–XVI w., ograniczona terytorialnie do Młp. i Śląska.

JG

ganić (2) [Słota] Δ *zn.* «czynić wyrzuty, mieć za złe»: Tako panna, jako pani/Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 75]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę*, *-'isz*; ndk. Δ *etym.* pie. **gōn-*; płn.słow. **ganiti* «prześladować słowem, strofować, łajać» (kauz. od **goniti*) – czes. *hanět*, *hanit*, słc. *hanit'*; formy wsch.słow. (ukr. *hányty*, błr. *hánic'*) mogą być pożyczkami z j. pol. Δ *rozwój*: zach.słow. **ganiti* → stpol. **ganići* → stpol., śrpol. *ganić*; w j. stpol. też w *zn.* «rzucać obelgi, zlorzeczyć», «skarżyć, pozywać do sądu», «odrzekać się».

Δ *por.* **gańba**, **naganić**.

WD

gańba (1) [Tęcz] Δ *zn.* «obraźliwe wyśmiewanie się, szydzenie»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli./ Z tego mu gańbę, czynili [Tęcz, 193, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* płn.psł. **ganьba* «ganienie» ← **ganiti* + **-ьba*; głuź. *hańba* «niesława, sromota», czes. *hanba* «hańba», błr. *hán'ba* «zniewaga, obelga», ukr. *han'ba* «zniesławienie, obelga». Δ *rozwój*: płn.psł. **ganьba* → stpol. *gāńba* → śrpol. *gáńba*; od XV do XVII w. podst. *zn.* wyrazu było «ganienie, łajanie, strofowanie», które motywowało *zn.* pochodne «rezultat ganienia, wstyd» oraz «rzecz zasługująca na zganienie, czyn naganny», zaświadczone już w j. stpol.; obecnie wyraz nie jest już motywowany czas. *ganić*, do czego przyczyniła się zmiana *g* → *h* pod wpływem czes.; formy z *g* znane do pocz. XVII w.

Δ *por.* **ganić**.

JG

gardło (1) [ŻB] Δ *zn.* «część przewodu pokarmowego, która łączy jamę ustną z przełykiem»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończyć zaczynał [ŻB, 31, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **gřdlo*; ogsłow. – czes. *hřdlo*, ros. *góřlo*, ukr. *hóřlo*, sch. *grlo*, csł. *gr̥lo*. Δ *rozwój*: psł. **gřdlo* → stpol., śrpol. *gardło*.

JG

garnek (1) [RP] Δ *zn.* «naczynie służące do gotowania i przechowywania potraw»: Otchoceć się s miodem tarnek./ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 68]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* dem. psł. **grnъkъ* ← **grnъ* «ognisko» + **-ъkъ*; por. czes. *hrnek*, ros. *goršók* (*n* zanikło), ukr. *horščók*, bułg. *gárné*, rzecz. podst. poświadczony tylko w j. wsch.słow. – ros. *gorn* «ognisko; piec hutniczy», ukr. *horn*, *hóren*, *hórnó* «palenisko, ognisko; piec garncarski». Δ *rozwój*: psł. **grnъkъ* → stpol., śrpol. *garnek*; pierw. *zn.* wyrazu to «ognisko», następnie «naczynie zawierające żar, ogień» i wreszcie «naczynie w ogóle».

JG

gdaż (4) [Kśw] Δ *zn.* «gdy, kiedy; jeżeli; skoro»: A gdaż, prawi, anjeł zmowił ta wszyt<ka słowa, z>apłakachą [Kśw I, 10, 24]. K niemuż gdaż człowiek grzeszny rozpamię<taje> grzechy> stąpi, toczu sam siebie wspomnienie [Kśw IV, 12, 13]. Gdaż się, prawi, uśmierzyło tako mocne bostwo, w czym bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe czasu, też z odcięciem warunkowym lub przyczynowym. Δ *etym.* wzmocniony skróconą part. *že* (psł. **že*) pierwotny przysłówek zaimkowy pytajny i nieokreślony (wtórnie spójnik) w postaci zrostu psł. zaimka pytajnego **kъ* z partykulą **da* (obocz-

ną do *dy) pochodzenia zaimkowego; ogśłow., ale -da najlepiej zachowane w j. wsch.słow. i pld.słow. – sch. *kād*, *kāda* «kiedy, gdy», słowen. *gdā* «kiedy?», ros. *kogdā* «kiedy, jeżeli, gdy», scs. *kogda*, *kogda* «kiedy?, kiedyś». Δ *rozwój*: reliktoowo tylko w j. stpol., zastąpione wspólnofunkcyjnym, obocznym *gdy*; w obu nagłosowe *k* → *g* w wyniku upodobnienia pod względem dźwięczności (po zaniku jerów).

Δ *por.* **gdy**, **-że**.

AK

gdy, gdyż, gdyżci, gdyć (29) [Pfl, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, LA, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «kiedy; jeżeli; skoro»: A gdyż w miasto przyniesion święty Błazej, teda sędzia tego miasta, przykazał ji w ciemnicę przez noc wsadzić [ŻB, 31, 19]. A gdyżci więc Jozef z Maryją jesta ona była do tego to miasta Betlehem przysła, a tedy więc oni nie moglić są mieć niejedne gospody tamo byli [Kgn II, 37, 90]. Jestli c bardzo grubieje, / Tako pismem czas wyznaje. / Gdy h przypisano będzie, / Ch chwalebne tako siędzie [Park, 109, 24]. Gdyć przyniosę jadu garnek, musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 68]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe czasu, też z odcieniem warunkowym lub przyczynowym; może być wzmocniony skróconymi w pozycji posamogłoskowej partykułami *ci* (*gdyć*), *że* (*gdyż*) lub nimi oboma (*gdyżci*). Δ *etym.* pie. **k^ho-dy*, **k^ho-da* rdzeń zaim. **k^ho-* wzmocniony enklityczną part. **dy* lub **da*; psł. **k^hdy* (obok **k^hda*) «kiedy» to pierwotnie przysłówek zaimkowy pytajny i nieokreślony, wtórnie – spójnik; zrost psł. zaimka pytajnego **k^h* z part. pochodzenia zaimkowego **dy*, występującą też w obocznej postaci **da*; ogśłow., ale w postaci z *dy* zwłaszcza w j. zach.słow. – czes. *kdy* zaimek przysłówkowy czasowy

«kiedy, kiedyś», a w funkcji spójnika czasowego jako *kdyż* «gdy», chorw., serb. *kāda*, *kādā*, dial. też *kādi* «kiedy» (por. lit. *kadā* «kiedy», stind. *kadā* «kiedy, gdy»). Δ *rozwój*: zanik jerów w j. pol. umożliwia upodobnienie pod względem dźwięczności, w wyniku którego nagłosowe *k* → *g*.

Δ *por.* **ci**, **gdaż**, **kiedy**, **-ż**.

AK

gdyć zob. **gdy**.

AK

gdyż zob. **gdy**.

AK

gdyżci zob. **gdy**.

AK

gdzie, gdzież (11) [Kśw, RsP, RsK, Park, ZMB, Słota] Δ *zn.* 1. «zaim. przysłowny, pytajny – w którym miejscu»: O aniele Gabryjele, /Gdzie jest ono twe wesele, / Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ZMB, 180, 27]. 2. «zaim. przysłowny, względny; wprowadza zd. miejscowe»: Umiej obiecado moje, / Ktoem tak napisał tobie, / Aby pisał tak krotkie a, / Aa sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. 3. «spójnik; wprowadza zd. okolicznikowe czasu»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa [RsK, 48, 25]. Δ *etym.* pie. **ku-* || **k^h-* (rdzeń zaim.) + **-d^he* (part.); psł. **k^hde*; ogśłow. – czes. *kde*, ros. *gde*, sch. *gdjē*, scs. *k^hde* (por. stind. *kūha*, lit. *kuř*). Δ *rozwój*: psł. **k^hde* → stpol. *g^hze* || *k^hze* || *že*.

Δ *por.* **kiedy**, **kto**, **-że**.

WD

gdzieby (3) [Kśw, RsP] Δ *zn.* 1. «zaim. przysłowny, względny; wprowadza zd. przedmiotowe»: Toć ubogi krolewicz był, iże nie jimał, gdzieby swoją głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 25]. 2. «spójnik; wprowadza zd. warunkowe»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umowił sie z tem, iże miał wypominać P...kiego o ten dług, gdzieby go nie wypo-

mi⟨nał⟩, mu miał dać czso lepszy
źrze⟨bca⟩ [RsP, 44, 2].

Δ *zob. gdzie.*

WD

gdziekoli (1) [ŻB] Δ *zn.* «zaim. oznaczający miejsce dowolne lub bliżej nieokreślone – gdziekolwiek»: ⟨G⟩otowieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Δ *zn.* Δ *etym.* od psł. **g̃de* + **koli*; por. czes. *kdekoli*, słc. *kdekol'vek*, głuż. *hdżeżkuli*(ż) «gdziekolwiek bądź, dokądkolwiek».

Δ *por. aczkolić, czsokoli, gdzie, jakokoli, kakoćkoli, ktokoli.*

WD

gdzież *zob. gdzie.*

WD

gęba (1) [RP] Δ *zn.* «usta, paszcza»: Nie było warg u jej gęby./ Poziewając, zgrzyta zęby [RP, 196, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gōba* «coś, co pochłania, np. wodę, pokarm», por. pol. *gąbka*; ogśłow. – czes. *huba* «gęba, pysk zwierzęcia», ros. *gubá* «warga», sch. tylko dem. *gubica* «pysk, mordą (szczególnie zwierzęcia)». Δ *rozwój*: w wyrazie zaszedł proces degradacji zn.; w j. stpol. *gęba* pojawia się bardzo rzadko w zn. «usta» i «twarz»; nie ma jej jednak w zabytkach rel., co może świadczyć o tym, że już wówczas miała zabarwienie uczuciowe niepozwalające na użycie jej w tekstach podniosłych; w XVI w. wyraz mógł występować w zn. pieszczotliwym «gębusia» podobnym do spotykanego dzisiaj w gwarowej poezji miłosnej, a także w zn. dosadnym, potocznym, por. fraz. *plugawa, kłamliwa, przedajna gęba*, nie był jednak aż do XIX w. trywializmem, skoro pojawiał się w definicjach naukowych; na neutralny charakter wyrazu może także wskazywać powszechność zastosowań w zn. przen., np. stpol. *gęba rzeki* «ujście», *gęba naczynia* «otwór».

Δ *por. pogębek.*

JG

ględać (2) [Kśw] Δ *zn.* «mieć wzgląd na coś, dbać o coś»: Czwiorodla, iż na będące dobro nie glądają [Kśw II, 11, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **g^hel-* || **g^hel-* «błyszczyć, jaśnieć»; psł. **ględati* (iter. do **ględēti* «patrzeć»); ogśłow. – słc. *hl'adat'* «szukać, usiłować znaleźć», ros. dial. *gljádát'* «patrzeć, patrzeć za kimś, obserwować», sch. *glēdati* «patrzeć, starać się», scs. *ględati* «patrzeć, widzieć» (por. łot. dial. *glendi* «szukaj», niem. *Glanz* «blask, połysk», norw. dial. *gletta* «rzucić spojrzenie, spojrzeć»). Δ *rozwój*: psł. **ględati* → stpol. **glǫdaći* → stpol. *ględać* → stpol. *ględać*; inne zn. w j. stpol. «patrzeć», «wypatrywać za czymś, szukać»; wyraz zachowany do dziś w formach przedr. czas. *doglądać, wyglądać, oglądać, zaglądać, przyglądać*.

Δ *por. oględać.*

WD

głos (6) [B, Kśw, Park] Δ *zn.* «głos, dźwięk; mowa, mówienie, odezwanie się, powiedzenie słowa»: Gdzie c głosu mieć nie będzie./ W miasto jego tam k siędzie [Park, 108, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *głos* M. lp., B. lp., *głosu* C. lp., *głosy* B. lm. Δ *etym.* psł. **golsō* → zach.słow. **glosō* ← rdzeń **gol-* (por. psł. **golgolati* «mówić», **golgolō* «słowo, mowa») + *-sō; ogśłow. – czes. *hlas*, ros. *gólos*, bułg. *glas*, scs. *glasō*. Δ *rozwój*: zach.słow. **glosō* → stpol., śrpol. *głos*.

Δ *por. głośny.*

JG

głośny (1) [Ppuł] Δ *zn.* «dźwięczny, brzmiały»: Poczynają się księgi głośnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida [Ppuł II, 52, argl]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **gāl-so-* «wołanie»; psł. **golsōnō(jb)* «związa-

ny z głosem, słyszalny, donośny» (← **golsъ*) → **glosъnъ(jb)* || **golosъnъ(jb)* || **glasъnъ(jb)*; ogśłow. – czes. *hlásný* «ostrzegawczy», *hlasný* «dźwięczny, sławny», ros. *gólosnyj* «donośny, gromki», sch. *glásan* «donośny», słoweń. *glásen* «donośny». Δ *rozwój*: zach.słow. **glosъnъjb* → stpol., śrpol. *głosny*.

Δ *por.* **głos**.

IS

głowa (8) [Kśw, Kgn, ŻB, ŻMB, RP] Δ *zn.* «część ciała mieszcząca mózg i narządy zmysłów»: Toć ubogi królewic był, iże nie jimiął, gdzieby swoje głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *głowa* M. lp., *głowy* D. lp. Δ *etym.* psł. **golva* → zach.słow. **glova*; ogśłow. – czes. *hlava*, ros. *golová*, bułg. *glava*, scs. *glava*. Δ *rozwój*: zach.słow. **glova* → stpol., śrpol. *głowa*; *głowa* poświadczona już od XIII w., także w zn. przen., m.in. «fryzura», «część kapelusza», «główna osoba», «rozum». Δ *por.* **głowka, głowny**.

JG

głowka (1) [ŻMB] Δ *zn.* «dem. od głowa»: Twoja głowka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **golvъka* → zach.słow. **glovъka*; derywat utworzony suf. *-ъka od rzecz. psł. **golva*; ogśłow. – czes. *hlávka*, ros. *golóvka*, ukr. *golívka*, bułg. *glavička*. Δ *rozwój*: zach.słow. **glovъka* → stpol. *głóvka* → śrpol. *głóvka*.

Δ *por.* **głowa**.

JG

głowny (1) [RsK] Δ *zn.* «najważniejszy, podstawowy, naczelny», tu we fraz. *głowne pieniądze* «kapitał spleacony ratami»: Jako prawie ty ku Piotruszczynie ręce ręczone głowne pieniądze [RsK, 48, 33]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *goluo-* «goły, nagi, łysy»;

psł. **golvъnъ(jb)* (← **golva* «głowa») → **glovъnъ(jb)* || **golovъnъ(jb)* || **glavъnъ(jb)*; ogśłow. – czes. *hlavní*, ros. *golovnoj*, ukr. *holovnyj*, sch. *glāvan* || *glāvni*, scs. *glavъnъ*. Δ *rozwój*: zach.słow. **glovъnъjb* → stpol. **głóvny* → stpol. *głovny* || *głóvny* → śrpol. *głóvny*; w j. stpol. dominowało zn. «pozostający w związku z głową», «przypadający na głowę», w XVI w. zn. powyższe zaczęły zanikać, a podstawowym zn. wyrazu stało się «wielki, podstawowy, naczelny».

Δ *por.* **głowa**.

IS

gniew (5) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «gwałtowna reakcja na jakiś przykry bodziec wyrażająca się podnieceniem, niezadowolaniem, oburzeniem»: Tegdy mołwić będzie k njim w gniewie swoim, i w rosierdziu swoim zamąci je [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *gniew* M. lp., *gniewem* N. lp. Δ *etym.* psł. **gněvъ*: etym. niejasna: wyraz łączony z psł. *gněiti* «rozpalać, rozniecać» lub psł. **znъjati* «tlić, słabo się palić, bez płomienia żarzyć się»; ogśłow. – czes. *hněv*, ros. *gnev*, bułg. *gnjav*, scs. *gněvъ*. Δ *rozwój*: psł. **gněvъ* → stpol. *gríev* → śrpol. *gríev* || *gríiv*.

Δ *por.* **rozgniewać się**.

JG

gody (1) [ŻMB] Δ *zn.* «uczta»: Pożaluj mię, stary, młody, Boć mi przyszył krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. Δ *gram.* rzecz. blp. Δ *etym.* psł. **godъ*; ogśłow. – czes. *hod* «uroczystość, święto», «rzut», *hody* «gody, uczta», ros. *god* «rok», sch. *gôd* «wielkie święto; rok», scs. *godъ* «czas (odpowiedni)». Δ *rozwój*: pierw. zn. wyrazu to «odpowiedni czas, pora» → «rok», które zachowało się do dzisiaj w j. wsch.słow.; w j. pol. wyrazu *god* zaczęto używać także w zn. «czasu uroczystego, okresu wesela»,

stąd w stpol. *gody* to także «Boże Narodzenie» oraz «wesele», por. dzisiejsze fraz. *srebrne gody*, *brylantowe gody* «dwudziesta piąta, sześćdziesiąta rocznica ślubu»; ten sam rdzeń, co w wyrazie *god* występuje w rzecz. *godzina* i przym. *dogodny* «przychodzący w odpowiedniej porze».

Δ *por.* **godzić, godzina.**

JG

godzić (1) [Satyra] Δ *zn.* «czekać na odpowiednią okazję; zmierzać do czegoś»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* psł. **goditi* (← rzecz. **godŭ*) «robić coś w odpowiednim czasie, celować, mierzyć; robić stosownie, odpowiednio»; ogśłow. – czes. *hodit* «rzucić, cisnąć», ros. *godit'* «czekać», *godit'sja* «nadawać się, być odpowiednim», sch. *gòditi* «sprzyjać, postanawiać», scs. (*u*)*goditi* «dogodzić, podobać się». Δ *rozwój:* psł. **goditi* → stpol. **goźići* → stpol., śrpol. *goźić*; zn. przen. «działać na czyjąś szkodę»; fraz. *godzić w czyjś honor*, *w czyjąś dumę*; *godzić na czyjeś życie*.

Δ *por.* **gody, godzina, zgadzać się.**

WD

godzina (1) [ŻMB] Δ *zn.* «moment, chwila, pora»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin<a> [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **godina* «(dogodny) czas, pora» ← **godŭ* + *-ina; ogśłow. – czes. *hodina* «godzina», ros. *godina* «czas, okres, pora, chwila», sch. *godina* «rok», scs. *godina* «czas, godzina». Δ *rozwój:* psł. **godina* → stpol., śrpol. *goźina*.

Δ *por.* **gody.**

JG

goły (1) [RP] Δ *zn.* «niczym nieosłonięty; łysy»: Goła głowa, przykra mowa [RP, 196, 39]. Δ *gram.* przym., odm. złoż.

Δ *etym.* pie. *goluo-* «goły, nagi, łysy»; psł. **golŭ(jb)* «łysy; nagi»; ogśłow. – czes. *holý*, ros. *gólyj*, ukr. *hólyj*, sch. *gô* (r. m.), *gòla* (r. ż), scs. *golŭ*; (por. lit. *gālas* «koniec (pierwotnie: nagi pień)», łot. *pagale*, łac. *calvus* «łysy», stwniem. *kalo*, niem. *kahl* «łysy; goły», stang. *calu*, ang. *callow* «nieopierzony; nizinny»). Δ *rozwój:* psł. **golŭjb* → stpol., śrpol. *goły*; w j. stpol. częsty w stałych związkach fraz.: *goły służebnik* «ważny sądowy postrzyżony na znak», *goły rok* «termin sądowy, na którym nie zapada wyrok», *gołe znamię* «znak graniczny». Δ *por.* **głowny.**

IS

gora (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «większe wzniesienie terenu, odcinające się od niżej położonego otoczenia»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorze świętej jego [Pfl II, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gora*; ogśłow. – czes. *hora*, ros. *gorá*, bułg. *gorá* «las», scs. *gora*. Δ *rozwój:* psł. **gora* → stpol. *gōra* → śrpol. *góra*.

JG

gorąco (1) [Tęcz] Δ *zn.* «z uczuciem, żarliwie, zapalczywie»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego,/ Żeć on mści gorąco ośsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. *gorący*, będącego pierwotnie psł. im. cz. ter. czyn. **gorŭtjb*; forma stpol. – w j. psł. nie tworzyły się przysłówki odimiesłowowe.

BT

gorze (1) [Satyra] Δ *zn.* «gorzej»: Gdy pan przydzie dobrze orze,/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *źle*. Δ *etym.* pie. **g^her-* || **g^hor-* «gorący, ciepły, palący»; psł. **gorēti* «palić się płomieniem, płonąć» → **gorŭkŭ* «palący, o nieprzyjemnym smaku» → **gorje*

«w sposób bardziej palący → nieprzyjemny → bardziej zły → gorszy»; ogśłow. – stczes. *hoře*, ukr. *híršyj*, sch. *gore*, *gori*, scs. *gorii* (por. lit. *garėti* «parować», *garėtis* «wybuchać gniewem», łot. *garētīš* «wypalać się (o piecu)»). Δ *rozwój*: psł. **gorje* → *goré* → stpol. *goře* → śrpol. *goře*.

Δ *por.* **gorzki, źle.**

IS

gorzki (3) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* 1. «żałosny, pełen goryczy, nieszczęśliwy»: Z tajemnego sirca <rzeki gor>zkich szez [Kśw IV, 12, 14]. 2. «gorzki, o piekącym smaku»: Tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **g^her-* || **g^hor-* «gorący, ciepły, palący»; psł. **gorьkь(jь)* «palący, piekący → piekący w język → gorzki» (niewykluczony wpływ cz. ter. **gorjg*: **gorьkь* → **gorьkь*) ← **gorēti* «palić się; płonąć»; ogśłow. – czes. *hořký* «gorzki», *horký* «gorący», ros. *gór'kij* «gorzki», ukr. *hirkýj*, sch. *górak* «gorzki; bolesny; zabójczy», scs. *gorьkь* (por. niem. *garstig* «brzydki», stwniem. *gerstī* «gorzki smak»). Δ *rozwój*: psł. **gorьkьjь* → stpol. **gořky* → śrpol. *gořki*.

Δ *por.* **gorze, zły.**

IS

gospoda (2) [Kgn] Δ *zn.* «dom zajezdny, pomieszczenie wynajęte u kogoś na krótki pobyt»: A tedy więc oni nie mogli są mieć nijedne gospody tamo byli [Kgn II, 37, 92]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *gospodę* B. lp. Δ *etym.* psł. **gospoda* ← **gospodь* + *-*a*; ogśłow. – czes. *hospoda* «gospoda, karczma», stczes. też «pan i pani», ukr. *hospóda* «gospoda», sch. *gospòda* «panowie», scs. *gospoda* «karczma, gospoda». Δ *rozwój*: podst. zn. wyrazu to «dom zajezdny»; w XVI w. pojawiły się innowacyjne uogólnione zn. «siedlisko»,

np. *gospoda złości, zrad*, «gościna», np. *stanąc gospodą*, «opieka», np. *przyjść w gospodę*: żadne z tych zn. nie dotrwało do XVIII w.; zanikły po krótkim czasie współistnienia z pierw. zn. wyspecjalizowanym «dom zajezdny».

Δ *por.* **gospodarz.**

JG

gospodarz (1) [RsK] Δ *zn.* «właściciel, zarządca; głowa rodziny, domu»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz nowszy, nieświadczony w scs.; utworzony od **gospodь* przyrostkiem -*arz* (← germ., łac. -*arb*); por. czes. *hospodář* «gospodarz», ros. daw. *gospodárь* «władca, pan domu», sch. *gospòdār* «pan».

Δ *por.* **gospoda, gospodzin.**

JG

gospodzien zob. **gospodzin.**

JG

gospodzin, gospodzien (13) [B, Pfl, Słota, RP, Ppuł] Δ *zn.* «Bóg»: Gospodzinie wszechmogący nade wszystko stworzenie więcszy [RP, 195, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *gospodzin* M. lp., *gospodzien* M. lp., *gospodzina* D. lp., *gospodnu* C. lp., *gospodnie* W. lp. Δ *etym.* pie. **g^hostis* «gość», **pot(i)s* «pan, władca»; psł. **gospodinь* ← **gospodь* (← **gostьpod-b*) «pan gości» + *-*inь*; ogśłow. – stczes. *hospodin* «Bóg», *hospod* «pan», ros. *gospodín* «pan», *gospódь* «Bóg», sch. *gospòdin* «pan», scs. *gospodinь* «pan domu», *gospodь* «Bóg». Δ *rozwój*: psł. **gospodinь* → stpol. *gospożin* → śrpol. *gospożin*; rzecz. *gospodzin* miał w stpol. dwa modele odmiany: M. *gospodzin*, D. *gospodzina*, C. *gospodzinu* || *gospodzino* wi, B. *gospodzina*, N. *gospodzinem*, Msc. *gospodzinu*, W. *gospodzinie* oraz

M. *gospodzien*, D. *gospodna*, C. *gospodnu* || *gospodnowi*, B. *gospodna*, N. *gospodnem*. Msc. *gospodnie*, W. *gospodnie*: w j. pol. nie zachowała się forma podst. *gospodź*; w stpol. *gospodzin* oznaczał «pana» i był używany przede wszystkim w stosunku do Boga; w zabytkach XVI w. pojawia się także postać *gospodyn*, *hospodyn* pod wpływem czes. lub ukr.

Δ *por. gospodarz*.

JG

gotow (2) [ŻB] Δ *zn.* «zdecydowany, skłonny, chętny»: <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **gotovъ* (jъ) «przygotowany» ← psł. **gotъ* «przygotowanie»; ogsłow. – czes. *hotový*, ros. *gotovýj*, ukr. *hotovýj*, sch. *gòtov*, scs. *gotovъ* (często zestawiany z alb. dial. *gat* «gotowy», *gatuaj* «przygotowuję, gotuję»). Δ *rozwój*: psł. **gotovъ* → stpol. *gotōv* → śrpol. *gotōv*; już w j. stpol. także w zn. «skończony, wykonany, sporządzony»; w j. śrpol. formy odm. prostej wyszły z użycia, zachowały się warianty odm. złoż. *gotowy*, *gotowa*, *gotowe*.

Δ *por. nagotować*.

IS

grabić się (1) [Słota] Δ *zn.* «pchać się ku czemuś, zagarniając dla siebie»: A grabi się w miśę przod,/ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jō- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **g^hrōb^h-* || **g^hreb^h-*; psł. **grabiti* «powodować, że coś jest zgarnięte, zagarnięte» (kauz. od **grebti*); ogsłow. – czes. *hrabat* «grabić siano», pot. «zgarniać», ros. *grābit’*, ukr. *hrábyty*, sch. *grābiti*, scs. *grabiti* «łupić, rabować» (por. lit. *gróbtii* «chwycić, gwałtem zabierać», łot. *grābāt* iter. do *grābt* «chwycić, zgarniać grabiami»). Δ *rozwój*: psł. **grabiti* → stpol. **grabići* →

stpol., śrpol. *grabić*; zn. «łupić, grabić» w j. słow. wtórne, rozwinęło ze zn. «zgarniać».

Δ *por. grobla*.

WD

grobla (1) [RsP] Δ *zn.* «nasyp wzdłuż lub w poprzek rzeki, stawu; wał, tama, jaz»: Jako Jaszek nie przekopał <z> swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **grobja* ← **greti* (por. *grześć*, *grzebać*) + **-ja*; ogsłow. – dluž. *grobla* «rów, kanał», rus.-csł. *groblja* «grób, mogiła; rów», słowen. *grōblja* «kupa kamieni». Δ *rozwój*: psł. **grobja* → stpol. *grob'l'a* → śrpol. *grobla*: w j. stpol. zdarzała się także postać *grobja* bez *l* epentetycznego.

Δ *por. grabić się*.

JG

grod (1) [KŚ] Δ *zn.* «zamek, twierdza, miejsce warowne»: Niektorzy z naszych ślacheicow, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielowi bywają położeni, odrzuciwszy wszystkę sromięźliwość z najmniejszą drużnością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowiąć się obykli [KŚ, 124, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **gordъ* «miejsce ogrodzone»; ogsłow. – czes. *hrad*, ros. *górod* «miasto, gród», sch. *grâd* «miasto, gród», scs. *gradъ* «ogród». Δ *rozwój*: zach.słow. **grodъ* → stpol. *grōd* → śrpol. *gród*, w formie Msc. Im. (na) *grodziech* pierw. końc. -ech (← psł. **-ěchъ*), występująca jeszcze w XVII w., zastąpiona końc. -ach zapożyczoną z żeńskiej dekl. samogłoskowej.

Δ *por. ogrod*.

JG

gromada (1) [Pfl] Δ *zn.* tu we fraz. *zejść się na gromadę* «zejść się razem, zebrać się»: Przystajali są krolowie ziemscy, a książęta zeszlį se się na gromadę przeciwko Gospodnu [Pfl II, 17, 2].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gromada*; ogsłow. – czes. *hromada* «mnóstwo; kupa, np. drzewa; zebranie», ros. *gromáda* «ogromny przedmiot; ogromna budowla; masa», słowen. *gromáda*, *grmáda* «wielka kupa gałęzi, drzewa, przygotowana do zapalenia», scs. *gromada*, *gramada* «kupa, stos drzewa». Δ *rozwój*: pierw. wyraz oznaczał «wielką ilość czegoś, mnóstwo» oraz «stertę, kupę, stos»; w pierwszym zn. zakres wyrazu był bardzo duży – łączył się z nazwami konkretnymi i z abstraktami, np. *gromada nieszczęścia*, *gromada grzechów*: w XVI w. *gromada* miała także odcień wyspecjalizowany «zgromadzenie, posiedzenie, skupisko ludzi w ogóle», por. *gromada biskupów*, które obecnie zawężyło się do zn. «zespół ludzi niezorganizowany, ugrupowany chaotycznie, raczej przygodny»; zn. niewyspecjalizowane «wielka ilość czegoś» odznaczało się znaczną trwałością, bo jeszcze w XIX w. można było powiedzieć *usiadłem na gromadzie kamieni*.

JG

groza (1) [ŻB] Δ *zn.* «groźba, pogroźka»: Jął j<i> namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą [ŻB, 32, 32]. Δ *gram.* rzecz., pie. **garg-* || **gorg-* || **groǵ-* «dźwięki wydawane ze strachu» – wyraz dżwnk.; psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **groza*; ogsłow. – czes. *hrůza* «groza, zgroza: mnóstwo», ros. *grozá* «burza, przestrich; surowość» sch. *gròza* «groza, zgroza», scs. *groza*. Δ *rozwój*: w XV–XVII w. wyraz występował także w zn. «zasadka, chytrłość, podstęp», «srogość, rygor, karność»; tu we fraz. *onże grozą, onże dobrą myślą*, któremu współcześnie odpowiada powiedzenie *groźbą i prośbą*. Δ *por.* **groźny**.

JG

groźno (2) [RP] Δ *zn.* «okrutnie, strasznie»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 42]. Mistrz, widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przełęknął [RP, 196, 45]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* M., B. odm. prostej psł. przym. **grozъnъ* ← psł. rzecz. **groza* «strach, lęk, przerażenie», psł. czas. **groziti* «zapowiadać coś złego, straszyć czymś złym»; rzeczownik i czasownik miały zasięg ogsłow. – czes. *hrozit* «straszyć, wyrażać, odgrażać się, zagrażać», ros. *grozít'*, *grozít'* «wyrażać», sch. *gròziti* «zagrażać, stwarzać niebezpieczeństwo». Δ *rozwój*: w okresie śrpol. zastąpione formą *groźnie* – Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **grozъnъ*; w śrpol. sporadycznie przysłów. *groźliwie*.

Δ *por.* **groźny**.

BT

groźny (1) [RP] Δ *zn.* «budzący grozę, straszny, surowy, wrogi»: Groźną kosę w ręku mając [RP, 196, 38]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **grozъnъ(jъ)* «straszny, budzący grozę» ← **groza* «to, co powoduje strach, lęk»; ogsłow. – czes. *hrozný*, ros. *gróznij*, ukr. *hriznij*, bułg. *grózen* «brzydki», sch. *gròzan*, scs. *grozъnъ* (por. lit. *grąžoti* «grozić» (może zap. ze słow.), łot. *grēzoūt* «grozić», stind. *garg(g)* «okrutny, dziki», grec. *gorgós* «dziki», orm. *karcem* «boję się»). Δ *rozwój*: psł. **grozъnъjъ* → stpol., śrpol. *groźny*.

Δ *por.* **groza, groźno**.

IS

grubieć (1) [Park] Δ *zn.* «stawać się grubym, tu: wymawiać twardo»: Jestli c bardzo grubiej, Tako pismem czas wyznaje [Park, 109, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* od przym. *gruby* (← psł. **grōbъ* || **grubъ* «surowy, nieobrobiony, szorstki» – przykład psł.

oboczności *o* : *u* w zgłoskach rdzen-
nych); por. czes. *hrubnout*, ukr. *hrubí-
ty*, serb. *grubeti*. Δ *rozwój*: poświadczony
sporadycznie w XV i XVI w.; częsty
od XVIII w.

WD

gruby (1) [Park] Δ *zn.* «tu o spółgłosce:
twardy»: A też gdzie *b* będzie gruube,/
Tako pismem położysz jee [Park, 108, 9].
Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie.
**g^hrēu-* || **g^hræu-* «trzeć, rozcierać»
→ pie. **g^hrum-b^ho*; psł. **grubъ(jb)* ||
**grqbъ(jb)* «surowy; niegładki, szorst-
ki, grudkowaty»; ogśłow. – czes. *hrubý*,
ros. *grúbyj*, ukr. *hrúbyj*, bułg. *grub*
«gruby; brzydki», sch. *grûb* «szorstki,
grubiański», scs. *grqbъ* «nieokrzesany,
prostacki» (por. lit. *gramblūs* «gruby,
nieokrzesany», łot. *gruŃba* «zmarszcz-
ka», stwniem. *gerob*, *grob*, niem. *grob*
«ciężki, prosty, grubiański»). Δ *rozwój*:
psł. **grubъjb* → stpol., śrpol. *gruby*;
w j. stpol. wyraz funkcjonował także
w zn. przen. «prostacki, nieokrzesany»,
w którym później zastąpiony zo-
stał przez przym. *grubiański*.

Δ *por.* **grubieć**.

IS

grzech (15) [Kśw, Kgn, Słota, LA] Δ *zn.*
«złamanie zakazu zagrożone sankcjami
nadanaturalnymi, wymagające oczy-
szczenia za pomocą ustalonych przez
religię praktyk»: Leżący są, już się
w grzesze kochają; śpiący są już się
w g<rze>szech zapiekają [Kśw II, 11, 12].
Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol.
dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *grzecha*
D. lp., *grzechow* D. lm., *grzechy* B. lm.,
grzechy N. lm. Δ *etym.* bałto-słow.
**groj-so-* «skrzywienie, odchylenie od
czegoś → błąd → pomyłka» (por. ros.
dial. *grechvá*, *ogrech* «źle zaorane
miejsce», błr. dial. *hrech* «zagon po-
minięty podczas orki», sch. *grīješka*
«błąd tkacki»); psł. **grěχъ*; ogśłow. –
czes. *hřích*, ros. *grech*, sch. *grījeh*, scs.

grěchъ. Δ *rozwój*: psł. **grěχъ*, → stpol.
grěχ → śrpol. *grěχ*: pierw. zn. wyrazu
było «chybienie, uchybienie, pomył-
ka», a następnie – po przyjęciu chrześ-
cijaństwa – wykształciło się wtórne zn.
rel. «wina, grzech».

Δ *por.* **grzeszny**.

JG

grzesznik (3) [Pfl, Kśw] Δ *zn.* «człowiek
popelniający grzechy»: Bo grzesznik
⟨w grzeszech za⟩pieklony jeść jako
kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11,
35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol.
dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *grzesznicy*
M. lm. Δ *etym.* psł. **grěšnikъ* ←
**grěšnъ* «grzeszny» (przed I palat.
psł. **grěχnъ*) + *-ikъ: por. ukr. *grі́š-
nyk*, bułg. *grešnik*, scs. *grěšnikъ*. Δ *roz-
wój*: psł. **grěšnikъ* → stpol., *grěšník* →
śrpol. *grěšník*.

Δ *por.* **grzeszny**.

JG

grzeszny (10) [Kśw, Pfl, Słota, Ppuł]
Δ *zn.* «pozostający w związku z grze-
chem, dotyczący grzechu; obciążony
grzechami»: Odbądź, prawi, stadła
grzesznego [Kśw II, 11, 6-7]. Δ *gram.*
przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*:
grzeszny M. lp. r. m. Δ *etym.* psł.
**grěšnъ(jb)* ← **grěχnъ(jb)* ← **grěχъ*
«błąd, pomyłka»; ogśłow. – czes.
hříšný, ros. *grěšnyj*, sch. *grīšan* (por.
lit. *graižūs* «kręty», łot. *grēizs* «krzywy,
ukośny»). Δ *rozwój*: pierwotne zn.
«błądny, chybiony» → «błądny, grzesz-
ny» → «grzeszny».

Δ *por.* **grzech**, **grzesznik**.

IS

grzywna (16) [RsP, RsK] Δ *zn.* «jednost-
ka pieniężna, składająca się z okreś-
lonej ilości (przeważnie 197 gramów)
drogiego kruszcu, najczęściej srebra,
lub pieniędzy (przeważnie 48 groszy)»:
Jako jest moj pan nie winowat –
Sułkowi trzynaćcie grzywien za Cze-
pu<ry> [RsP, 44, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł.

dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: grzywny B. Im. Δ *etym.* psł. **grivъna* «naszyjnik, jednostka pieniężna» ← **griva* «szyja, kark» + **-bna*; ogśłow. – czes. *hřivna* «talent, wrodzone zdolności», stczes. «jednostka wagi złota, srebra, monet», ukr. *hryvna*, *hryvnja* «jednostka monetarna», sch. *grivna* «bransoleta; pierścień opasujący kosę kosiskiem», csł. *grivna* «naszyjnik». Δ *rozwój*: psł. **grivъna* → stpol. *grivna* → śrpol. *grivna*; wyraz ulegał przesunięciom zn. «ozdoba grzywy, karku, naszyjnik» → «nazwa jednostki wagi srebra»; równowartość grzywny kruszcu i określonej liczby srebrnych monet sprawiła, że *grivna* stała się nazwą jednostki monetarnej; natomiast przesunięcie zn. do treści współczesnej «kara pieniężna» miało charakter kontekstowy, por. *sąd mnie grzywunami obłożył* – nastąpiła tu interferencja zn. «suma pieniężna» i «kara».

JG

gwałt (1) [Tęcz] Δ zn. «przestępstwo dokonane przemocą, niezgodny z prawem czyn przemocy»: A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działali [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. śrwniem. *gewalt* «przemoc, moc, władza; mnóstwo»; por. czes. *kvalt* «pośpiech», stczes. też «gwałt», ros. *gvalt* «krzyk, hałas», ukr. *hvalt*.

JG

gwiazda (1) [BZ] Δ zn. «punkt świetlny widoczny na ciemnym niebie»: A k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskiem, aby świeciły nad ziemią [BZ, 71, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **gvězda*; ogśłow. – czes. *hvězda*, ros. *zvezdá*, sch. *zvizjēzda*, scs. *dzvězda*, *zvězda*. Δ *rozwój*: psł. **gvězda* → stpol., śrpol. *gważda*; psł. grupa **gv-* w j. zach.słow. zachowała się bez zmian, gdy w j. pld.słow. i wsch.słow. dała zv.

JG

I i (179) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, RP, Ppuł] Δ zn. «spójnik łączący człony lub zdania współrzędne»: 1. «łączne – oraz»: Pośpiej się, miluczka m<oja>, i pojodzi [Kśw II, 11, 3]. Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myślić we dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. 2. «przeciwstawne – ale, lecz»: Jako to świadczy my, jako Jura nie chciał pomoc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzął się go [RsP, 44, 16]. 3. «wynikowe – więc, zatem»: Pożędaj ote mnie, i dam ci pogany w dziedzicstwo twoje [Pfl II, 17, 8]. Δ *etym.* prawdopodobnie pie. **ei* – Msc. lp. od rdzenia zaim. **e* || **o*; psł. **i* spójnik łączny; ogśłow. – niezachowany tylko w łuz. (por. goc. *ei* «żeby, oby», grec. *ei* «jeżeli, oby, czy»). Δ *rozwój*: już w j. stpol. poza podstawowym zastosowaniem jako spójnik łączny z rzadka również w funkcji spójnika przeciwstawnego i wynikowego, a także partykuły.

AK

II i (6) [Kśw, Tęcz, Ppuł] Δ zn. «part. wzmacniająca – także, nawet»: Toć i jeść to, iże anjeli <święci dani są n>am na oświecenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 26]. A list jego nie spadnie i wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się [Ppuł I, 52, 4]. Do wrocławianow posłali, do takich jako i sami [Tęcz, 194, 12]. Δ *rozwój*: zmiana funkcji spójnika spowodowana częstością użycia, a znaczenie partykuły «również» bliskie spójnikowi łącznemu.

Δ *por.* **I i**.

AK

ić, jić (21) [Kśw, Pfl, RsP, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Satyra, Ppuł] Δ zn. «poruszać się, zmieniać miejsce położenia, zmierzać

do kogo, czego, kroczyć»: Gotow ciem
 jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć
 prze jimię Jezu Krystusowo [ŻB II, 32,
 29]. Jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas
 ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1].
 Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- ||
 -e- → pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ *formy*
tekstowe: jidziesz cz. ter. lp. 2. os.;
 idziechą imp. albo aoryst lm. 3. os.;
 szedł cz. przesz. lp. 3. os.; jest szedł cz.
 przesz. złoż. lp. 3. os., są szli byli
 cz. zaprzesz. złoż. lm. 3. os.; szedw im.
 cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm.
 prosta (z wtórnym -w, typowym dla
 tematów samogłoskowych). Δ *etym.*
 pie. *eġ- || *ī-; psł. *(j)iti, *jbdq; og-
 słow. – czes. jít, błr. iscí, ros. idít, sch.
 ici, scs. iti (por. lit. eiti, łac. ire); do
 paradygmatu tego czas. zostały wtór-
 nie przeniesione formy im. cz. przesz.
 czynnego II od czas. psł. *χoditi, wyko-
 rzystywane do tworzenia cz. przesz.
 złoż. (*šbdľ jesmľ); ogśłow. – czes.
 šel, ros. šel, sch. išao, scs. šlbľ. Δ *roz-*
wój: psł. *(j)iti → stpol. (j)ić(i) →
 śrpol. iść (według wieść, wiodę) || ić;
 forma idziechą, poświadczona tylko
 raz w Kśw; obok idzie komuś (spora-
 dyczne w XVI w.) w tekstach stpol.
 występuje konstrukcja z przyimkiem
 idzie ku komu.

Δ *por.* chodźć, odyć, pojć, przyć, ujęć,
 wymić.

WD

mieć zob. mieć.

WD

imię zob. jimię.

JG

iny zob. jiny.

JG

isty zob. jisty.

IS

izraelski (1) [Kśw] Δ *zn.* «przynależny
 Izraelowi, związany z Izraelem, pocho-
 dzący z Izraela»: Anjeł prawi święty
 stąpi do Galaa ku synom izraelskim
 [Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* przym., odm. złoż.

Δ *etym.* derywat od nazwy własnej
 Izrael, utworzony za pomocą przyr.
 -ski (← psł. *bškľjb).

IS

iż zob. iże.

AK

iżby (13) [Kśw, Kgn, Słota, Kś] Δ *zn.*
 «żeby, aby»: Czci ją, iżby żyła s tobą
 [Słota, 190, 79]. Iż wam chociaż <oddać
 zi>emię wrogów waszych, iżbyście ku
 jich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22].
 Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd.
 okolicznikowe celu; podobnie jak spój-
 niki aby i eżby obligatoryjnie przyłącza
 ruchome końcówki 1. i 2. os., sygnali-
 zując odpowiednie formy osobowe tr.
 przyp., co wyraźnie wskazuje jego ge-
 nezę i co różni go od pozostałych
 spójników, przyłączających ruchome
 końcówki osobowe tylko fakultatyw-
 nie. Δ *etym.* zrost skróconego spójnika
 iże (psł. *jǵze) z by (psł. *by), 3. os. lp.
 aorystu czas. być (psł. *byti), wykład-
 nika tr. przyp. Δ *rozwój*: w j. stpol. wy-
 stępuje obok eżby – zgodnie z dialek-
 talnym zróżnicowaniem spójników
 podstawowych iż, iże oraz eż, eże, także
 później dzieląc ich losy.

Δ *por.* iże, by.

AK

iże, iż (61) [Kśw, RsP, Kgn, Słota, List,
 Kś, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł]
 Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania
 podrzędne»: 1. «dopełnieniowe, zwa-
 ne też przedmiotowym – że»: Widząc
 niewiernego Żydowina,/ Iż on bije,
 męczy mego miłego Syna [ŻMB, 180, 14].
 Widzisz, iżem ci robotnica [RP, 197, 77].
 2. «okolicznikowe, zwłaszcza przyczy-
 ny – bo, ponieważ, dlatego że»: Pan
 Bog tę rzecz tako nosił,/ Iżeś go o to
 barzo prosił [RP, 196, 52]. 3. «przydaw-
 kowe – że»: Toć to i jeść prawda, iże
 jidzie tobie krol zbawiciel [Kśw IV, 12, 20].
 Δ *gram.* ruchome końcówki osobowe
 przyłącza tylko fakultatywnie – do

nieskróconej postaci. Δ *etym.* pie. **ġo-*zaimek względny «który»; psł. **iže* (← **jǫže*) to jedna z rodzajowych form zaimka względnego «który» (obok **ježe* – r. n. i **jaže* – r. ż.), czyli skostniały M. lp. r. m. zaim. **jǫ* wzmocniony part. **že*; ogsłow. – strus. *iže*, *ižb* «że, ponieważ; jeżeli», stczes. *jenž* «który», częściej jednak formy oparte na analogicznym M. lp. r. n. – stczes. *ež*, moraw. *ež* «że», strus. *eže*, *ože* «że, ponieważ; jeżeli», ukr. *ož*, *ože* «że, bo», sch. *jêre*, dziś zwykle *jêr* «bo, ponieważ», dawniej też «że», również stpol. dial. *ež*, *eže* (psł. **ježe*). Δ *rozwój*: w j. słow. wygłosowe, występujące po pojedynczej spółgłosce, nieobciążone funkcjonalnie samogłoski mogą zanikać, stąd oboczność pol. *iže*, *iž* oraz *eže*, *ež*; *iž*, *iže* – formy przede wszystkim wielkopolskie – wyparły małopolskie *ež*, *eže* na przełomie XIV/XV w., a mazowieckie w połowie XV w.; dziś nacechowane, książk., same ustępują spółnikowi *że*.

Δ *por.* **ež**, **že**.

AK

J

ja (46) [Kśw, Pfl, RsP, Słota, List, ŻB, LA, ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny, osobowy»: Twoja główka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Sam, prawi, przez mię przysiągł jeśm, iż wam chociał <oddać zi>emię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* paradygmat zaim. osobowych cechuje supletywnizm form, który przetrwał od pie., por. pie. M. lp. **eġh-o-m*, D. lp. **mene*, M. lm. **nōsōm*; psł. **(j)azǫ*, **mene*, **my* **nasǫ*; pol. *ja*, *mnie*, *my*, *nas*. Δ *formy tekstowe*: *mnie* D. lp., forma dłuższa, używana pod akcentem *mnie*,

mie (z uproszczoną grupą spółg.), forma skrócona, enklityczna *mi* C. lp., *mię* B. lp., *mie* B. lp., *mną* N. lp., (we) *mnie* Msc. lp. Δ *etym.* pie. **eġh-o-m*; psł. **ězǫ* → **jazǫ*; dokonała się tu palat. pie. *ġ* → *z*, sam. *-o-* uległa skróceniu i przeszła w *ǫ*, wygłosowe *-m* zostało zredukowane (zgodnie z prawem sylaby otwartej); w formie psł. nastąpiło wydłużenie nagłosowej sam. i prejotacja; ogsłow. – ches. *já* (XIV–XV w., także pierw. *jáz*), połab. *joz* || *jo*, ros. *ja* (strus. *jazǫ*), ukr. *ja*, bułg. *az* (dial. *jaz*), słowen. *jǫz*, scs. *azǫ*. Δ *rozwój*: psł. **jazǫ* → stpol. *jā* → śrpól. *já*, *ja*; w stpol. zaginął *jer* w pozycji słabej oraz wygłosowa spółg. *-z* (tłumaczy się to m.in. tym, że *-z* w *jaz* nie miało oparcia w przyp. zależnych, lub analogią do formy zaim. drugiej osoby psł. **ty*), co spowodowało wydłużenie wygłosowej sam. *-a*, a następnie jej ścieśnienie; w B. lp. palat. polska *m'* → *m̃*; forma enklityczna występująca obok formy z zanikiem nosowości *mie* (← psł. **me*) oraz formy akcentowanej, dłuższej *mnie* przeniesionej z D. lp.; w stpol. enklityczne formy krótkie zróżnicowane dial. – w Młp. i na Śląsku po czas. występowały formy bez nosówki (*mie*), na Maz. i w Włkp. z nosówką (*mię*); na całym obszarze językowym stpol. formy z nosówką występowały po przyimkach (*na mię*, *przez mię*); do okresu npol. formy beznosówkowe zaginęły; do dziś występują formy pełne i krótkie z nosówką; w formie N. lp. *mną* (← psł. **m̃nojoǫ*) kontrakcja grupy *-ojoǫ*, w wyniku której powstała sam. długa o barwie *ǫ*, a następnie (XIV–XV w.) *ā*, kontynuowane po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) przez *o*.

Δ *por.* **my**.

JG

jabłko (1) [BZ] Δ *zn.* «owoc jabłoni»: Wspłódz ziemia ziele czyniąc siemię,

a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia, jegoż siemę w sobie samem bądź na ziemi [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **(j)ablŭko* || **(j)ablo*; ogł. – czes. *jablko*, stczes. *jablo*, ros. *jábloko*, słow. *jábolko*, scs. *jablŭko*, *ablŭko*. Δ *rozwój*: psł. **(j)ablŭko* → stpol., śrpol. *jabłko*: w j. stpol. występował także w pñ.pol. postaci *jeblŭko*; wyraz rozszerzył swój zakres o zn. «owoc różnych drzew», np. *czernone*, *granatowe*, *polne*, *rajskie jabłko*; także *jabłko Jadamowo*, *jabłko w gardle* «chrząstka tarczowa krtani»; nazwa tej chrząstki to wędrowna europejska kalka językowa, por. niem. *Adamsapfel*, ang. *Adam's apple*, franc. *pomme d'Adam*, której źródłem jest łac. *pomum Adami* z hebr. *tappū'ah ha-ādām*; w hebr. *ādām* to «człowiek, mężczyzna» i «biblijny Adam», stąd pierw. zn. «jabłko na szyi mężczyzny» mogło przejść w «jabłko Adama»; wtórnie dopiero w średniowieczu połączone ze znakiem grzechu pierworodnego.

JG

jachać zob. **jechać**.

WD

jać, jeć (1) [ŻB] Δ *zn.* «jechać»: Teda uźrzewszy to ci jiści łowcy, jeli od nich [ŻB I, 31, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e-; *ndk.* Δ *etym.* psł. **jati*, **jadŭ* || **ēti*, **ēdŭ*; ogł. – czes. *jet*, *jedu*, dłuż. *ješ*, *jędu*, głuż. *jęć*, *jędu* (por. lit. *joti*, *jóju*, łot. *jât*, *jâju* «jechać konno», stind. *yāti* «idzie, jedzie», awest. *yaiti*). Δ *rozwój*: w zabytkach stpol. poświadczane tylko formy cz. przesz. *jał* «jechał» i *jeli* «jechali»; tę ostatnią (zamiast *jali*) można tłumaczyć analogią do np. *widzieli*; formy cz. ter. w części j. słow. zachowały się w odmianie czas. *jechać*.

Δ *por.* **jechać**, **przyjać**.

WD

jad (1) [RP] Δ *zn.* «substancja trująca, trucizna»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 68]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **ēdŭ*, **jadŭ*; ogł. – czes. *jed*, ros. *jad*, sch. *jēd*, scs. *jadŭ*. Δ *rozwój*: psł. **jadŭ* → stpol. *jād* → śrpol. *jád*; w wyrazie nastąpiło zawężenie zn. stpol. «trująca substancja (ogólnie)» → «określona trująca substancja».

JG

jaki (2) [Tęcz] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, pytajny – jakież, jak wielki; wprowadza zdanie wykrzyknikowe»: Jaki to syn ślachtetny Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 194, 24]. Δ *formy tekstowe*: *jacy* M. Im. r. m. Δ *etym.* psł. **jakŭjb* ← zaim. względny **jb* + przyr. **-akŭ* + suf. **-jb*; wyraz znany w innych j. słow. – czes. *jaky*, sł. *aky*, ukr. *jakyj*, biał. *jakí*. Δ *rozwój*: psł. **jakŭjb* → stpol. *jaky* → śrpol., npol. *jaki*; palat. polska spół. tylnojęzykowej *k* + *y* (*y* ← przedpol. **-ŭjb*); w formie *jacy* (← psł. **jakiji*) zasła II palat. psł. **ki* → **ci*, a następnie stwardnienie *c'* (XVI w.) i wymiana *i* w *y*, końc. *-y* (← *-i* ← z kontrakcji psł. **-iji*); zaim. ten utracił dekl. prostą i występuje obecnie tylko w formie złożonej; jedynie w wyrażeniu przysłówkowym *jako tako* zachowała się forma B. lp. r. n. odm. niezłożonej *jako*.

Δ *por.* **jako**, **jakoby**, **jakokoli**, **kaki**.

JG

jako (71) [Kśw, Pfl, Ppuł, RP, Satyra, Słota, Tęcz, RsK, RsP, Park] Δ *zn.* 1. «jak, w jaki sposób»: Gdy pan przydzie, dobrze orze -/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. 2. «wyraża funkcję porównawczą wprowadzanej przez siebie treści»: Grzesznik <w grzeszech za>-pieklony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Przewiązała głowę chustą;/ Jako samojedź krzywo-

usta [RP, 196, 34]. **3.** «wyraża równorzędną łączność: tako... jako, zarówno... jak»: Jako *kamieeń*, tako *kap-tuur*,/ Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 14]. **4.** «wyraża funkcję porównawczą w zd. złoż.»: Sława Oócu i Synowi, i Świętemu Duchu, jako była s początku [Pfl I, 17, 9]. **5.** «jako formuła rotty przysięg sądowych»: Jako prawie wiemy i świadcymy [RsK, 48, 4]. Δ gram. przysłów. zaimkowy. Δ etym. pierwotnie M., B. lp. r. n. psł. zaimka **jakv*; ogśłow. – czes. *jako*, dluž. *ako*, ukr. *jáko*, scs. *jako*. Δ rozwój: w j. śrpol. wyparte przez skróconą formę *jak* (zmiana akcentu spowodowała podobne procesy *tamo* → *tam*, *tako* → *tak*); pozostało w wyrażeniu *jako tako*.

Δ por. **jaki, jakoby, jakokoli.**

BT

jakoby (2) [Tęcz, Słota] Δ zn. «jakby, w jaki sposób»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. Siedzie za nim jako woł,/ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ gram. przysłów. zaimkowy. Δ etym. złożenie przysłów. *jako* i cząstki *by*.

Δ por. **by, jaki.**

BT

jakokoli (1) [Kśw] Δ zn. «skoro»: A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 17]. Δ gram. przysłów. zaimkowy wprowadzający zd. podrzędne. Δ etym. złożenie **jak(o) + *kol(i) + *vĕ(k)*; pñ.słow. – czes. *jakkoli*, *jakkoliv*, *jakkolivĕk*, ślc. *jakokol'vek*, *akokol'vek*, bñr. *jakkólvek*, *jakkólvi*.

Δ por. **aczkolić, czsokoli, jako, gdziekoli, kakoćkoli, ktokoli.**

BT

jana zob. I jeden.

AK

jarzmo (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «niewola, ciężar»: Roztargujmy jich przekowy, i zrzucimy s nas jarzmo jich [Pfl II, 17, 3].

Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. pie. **ar-* «wiązać, spajać»; psł. **arvmo* || **arvma* «to, co wiąże, spaja»; ogśłow. – ślc. *jarmo*, ros. *jarmó*, sch. *járam*. Δ rozwój: psł. **arvmo* → stpol. *jařmo* → śrpol. *jařmo*; w j. pol. wyraz poświadczony już w XIV w. w różnych postaciach fonetycznych, np. *jirzmo* i pñ.pol. *jerzmo*; zn. podst. to «drewniana część upręży», a następnie «para bydła roboczych zaprzęganych w jarzmo»; zn. przen. ilustruje cytat; wyraz ten ze względu na realia, do których się odnosi, wychodzi z użycia, żywy jest jeszcze w użyciach metaforycznych, np. *jarzmo niewoli*, *jarzmo poddaństwa*, *jarzmo despotyzmu*.

JG

jaśka (2) [Kśw] Δ zn. «żłób, w którym został złożony jako niemowlę Jezus»: Należli ji, prawi, p<ieluszkami> ogarnienego a w jaśkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Δ gram. rzecz. blp. Δ etym. psł. **jaśvka*; por. czes. *jesličky*, ukr. *ja-sélbcja*. Δ rozwój: w stpol. obok *jaśka*, *jaśki* występowała, dziś bardziej znana, postać *jaśelka* wyłącznie w zn. «żłóbka betlejemskiego»; zn. wyrazu rozwijało się na zasadzie przesunięcia nazwy głównego elementu danej sytuacji (żłóbka) na jej całość (narodzenia Jezusa); i tak w śrpol. wyraz notowany w zn. «figurki wyobrażające narodzenie Chrystusa w stajence», a w npol. także «widowisko sceniczne, przedstawiające narodzenie Pańskie».

Δ por. **jaśło.**

JG

jaśło (1) [Kgn] Δ zn. «żłób z drabinki, za którą zarzuca się paszę dla bydła»: A tako więc tamo Jozef osłowi i wołkowi jest ci on był jaśły uczynił [Kgn II, 37, 96]. Δ gram. rzecz. zwykle w lm. *jaśły*, psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. pie. **ēd-*; psł. **ēdslo*, *ēdsli* ←

**ēd(ti)* «jeść» + *-*slo*; ogśłow. – głuż. *jasla* «zagroda dla owiec», «prasa do sera», czes. *jesle*, ros. *jasli*, ukr. *jasla*, sch. *jāsle*, *jāsli*. Δ *rozwój*: w stpol. znane także w postaci lm. *jasła*, *jaśle*; dziś wyraz gw.; forma lp. *jasło* zachowana w nazwie miejscowej *Jasło*.

Δ *por.* **jaśka, jeść**.

JG

jąć (4) [Kgn, List, ŻB, LA] Δ *zn.* 1. «pojmować w niewolę, wziąć w pęta, więzy»: Teda więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali a świętego Bartłomieja są oni byli jeli [Kgn VI, 40, 23]. 2. «zacząć (świadomie) jakąś czynność»: Sierce me jęło barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol., śrpol. kon. I -*ę*, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *jał* cz. przesz. lp. 3. os. r. m. Δ *etym.* pie. **em-*; psł. *(j)*ęti*, *(j)*ęmq* «brać, chwytąć»; ogśłow. – stczes. *jieti*, *jmu*, czes. *jmout* «ująć, chwycić», ros. dial. *jat* «zacząć», słoweń. *jėti* «zacząć», scs. *jėti*, *imq* «ująć, chwycić» (por. lit. *imti* «wziąć, chwycić; otrzymać, zacząć», stprus. *imt* «wziąć», łac. *emere* «kupować, nabywać, zjednywać»). Δ *rozwój*: psł. **jėti* → stpol. **jāci* → stpol., śrpol. *jać*; dziś wyraz książk.; zachowały się tylko formy bezok., cz. przesz. i im. biernego; dawna odm. zachowana w czas. przedr. *pojać*, *odjać*, *zajać*; fraz. *jać się do pracy*, *oręza* «wziąć się do pracy, do oręza».

Δ *por.* **odjać, podjać, przyjać, sjać, wziąć**.

WD

jechać, jachać (2) [List, ŻB] Δ *zn.* «poruszać się konno albo na wozie»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz [List, 114, 2]. <G>otow cieśm z wami jechać, gdziekoli chcecie [ŻB I, 31, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*ę*, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **oi-sā-*; psł. **ēxati* || **jaxati* (iter.

do **ēti* || **jati*); ogśłow. – czes. *jechat*, *jechám*, ekspr. «szybko iść, spieszyć się», ros. *ēchat*, *ēdu*, sch. *jāhati*, *jāšem* «jeździć, jechać (konno)», scs. *jachati*, *jadq*. Δ *rozwój*: stpol. **jexaci* || **jaxaci* → stpol., śrpol. *jexać* || *jaxać* → npol. *jexać*; oboczność *ja-* || *je-* w polszczyźnie jest różnie interpretowana, m.in. w związku z pñ.pol. przejściem *ja-* → *je-*.

Δ *por.* **jać, sjachać się**.

WD

jeć zob. jać.

WD

I jeden (5) [BZ, ŻMB, Tęcz, KŚ] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 1»: I uczynił wieczor a z jutra dzień jeden [BZ I, 71, 7]. Jednegociem Syna miała [ŻMB, 180, 7]. O tych, którzy pod janą stoją chorągwią [KŚ, 124, 1]. Δ *formy tekstowe*: *jedno* B. lp. r. n. Δ *etym.* psł. *(j)*ed-in* || *(j)*edyn*; ogśłow. – czes. *jeden*, *jedna*, ros. *odín*, *odná*, bułg. *edín*, *edná*, scs. *jedin*. Δ *rozwój*: w j. pol. nie występuje spodziewane **jedzien*; *jeden* wyrównane do form pozostałych przypadków, z jerem w pozycji słabej, po zaniku którego zmiekczone *d'* uległo dyspalatalizacji.

Δ *por.* **II jeden, I jedno, II jedno**.

AK

II jeden (10) [Kgn, ŻB, LA] Δ *zn.* «jakiś, pewien»: A takoc więc oni szlić do jednego domu pospolnego byli [Kgn II, 37, 92]. Żywot jednego świętego (...) Cztę w jednych księgach o nim [LA, 173, 9]. Δ *gram.* zaimek nieokreślony. Δ *formy tekstowe*: *jedno* M., B. lp. r. n., *jedna* M. lp. r. ż. Δ *rozwój*: obecne już w psł. przesunięcie semantyczne od «pewien» do «jeden» spowodowało, że wyraz stał się liczebnikiem, zachowując jednak ślady pierwotnego zaimekowego znaczenia.

Δ *por.* **I jeden**.

AK

I jedno (3) [Słota, LA] Δ zn. «jedynie, wyłącznie, tylko»: Za to się ma każdy wziąć./ Otłóżywszy jedno swąć [Słota, 189, 62]. Ktorej jedno będziesz chcieć [LA, 174, 42]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* dawny M., B. lp. r. n. licz. psł. **(j)edъnъ* «jeden» jako przysłówek (i spójnik) nie tylko w j. pol. – także w czes. *jen*, stczes. *jedno*, dluž. *jano*, głuż. *jeno*, ukr. dial. *onó* (← **adno*, **jedъno*), bułg. *ednó*. Δ *rozwój*: występuje w XIV–XVII w., często po zmianach fonetycznych jako *jeno*, *ino*, *jano*. Δ *por.* **II jedno**.

AK

II jedno (2) [Słota, ŻMB] Δ zn. «spójnik wprowadzający przeciwstawne treści – tylko; tylko co»: Nie mam ani będę mieć jinego./ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. I ot nich wszystkie dobroć mamy./ Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 88]. Δ *rozwój*: adverbizacja dawnego M., B. lp. r. n. licz. psł. **(j)edinъ* «jeden» jest kontekstowa, a dalsza zmiana przysłów. na spójnik – spowodowana szykiem wyrazów w zdaniu.

Δ *por.* **I jedno**.

AK

jedwo (1) [Satyra] Δ zn. «ledwie, z trudnością»: A robią silno obłudnie:/ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. złożenie **jedъva* «ledwie, z trudem»; pierwszym członem jest part. pochodzenia zaimkowego **jed-* (obecna też w licz. **jed-inъ*), o funkcji wzmacniającej, uogólniającej, uwydatniającej nieokreśloność; drugi człon stanowi part. **va* «ledwie, zaledwie, skoro, jak tylko»; ogśłow. – czes. *jedva* «ledwie, z wielką biedą» (obok tego też *ledwa*), strus. *edъva*, *jedъva* «ledwie, z trudem, dopiero co», ros. *edvá*, sch. *jèdva*. Δ *rozwój*: występuje w XV–XVI w., zastąpione formą *ledwo*, w której nagłoso-

we *l* tłumaczy się dwoma czynnikami: nierzadkim przejściem *j-* → *l-* oraz wpływem bliskoznacznych pol. *le*, *lada* ← **lě*, **lěda*, por. scs. *e-le*, *jelě* «ledwie, z trudem».

AK

jele (1) [ŻMB] Δ zn. «zaim. liczebnny, pytajny – jak wiele, ile»: Proścież Boga, wy miłe i żadne maciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie pozory./ Jele ja nieboga ninie dziś zeżrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ *etym.* psł. **jelě* ← rdzeń zaimkowy **je-* (ten sam, co w zaim. względnym **jbže*, **ježe*, **jaže*) + part. **lě*; dokładnych odpowiedników słow. brak – ros. *ele* «ledwo», bułg. *ele* «w końcu, przecież», scs. *jelě* «ledwo». Δ *rozwój*: psł. **jelě* → stpol. *ile* (w XV w. też *jile* i pierw. *jele*); postać *ile* to hiperyzm wobec panującej w stpol. tendencji do obniżania artykulacji sam. wysokich przed *l*, *ł*.

Δ *por.* **jen**.

JG

jen (238) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, Kś, ŻB, BZ, LA, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ zn. 1. «zaim. anaforyczny – on»: Ale w Świętem Pisani cztywiorakim ludziem, pobudzają je, mo<wi Bog> wszemogący [Kśw II, 11, 9]. 2. «zaim. względny – który»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie nie-miłościwych [Pfl I, 17, 1]. 3. «zaim. względno-nawiazujący – a ten, ten to, ten właśnie»: Przez <ślepego> dobrze się znamionują. O jemże pisze święty Łukasz [Kśw II, 11, 18]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *jenže(ć)* M. r. m., *niego*, *go*, *jego(ż)* D. r. m., n., *jemu(ż)*, *mu*, *niemn(ż)* C. r. m., n., *jego*, *go*, *ji*, *nań* B. r. m., *je* B. r. n., *jim*, *nim*, *jimżeć* N. r. m., *jemże*, *niem* Msc. r. m., n., *nim* Msc. r. m., *jeż* M. r. n., *jaż* M. r. ż., *je*, *jej(że)*, *niej* D. r. ż., *jej* C. r. ż., *nię*, *ja(ż)* B. r. ż., *nią* N. r. ż.; lm.: *jiż* M. r. m., *jeż* M. r. ż., *jich*, *nich* D. r. m., *jich* D. r. ż., *jim*, *nim* C,

r. m., n., ż., *jich*, *nich* B. r. m., ż., *je(ż)* B. r. m., ż., *nie* B. r. n., *nimi*, *jimi(ż)* N. r. m., n., *nichże* Msc. r. m. Δ *etym.* psł. **jb*; ogsłow. – czes. liter. *jenž*, *jež* «który», strus. *iže*, *jaže*, *ježe* «który», sch.-csł. *iže*, scs. *iže*, *jaže*, *ježe* «który». Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiła wokalizacja jeru napiętego *b* → *i*; daw. formy M. lp. *ji*, *ja*, *je* zastąpione już w najdawniejszych zabytkach stpol. formami M. lp. zaim. *on*; zachowane jedynie w połączeniu z part. *-że* albo *-ż* jako *jiže*, *jaže*, *ježe*, a r. m. także w postaci rozszerzonej part. **nɔ* – *jen* (← **jb-nɔ*, por. *ten* ← **tɔ-nɔ*), *jenže*, w funkcji przede wszystkim zaim. względnego «który»; oboczność *jim* – *nim*, *jej* – *niej*, *jimi* – *nimi* itd. to wynik absorpcji i perintegracji morfologicznej, czyli wchłonięcia *-n* występującego w wygłosie przyimków **kɔn*, **sɔn*, **vɔn* przez nagłos zaim., a następnie przeprowadzenia wtórnej granicy morfologicznej, np. **kɔn* + **jemu* → *k* + *niemu*; arch. postać B. lp. r. m. *ji* (← psł. **jb*) została zastąpiona ostatecznie w XVI w. formami D. lp. *jego*, *go*, w związku z wytworzeniem się kat. żywotności – nieżywotności, dawny B. zachował się m.in. w formach: *weń* (← **vɔn* + **jb*), *zeń* (← **sɔn* + **jb*); oboczność postaci Msc. lp. r. m. *niem* – *nim* spowodowana jest, rozpoczętym w XV w., procesem mieszania końc. N. (-*ym*, -*im*) i Msc. (-*em*) r. m. i n., zakończonym w XX w. (1936 r. – reforma ortograficzna PAU) wprowadzeniem w obu przyp. i rodzajach pierw. końc. N.; D. lp. r. ż. ma postać *je* (stpol. *jě* ← psł. **jejě*) oraz *jej* z końc. -*ej* zapożyczoną z form C. i Msc. lp. r. ż.; B. lp. r. ż. *ją* ma nietypową końc. -*a*, zaś po przyimkach powszechną dla zaim. do XIX w. końc. -*ę* (← psł. **-q*): *nię*; formy *go*, *mu* to enklityki, które powstały w wyniku redukcji form pełnych *jego* || *niego*,

jemu || *niemu* w pozycji nieakcentowanej.

Δ por. *iż*, *on*, *-że*.

JG

jestli (2) [Park, RP] Δ *zn.* «jeśli, jeże-li»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, *jestli* umiesz [RP, 197, 81]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zdanie okolicznikowe warunku. Δ *etym.* w j. stpol. w XIV i pierwszej połowie XV w. *jest li* jest zestawieniem syntaktycznym «czy jest», składającym się z 3. os. lp. cz. ter. *jest* (w stpol. też obok *jeść*) od czas. *być* (← psł. **byti*) i partykuły pytajnej *li* (← psł. **li* «czy» ← pie. **lei*); wskutek częstego używania staje się spójnikiem warunkowym; pod wpływem j. pol. tak też w innych, sąsiednich j. słow. – czes. *jestliže*, ludowe i pot. *jestli* spójnik pytajny «czy», dial. moraw. *ješli*, *esli*, ślc. *jestli*, *jestliže* (przest.), dłuż. dawne *ješli*, ros. *ěsli*, ukr. dial. *jesły*. Δ *rozwój*: występuje od połowy XV do pierwszej połowy XVI w. (sporadycznie jeszcze w XVII w.), zastąpione swą – pojawiającą się z końcem XV w., powszechną w XVI w. – nowszą postacią *jeśli* (po uproszczeniach fonetycznych). Δ por. *być*.

AK

jeszcze (3) [Kgn, Słota, Tęcz] Δ *zn.* «uwydatnia wyższy stopień intensywności czasowej, przestrzennej, ilościowej i jakościowej – nadal, dalej, ciągle»: Aleć dzisiaj jeszcze pewniejsze nowiny sąć ony nam były przez posła niebieskiego przyniesiony [Kgn II, 35, 16]. Mnogi jeszcze pod dźwierzmi będzie [Słota, 189, 43]. Już ci jich sze(ś)ć sieczono, jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **eščē*, **ješče*; ogsłow. – czes. *ještě*, ros. *eščē*, scs. *ješte*.

BT

jeść (4) [Kgn, Słota, LA] Δ *zn.* «posilać się, spożywać posiłek»: Wtoreć przy-

rodzenie jest to wężewo, iż gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Za czwartym pielgrzymi jedli [LA, 173, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -'em, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe:* jedzmy tr. rozk. lm. 1. os. Δ *etym.* pie. *ēd-ti, *ēd-mb «jeść»; psł. *ēsti, *ēm̃b → *jēsti, *jēm̃b → *jasti, *jam̃b (zachowane w scs. i bułg., por. też *jasła*), w innych j. wtórnie (*j*)e- według form przedrostkowych typu *iz-ēsti, *sbn-ēsti; ogsłow. – czes. *jíst, jím, dłuż, jěsć, jěm*, ros. *est', em*, sch. *jēsti, jēdēm*, scs. *jasti, jam̃b* (por. strpus. *īst* «jeść», lit. *ėsti* «zreć; jeść», łac. *edere*, niem. *essen*). Δ *rozwój:* psł. *(j)ēsti → stpol. *jeści → stpol., śrpol. *jeść*.

Δ *por. jasło, najęść się.*

WD

jeźdźać

jeźdźały (1) [Słota] Δ *zn.* «bywały w świecie»: Bo czego nie wie doma chowany./ To mu powie jeźdźały [Słota, 189, 55]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* od czas. *jeźdźać* (← psł. *ēzdjati, iter. do *ēzditi). Δ *rozwój:* w tym zn. i w XVI w.; antonim wyrazu *domowy* «ten, co w domu siedzi».

WD

jeźdźały *zob. jeźdźać.*

WD

język (1) [Park] Δ *zn.* «mowa określonego narodu»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecado moje [Park, 108, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. *dñg^hū- || *dñg^huā- → psł. *(j)ęzyk̃b → stpol. *jǫzyk* → śrpol. *język*; ogsłow. – czes. *jazyk*, ros. *язы́к*, sch. *jèzik*, scs. *język̃b* (por. łac. *lingua*, niem. *Zunge*). Δ *rozwój:* pierw. forma *(j)ęzy należała do rzecz. ũ-tematowych, po rozszerzeniu suf. psł. *-k̃b przeszła do tematów na -o-; w stpol. terminologii wojskowej od XIV w. m.in. *język* «jeniec schwytany do powzięcia wia-

domości o nieprzyjacielu»; fraz. *za-sięgnąć, dostać, wziąć języka* «zasięgnąć, dostać wiadomości».

JG

jić *zob. ić.*

WD

jimieć *zob. mieć.*

WD

jimię, imię (4) [Kgn, Park, ŻB] Δ *zn.* «imię własne osób, plemion, zwierząt, obiektów geograficznych, świąt, nazwisko, nazwa»: Pisz jee w jimię Boże tako./Jeżem ci napisał jako [Park, 109, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* imię M. lp. Δ *etym.* psł. *jimę; ogsłow. – czes. *jméno*, ros. *имя*, sch. *ime*, scs. *imę*. Δ *rozwój:* psł. *jimę → stpol. *jim̃ǫ* → śrpol. *imę*; zanik protetycznego j-; dawny temat zachowany w formach przyp. zależnych: *imienia, imieniu* itd.; fraz. *w imię czyjeś, w imieniu kogoś* «w zastępstwie kogoś, powołując się na kogoś, z pomocą kogoś», *imię rozstawić* «stać się znanym», *przekrzcić się, przezwąć się imieniem* «przybrać sobie czyje miano, nazwę, podszywać się pod kogo», z których wynika, że *imię* nie jest zwykłą nazwą osobową, lecz stanowi część osobowości człowieka, stąd momentom przełomowym w życiu towarzyszy często zmiana imienia, np. przy ślubach zakonnych; w społeczeństwach pierwotnych imię stanowiło podstawową nazwę człowieka, miało charakter sakralny i ginęło wraz ze śmiercią właściciela; imiona miały charakter wróżebny, życzący, niosły pomyślną wróżbę dla nowo narodzonego dziecka, np. *Wojciech* «niechaj będzie pociechą wojów», *Bogumił* «oby był Bogu miły»; w społeczeństwach cywilizowanych, w dużych aglomeracjach miejskich imiona stopniowo ztracały swój sakralny, osobisty charakter; samo imię nie wystarczało

już do identyfikacji osoby; w Grecji do imienia zaczęto dodawać imię ojca oraz nazwę gminy, w Rzymie nazwę rodu, nazwę bocznej gałęzi rodu, czasami przydomek; w kręgu kultury zachodnioeuropejskiej między X–XV w. (w Polsce między XIII–XVIII w.) wykształciło się nazwisko, będące swoistego rodzaju komentarzem do imienia; współcześnie nazwę szczegółową człowieka, służącą do jego identyfikacji w obrębie społeczeństwa, stanowi imię wraz z nazwiskiem.

JG

jiny, iny (2) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, wskazujący – nie ten (taki) sam, nie ten wymieniony, pozostały»: Zawierne nicz jinego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiwającego [Kśw II, 11, 28]. Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB I, 31, 15]. Δ *etym.* psł. **inŕjb* «jeden, inny»; ogśłow. – czes. *jinyj*, ros. *inój* też «niektóry, jakiś», bułg. dial. *in*, scs. *inŕ*. Δ *rozwój*: stpol. postać pierw. to (*j*)*iny*, wyjątkowo też w formie rzeczownikowej (*j*)*in*, spotykana szcążkowo jeszcze w XVII w.; pierw. gw. maz. postać (*j*)*inny* utworzona suf. przymiotnikowym *-ny*, może pod wpływem takich przym. jak *dzienny*, *brzemienny*; zaświadczona już w XV w., także w postaci obocznej (*j*)*enny*, powszechność w j. ogpol. zyskała dopiero pod koniec XVIII w.; w XIV–XV w. obok *iny* występowała także postać (*j*)*inszy*, która w XVI–XVIII w. dominuje jako wyraz wlkp.-młp., ustępując w końcu mazowizmowi (*j*)*inny*, z zanikiem prenotacji *inny*.

JG

jisty, isty (6) [Kgn, ŻB, Rsk] Δ *zn.* «ten sam»: Tedy więc ten to jisty krol jest się był nań rozniewał [Kgn VI, 40, 23]. Teda użrzewszy to ci jiści łowcy [ŻB I 30,

1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *jistego* D. lp. r. m.; *jistej* D. lp. r. ż.; *jiste* B. lm. r. ż.; *jiste* M. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **id-to-* ← **id* «ten»; psł. **jbstŕ(jb)* «ten sam»; ogśłow. – czes. *jistyj* «pewny, oczywisty», ros. *istyj* «szczerzy, rzeczywisty, prawdziwy», sch. *istī* «ten sam», scs. *istŕ* «ten sam» (por. łot. *ists* «prawdziwy, szczerzy, właściwy»). Δ *rozwój*: psł. **jbstŕjb* → stpol. *jisty* → stpol., śrpol. *isty*; w j. stpol. wyraz funkcjonował w zn. «wspomniany, rzeczony», «przekonany, niemający wątpliwości», «prawdziwy, niewątpliwy», «główny, podstawowy»; wyparty przez formę *istny* w XVII w.

IS

jsroda (1) [List] Δ *zn.* «trzeci, środkowy dzień tygodnia»: Dano w Szamotulech we jsrodę [List, 115, 15]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **k'ŕd-* || **kŕdés* «środek, wnętrze, serce» – psł. **serd-a* «ośrodek, jądro czegoś»; ogśłow. – czes. *středa* «środa», ros. *sredá*, przest. *sereda*, bułg. *srjada* «środa», scs. *srĕda* «środek» (por. wsch. lit. *šerdis* «rdzeń, ośrodek, jądro», łot. *seŕde* «rdzeń, środek», grec. *kardía* «serce», goc. *hairtô* «serce»). Δ *rozwój*: przedpol. **sředa* → stpol. **sřoda* → stpol. *sřoda* || *sřoda* || *jsroda*; w stpol. i śrpol. rozwój grupy *sř* w tym wyrazie wykazuje znaczne zróżnicowanie regionalne – wlkp. *sřoda* || *sřoda* || *jsroda*, śl., kasz. *sřoda*, młp. *sřoda*, *ršoda*, *sřoda*, maz. *sřoda* → npol. *sřoda*; zapis *jsroda* to przykład rozsunienia artykulacyjnego; zn. *sřoda* «środkowy dzień tygodnia» rozwinęło się prawdopodobnie pod wpływem stwniem. *mittawēcha*.

Δ *por.* **sierce**.

IW-G

jutrze (1) [Kgn] Δ *zn.* «nazajutrz»: Iż ci jutrze prz(y)dzie do nas miły Kryst, coż ci on was ma swą śmiercią odkupić

[Kgn II, 35, 16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* od rzecz. *jutro*.

Δ *por.* z **jutra**.

BT

już, juże (8) [Pfl, Ppuł, ŻB, ŻMB, Tęcz, RP, Kgn] Δ *zn.* «part. wzmacniająca»: A już krolowie rozumiejcie, nauczcie się, czso sǫdzicie ziemię [Pfl II, 17, 10]. Już widzę, iż mie bog nie zapomniǫł [ŻB I, 31, 8]. Już ci jich sze(ś)ć sieczono, jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Wiesielcie się wy tego dla, iżci on juże k nam jidzie [Kgn II, 35, 13]. Δ *gram.* part. wzmacniająca podkreślająca moment zakończenia czynności. Δ *etym.* pierwotnie przysłów. psł. **ju* uzupełniony psł. part. **že*, psł. **juže*; ogsłow. – stczes. *jīže*, czes. *jīž*, *už*, ros. *uže*, *už*, scs. *juže*. Δ *rozwój*: w tekstach stpol. postaciǫ częstsza od końca XIV w. jest skrócona forma *juž*, częsty zanik końcowego -e w przysłów., part., zaimkach.

BT

juże zob. **juž**.

BT

K

k, ku (39) [Kśw, Pfl, Kgn, Słota, ŻB, BZ, LA, RP] Δ *zn.* «do, w kierunku; o kierunku działania, przeznaczenia, celu, zbliżenia w czasie»: Iżbyście ku ich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22]. Syna swego k niemu przyniosła [ŻB I, 31, 11]. Δ *gram.* przym. rządzący C. Δ *etym.* psł. **kō* || **kōn*; ogsłow. – czes. *k*, *ke*, *ku*, ros. *k*, *ko*, scs. *kō* (por. stind. *kām* – part. wzmacniająca C.), awest. *kām* «dla, ze względu na»). Δ *rozwój*: w j. stpol. *k* i *ku* występują równolegle; *ku* szerzy się szczególnie w XVI w., uzyskując znaczną przewagę; od drugiej połowy XVI w. wypierany przez

inne przymki (*do, dla, na, z powodu*); od XVII w. *k* zanika, występując tylko w wyrazach typu *gwoli* (← *k woli*), *grzeczny* (przym. od wyr. *g rzeczy* ← *k rzeczy*); *ku* dziś przest. o ograniczonym zakresie stosowania; obie postaci przymka do dziś obecne w gwarach, por. np. *k sobie* – zawołanie na konia.

AK

kajać

kajac (1) [Kśw] Δ *zn.* «żałując swoich czynów, objawiając skruchę, pokutując»: Krol Ezechyjasz i wszyciek lud jego (...) kajac idziechǫ, pōspieszchǫ się do kościoła [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* pie. **k^hōi-*; psł. **kajati* «ganić, karcić, karać» i **ka-jati sē* «żałować za przewinienia», potem «upokarzać się»; ogsłow. – slc. *kajat'sa*, ros. *kájat'sja*, słowen. *kájati se*, scs. *kajati sē* (por. stind. *cáyate* «mści się, karze», awest. *čikayat* «ma pokutować, karać, mścić się»). Δ *rozwój*: psł. **kajati* → stpol. *kajaći* → stpol., śrpol. *kajać*; w stpol. *kajac* było używane obocznie z *kajać się* w tym samym znaczeniu; im. (dawny B. lp. r. m.) uległ w j. śrpol. adverbizacji → im. przysłów. współ.

AP

kajac zob. **kajać**.

AP

kaki (1) [Kśw] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, względny – jaki, jakiż, jak wielki»: I to uznaje, kiegdy sgrzeszył, w kakie wrze mię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *etym.* psł. **kakōjb* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kō-* + przyr. **-akō* + suf. **-jb*; ogsłow. – stczes. *kaky*, ros. *kakój*, słowen. *kák*, *kákov*, scs. *kakō*. Δ *rozwój*: psł. **kakōjb* → stpol. *kaky* → śrpol., npol. *kaki*; palat. polska spłg. tylnojęzykowej *k* + *y* (*y* ← przedpol. **-ōjb*); w XV w. wychodzi z użycia wyparty przez *jaki*.

Δ *por.* **jaki, kakoć, kilkakroć**.

JG

kakoć, kakoćby, kakoćkoli (3) [Kgn]

Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «przedmiotowe – że»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. 2. «z funkcją porównawczą»: Nasz Kryst miły jest on swe święte ap(osto)ły temu to nauczał był, kakoćby oni na te(m) to świecie między krześcijany bydlíč mieli [Kgn VI, 40, 2]. 3. «przyzwolenia – mimo że»: Kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżeć Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewicą zostać, a wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *etym.* forma złoż. z zaimka *kako* (psł. **kako*) i partykuł. -ć, *by*, -*koli*; part. **koli* w psł. miała charakter uogólniający i wzmacniający, w j. stpol. tylko w zabytkach młp. i wkp. Δ *rozwój*: występuje tylko w j. stpol.

Δ *por.* **aczkolić, -ci, czsokoli, gdziekoli, jakokoli, ktokoli.**

BT

kakoćby zob. kakoć.

BT

kakoćkoli zob. kakoć.

BT

kamień (1) [Park] Δ *zn.* «głaz, odłam skalny»: Jako *kamieen*, tako *kaptuur*,/ Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*n*- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kamy* (*kamene*); ogśłow. – czes. *kámen*, ros. *kámen*’, słowen. *kámen*, scs. *kamy*. Δ *rozwój*: w j. pol. nie ma kontynuacji psł. formy M. lp. **kamy*; w jego funkcji występuje B. lp. *kamień* (← psł. **kamen*); w j. śrpol. obok *kamień* pojawia się *kamiń* w związku z *eN* → *iN*.

JG

kamoć (1) [Kśw] Δ *zn.* «gdzie»: Pośpieszycie się, a kamoć na <s>... dzieć [Kśw IV, 12, 8]. Δ *gram.* przysłów. zaimko-

wy. Δ *etym.* psł. przysłów. **kamo* «do-kąd» (← psł. **kъ*, **ka*, **ko* + przyr. *-*mo*); podobne formacje: psł. **samo*, **tamo*, **ovamo*; połączenie z part. wzmacniającą -ć. Δ *rozwój*: występuje tylko w j. stpol.

Δ *por.* **-ci.**

BT

kapłan (1) [Tęcz] Δ *zn.* «duchowny, ksiądz»: Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. czes. *kaplan* ← śrwniem. *kapellān* «duchowny w ogóle» ← śrlac. *capellanus* «duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy» (← od śrlac. *capella* «kaplica»); por. dłuż. *kapłan*, z pol. btr. *kaplān*, strus. *kaplān*, słowen. *kaplān*, rus.-csł. *kaplanъ*. Δ *rozwój*: już na gruncie niem. rozszerzono zn., z «duchownego pełniącego obowiązki przy kaplicy» na «duchownego w ogóle»; w XVI w. wraz z rozwojem ruchu reformacyjnego pojawiają się dążenia do unikania tego wyrazu, zastępowanego m.in. przez *pastora* i *ministra*; śrlac. *capellanus* został zapożyczony jeszcze raz około XV w. w postaci *kapelan* i oznaczał początkowo «kapłana nadwornego, zawiadującego kaplicą», a następnie jego zn. uległo rozszerzeniu na «kapłan pełniący swe obowiązki w wojsku, w różnych zakładach».

JG

kaptur (1) [Park] Δ *zn.* «nakrycie głowy chroniące przed deszczem i zimnem»: Jako *kamieen*, tako *kaptuur*,/ Pisan będzie przez *k* i *kuur* [Park, 108, 17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* praw. zap. łac. *captūra* «łapanie, łowienie», stąd pierw. zn. «nakrycie głowy mnicha» i «nakrycie głowy lub oczu, nakładane niektórym ptakom, zwierzętom», por. np. stczes. *kaptúr*, moraw. dial. *kaptur*, z pol. btr. *kap-tūr*.

JG

karmienie (1) [Słota] Δ *zn.* «pokarm, pożywienie»: Nie ma talerza karmienia swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu [Słota, 188, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **kṛmenŷje* ← **kṛmiti* + *-*enŷje*, por. czes. *krmíti*, ros. *kormít'*, słowen. *kṛmiti*, scs. *kormlú* «karmię mlekiem». Δ *rozwój*: psł. **kṛmenŷje* → stpol. *kārmenē* → śrpol. *kārmené* || *kārmení*; wyraz ten w *zn.* «pokarm» znany tylko w stpol., od XVI w. tylko w *zn.* «dawanie, dostarczanie pokarmu, żywienie», «żywienie niemowląt własnym mlekiem».

Δ *por.* **nakarmić, pokarm, pokarmienie.**

JG

kazać (5) [RsP, RsK, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «polecić, rozkazać, zarządzić»: Drugiego dnia kazał ji prze<d> się przywieść [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *każę* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* w związku z pie. **k^hek^h* || **k^hok^h* «błyszczec pokazywać się, widzieć»; psł. **kazati*; ogśłow. – czes. *kázat* «mieć kazanie, głosić, rozkazywać», ukr. *kazáty* «mówić, rozkazywać», sch. *kázati* «powiedzieć», scs. *kazati* «pokazać, wyjaśnić; wspomnieć». Δ *rozwój*: psł. **kazati* → stpol. **kazaći* → stpol., śrpol. *kazać*, w stpol. poświadczony także w znaczeniach «mówić, głosić, nauczać», «umożliwiać widzenie»; z odmiany prostej im. przetrwała tylko forma *każąc* (dawny B. lp. r. m.), która przekształciła się w j. śrpol. w im. przysłów. współ.

Δ *por.* **każń, pokazować, okazańnienie, przykazać, przykazanie, skazać, ukazać się.**

AP

kazanie (1) [ŻB] Δ *zn.* «mówienie, przemawianie»: Teda tę całą drogę

kazania nie przestają a cuda wielika czynił [ŻB, 31, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **kazanŷje* (← **kazati* «kazać» + *-*anŷje*) por. czes. *kázání*, ukr.-csł. *kázánja*, *kazanŷ*. Δ *rozwój*: psł. **kazanŷje* → stpol. *kāzanē* → śrpol. *kázané* || *kázańi*, npol. *kazané* → *kazanie*; pierw. *kazanie* to «mówienie, przemawianie, mowa», a także «rozkaz, polecenie», od XIV w. pojawia się *zn. rel.* (może pod wpływem czes. *kázání*), wyraźne dopiero w XVI w.

Δ *por.* **kazać, przykazanie.**

JG

każń (1) [Pfl] Δ *zn.* «przykazanie, przepis postępowania religijno-etycznego»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorze świętej jego, przepowiadają każń jego [Pfl II, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **kaznŷ* ← **kazati* + *-*nŷ*; ogśłow. – głuż. *kaznja* «nakaz, rozkaz», «przykazanie», ros. *kazn'* «stracenie, egzekucja», «męka, udręka», sch. *kázna* «kara». Δ *rozwój*: psł. **kaznŷ* → stpol. *kāźń* → śrpol. *káźń* → npol. *kaźń*; w powyższym *zn.* jest to archaizm.

Δ *por.* **kazać, kazanie, okazańnienie, skazać.**

JG

każdy, koždy (16) [Kśw, Słota, Park, KŚ, BZ, RP, Satyra] Δ *zn.* «zaim. przymiotny upowszechniający – wszelki bez wyjątku»: Mnimać każdy człowiek prawie,/ By był prostak na postawie,/ Boć się zda jako pra<wy> wołek,/ Aleć jest chytry pacholek [Satyra, 191, 23]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *koždy* M. r. m., *każdego* D., B. r. m., *każdemu* C. r. m., *każda* M. r. ż., *każdą* B. r. ż., *każde* M., B. r. n. Δ *etym.* psł. **kōžbde* || **kōžbdo* → pñł.słow. **kažbďjъ* || **kōžbďjъ* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kō-* + part. *-*žb-do* || *-*žb-de* w funkcji uogólniają-

cej; wyraz płn.słow. – czes. *každý*, dluž. *kuždy* || *koždy*, ros. *káždyj*, ukr. *kóžnyj*, *kóžen*, *káždyj*. Δ *rozwój*: płn.słow. **kažbdybъ* || **kožbdybъ* → stpol. *každy* || *koždy* → śrpol. *každy*; pierw. złożenie z odmiennym członem pierwszym *kogo-žb-do*, *komu-žb-do* (tak w scs.); postać płn.słow. z odmiennym członem drugim jest innowacją, a punktem wyjścia tej formy były prawdopodobnie przekształcenia w przyp. zależnych, np. D. **kogo-žb-do* na **kogo-žb-do-go*, skąd z dysymilacją pierwszego -go **ko-žb-dogo*; postać pierwszego członu *ka-* || *ko-* niejasna; obie formy *každy* i *koždy* zaświadczone od XIV w.; *koždy* (dziś dial.) wypierane z j. ogpol. od XVI w., być może pod wpływem czes. *každy*; prawdopodobnie pierw. zn. tego zaim. to «ktokolwiek».

Δ *por. gdzie, kto, że*.

JG

każę zob. **kazać**.

AP

kieć zob. **chcieć**.

WD

kęs (2) [Słota] Δ *zn.* «kawałek, nieduża część»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 71]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kęsa* D. lp. Δ *etym.* pie. **kond-so-s* → psł. **kqsъ*; pol. *kęs* spokrewniony z *część*; ogśłow. – czes. *kus*, ros. *kus*, sch. *kus*, scs. *kqsъ*. Δ *rozwój*: psł. **kqsъ* → stpol. *kās* → śrpol. *kęs*; w stpol. *kęs* oznacza «kawałek czegoś, nie tylko jedzenia», np. *kęs drogi*, *kęs czasu*, o *kęs* «o włos, o trochę».

Δ *por. część*.

JG

kiedy, kiedy (3) [Ppuł, RsP, Kśw] Δ *zn.* «w jakim czasie»: Przyjmijcie pokąszenie, aby się kiedy nie rozgniewał gospodzin i zginiecie z drogi prawej [Ppuł II, 53, 12]. <Jak>o Świętosław nie

dzielen był <te>n czas s swym oćcem, kiedy mu <ko>nie pokradziony [RsP, 45, 29]. Człowiek grzeszny (...) i to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **kbg(ъ)dy* || **kbg(ъ)da* || **kog(ъ)da* utworzony psł. part. **-g(ъ)dy* || **-g(ъ)da* od pie. zaimkowego rdzenia **kuo-*; ogśłow. – stczes. *kehdy*, ros. dial. *kogdý*, scs. *kogda*, *kbgda*. Δ *rozwój*: jeszcze w stpol. na skutek uproszczenia grupy spółg. *kiedy* → *kiedy*.

Δ *por. gdy, gdzie*.

BT

kiedy zob. **kiedy**.

BT

kierz (1) [Satyra] Δ *zn.* «krzak, krzew»: Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* płn.psł. **kbrjъ* → **kbrъ*; zach.słow. i wsch.słow. – czes. *keř*, ślc. *ker*, ros. dial. *kor'* «korzeń», rus.-csł. *kbrъ*. Δ *rozwój*: płn.psł. **kbrъ* → stpol. **keř* → stpol., śrpol. *keř*; w XV w. także *bob kierz* «drzewo laurowe»; w XVIII w. wyraz przest., dziś arch. i dial. (maz., młp. i śl.).

JG

kij (1) [ŻB] Δ *zn.* «pręt drewniany, laska, pałka»: Rozgniewaw się sędzia, przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB, 32, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **kū-jo*; psł. **kyjъ*; ogśłow. – czes. *kyj*, ros. *kij*, bułg. dial. *kij*, scs. *kyjъ*. Δ *rozwój*: psł. **kyjъ* → stpol. *kyj* → stpol., śrpol. *kij*.

JG

kilkokroć (1) [Kśw] Δ *zn.* «zaim. liczebnny, względny – ile razy, wiele razy, jak często»: I to uznaje, kiedy sgrzeszył, w jakie wrzemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 16]. Δ *etym.*

psł. **kolikortb* ← **koliko* || **kolbko* (M. r. n. zaim. pytajnego **kolikb* «jak wielki») + **kortb* «raz»; ogśłow. – słc. *kol'ko*, bñr. *kólki*, słoweń. *koliko*, scs. *kolikb* «jak wielki», *koliko* «ile»; czes. *dwa krat*, ukr. *stokrát*, słoweń. *desét-krat*, scs. *kratb*, *kraty* «raz, -kroć». Δ *rozwój*: na gruncie pol. psł. **kolbko* → stpol. *kielko* (pod wpływem *jele*, *tele*) → śrpol. *kilko* (na wzór oboczności *jele* || *ile*, *tele* || *tyle* zaświadczone do początku XIX w.); postać *kilka* (od XVI w.) jest formą jednego z przyp. zależnych *kilko* M. lp. r. n.) zakończonych na *-a* (D. lp.; M., B. lm.); *kroć* dodawane do liczb. oznacza «powtarzanie się, zwielokrotnianie czegoś», np. *dwakroć* «dwa razy», *stokroć* «sto razy»; w XVIII w. pojawia się forma lm. *krocie* «wielka ilość czegoś, np. pieniędzy»; w XIX w. w zn. przen. «droga, kochana osoba, skarb», a także w przekleństwach, np. *do kroć tysięcy katów*.

Δ *por. jele*.

JG

kłąć (1) [RsP] Δ *zn.* «złorzeczyć, przeklinać»: A o to niej przez prawa i przez winy kłął [RsK, 48, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **klēti*, *klbnq*; ogśłow. – czes. *klít*, ros. *kljast'*, scs. *klēti* (por. łot. daw. *klientēi* «przeklinać», gr. *klónos* «zamieszanie, zgiełk bitewny»). Δ *rozwój*: psł. **klēti* → stpol. **klāci* → stpol. *klāć*; → śrpol. *klāć*.

WD

klejnotnik (1) [RsP] Δ *zn.* «członek tego samego rodu, mający ten sam herb»: Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od stpol. *klejnot* || *klenot* «herb, znak rodowy» (← śrwniem. *kleinôt*, *kleinât* «drobiazg artystycznie wykonany; herb kraju, miasta») + *-nik*

(← psł. **-bnikb*); por. czes. *klenot*, słc. *klenot*.

JG

klektać (1) [Satyra] Δ *zn.* «uderzać, stukać, kołatać, łomotać»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 17]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* pñn.psł. **klektati* || **klegbtati*; występuje w j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *klektat*, ukr. *klektáty* (por. lit. *klegėti* «klekotać, gęgać», łot. *klēgat* «krzy- czeć, gęgać», łac. *clangō* «krakać»); wyraz dźwiękn., por. o głosie bociana pol. i bñr. *kle! kle!*, kasz. *klek! klek!*; oboczne *klekotać*. Δ *rozwój*: pñn.psł. **klektati* → stpol. **klēktaći* → stpol. *kl'ektać* → śrpol. *klektać*; obecnie przest., *klekotać* żywotne do dziś.

AP

klin (1) [Satyra] Δ *zn.* «płasko zaostro- ny kawał drewna lub metalu do rozłupywania drzewa, uszczelniania uchwytu»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 19]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kōlinb*; ogśłow. – czes. *klín*, ros. *klin*, słoweń. *klín*, scs. *klinb*. Δ *rozwój*: w stpol. rozszerzenie pierw. zn. wyrazu «narzędzie do rozłupywania» → «przedmiot podobny kształtem, klinowaty», np. «poła szaty», «kawał chleba», «trójkątna działka gruntu», od XVI w. «klinowaty szyk bojowy oddziału jazdy».

JG

kłamać (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zwódzić, oszukiwać, mówić nieprawdę»: Kłamacie, chłopci, jako psi [Tęcz, 194, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol., śrpol. kon. IV *-am*, *-asz* → npol. kon. II *-ę* *-esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **klamati*; ogśłow. o pierwotnym znaczeniu «chwiać się, kiwać się, zataczać się» zachowanym w słoweń. *klamáti*, sch. *klámati*; ze zmienioną samogłoską

– czes. *klimat* «drzemać», serb. *klimati* «kiwać się, zasypiać» (por. stind. *klāmyati*, *klāmati* «słabnie, staje się zmęczony», *klamah* «osłabienie, zmęczenie», łac. *calumnia* «fałszywe oskarżenie, oszczerstwo»). Δ *rozwój*: psł. **kla-mati* → stpol. **klamaći* → stpol., śrpol. *klamać*; w dobie staropolskiej wyraz pojawił się w nowym znaczeniu «mówić nieprawdę» obok używanego w tym znaczeniu *łgać* ← psł. **lōgati*.

AP

kłodnik (1) [Kśw] Δ *zn.* «więzień zakuty w kłodę = dyby»: Grzesznik <w grzeszech za>pieklony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **koldnikō* (od rzecz. **kolda* «kłoda» + **-nikō*) → zach.słow. **kłodnikō*; ros. przest. *kolódnik*. Δ *rozwój*: *kłoda* to pierw. «coś rozszczepionego, odciętego», następnie «pień drzewa» i «różne przedmioty z wydrążonego pnia», w tym *dyby* «pień z otworami do zamykania nóg więźnia», stąd *kłodnik* to dosłownie «więzień zakuty w kłodę».

JG

kmieć (2) [RsP, Satyra] Δ *zn.* «chłop poddany we włościach szlacheckich lub duchownych, posiadacz gospodarstwa rolnego»: Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kmiecie* M. Im. Δ *etym.* pżn.psł. **kōmetō* ← śrlac. *comes* «towarzysz panującego albo wodza, osoba należąca do orszaku panującego», wtórnie o «wyższych i niższych urzędnikach»; w niektórych j. słow. – czes. arch. *kmet* «kmieć, chłop», ślc. książk. *kmet* «mądry starzec, głowa rodu», ros. daw. *kmet'* «wolny mieszkaniak wsi», bułg. *kmet* «wiejski starosta». Δ *rozwój*: pżn.psł. **kōmetō* → stpol. *kńeć*; w j. pol. de-

gradacja zn.: pierw. «wysoki urzędnik książęcy» → «zamożny wolny chłop» → «chłop, wieśniak»; w XX w. pot. *kmiolek* to «pogardliwie o mężczyźnie pochodzącym ze wsi, niezbyt rozgarniętym, nieobytym».

JG

kochać się (2) [Kśw] Δ *zn.* «znajdować w kim, czym przyjemność, mieć upodobanie do kogoś, czegoś»: Leżący są, już się w g<rze>sze kochają [Kśw II, 11, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pżn.psł. **koxati* o pierwotnym znaczeniu «dotykać»; obecnie zach.słow. i wsch.słow. – czes. *kochat se*, ukr. *kochátysja*. Δ *rozwój*: psł. **koxati* → stpol. **koxaći* → stpol., śrpol. *kozać*; w stpol. i śrpol. z zaimkiem zwrotnym *kochać się* ma zakres znaczeniowy szerszy niż obecnie: «cieszyć się», «weseleć się», «podobać się», «być przyjemnym»; w XVI–XVII w. licznie poświadczone zn. konkretne: «rozrastać się, rozwijać się (o roślinach)», z prefiksami *wykochać się* «bujnie wyrosnąć», *skozać się* «rozмноżyć się, rozrosnąć się»; rzadziej bez zaimka zwrotnego *kochać* «dogadzać, sprzyjać», «rozweselać, sprawiać komuś przyjemność», «pieścić».

AP

koł (1) [Słota] Δ *zn.* «gruby kij, pał, drąg»: A mnogi idzie za stoł,/ Siędzie za nim jako woł,/ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kolo* «odłupany kawał drzewa»; ogśłow. – czes. *kůl*, ukr. *kil*, słoweń. *kòl*, scs. *kolō*. Δ *rozwój*: w wyrazie zaszło wydłużenie zastępcze *ō* po zaniku jeru w wygłosie, a następnie ścieśnienie; w XVI w. *kół* i rzadsze *koł*; dziś w tym zn. pierw. dem. *kołek*.

JG

koniec (3) [Kś, RP] Δ *zn.* 1. «miejsce, gdzie się jakaś rzecz kończy, najdalszy

odcinek»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31].

2. «cel»: Niektórzy (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowią się obykle, na ten koniec a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy alibo wojennej strożej się uwarowali [KŚ, 124, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. *-kon- || *-ken-; psł. *konьcb (← przed III palat. psł. *konьkь); ogśłow. – czes. *konec*, ukr. *kinéc*, sch. *konàc*, scs. *konьcb*; spokrewniony z *początek*. Δ *rozwój*: stpol. *końec* → śrpol. *końec*.

Δ *por.* **począć się, początek.**

JG

koń (3) [RsP, KŚ] Δ *zn.* «hodowlane zwierzę wierzchowe i pociągowe»: Konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [KŚ, 124, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *konьb → psł. *końb; ogśłow. – czes. *kůň*, ros. *kon'*, słoweń. *konj*, scs. *konь*. Δ *rozwój*: psł. *końb → stpol. *kōń* → śrpol. *kóni* → npol. *koń*; w j. śrpol. formy typu *kóni* powszechne; w wyniku hiperpoprawności w stosunku do dial. ludowych usunięte z j. ogólnego; w j. pol. funkcjonuje w zn. podst. i przen., np. «figura w szachach».

JG

korona (1) [Słota] Δ *zn.* «ktoś wyróżniający się zaletami, szczególnie godny, ozdoba swojego otoczenia»: Boć jest korona csna pani;/ Przepaść by mu, kto ją gani [Słota, 190, 99]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* łac. *corōna* «wieniec z naturalnych lub sztucznych kwiatów i liści, zwłaszcza ze złota; diadem»; zap. ogśłow. – słc. *koruna*, ros. *króna*, słoweń. *króna*, scs. *kruna*. Δ *rozwój*: w pol. zn. podst. «uroczysty ubiór głowy, oznaczający wysoką władzę, dostojęństwo, albo uznanie i chwałę»; także zn. przen. od XV w.

«o władzy królewskiej», «wieniec», *Korona* «rdzenna Polska bez Litwy».

JG

korzeń (2) [Kgn] Δ *zn.* «bezlistna część rośliny, rosnąca zwykle pod powierzchnią ziemi»: Gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *korę (*korene); jako rzecz. zbiorowy kontynuuje psł. *korenъje ← *koren- + *-ъje; ogśłow. – czes. *kořen*, słc. *korenje*, ros. *kóren'*, *korén'e*, bułg. *kóren*, scs. *korenь*. Δ *rozwój*: psł. B. lp. *korenь → stpol. *kořen* → śrpol. *kořen* || *kořyn* → npol. *kořen* → *kořen*.

JG

kosa (2) [RP] Δ *zn.* «narzędzie do koszenia; tu: atrybut personifikowanej śmierci»: Ma kosa wiesz, trawę siecze,/ Przed nią nikt nie uciecze [RP, 197, 79]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *kosę* B. lp. Δ *etym.* pie. *kos-; psł. *kosa*; ogśłow. – czes. *kosa*, ros. *kosá*, słoweń. *kósa*, scs. *kosa*.

JG

kościół (3) [Kśw, Tęcz, RP] Δ *zn.* «świątynia»: Idziechą, pośpieszychą się do koś(cio)ła na modlitwę [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *kościel* Msc. lp. Δ *etym.* zap. stczes. *kostel* «świątynia» ← stwniem. *kástel* ← łac. *castellum* «miejsce obwarowane, zamek, twierdza» (← dem. od łac. *castrum* «obóz warowny»); wyraz rzadki w innych j. słow. – słc. *kostol*, z pol. ros. *kostjól* «świątynia rzymskokatolicka». Δ *rozwój*: stczes. *kostel* → stpol. *koścół* → śrpol. *kościół*; etymologicznie *kościół* to «mała twierdza» – taka nazwa dla świątyni tłumaczy się tym, że pierwsze kościoły często obwarowywano, przystosowywano do funkcji obronnych; pierw. zn. wyrazu «świątynia w ogóle»

zawęziło się do «świątynia rzymskokatolicka» (XIV–XVI w.), wypierając, występującą pierw. w tym samym zn., *cerkiew*; z tego samego łac. źródła wyraz *kasztel* «gród, zamek, twierdza», zapożyczony w XV w. za pośrednictwem niem. *Kastell*.

JG

kość (3) [ŻB, ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «część szkieletu»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystkie kości [ŻMB, 180, 31]. 2. «ość rybia»: Synowi kość rybia w gardle uwieźła [ŻB, 31, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ost-*; psł. **kostb*; ogśłow. – czes. *kost*, ros. *kost'*, słowen. *kôst*, scs. *kostb*. Δ *rozwój*: psł. **kostb* → stpol. *kość*.

JG

kot (1) [RP] Δ *zn.* «zwierzę domowe»: Rzucić się jak kot na myszy,/ Aż twe sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 65]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kotb*; wcześniejsza etym. niejasna: albo zap. łac. *cattus*, albo germ. *kat-*; występuje w niektórych j. słow. – czes. dial. *kot*, słc. dial. *kot*, ros. *kot*, ukr. *kit*, bułg. dial. *kot* (por. ang. *cat*, hol. *kat*, niem. *Katze*). Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w pol. od XV w. w kilku zn.: «kocur», «zając», «worek na pieniądze», «futro z łebkiem i łapkami noszone na szyi».

JG

koźdy zob. każdy.

JG

kraj (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «terytorium objęte granicami, okręg»: Dam ci pogany w dziedzictwo twoje, i w trzymanie twoje kraje ziemskie [Pfl II, 17, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **krajb* ← **krojiti* «powodować oddzielenie, rozdzielenie» + *-jb; ogśłow. – czes. *kraj*, ukr. *kraj*, słowen. *kraj*, scs. *krajb* «skraj, brzeg». Δ *rozwój*: wyraz występował w zn. «brzeg, skraj, kraniec, krawędź» (por. czas. *krajać*, *kroić*), por. *kraj*

ucha, *kraj odzienia* oraz w zn. węższym, wyspecjalizowanym «kraniec jakiejś przestrzeni, jakiegoś obszaru», por. *kraj puszczy*, *kraj morza*; występowanie w takich kontekstach doprowadziło już w okresie stpol. do przejścia od nazwy części przedmiotu «linia graniczna jakiejś przestrzeni» do nazwy jego całości «sama przestrzeń», por. *nasz kraj*; u schyłku XVIII w. treść ogólniejsza nabrała charakteru fraz., por. *kraj szaty*, *kraj świata*.

Δ *por. krajać, ukroić.*

JG

krajać (1) [Słota] Δ *zn.* «ciąć, rozcinać, ucinąć nożem albo nożycami»: Panny! (...) Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 71]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **krajati* (iter. wobec psł. **krojiti*); ogśłow. – czes. *krájet*, ukr. *krájaty*, słowen. *krâjati* (por. lit. *skirti* «dzielić, oddzielać», łot. *krijât* «obdzierać skórę»). Δ *rozwój*: psł. **krajati* → stpol. **krajaći* → stpol., śrpol. *krajać*; w polszczyźnie poświadczony od XV w.; w XVI–XVIII w. pojawiają się także znaczenia przenośne «boleśnie przeszywać, rozdzierać», «przygotowywać skrycie, knuć»; *krajać się* «rozdzierać się, pękać», por. *serce się kraje*.

Δ *por. ukrawać, ukroić, kraj.*

AP

krakowianin (1) [Tęcz] Δ *zn.* «mieszkaniec Krakowa»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie [Tęcz, 193, 1]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* stpol. *krakowianin* ← *Krakow* + *-anin* (← psł. *-janinb).

JG

krakowski (1) [Tęcz] Δ *zn.* «dotyczący Krakowa, właściwy, przynależny Krakowowi»: Pan krakowski, jego miłość, <z> swojimi przyjaciółmi (...) sie tego pomścili [Tęcz, 194, 22]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od nazwy

miejscowej *Krakow*, utworzony za pomocą przyr. *-ski* (← psł. **-bskŭjb*).^{IS}

krasa (1) [LA] Δ *zn.* «piękność, uroda, wdzięk»: Chował je na wielebności i na krasie [LA, 173, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **krasa* (lit. *karštas* «gorący», łot. *karsa* «upał, gorąco», *karset* «rozpalić, rozgrzewać»); zatem pierw. zn. to prawdopodobnie «blask ognia, światłość, kolor ognia»; ogśłow. – głuź. *krasa*, czes. *krása*, ukr. *krasá*, sch. *krasòta*, scs. *krasa*. Δ *rozwój*: w j. stpol. znane także zn. «barwa, blask, kolor, świetność», w XVIII w. «tłusta zaprawa potraw, omasta», por. *okrasa*, *okrasić*; obecnie jest to wyraz rzadki, ograniczony do stylu artystycznego.

Δ *por.* **kraśny**.

JG

kraść (1) [RsP] Δ *zn.* «pozbawić kogoś własności przez kradzież»: Przez to Mirosław zabił Jana, iż mu odpowiadał i kradł ji [RsP, 45, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-ę*, *-esz*; ndk; zmiana tematu cz. ter. – stpol. **kradę*, **kradziesz* → stpol., śrpol. *kradnę*, *kradniesz*. Δ *etym.* pie. **krāu-* || **krāu-* || **krū-* «gromadzić, skupiać, ukrywać»; psł. **kradti* → **kratti* → **krasti*; ogśłow. – czes. *krást*, ros. *krast'*, słoweń. *kràsti*, scs. *krasti*, *kradq* (por. łot. *krât*, *krāju* «zbierać, skupiać»). Δ *rozwój*: psł. **krasti* → stpol. **krasći* → stpol., śrpol. *kraść*; w polszczyźnie poświadczony od XIV w.; stpol. *kraść kogo* «pozbawić kogoś własności przez kradzież», *kraść co* «potajemnie przywłaszczać sobie cudzą rzecz»; od XVI w. pojawiają się użycia przenośne, por. *kraść czas*, *lata* «ujmować czasu, lat», *kraść się oczom* «unikać oczu».

Δ *por.* **pokraść**, **ukraść**.

AP

kraśny (2) [List, ŻMB] Δ *zn.* «ładny, śliczny, urodziwy»: Abych bardzo kraś-

ną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *krasnym* Ms. lp. r. m. Δ *etym.* pie. **ker-* || **k^her-* «palić, płonąć»; psł. **krasŭ-nŭ(jb)* «łśniący, piękny, czerwony» ← **krasa* «jasność, łśnienie → kolor ognia, czerwień → piękno, świetność»; ogśłow. – czes. *krásný*, ślc. *krásny*, ros. *krásnyj*, ukr. *kraśnyj*, słoweń. *krásen*, sch. *krásan*, scs. *krasŭnŭ* «łśniący, wspaniały» (por. lit. *kárštat* «gorący», łot. *karšts* «gorący»). Δ *rozwój*: psł. **krasŭnŭjb* → stpol. *krasny* || *kraśni* → śrpol. *krasny*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «czerwony», «dobry, znakomity», po XVI w. wyszedł z użycia.

Δ *por.* **krasa**.

IS

krew (2) [RsP, ŻMB] Δ *zn.* 1. «płynna tkanka krążąca w żyłach człowieka i innych kręgowców»: Krew po tobie płynie, tęć bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. 2. «ród»: Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ŭ-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **krŭ-*; psł. **kry* (**krŭve*); ogśłow. – czes. *krev*, ukr. *króv*, słoweń. *krŭ*, scs. *krŭvb*. Δ *rozwój*: forma M. lp. *kry* nie zachowała się w polszczyźnie, zastąpiona przez B. lp. *krew* (← psł. **krŭvb*); psł. **krŭvb* → stpol., śrpol. *krev* → npol. *krev*.

Δ *por.* **krwawy**, **rozkrwawić**.

JG

krol (34) [Kśw, Pfl, Kgn, LA, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* 1. «władca koronowany»: On krola te to ziemie Indyje jest był okrz(c)ił [Kgn VI, 40, 19]. 2. «o Bogu»: Jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *krola* D. lp., *krolowi* C. lp., *krolu* W. lp., *krolowie* M. lm., W. lm. Δ *etym.* psł. **kōrljb* (← imię własne *Karl* + **-jb*) → psł. **kōrlb* →

zach.słow. **krōl'b*; od imienia Karola Wielkiego (742–814), władcy Franków, założyciela dynastii Karolingów; ogśłow. – czes. *král*, głuź. *kral*, ros. *koról*, sch. *krāl̃j*, scs. *kralb*. Δ *rozwój*: zach.słow. *krōl'* → stpol. *krōl'* → śrpol. *król*; niem. *Karl* został zapożyczony do j. pol. w późniejszym okresie jeszcze dwa razy: bezpośrednio z niem. jako *karł* «karzeł» oraz za pośrednictwem łac. jako *Carolus* → *Karol*.

Δ *por.* **krolestwo, krolewać, krolewanie, krolewic.**

JG

krolestwo, krolewstwo (6) [Kśw] Δ *zn.* we fraz. *niebieskie krolestwo* «niebo, raj»: Iżbychom jich towarzystwa i niebieskiego krolestwa <pożywali> [Kśw I, 10, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **korljevstvo* ← **korljevъ* (przym. dzierżawczy w odm. niezłożonej) + *-*bstvo*; ogśłow. – głuź. *kralowstwo, kralestwo*, ros. *korolévstvo*, sch. *králjevina*, scs. *kralevъstvo*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpił zanik jeru w pozycji słabej i uproszczenie nowo powstałej grupy spółg. -*vstv-* → -*stv-*; w stpol. morfem -ow- występował w postaciach obocznych: -ev- po spółg. miękkich, -ov- po twardych; fakultatywność ta na korzyść -ov- cofa się najwcześniej na Śląsku (XII w.) i w Młp., potem na Maz., a najpóźniej w Wlkp. (XIV–XVI w.); postać -ev- po daw. spółg. miękkiej stpol. *l'* → śrpol. *l* zachowywała się w następujących wyrazach pochodnych od *król*: *króle(w)stwo, królewicz, królewna, królewski*, w innych wyrazach pokrewnych, jak *królowa, królować* zastąpiona już przez -ow-.

Δ *por.* **krol, krolewać.**

JG

krolewać (3) [Kśw] Δ *zn.* 1. «panować, rządzić»: <Syna Bożego> jenże przez początku z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 33]. 2. «być uczestnikiem

zaszczytów królowania»: Krol twoj jidzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał [Kśw IV, 13, 49]. Δ *gram.* czas., przedpol. kon. -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* derywat od rzecz. słow. **korlb* → stpol. *krōl*; wyraz ogśłow. – czes. *kralovat*, ukr. *koroluváty*, słoweń. *kraljeváti*. Δ *rozwój*: przedpol. **krolevati* → stpol. *krōl'e-vać(i)* → śrpol. *królovať*.

Δ *por.* **krol, krolewanie.**

AP

krolewanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «uczestnictwo w zaszczytach królowania»: A dziewiąte dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 28]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat od czas. *krolewać*, utworzony za pomocą formantu -anie (← psł. **-anъje*); por. czes. *kralovati*, ukr. *koroluváty*, słoweń. *kraljeváti*.

Δ *por.* **krol.**

JG

krolewic (1) [Kśw] Δ *zn.* «syn króla»: Toć ubo<g>i krolewic był, iż nie jimiał, gdzieby swoją głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 24]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od rzecz. *krol*, utworzony za pomocą patronimicznego przyr. -ewic (← psł. **-ev-itjb*), por. *panic, wojewodzie*; ogśłow. – czes. *králewic*, ros. *korolévich*, ukr. *korolévich*, bułg. *kralévich*. Δ *rozwój*: od XVII w. m.in. pod wpływem ruskim przyr. -evic → -evič, stąd dzisiaj *królewicz*.

Δ *por.* **krol, krolestwo, krolewać.**

JG

krolewstwo zob. krolestwo.

JG

kromie (2) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «prócz, z wyjątkiem, poza»: Czso nam przez tego niemocnego, na łóżku leżącego, znamiona? Zawierne nicz jinego kromie człowieka grzesznego [Kśw II, 11, 28]. także we fraz. *kromie oczu* «poza oczyma, za oczyma»: Będą ji wszytki miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 82].

Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* płn.pśł. i scs. kontynuant pśł. przy-słów., wtórnie przyim. **kromě* «na uboczu, na zewnątrz, w oddali», skostniałej formy Msc. lp. r. ż. rzecz. **kroma* «kraj, krawędź» – czes. *kromě*, rzadziej *krom*, ślc. arch. *krom*, *krome*, współ. *krem*, *kreme*, ros. *króme*, sch. daw. *kromje*, *krom*, scs. *kromě*. Δ *rozwój*: w XIV–XVII w. występuje obok *kromia*, wtórnie (od XV w.) *krom* – z częstym zanikiem samogłoski w wygłosie; wychodzi z użycia w XIX w.

AK

krotki (1) [Park] Δ *zn.* «niedługi; tu: wymawiany w sposób krótkotrwały»: Aby pisał tak krotkie *a*,/ *Aa* sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 5]. Δ *gram.* przyim., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)*kert-* || *(s)*kort-u-* «ciąć, odcinać»; pśł. **kortьkъ*(*jb*) «odcięty, skrócony → mały, krótki» → **krotьkъ*(*jb*) || **korotьkъ*(*jb*) || **kratьkъ*(*jb*); ogsłow. – czes. *krátký*, ślc. *krátky*, dłuż. *krotki*, ros. *korótkij*, ukr. *korótkyj*, błr. *karótki*, sch. *kráta*k, słoweń. *krátek*, mac. *kratok* (por. lit. *kartūs* «gorzki», łac. *curtus* «skrócony, obcięty», hiszp. *corto* «krótki», irl. *cert* «mały», stind. *katú-* «ostry, gryzący»). Δ *rozwój*: zach.słow. **krotьkъjb* → stpol. **krōtky* → stpol. *krōtki* → śrpol. *krótki*; w j. stpol. także w zn. «zwięzły; niewielki, słaby», które zachowało się w wyrażeniach: *krótki rozum*, *krótka pamięć*.

Δ *por.* **na krotce**.

IS

krowa (1) [RsP] Δ *zn.* «samica bydła domowego»: Ta krowa, czso Czestkowi ukradzioną, tej Jakusz użytł<a> nie ma [RsP, 45, 51]. Δ *gram.* rzecz., pśł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ker-* «róg, głowa; szczyt, wierzchołek»; pśł. **korva* (← **korvъ* «wół» + *-*a*) → zach.słow. *krova*; ogsłow. – czes. *kráva*, ros. *koróva*, słoweń. *krava*, scs. *krava*.

Δ *rozwój*: w j. stpol. znana jest także postać *karw* «wół, szczególnie stary, leniwy» ze zmianą *TorT* → *TarT*, dziś dial. (Kaszuby); wyraz poświadczony w j. pol. już w XIII w. w zn. podst. «samica bydła domowego», później «samica łosia», a także «dawny podatek, tzw. krowne».

JG

krwawy (4) [ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «cechujący się obecnością krwi, zakrwawiony»: Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 32]. 2. «straszny, ciężki, okrutny, bolesny»: Ciężka moja chwila, krwawa godzin<a> [ŻMB, 180, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **krū-* || **kreŭ-* «mięso surowe, krwiste»; **kr̥vavъ*(*jb*) «zakrwawiony, związany z krwią» ← **kry*, **kr̥ve* (B. **kr̥vъ*) «krwiste mięso → krew»; ogsłow. – czes. *krvavý*, ślc. *krvavý*, głuż. *krawy*, ros. *krovávyj*, ukr. *kryvávyj*, słoweń. *krváv*, sch. *křvāv* (por. awest. *xrū-* «surowe mięso», grec. *kréa* «mięso», śrirl. *crú*, *cráu* || *cró* «krew», lit. *kraūjas* «krew», stprus. *krawian* «krew», stind. *kravīh* «surowe mięso»). Δ *rozwój*: w j. stpol. także w zn. «czerwony» oraz w wyrażeniu *krwawa wina* «kara za zabójstwo płacona rodzinie». Δ *por.* **krew**, **rozkrwawić**.

IS

kryć (1) [Kgn] Δ *zn.* «chronić, chować, zabezpieczać»: Wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje [Kgn VI, 40, 7]. Δ *gram.* czas., pśł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -*ę*, -*esz*; ndk. Δ *etym.* pśł. **kryti* «kłaść jedno na drugie, przykrywać»; z apofonią samogłoski rdzennej pśł. **kr̥ovъ* «przykrycie, dach» (por. *pokrowiec*); ogsłow. – czes. *krýt*, ros. *kryt'*, słoweń. *kríti*, scs. *kryti* (por. lit. *kráuti* «nakładać, układać», łot. *kraūt* «układać, ładować», grec. *krýptō* «ukrywam, zasłaniam, taję»). Δ *rozwój*: pśł. **kryti* → stpol. **kryći* → stpol.,

śrpol. *kryć*; od stpol. także w znaczeniu «dawać pokrycie, nakładać coś na coś».

Δ *por.* **kraść**.

AP

krystusow (1) [ŽB] Δ *zn.* «dotyczący Chrystusa, należący do Chrystusa»: Gotow cieśm jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć prze jimię Jezu Krystusowo [ŽB II, 32, 30]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* derywat od imienia *Krystus*, utworzony za pomocą przyr. -ov (← psł. *-ovъ).

Δ *por.* **krzyciel**.

IS

krzyciel (1) [B] Δ *zn.* «udzielający chrztu»: Twego dzieła Krzyciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napełń myśli człowiecze [B, 163, 4]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* formacja pochodząca od wyrazu *chrzest*, który jest zapelatywizowanym imieniem własnym *Chrystus*; wywodzi się od zach. nazwy *Chrystusa*, prawdopodobnie ze stwniem. *Krist*, *Crist*, *Christ*; zapożyczony wraz ze starą terminologią chrześcijańską ze stczes. *křest*; na określenie jednego z sakramentów występuje tylko u Słowian, którzy zetknęli się z zach. chrześcijaństwem, por. słoweń. *křst*, ukr. *chrest*, *krest*. Δ *rozwój*: postać *chrzest* rozpowszechnia się w XVI w.

Δ *por.* **krystusow**, **okrzczyć**.

JG

krześcijanin (3) [Kgn] Δ *zn.* «wyznawca Chrystusa»: Nasz Kryst miły jest, on swe święte ap(osto)ły temu to nauczał był, kakoćby oni na tem to świecie między krześcijany bydlieć mieli [Kgn VI, 40, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *krześcijani* M. lm., *krześcijanom* C. lm. Δ *etym.* zap. czes. *krěst'an* ← stwniem. *christiāni*, *christāni*, *christān* ← łac. *christianus*; znany w innych j. słow. – czes. *krěst'an*, ros.

krěst'janin «chłop, wieśniak», scs. *krěstjanъ*, *krěstjaninъ* «chrześcijanin». Δ *rozwój*: w XVI w. relatywnizacja postaci wyrazu – nagłosowe *k-* zastąpione przez *ch-*; w tekstach stpol. często zapisywano alfabetem grec. skrót słowa *krześcijanin*, zgodnie z przejętą przez Słowian od Greków tradycją skracania wyrazów związanych z kultem religijnym (tzw. *nomina sacra* «imiona święte»); w przyp. zależnych do skrótu dodawano pol. końc., por. zapisy *xpiani*, *xpianom*.

Δ *por.* **krzyciel**, **krześcijański**.

JG

krześcijański (2) [Kgn, ŽB] Δ *zn.* «dotyczący chrześcijaństwa; właściwy, przynależny chrześcijaństwu»: Na wiarę krześcijańską jest ji on był nawrocił [Kgn VI, 40, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *krześcijańskiej* D. lp. r. ż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *krześcijanin*, utworzony za pomocą przyr. -ski (← psł. *-bškъjъ); ogłow. – czes. *křest'anský*, ros. *christjanskij*, sch. *křščānskī*.

Δ *por.* **krześcijanin**.

IS

krzywda (1) [Kśw] Δ *zn.* «szkoda materialna albo moralna, którą ktoś niesprawiedliwie wyrządza lub ponosi, czyn szkodliwy, bezprawny»: <I>dzie <tobie krol praw>dziwy, bo nikomemu krzywdy nie uczynkał [Kśw IV, 13, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **krivъda* ← **krivъ* «krzywy» + **-bda* (por. psł. **pravъda*); ogłow. – głuź. *křivda*, czes. *křivda*, ukr. *kryvda*, słoweń. *křivda*. Δ *rozwój*: psł. **krivъda* → stpol. *křivda* → śrpol. *křyvda*; w j. stpol. zn. wyrazu to także «nieprawda, fałsz, obmowa, zniewaga»; w XVI–XVII w. «skarga, zażalenie, wniesione do sądu».

Δ *por.* **krzywo**, **krzywousty**.

JG

krzywo (1) [ŻMB] Δ *zn.* «skośnie, ukośnie, nieprosto»: Twoja główka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **krivъ* «nieprosty, wygięty, zakrzywiony», także w zn. przenośnym «fałszywy, nieprawy»; przym. ogśłow. – czes. *křivý* «krzywy, fałszywy», ros. *krivój* «krzywy, jednooki», scs. *krivъ* «zakrzywiony, wygięty, ukośny, zezowaty, nieprawy, zły, winien» (por. lit. *kreivas* «zakrzywiony, krzywy, ukośny, pochyły, zezowaty, fałszywy, nieprawdziwy»).

Δ *por.* **krzywda, krzywousty.**

BT

krzywousty (1) [RP] Δ *zn.* «mający krzywe, skrzywione usta»: Jako samojedź krzywousta,/ Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 34]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **krivoustъ*, złożenie z morfemem -o- (pierwszy człon to przym. **krivъ*, drugi – rzecz. **ust(a)*); ogśłow. – czes. *křivoústý*, slc. *krivoústý*, ros. daw. *krivoústij*, ukr. dial. *kryvoústij*, sch. *křivoust*, słowen. *krivoúst*. Δ *rozwój:* w j. stpol. wyraz notowany od XIII w., także jako imię własne, por. *Boleslaus dictus Krzywousty*; ten sam typ złożenia wykazują *Krzywogłowy* (od XV w.), *Krzywooki*, *Krzywonosy*, *Krzywonogi* (od XVI w.).

Δ *por.* **krzywo, krzywda.**

IS

krzyż (1) [ŻMB] Δ *zn.* «przedmiot w kształcie dwóch przecinających się linii prostych; narzędzie męki Chrystusa»: Nie mam ani będę mieć jinego./ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* stare zap., z okresu przyjmowania chrześcijaństwa, łac. *crux* przez potrójne pośrednictwo rom., słowen. i stczes. *křiž*; znany innym j. słow. – slc. *křiž*, ros. przest.

kryž, słowen. *křiž*, rus.-csł. *křižъ*. Δ *rozwój:* już od XIV w. notowane zn. przen. «symbol chrześcijaństwa», «cierpienie, udręka» (fraz. *mieć z kimś krzyż pański*), «dziesiątek lat», «order», «część kręgosłupa powyżej miednicy», pot. *dostać po krzyżu* «zostać obitym», «doznać przykrości z powodu czegoś lub kogoś».

Δ *por.* **okrzcić.**

JG

książę (5) [Pfl, Słota, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «niekoronowany władca państwa, także naczelnik, przywódca»: Błażeju, wynidzi, woła cie książę [ŻB, 31, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. mieszana Δ *formy tekstowe:* *książęta* M. lm., *książętom* C. lm. Δ *etym.* psł. **kъnęzъ* «młodociany syn księcia» (← przed I palat. psł. **kъnege*) ← psł. **kъnege* «książę, władca» + *-ę (suf. tworzący nazwy istot niedoroslých, por. *cielę, źrebię*); głuź. *knježo*, czes. *kniže*, ukr. *knjażá*; psł. **kъnege* (→ po III palat. psł. **kъnege*) to zap. z germ. *kuning-* «potomek znakomitego rodu», potem «panujący» (por. stwniem. *kuning*, goc. *kuniggs*, niem. *König*). Δ *rozwój:* przed XIII w. wyraz występował w postaci **knięzъ*, po czym nastąpiło rozpodobnienie dwu sąsiadujących głosek nosowych -*nie* → -*še*-, stąd dzisiaj *książe*, ten sam proces zaszedł w wyrazach *księga* (← psł. lm. **kъnigy*), *ksieni* (← psł. **kъnęgyni*), *ksiądz* (← psł. **kъnege*), bez zmiany w *knieja*: pierw. odm. to M. lp. *książe*, D. lp. *książęcia*, C. lp. *książęciu* itd.; w formach przyp. zależnych nastąpiło skrócenie (por. *wasza miłość* → *waszmość*, *wasza miłość pan* → *waćpan*) i powstały nowe formy D. lp. *księcia*, C. lp. *księciu*, ale w lm. nadal M. *książe-ta*, D. *ksiąząt*, C. *książętom*; w wyrazie nastąpiło przesunięcie zn. «syn księcia» → «dostojnik świecki, można-

władca; władca», co pociągnęło za sobą zmianę z r. n. na r. m. (XVIII w.).

Δ *por.* **ksieni, księgi**.

JG

ksieni (1) [RsP] Δ *zn.* «przełożona klasztoru żeńskiego, przeorysza»: Jako to świateczę, jako Staszek szedł precz, nie uczyni w ksieniej uprawizny [RsP, 44, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **kǫnǫgynji* «księżna, pani, władczyni» ← psł. **kǫnǫgǫ* «książę, władca» + **-ynji*; ogśłow. – dłuż. *kněni*, głuż. *knjeni*, ślc. *kñahyňa*, ros. *knjaǫǫnja*, mac. *kneginja*, scs. *knęgyni*. Δ *rozwój:* *ksieni* to postać skrócona z niezaświadczonego w pol. **księgini*; w XVI–XVII w. pojawia się postać oboczna *ksienia* z końc. M. lp. *-á-* w wyniku wyrównania analogicznego do pozostałych rzecz. r. ż. miękkotematowych, np. *duśa*; w wyrażeniu nastąpiło zawężenie zn. «księżna, władczyni» do «władczyni, przełożona klasztoru».

Δ *por.* **książę, księgi**.

JG

księgi (4) [Kśw, BZ, LA, Ppuł] Δ *zn.* «dzieło pisane»: Czie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *księgi* M. lm. Δ *etym.* psł. **kǫnǫgy*, *kynęgy*; wyraz rodzimy związany z podst. psł. **kǫnǫ* «kłoda, pień drzewa»; pierw. zn. to «drewniane tabliczki, odcinki, odrzynki, na których ryto znaki mnemotechniczne», następnie «litery, pismo», wreszcie «to, co zawiera pismo, książka», dlatego pierw. wyraz miał tylko formy lm.; ogśłow. – głuż. *kniha*, ślc. *kniha*, ros. *kníga*, słow. *knjiga*, scs. *kǫnǫgy* «książka». Δ *rozwój:* zmiana formy lm. *księgi* na lp. *księga* nastąpiła w XVI w. i wynikała z potrzeby odróżnienia jednego egzemplarza od wielu; od wyrazu *księga* utworzono dem. *książ-*

ka, która od XVI w. staje się formacją neutralną, *księga* zaś zgrubieniem.

Δ *por.* **książę, ksieni**.

JG

kto (7) [Słota, Park, LA, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – kto, który, ktokolwiek, którykolwiek»: Kto nie wie, przecz by to było,/ Ja mu powiem, ać mu miło [Słota, 190, 91]. Δ *formy tekstowe:* *ktoć* (← *kto* + *-ć* ← psł. **kǫto* + **ti*) M., *kogo* B. Δ *etym.* pie. **kǫ-o-s*; psł. **kǫ-to* ← zaimkowy rdzeń pytajny **kǫ-* + M. lp. r. n. zaim. wskazującego **-to* (psł. **tǫ*, **ta*, **to*), w funkcji part. wzmocniającej; ogśłow. – głuż. *štǫ*, ślc. *kto*, ros. *kto*, słow. *kdǫ*, sch. *kǫ*, scs. *kǫto*. Δ *rozwój:* psł. **kǫto* → stpol. *kto*; zanik jeru w pozycji słabej; w psł. N. zaszła II palat.: **cǫmǫ* ← **kǫmǫ* ← **koimǫ*; jako jedyny zaim., także w postaci zaprzeczonej *nikt* (← psł. **ni-kǫ-to*), zachował odm. twar-dotematową w D., C. i B.; w N. i Msc. pojawiły się końc. *-im* (*kim*), *-em* (*kiem*) na wzór odm. miękkotematowych zaim. i przym.; od 1936 r. (reforma ortografii) formy ujednolicone (N., Msc. *kim*); forma B. tego zaim., odnoszącego się zawsze do istot żywych, była od najwcześniejszej fazy rozwoju j. psł. wspólna z D.; tu zatem należy upatrywać genezy r. m. żyw. w j. słowiańskich.

Δ *por.* **ktokoli, któle**.

JG

ktokoli (4) [Słota, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – ktokolwiek, ktoś»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matko Boża, ji tym odarz [Słota, 190, 104]. Δ *formy tekstowe:* *kogokoli* B., w *kiem* (*jeść*) *koli* Msc. Δ *etym.* psł. **kǫtokoli* ← odmienny człon zaimkowy **kǫ-to* + part. **-koli* w funkcji uogólniającej; ogśłow. – czes. *kdokoli*, rus.-csł. *kǫto koli*, słow. *kdǫrkǫli*. Δ *rozwój:* psł. **kǫtokoli* → stpol. *ktokoli*;

zanik jeru w pozycji słabej; w tej funkcji także *ktole*, *ktokole*, *ktokolwie*, do dziś *ktokolwiek*.

Δ *por.* **aczkolić, czsokoli, gdziekoli, jakokoli, kakoćkoli, kto.**

JG

ktole (1) [Słota] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny względno-nieokreślony – ktokolwiek, ktoś»: Podług dostatka tego,/ Ktole może dostać czego [Słota, 188, 13]. Δ *etym.* psł. **kōtole* ← odmienny człon zaimkowy **kō-to* + part. **le* || **lē* w funkcji uogólniającej. Δ *rozwój*: psł. **kōtole* → stpol. *ktole*; zanik jeru w pozycji słabej.

Δ *por.* **kto, ktokoli, le.**

JG

ktory, któryż (8) [Kśw, Park, KŚ, BZ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zaim. względny w użyciu przym.»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą, którą są z siebie wody wydały [BZ, 71, 31]. 2. «zaim. względny użyty osobowo»: O tych, którzy nie pod janą stoją chorągwią [KŚ, 124, 1]. 3. «zaim. pytajny – kto, jaki»: Na ktore? Na to, jeż sam zjawia [Kśw IV, 13, 23]. Δ *formy tekstowe*: *ktorym* N. lp. r. m., *ktorymi* N. lm. r. m., *ktoreż* B. lp. r. n. (← *ktore* + part. wzmacniająca -ż), *ktoryż* (← *ktorzy* + part. wzmacniająca -ż) M. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **kūo-tero-* || **kūo-toro-* || **kūo-tro-* ← rdzeń zaimkowy **kūo-* + przyr. *-tero- || *-toro- || *-tro- wyrażający opozycję dwóch osób, przedmiotów; psł. **koterō* || **kotorō* || **kotrō* – postacie bez rdzennego -o- (stpol. *ktory*) wtórne pod wpływem psł. **kōto*; ogśłow. – słc. *ktoryj*, ros. *kotoryj*, mac. dial. *kutri*, scs. *kotorō*, *kotoryjb*, *koteryj*. Δ *rozwój*: stpol. *ktory* → *kōtōry* → śrpol. *który* → npol. *ktury*; wydłużenie -o- pod wpływem spółg. półotwarłej r; w formie M. lm. r. m. *ktorzy*, *ktoryż* pierw. końc. -i (→ y po stwardniałym *ř*) ograniczona współcześnie do

r. mos., gdy zaim. użyty jest jako przydawka rzecz. osobowego lub z myślą o takim rzecz.; w funkcji względnej obok typowych dla najdawniejszych zabytków *jen*, *jenże*; od II poł. XVI w. wyłączny w tej funkcji.

Δ *por.* **-że.**

JG

ktoryż zob. ktory.

JG

ku zob. k.

AK

kupić (1) [RsK] Δ *zn.* «nabyć na własność za zapłatą»: Jako wiemy i światczymy, jako Piotr Hanzelbork kupił tę część [RsK, 48, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **kupiti*, pożyczka z germ. **kaupōn*, **kaupjan* «trudzić się handlem, kupiectwem, handlować»; ogśłow. – czes. *koupit*, ukr. *kupýty*, słoweń. *kúpiti*, *kupíti*, scs. *kupiti*. Δ *rozwój*: psł. **kupiti* → stpol. **kupići* → stpol., śrpol. *kupić*.

Δ *por.* **odkupić, wkupienie.**

AP

kur (1) [Park] Δ *zn.* «kogut»: Jako *kamieeń*, tako *kaptuur*,/ Pisan będzie przez k i *kuur* [Park, 108, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **kurō* – nazwa dźwiękonaśladowcza, od wydawanego głosu; ogśłow. – czes. *kur*, ukr. dial. *kúr*, słoweń. *kür*, scs. *kurō*. Δ *rozwój*: pierw. w j. pol. istniały dwie nazwy koguta *kur* (dial. pñ.) i *kokot* (Wlkp., Wieluńskie, Śląsk, zach. Młp.), *kogut* || *kohut*, postać dial. znana dziś gw. wsch. Młp. oraz j. dłuż., słc. i dial. ros. i ukr., pojawia się w XVI w. i stopniowo wypiera pierw. *kura* i *kokota*; fraz. *pierwszy*, *drugi*, *trzeci kur* albo *pierwsze*, *drugie*, *trzecie kury* «pora, kiedy pieją koguty, tj. północ, brzask i świt» i przysł. *Kur pieje, pogoda się chwije*.

JG

L

latać (4) [BZ] Δ *zn.* «unosić się w powietrzu, zwłaszcza przy pomocy skrzydeł»: Panujcie rybam morskim i ptastwu, jeż to po powietrzu lata [BZ, 72, 49]. Wspłóćcie wody z siebie płód rybny, dusze żywne, i płód latający [BZ, 71, 29]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *latają* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **lētati* (iter. wobec psł. **letēti*); ogśłow. – czes. *létat*, ukr. *litaty*, sch. *létati*, csł. *lētati*. Δ *rozwój:* psł. **lētati* → stpol. **lataci* → stpol., śrpol. *latać*; formy odm. złoż. im. cz. ter. czynnego przekształciły się w j. śrpol. w im. przym. czynny.

AP

latający zob. **latać**.

AP

lato (1) [BZ] Δ *zn.* «rok (czas, w którym Ziemia przebywa drogę dookoła Słońca)»: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem, a rozdzielcie dzień z nocą, a bądźcie na rozeznanie czasom i dniom i latom [BZ, 71, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **lē-* «zelżeć, rozluźnić, sfolgować» (por. łac. *lēnus* «łagodny, umiarkowany»); psł. **lēto* «czas łagodny, okres, kiedy zimno zelżało»; ogśłow. – głuż. *lēto*, ukr. *lito*, sch. *ljeto*, scs. *lēto*. Δ *rozwój:* psł. **lēto* → stpol. *lato* → śrpol. *lato*; od XIV w. poświadczane w pol. zn. «najcieplejsza pora roku» oraz zn. wtórne «czas, w którym Ziemia przebywa drogę dookoła Słońca» i «wiek ludzkiego życia» (XV w.).

JG

le (2) [Słota] Δ *zn.* «tylko»: Cso w sto-
<do>le i w tobole,/ Csole się na niwie
zwiąże,/ To wszystko na stole lęże [Słota,

188, 6]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. **le* || **lē* || **li* part. uwydatniająca, wzmacniająca uogólniająca; ogśłow. – czes. *lē*, ros. *li*, ukr. *le*, sch. dial. *lje*, scs. *li*. Δ *rozwój:* oba warianty fonetyczne łączą się z innymi part., tworząc nowe jednostki; *le* nie występuje samodzielnie od XV w.: *ale*, *byle*, *lecz*, *leda*, *albo* (← *alibo*), czyli, *jeśli*, *jeżeli*.

Δ *por.* **ale**, **lecz**, **lepak**.

BT

lec (1) [Słota] Δ *zn.* «położyć się, ułożyć się, upaść, zostać położonym»: Czsole się na niwie zwięże,/ To wszystko na stole lęże [Słota, 188, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* pie. **leg^h-*; psł. **legti* (inchoat. wobec psł. **ležati*); innowacją psł. jest zbudowanie cz. ter. za pomocą infiksu nosowego **le-n-g-* → psł. **lēgg*; ogśłow. – stczes. *léci*, błr. *léhcy*, słoweń. *lěci*, scs. *lešti*. Δ *rozwój:* psł. **legti* → **lekti* → zach.słow. **lec'i* → stpol. **lec'i* → stpol. *lec* → śrpol. *lec*; wyraz poświadczony już w XIV w.; od XVI w. zastępowany derywatem *legnąć* i pokrewnym *położyć się*; współcześnie zachowane formy cz. przesz., por. *ległem*, *legł* i prefiksalne *polec*, *poległ*.

Δ *por.* **leżeć**, **łóże**, **otłóżyć**, **położyć**, **włożyć**, **zalec**.

AP

lecz (1) [Słota] Δ *zn.* «ale, zaś, jednak»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani/ Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz [Słota, 190, 76]. Δ *gram.* spójnik łączący dwa przeciwstawne człony lub zdania. Δ *etym.* kontynuant zach.słow. **lē-če* || **le-če*, czyli złożenia partykuł: *le* (← psł. **lē* || **le*) i *če* (← psł. **če*), z częstym w part. zanikiem końcowego -e – stczes. *leč* przysłów., spójnik «chyba że, jak tylko, jeżeli tylko; tylko gdy; albo», czes. *leč* «tylko; chyba że; ale», dial. moraw.

leć «ale, lecz; nim, zanim», śl. dawne *leć* «chyba, że», dłuż. *leć*, *lec* «czy», «choć», *choć*, ukr. dawne, z pol. *leć* «jednak, ale też». Δ *rozwój*: bardzo rzadki w XV w., szerzy się pod koniec XVI w.; współcześnie wyraz książk., występujący obok neutralnego, bardziej rozpowszechnionego *ale*.

Δ *por.* **ale, le**.

AK

lemiesz (1) [Satyra] Δ *zn.* «ostrze pługa zarazem podcinające i odkładające skibę, może też jego część»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **lemešb* || *lemešb* «socha, pług; ostrze radła lub pługa»; wyraz związany apofonią **lom-*: **lem-* z psł. **lomiti* «łamać»; ogśłow. – czes. *lemeš*, ukr. *lemiš*, słoweń. *lémeš*, scs. *lemešb*. Δ *rozwój*: psł. **lemešb* || *lemešb* → stpol. *le'meš* → śrpol. *le'meš*.

JG

leniw (1) [Kśw] Δ *zn.* «niechętny do wysiłku, opieszły, ociągający się»: Leniw jeść ku wstaniu czynić każdego skutka dobrego [Kśw II, 11, 30]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **lēno-* «słaby, powolny, łagodny»; psł. **lēnīvb* «ociągający się, gnuśny», **lēnb* ← **lenjb* «lenistwo» (w j. psł. istniał również przym. **lēnb* «leniwy»); ogśłow. – czes. *lenivý*, ros. *lenivýj*, sch. *lĕnīv*, scs. *lēnīvb* (por. lit. *lėnas* «spokojny, łagodny, słaby», łot. *lēns* «powolny, łagodny; leniwy», łac. *lēnis* «łagodny», hiszp. *lento* «powolny, ospały», ang. *lenient* «łagodny»). Δ *rozwój*: psł. **lēnīvb* → stpol. *leniv* → śrpol. *leniv*; zastąpił dawne stpol. *leny* (← psł. **lenjb*), które zachowywało się w j. pol. do XV w.; jeszcze w XVII–XVIII w. przym. występował w swym dawnym zn. «nieskory» (np. *leniwy do gniewu*); znane od XIX w. *leniwe pierogi* naj-

prawdopodobniej pochodzenia wsch.-słow., por. ukr. *linývi pyrohý*, ros. *lenívyye vareniki*, *gołubcy* «pierogi, gołębki przygotowywane szybko».

Δ *por.* **obleniać się**.

IS

lepak (2) [BZ] Δ *zn.* «znowu»: I uczynił wieczor, a z jutra dzień jeden. Lepak rzecze Bog [BZ, 71, 7]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* połączenie psł. part. **le* i psł. rzecz. **pakb* «odwrotna strona, tył», por. scs. *paky* «znowu», sch. *pāk* «potem». Δ *rozwój*: w j. stpol. częste w tłum. Biblii, podobne złożenia stpol.: *pakli*, *pakliby*, *paknięli*.

Δ *por.* **le, paknięli**.

BT

lepiej (1) [Słota] Δ *zn.* «w większym stopniu, słusznie, właściwie; o sytuacji bardziej pożądanej, korzystniejszej»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siędzie;/ A mu ma przez dzięki wstać,/ Lepiej by tego niechać [Słota, 189, 46]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *dobrze*. Δ *etym.* psł. **lēpe* **lēpĕje*, st. wyższy od psł. przysłów. **lēpo* «ładnie, pięknie, odpowiednio, stosownie»; ogśłow. – czes. *lépe*, btr. *lépej*, chorw. serb. dial. *ljèplje*.

Δ *por.* **dobrze, lepszy**.

BT

lepszy (8) [Kśw, RsP, Słota, LA] Δ *zn.* 1. «bardziej prawy, cnotliwy»: Ten był oóca barzo lepszy [LA, 173, 36]. 2. «wyższej jakości»: Mu miał dać czso lepszy źrze<bca> [RsP, 44, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż., stopień wyższy od *dobry*. Δ *etym.* pie. **lejp-* || **lojp-* «przylepiać, smarować»; psł. **lēpb*, **lēpbši*, **lēpe*, stopień wyższy od psł. **lēpb* «odpowiedni, stosowny; ładny, piękny» (forma **lēpb* jest kontynuowana w j. słow. – por. czes. *lepý*, ros. dial. *lépyj*, bułg. dial. *lep*, *lĕp*); ogśłow. – czes. *lepši*, *lepši*, ukr. *lípšyj*, btr. *lĕpšy*, sch. *ljĕpši*, słoweń. *lĕpši*, scs. *lēpši* (por. lit. *lipnus*, łot. *laīpns* «uprzejmy, miły»). Δ *rozwój*:

w j. pñ.słow. przym. przejął funkcję stopnia wyższego do **dobro*, rugując dawne **sulji*, **unjii*, **lucii*, zachowane w stpol. imionach osobowych (*Sulirad*, *Unisław*).

Δ *por. dobry, lepiej*.

IS

lewy (1) [Kśw] Δ *zn.* «położony po tej stronie ciała co serce»: Postawi prawą nogę na morzy a le^wą na ziemi [Kśw I, 10, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **laiuo* «krzywy, zakrzywiony»; psł. **lěvŋ(jb)* «lewy»; ogśłow. – czes. *levý*, ślc. *l'avý*, ros. *lěvyj*, ukr. *lívij*, sch. *lījevī*, mac. *lev*, scs. *lěvŋ* (por. łac. *laevus* «lewy, zakrzywiony», grec. *lajos* «lewy», ang. *left* «lewy»). Δ *rozwój*: psł. **lěvŋjb* → stpol. *l'evy* → śrpol. *levy*; formy odm. prostej przym. zachowały się w zwrotach z *lewa* «z lewej strony» (D. lp.), stpol. *na lewie* «po lewej stronie» (Msc. lp.); już w j. psł. pojawiło się użycie przen. w zn. negatywnym «nieprawy, niesprawiedliwy» (w opozycji do **pravŋjb* → pol. *prawy*); w j. pol. rozwinęły się dalsze zn. przen., por. «nielegalny» od XVI w., «stanowiący niewłaściwą, nieprawidłową stronę np. sukna».

Δ *por. prawy*.

IS

leżący *zob. leżeć*.

AP

leżeć (8) [Kśw, RP, Satyra] Δ *zn.* 1. «zachować pozycję poziomą, być na czymś wyciągniętym poziomo»: Mowi to słow^o Bog^o albo siedzącym, albo leżącym [Kśw II, 11, 10]. Leżał wznak jako wiła [RP, 196, 47]. 2. «trwać, pozostawać»: Święta Katerzyna nie mieszkaci jeść stała, we złem nie leżała [Kśw II, 11, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: leży cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* wcz.psł. **legēti* → psł. **ležati*; ogśłow. – czes. *ležet*, ros. *ležát'*, słoweń. *ležáti*, scs.

ležati (por. niem. *liegen* «leżeć», grec. *lechos* «łóże», łac. *lectus* «łóże»). Δ *rozwój*: psł. **ležati* → stpol. **ležeći* → stpol. *leżeć* → śrpol. *leżeć*, liczne znaczenia przenośne, por. stpol. *leżeć w grzesze* «trwać w grzechu», *leżeć w ranach* «być pogrzebanym», *mienie leżące* «majątek nieruchomy»; śrpol. *pieniądze leżące* «pieniądze odłożone», *leżeć nad książkami* «ślıczeć nad książkami»; współ. *leżeć odłogiem* «być niewykorzystanym, zaniedbanym»; formy odm. złoż. im. cz. ter. czynnego przekształciły się w j. śrpol. w im. przym. czynny.

Δ *por. lec, łoze, położyć*.

AP

lękać się (2) [RP] Δ *zn.* «bać się, odczuwać strach (przed czym)»: Cemu się tako barzo lękasz? [RP, 196, 49]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *lękaj się* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* psł. **lękatī* (iter. wobec psł. **lękti* «przestraszyć się»), po palatalizacji III także **lęcati*; ogśłow. – dłuż. *lěcaš*, ukr. *lakátysja*, słoweń. *lécati*, scs. *lęcati* «zastawiać sidła». Δ *rozwój*: psł. **lękatī* → stpol. **l'ękaći* → stpol. *lękać* → śrpol. *lękać*; pierwotne znaczenie «zginać, wyprężać, napinać», wtórne «bać się»; poświadczony od XIV w.

Δ *por. przełęknąć się*.

AP

lice (1) [RP] Δ *zn.* «twarz, oblicze, policzek»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pñ.psł. **lice* (← przed III palat. **liko*) – prawdopodobnie utworzony od czas. psł. **ličiti* «kształtować, formować, zdobić», «być podobnym, być widocznym»; ogśłow. – czes. *lice*, ukr. *lycé*, sch. *lice*, scs. *lice*; w j. pñ.słow. i wsch.słow. szcztatkowo zachowane postaci z -k-, por. ros. *lik*,

mac. *lik*, *liko*. Δ *rozwój*: pżn.pśł. **lice* → stpol. *lic'e* → stpol., śrpol. *lice*; dziś często w postaci *lico*, typowej także dla dial., notowanej wyjątkowo od XVI w.; od XIV w. wyraz poświadczony w zn. podst. «twarz, oblicze», od XV w. «policzek»; w XV–XVI w. także w zn. przen. «postać, kształt, forma, osoba», «zewnątrzną powierzchnia różnych przedmiotów; z wyrazem *lice* związany m.in. *policzek* (← **pół-liczek*) «połowa lica».

Δ *por.* **oblicze**.

JG

lichota (1) [Kśw] Δ *zn.* «złość, zły postępek, grzech»: Jenże się nie żadał przyjąć lichot człowiecz<ych>? [Kśw IV, 13, 40]. Δ *gram.* rzecz., pśł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pśł. **liχota* ← **liχo*, «o małej wartości, marny, nędzny» (por. pol. *lichy*) + *-ota; ogsłow. – stczes. *lichota*, ukr. dial. *lychóta*, bułg. dial. *lichotá*, scs. *lichota* «nieprawość, złość». Δ *rozwój*: *lichota* w zn. «złość, zły postępek, grzech» zaświadczone w pol. w XIV–XVI w.; od XV w. też «utrapienie, udręka, bieda, ubóstwo», stąd *lichota*, *lichotka* «nędzarz, biedak».

JG

list (4) [Pfl, RsP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «organ rośliny, liść»: A list jego nie spadnie, i wszystko, czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 4]. 2. «dokument prawny coś utwierdzający albo potwierdzający»: <Jako>m przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić [RsP, 45, 43]. Δ *gram.* rzecz., pśł. dekl. -ŭ- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **leist-ŭ*; pśł. **listb* «liść»; ogsłow. – czes. *list* «liść», «list», ros. *list* «liść», «list», mac. *list* «liść», «list», scs. *listb* «liść». Δ *rozwój*: w j. stpol., obok starszej formy *list*, pojawia się w tych samych zn.: «organ rośliny, liść», «dokument, pismo, wiadomość przekazane pisemnie do określonego adresata», postać *liść*, derywowana od

rzecz. zbior. *liście* (← pśł. **listbje*), który przejął funkcję M. Im., zastępując wcześniejszą formę *listy* (daw. B. Im.); postać *liść* traci po XIV w. zn. przen. «dokument, pismo, wiadomość przekazane pisemnie do określonego adresata», zachowując zn. konkretne «organ rośliny», w którym jest używana wymiennie z formą *list* do poł. XX w.; postać *list* «liść» zachowana m.in. w *listopad*, *listek*, *bezlisny*. JG

lubość (1) [List] Δ *zn.* «łaskawość, życzliwość, miłość»: Ślubuję twej miłości nie zapominać, ale wszędzie częściej a lubości czynić [List, 115, 8]. Δ *gram.* rzecz., pśł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **leub^h*-; pñ.pśł. **ljubostb* (← **ljubb* «miły, przyjemny, kochany» (por. pol. *luby*) + *-ostb) → pñ.pśł. **ljubostb* → stpol. *lubość* → śrpol. *lubość*; pñ.słow. – głuź. *lubosć*, czes. *libost* «upodobanie, przyjemność, zamięłowanie», slc. *l'ubost'*, ukr. *libist'*. Δ *rozwój*: wyraz przest., w j. stpol. występował także w zn. «przyjemność, zadowolenie, rozkosz» oraz «żądza, namiętność, rozpusta»; fraz. *lubość* czynić «okazywać miłość, uwielbienie». Δ *por.* **lubować, luby**.

JG

lubować (2) [Kśw] Δ *zn.* «znajdować w kim, czym przyjemność, upodobanie»: Na będące dobro nie gładają, iż <w> wrzemiennem dobrze lubują [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* czas., pśł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *lubował* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. **leub^h*-; wcz.pśł. **ljubovati* – derywat od pśł. **ljubb* (→ pol. *luby*); ogsłow. – głuź. *lubować*, ukr. *lubuvátysja*, słoweń. *ljubovati*. Δ *rozwój*: pśł. **ljubovati* → stpol. **lubo-vaći* → stpol. *lubovać* → śrpol. *lubovać*.

Δ *por.* **lubość, luby**.

AP

luby (1) [Słota] Δ *zn.* «miły, przyjemny, drogi, kochany»: Sięga w misę prze drugiego./ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 33]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **leub^h*- «lubić, kochać, pożądać»; psł. **ljub^h*(j^h) «miły, przyjemny, kochany»; ogśłow. – czes. *libý*, słc. *l'úby*, ros. *ljubój*, ukr. *lúbyj*, słoweń. *ljûb*, scs. *ljub^h* (por. łac. *libet*, daw. *lubet* «podoba (mi) się, mam ochotę», stwniem. *liob* «miły, kochany», niem. *lieb*) Δ *rozwój*: w j. stpol. przym. występował również w dawnej postaci niezłożonej *lub*; w XIV–XV w. funkcjonował także w zn. «rozmiłowany, znajdujący upodobanie w kimś, czymś; pożądaný; rozkoszny»; w użyciu rzeczownikowym *luby*, *luba* od XVII w.; dziś wyraz przest.

Δ *por.* **lubość, lubować.**

IS

lud (9) [Kśw, Rsp, Kgn] Δ *zn.* 1. «ludzie, ród ludzki»: Nie naśladowmy towarzysztwa luda i krola bujnego [Kśw IV, 13, 37]. 2. «o ludziach przynależnych do poszczególnych narodów, plemion, pokoleń, krajów, religii»: Usłyszew to krol Eze<chiasz> i wszyciek lud jego [Kśw I, 10, 4]. 3. «lud pogański, poganie»: Jenze anjeł... stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we sborze asyryjskim, to je pogańskim, sto tysięcy<... ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *lud* B. lp. Δ *etym.* pie. **leud^h*-o-; psł. **ljud^h* «ludzie» → **lud^h*; ogśłow. – słc. *lúd*, ukr. *lud*, słoweń. *ljúd*, scs. *ljud^h*. Δ *rozwój*: psł. **lud^h* → stpol. *lūd* → śrpol. *lud*.

Δ *por.* **ludzie, ludzki.**

JG

ludzie (8) [Kśw, Pfl, Park, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* «forma supletywna lm. rzecz. człowiek»: Wszytcy ludzie, po-

sluchajcie,/ Okrutność śmirci poznajcie! [RP, 195, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *ludzi* D. lm., *ludziem* C. lm. Δ *etym.* pie. **leud^h*-i «rosnąć, wyrastać»; psł. **ljudb-je* (← **ljudb* + **-bje*) → psł. **ljudbje* → stpol. *lužē* → śrpol. *lużé* || *lużi*; ogśłow. – czes. *lidé*, ukr. *ludy*, słoweń. *ljudjē*, scs. *ljudije*. Δ *rozwój*: w okresie stpol. i śrpol. była też w użyciu forma lm. *człowieki*.

Δ *por.* **człowiek, lud.**

JG

ludzki (1) [RP] Δ *zn.* «dotyczący ludzi, należący do ludzi, ludziom właściwy»: Ku twej fały rozmnożeniu,/ Ku ludzkiemu polepszeniu! [RP, 195, 6]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **ljudb-sk^h*(j^h) ← **ljudbje*, *ljud^h*; ogśłow. – czes. *lidský*, słc. *l'udský*, ros. *ljudskój*, błr. *ludski*, bułg. *ljúdski*, słoweń. *ljúdski*, scs. *ljudb^hsk^h* (por. lit. *liáudiškas* «ludowy», łot. *laudisks* «ludzki»). Δ *rozwój*: psł. **ljudb^hsk^h* → stpol. **luž'sky* → stpol. *lužky* → śrpol. *lużki*; od XV w. także w zn. «właściwy szlachetnym ludziom, humanitarny, miłosierny», «należący do służby, poddanych», «nie nasz, obcy».

Δ *por.* **lud, ludzie.**

IS

lutość (1) [RP] Δ *zn.* «miłosierdzie, współczucie, skłonność do wybaczenia»: Wypięła zebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 42]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **ljutost^h* (← psł. **ljut^h* «srogi, okrutny, dziki, ostry» + -ost^h) → psł. **ljutost^h*; ogśłow. – głuż. *lutosć* «smutek, rzewność», czes. *lítost* «współczucie, litość», ros. *lútost'* «srogość, surowość, wściekłość», sch. *ljútost* «srogość, surowość, wściekłość», scs. *ljutost^h* «srogość, surowość, wściekłość». Δ *rozwój*: psł. **ljutost^h* → stpol. *lutość* → śrpol. *lutość*; w wyrazie na-

stąpiło przesunięcie zn. od pierw. «srogość, surowość, wściekłość», poprzez «ból, cierpienie» i wreszcie poświadczane w stpol. «współczucie, miłosierdzie»; od XVI w. pojawia się postać *litość* pod wpływem czes.; ten sam przymiotnikowy rdzeń *lut-* «srogi, ostry» zachował się w nazwie miesiąca *luty*.

JG

lza (1) [ŻMB] Δ *zn.* «można, wolno»: Piciać bych ci dała./ Ale nie lza dośiąć twego święteg<o> ciała [ŻMB, 180, 25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pochodzi z psł. rzecz. **lba*, wskutek III palat. → **lbdza* || **lba*; częste z negacją, w zn. przysłów. także psł. **ne-lbdžē* (*jestō*) «nielekkko, niełatwo»; ogśłow. – stczes. *lžē*, czes. *lze* «można», strus. *ne-lbže*, ros. *nel'zjá*, scs. *lbdžē* (*jestō*) «można», *nelbdžē*, *ne lbžē* «nie można». Δ *rozwój*: ginie w npol., pozostaje rdzeń w wyrazie *ulga*, nazwie miejscowej *Lgota*.

BT

L

łapać (1) [ŻB] Δ *zn.* «chwycić, porywać, łowić»: Jich łapać [ŻB I, 31, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. IV -*am*, -*asz* (*łapam*) → śrpol. kon. IV -*am*, -*asz* || II -*'ę*, -*'esz* → npol. kon. II -*'ę*, -*'esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **lōp-*; psł. **lapati*; ogśłow. – głuż. *łapać*, ros. *łapat'*, słoweń. *lāpati*. Δ *rozwój*: psł. **lapati* → stpol. **łapać* → stpol., śrpol. *łapać*.

AP

łaka (1) [RsK] Δ *zn.* «teren gęsto porośnięty roślinami zielnymi, głównie trawami»: Uczynił Mathiasz szkody C grzywien w rolach, w gajoch, i w łakach i w dziedzinie Prędocie [RsK, 48, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ank-* «giąć,

zginać» → psł. **lōka* «wygięcie, krzywizna, zakręt, zakole rzeki, teren położony w zakolu rzeki (nad brzegiem rzeki) porośnięty trawą, niekiedy też zalesiony» → stpol. *łaka* → śrpol. *łoka*; ogśłow. – dłuż. *luka*, ukr. *luká*, słoweń. *loka*, scs. *lōka* «zatoka, zalew, błoto, bagno».

JG

łoktusza (1) [RP] Δ *zn.* «kawał płótna używany zwykle jako przepaska; chusta, płachta»: Użrzał człowieka nagiego./ Przyrodzenia niewieściego./ Obraza wielmi skaradego./ Łoktuszą przepasanego [RP, 196, 28]. Δ *gram.* rzecz. r. ż. Δ *etym.* zap. stczes. *loktuše* ← śrwniem. *lacken-tuch*; ślc. dial. *loktuša* «płachta, chusta», czes. *loktuška* «chustka na głowę». Δ *rozwój*: wyraz notowany w tekstach literackich okresu śrpol.: M. Reja, W. Potockiego, W. Chrościńskiego; także w Bibliach – Radziwiłłowskiej, Leopolicy, Gdańskiej; dziś w j. ogpol. archaizm; występuje jako dialektyzm – pld. młp., pld. śl. «duża chusta zarzucana na plecy», «płóciennie prześcieradło», «gruba płachta na trawę»; w stpol. występowało także zdr. *łoktuszka*.

JG

łowiec (1) [ŻB] Δ *zn.* «myśliwy»: Teda użrzewszy to ci jisci łowcy, jeli od nich [ŻB, 31, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **lovьcb* (← przed III palat. psł. **lovьcbō*); ogśłow. – czes. *lovec*, ukr. *lovéc'*, *lovčjá*, słoweń. *lóvec*, scs. *lovьcb*. Δ *rozwój*: psł. **lovьcb* → stpol. *łowéc'* → śrpol. *łowéc*; w j. stpol. notowane formy *łowiec* «myśliwy», *łowczy* «nazwa urzędnika dworskiego nadzorującego polowania», do których dochodzi w XVI w. *łowca* oznaczający «psa myśliwskiego», a także «tego, kto łowi ludzi; siepacza, rabusia»; od przełomu XIX/XX w. forma *łowiec* przest., zastępo-

wana przez łowca; łowiec zachowany na Kaszubach w postaci łowc «łapiący, chwytający – w zabawie ludowej».

JG

łóże (1) [RsK] Δ zn. «tu: symbol małżeństwa»: Jako prawie wiemy i świadczy, że Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łóžem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ etym. psł. *łóže (← przed jotacyzacją g *logje); ogśłow. – czes. *lože*, ros. *ложе*, sch. *lože*, scs. *lože*. Δ rozwój: psł. *łóže → stpol. *lože* → śrpol. *lože*; powyższe zn. przen., notowane także w scs., stczes. i strus.; dziś w j. ogpol. wyraz przest. albo podn., występujący zwykle we fraz., np. *lože bolesti, łóže śmierci*; od podstawy słowotwórczej *lože* utworzono m.in. *pod-łoże, z-łoże*.

Δ por. **lec, położyć, łózko**.

JG

łóžko (1) [Kśw] Δ zn. «mebel przeznaczony do leżenia i spania»: Czo nam przez tego niemocnego na łóžku leżącego znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ etym. pñ.psł. *łóžko (← przed I palat. *logbko) ← *łóže + *-bko; w j. zach.słow. i wsch.słow. – czes. *lužko*, ślc. *ložko*, ukr. *ližko*, bñr. *ložak*. Δ rozwój: pñ.psł. *łóžko → stpol. *ložko* → śrpol. *ložko*; pierw. zdrobniła formacja *łóžko* wyparła wcześniejsze określenie *lože* (od XV w.) i nabrała charakteru neutralnego; w funkcji deminutywnej występuje obecnie *łóžeczko*.

Δ por. **łóže**.

JG

łszczyć się (1) [RP] Δ zn. «błyszcząć, rzucać blask, połysk, lśnić»: Chuda, blada, żółte lice, Łszczy się jako miednica [RP, 196, 30]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. psł. *łšćiti «sprawiać, że

coś błyszczący, lśnić», *łšćiti sę «błyszcząć, lśnić, połyskiwać»; występuje w niektórych językach słowiańskich – ros. *loščít'* «nadawać połysk, gładzić», sch. dial. *laščiti (se)* «błyszcząć»; denominativum od psł. *łbskō «połysk, blask, błysk» zachowanego w czes. *lesk*, ros. *losk*, słowen. *lèsk*. Δ rozwój: wyraz poświadczony w XIV–XVI w.

AP

M

maciora (1) [ŻMB] Δ zn. «matka»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory, / By wam nad dziatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -r- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *matera; strukturalnie nawiązuje do praformy pie. *mātēr- i form przyp. zależnych psł. *mati (*matere, materi, materb, materbjo, matere, materi*) tworzonych wg dekl. r-tematowej. Δ rozwój: psł. *matera → stpol. *ma'ora → maćora → śrpol. *maćora*; jedna z czterech, funkcjonujących w tekstach stpol., nazw *matki* (*mać, macierz, maciora, matka*); w j. pol. uległa degradacji zn.: stpol. «matka» → śrpol. «samica zwierząt – płodna lub ciężarna», do XVII w. także «królowa pszczoł; królowa – matka», i wreszcie «tylko w odniesieniu do świń».

Δ por. **mać, matka, matuchna**.

JG

mać (1) [ŻB] Δ zn. «matka»: Mać tego dziecięcia płaczący pożądała pomocy od świętego Błażeja [ŻB, 31, 13]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -r- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. *mātēr-; psł. *mati (*matere*); ogśłow. – czes. *máti (materě)*, ros. *matb*, sch. *majka*, scs. *mati (matere)*. Δ rozwój: psł. *mati → stpol. *mat' →

stpol. *mać*; od XV w. poczynając, wyraz stopniowo wychodzi z użycia na rzecz *matki*; dziś w nielicznych przysł., np. *Jaka mać taka nać* (też w wersji nowszej *Jaka matka taka natka*), oraz wulgaryzmach, które już w stpol. były częste i uchodziły za szczególnie obraźliwe, co wiązało się, na zasadzie przeciwieństwa, z kultem matki w polskiej wspólnotie etnicznej; wyraz uległ degradacji stylistyczno-znaczeniowej.

Δ *por. maciora, matka, matuchna.*

JG

mając zob. mieć.

AP

mało (2) [Słota, Tęcz] Δ *zn.* «niewiele, niedużo, trochę»: Ukrawaj często a mało [Słota, 189, 72]. Jeszcze na tem mało [Tęcz, 194, 19]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pie. **(s)māl-* || **(s)mal-*; psł. **malo*; ogśłow. – czes. *málo*, ros. *málo*, bułg. *málko*, scs. *malo*; genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym.; w psł. typ strukturalny przysłów. na *-o* rzadki, upowszechniony w j. słow. po zaniku odm. rzeczownikowej przymiotników; tego typu przysłów. również w tekstach scs. jest niewiele, ale przysłów. *mało* jest już w nich obecny.

Δ *por. mały.*

AK

mały (1) [Słota] Δ *zn.* «niewielki, nieduży»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 71]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **māl-* || **mal-* «mały»; psł. **malъ(jb)*; ogśłow. – głuź. *mały*, czes. *malý*, śl. *mały*, ros. *mályj*, ukr. *malij*, błr. *máły*, sch. *mali*, scs. *malъ* (por. łac. *malus* «zły», grec. *mēlon* «drobne bydło, owce», stirl. *míl* «zwierzę», goc. *smals* «mały, nieznaczący», niem. *schmal* «wąski; szczupły», ang. *small* «mały»). Δ *rozwój*: psł. **malъjb* → stpol. *mały* → śrpol. *mały*; już w j. stpol.

także w zn. «niewiele znaczący, mało wybitny», «młody, niedorosły», «krótki, niedługo trwający».

Δ *por. mało, mniejszy, namniejszy.* IS

man (1) [KŚ] Δ *zn.* «lennik, wasal»: Paknieli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego, pod który są z jich many, mają nam być poddani [KŚ, 124, 16]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. śrwniem. *(lēn-)man* «lennik», *man* «człowiek, mężczyzna», do j. pol. wyraz dostał się za pośrednictwem czeskim (stczes. *man*); w XVI w. notowany jest też w postaci *leman*. Δ *rozwój*: w związku ze zmianami stosunków społecznych wyraz, jak i formacje motywowane (*maństwo* «posiadanie ziemi na prawie lennym», *manostwo* «zależność, powinność lenna», *podmanić* «zhołdować», przym. *mański*) w dobie śrpol. wychodzą z użycia; człon *-man* zachował się w przejętych z j. niem. nazwach: *hetman*, *Herman*.

WD

marnie (1) [Tęcz] Δ *zn.* «nędznie, lichy, bezcelowo»: Boże się go pożałuj, człowieka dobrego,/ Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **marъnъ* «urojony, błahy» ← czas. **mariti* «powodować, że coś się ukazuje we śnie, majaczy»; przym. ogśłow. – czes. *marný* «nadaremny, bezskuteczny, bezcelowy, zbyteczny, nieistotny», ukr. *márnyj* «bezużyteczny, bezskuteczny, błahy, daremny, próżny», słow. *máren* «próżny, błahy». Δ *rozwój*: w stpol. częste w tłum. biblijnych jako odpowiednik łac. *vane*, obok *marność* jako tłumaczenie łac. *vanitas*. BT

matka (6) [B, Słota, ŻMB] Δ *zn.* «mama, mamusia»: Twego syna gospodzina,

matko zwolena, Maryja! [B, 163, 2].
 Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *matki* D. lp., *matce* C. lp., *matkę* B. lp., *matką* N. lp.
 Δ *etym.* psł. **matrka* ← **mat(i)* (*mat-er-e*) + *-*rka*; ogśłow. – czes. *matka*, głuż. *matka* «królowa pszczół», błr. *maćci*, sch. *majka*, scs. *mati* (*matere*).
 Δ *rozwój:* od XV w. *matka* zaczyna zatracać swój pierw. hipokorystyczny odcień zn., neutralizuje się zn. i staje się nazwą podst., wypierając w tej funkcji stpol. formę *mać*.

Δ *por.* **mać, maciora, matuchna.**

JG

matuchna (1) [List] Δ *zn. piesszcz.* «matka»: A proszę twej miłości, abyś się mej matuchnie pokłoniła [List, 115, 14].
 Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* derywat stpol. *mat-* (← psł. **mat(i)* (*matere*)) + *-uchna* (← psł. *-*uchna* ← *-*uchv-* + *-*rna*). Δ *rozwój:* od powstania formacja nacechowana hipokorystycznie; dziś mająca także odcień archaiczno-kolokwialny (dialektalny).

Δ *por.* **mać, maciora, matka.**

JG

mądrość (1) [Kgn] Δ *zn.* «wiedza nabyta przez naukę lub doświadczenie i umiejętność jej wykorzystania»: Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć on swą głowę kryje i szon<u>je, a o ciałoć on nicznie dba [Kgn VI, 40, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mond^hro-*; psł. **mōdrostb* (← psł. **mōdrb* «mądry» + *-*ostb*); ogśłow. – czes. *moudrost*, ros. *mudrost'*, sch. *mudrost*, scs. *mōdrostb*. Δ *rozwój:* stpol. *mādrość* → śrpol. *mōdrość*.

Δ *por.* **mądry, mędrzec.**

JG

mądry (3) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «mający dużą wiedzę, inteligentny»: Ta słowa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1].
 Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy*

tekstowe: *mądry* M. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **mond^hro-* «żywy, żwawy»; psł. **mōdrb(jb)*; ogśłow. – głuż. *mudry*, czes. *moudrý*, ślc. *múdry*, ros. *múdryj*, ukr. *mudrij*, błr. *múdry*, sch. *mūdar*, bułg. *māđār*, scs. *mōdrb* (por. lit. *mandras*, *mandrūs* «mądry, zręczny», łot. *muōdrs* «mądry, zręczny», stwniem. *muntar* «gorliwy, żwawy, rzeński», niem. *munter* «żwawy, rzeński». Δ *rozwój:* psł. **mōdrbjb* → stpol. **mądry* → stpol., śrpol. *mōdry*; formy odm. prostej przym. funkcjonowały jeszcze w XVI w.: *Polak mądr po szkodziu* (J. Kochanowski, Pieśń V, księgi wtóre).

Δ *por.* **mądrość, mędrzec.**

IS

mąż (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «człowiek (męzczyzna) zacny, szlachetny, prawy, dostojny»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemilościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **mang-jo-s* → psł. **mōžb*; ogśłow. – czes. *muž*, ros. *muž*, sch. *mūž*, scs. *mōžb*. Δ *rozwój:* do XVI/XVII w. wyraz ten miał zn. godnościowe «męzczyzna szlachetny»; od poł. XVII w. upowszechniło się zn. drugie «małżonek» dziś podst., neutralne stylistycznie; prymarne zn. godnościowe występuje w tekstach podniosłych, por. *mąż stanu*, *mąż zaufania*, *mąż opatrnościowy*.

Δ *por.* **mężnie, mnogi.**

JG

mdły (1) [Kśw] Δ *zn.* «słaby, bezsilny, nędzny»: W czym bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 43].
 Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **mud^h-*; psł. **mōdlb(jb)*; ogśłow. – głuż. *modły*, czes. *mdlý*, ślc. *mdlý*, ukr. *mlósnij* «nudny, mdły», błr. *mlósnny* «mdławy», słowen. *medel* «słaby, mdły», sch. *młitav* «gnuśny, apatyczny» (por. lit. *maūsti*, *maudžiū* «drzeć, ćmić,

tęsknić»). Δ *rozwój*: psł. **mьdlъjь* → stpol., śrpol. *mdły*; w j. stpol. funkcjonowała również forma odm. prostej przym. *medł* (← **mьdlъ*), która zanikła w dobie śrpol.; pierwotne zn. «slaby, bezsilny», por. *mdła białogłowa*, ewoluowało, dając kilka nowych odcieni znaczeniowych: «niewyraźny, nikły», np. *mdłe kolory*, «bez smaku», np. *mdłe jedzenie*, przen. «ckliwy», np. *mdła opowieść*.

IS

męczyć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «tortuować, zadawać męki»: Widzieć niewiernego Żydowina,/ Iż on bije, męczy mego miłego Syna [ŻMB, 180, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*'e*, -*'isz*; ndk. Δ *etym.* pie. **monk-*; psł. **monk-iti* → **mōčiti*; ogśłow. – czes. *mučit*, ukr. *mučity*, sch. *müčiti*, scs. *mōčiti*. Δ *rozwój*: psł. **mōčiti* → stpol. **māčici* → stpol., śrpol. *męczyć*; znaczenie pierwotne «uciskać, ugniatać», później w stpol. rozszerzenie znaczenia i metaforyzacja «tortuować, katować, bić – zadawać cierpienia fizyczne, a wtórnie moralne»; to zn. stało się podstawą parafrazy «powodować zmęczenie, trudzić, nużyć, dokuczać».

Δ *por.* **męka**.

AP

mędrzec (1) [RP] Δ *zn.* «człowiek mądry, uczony, myśliciel, filozof»: Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **mond^hro-*; psł. **mōdrъcъ* ← psł. **mōdrъ* «mądry» + *-*ьcъ* (← przed III palat. *-*ьkъ*); ogśłow. – czes. *mudrc*, ros. *mudréc*, sch. *mudrac*, scs. *mōdrъcъ*. Δ *rozwój*: psł. **mōdrъcъ* → stpol. *māđrec'* → śrpol. *męđrec*.

Δ *por.* **mądry, mądrość**.

JG

męka (4) [Kgn, ŻB, ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «cierpienie fizyczne (np. choroba)

lub moralne»: Iżbychom na tem to świecie niektorą mękę prze miłego Krysta cirpieli na naszym ciełe [Kgn VI, 40, 16]. 2. «ból fizyczny zadawany celowo jako akt represji, środek wymuszenia zeznań, tortury»: Nad swym, nad miłym Synem krasnym,/ Iż on cirpi męki nie będąc w żadnej winie [ŻMB, 180, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *męki* D. lp., M. lm. Δ *etym.* pie. **monk-*; psł. **mōka* → stpol. *māka* → śrpol. *męka*; ogśłow. – czes. *muka*, ros. *mūka*, sch. *mūka*, scs. *mōka*. Δ *rozwój*: zn. pierw. związane z pie. rdzeniem **monk-* to «ucisk, gnieciecie, rozdrabnianie», stąd zn. wtórne «tortury, utrapienie, udręczenie», poświadczane w XV w.

Δ *por.* **męczyć**.

JG

mężnie (1) [ŻB] Δ *zn.* «odważnie, bohatersko»: Święty Błaże(j) mężnie żądał cirzpienia prze J(e)zu Krysta [ŻB II, 32, 33]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. **mōžъnъ* ← rzecz. **mōžъ*; obok tego częsty przym. **mōžъskъ* «męski, odważny»; a także **mōžъstvъnъ* «męski, mężny»; formy przysłów. w innych j. słow. brak. Δ *rozwój*: w stpol. tłum. psalterzy odpowiada łac. *viriliter*.

Δ *por.* **mąż**.

BT

miasto (11) [Kśw, KŚ, ŻB, BZ] Δ *zn.*

1. «miejsce»: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno, a ukaż się suchość [BZ, 71, 12]. 2. «miasto, urbs»: W tem to mieście Korrozaim [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *miasto* M. lp., *miasta* D. lp., *miestce* B. lp. Δ *etym.* pie. **mojt-to* → psł. **město*; ogśłow. – czes. *město*, ukr. *místo*, bułg. *mjasto* «miejsce», scs. *měs-to* «miejsce». Δ *rozwój*: psł. **město* →

stpol. *masto*; pierw. zn. stpol. «miejsce, obszar, przestrzeń życiowa» nawiązywało do prymarnego zn. psł., por. scs.; w tekstach stpol. od XIV w. notowane są oba zn., ale z czasem krystalizuje się jako dominanta zn. «urbs», pod wpływem niem. *Ort* oznaczającego «miejsce» i «miejscowość» lub *Stätte* «miejsce» i *Stadt* «miasto», które ugruntowuje się w śrpol.; pierw. zn. «miejsce» zachowało się w derywatach, np. *umieścić*, *zamieścić*, *przemieścić*.

Δ *por. do tych miast, mieszczanin.*

JG

mieć, jmieć, imieć (63) [Kśw, Pfl, RSP, RSK, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra] Δ *zn. I* «w funkcji semantycznie samodzielnej»: 1. «posiadać»: A miał bardzo wielki dwor./ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 13]. Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemie> nie jmiała [Kśw IV, 13, 28]. 2. «trzymać»: Miecie oczy zawracając./ Groźną kosę w rękę mając [RP, 196, 38]. 3. «doznawać, odczuwać coś», tu we fraz. *mieć nizacz* (*za nic*) «lekceważyć»: Wy, co jej nizacz nie macie./ Przy skonaniu ją poznacie [RP, 195, 9]. Δ *zn. II* «w funkcjach semantycznie niesamodzielnych (z bezok.), zbliżonych do funkcji czas. modalnych i posiłkowych»: 1. «musieć; być zobowiązany»: Nasz Kryst miły jest on swe święte apostoły temu to nauczał był, kakoćby oni (...) między krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. 2. «móc»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. 3. «używane dla wyrażenia przyszłości w czasie przeszłym»: Ale kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżeć Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewczicą zostać (...) ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 99]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- →

pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *mam* cz. ter. lp. 1. os., *masz* 2. os., *ma* 3. os., *macie* lm. 2. os. *mają* || *imają* 3. os.; *miał* || *imiał* cz. przesz. lp. 3. os. r. m., *miała* || *imiała* r. ż., *mieli* lm. 3. os.; *będziesz mieć* cz. przysz. lp. 2. os., *będzie mieć* 3. os.; *jest była miała* cz. zaprzesz. lp. 3. os. r. ż.; *mian* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **em-* «wziąć, brać»; psł. **jměti*, **jmamь* «mieć, posiadać»; ogsłow. – czes. *mít*, *mám*, słc. *mat'*, *mám*, głuź. *měć*, *mam*, ros. *imět'*, *iměju*, ukr. *mayı*, *māju*, sch. *imati*, *imām*, słoweń. *iměti*, *imām*, scs. *iměti*, *imějo* || *imamь*. Δ *rozwój*: w Kśw wyłącznie (j)imieć, częste w XV w.; jednakże już od XIV w. występuje *mieć*, które – stopniowo – do XVI w. uzyskuje pozycję prymarną i staje się dominantą; stpol. *mieć* powstało w wyniku zaniku nagłosowego *i-* oraz fałszywej dekompozycji w formach z negacją: *nie imam* (z akcentem na *i*) → *niimam* → *ni mam*.

Δ *por. jąć, miewać, nie mam.*

WD

mieć się (2) [ŻB] Δ *zn.* «znajdować się w określonym stanie», tu we fraz. *miej się dobrze*: Miej się dobrze, Błażeju, przyjacielu naszych bogow [ŻB II, 32, 22]. Δ *rozwój*: pozdrowienie *miej się dobrze* (Błażeju) jest tłum. łac. *gaude* (Blasi); współcześnie jest używane w postaci konwencjonalnego pytania: *jak się masz?*, w gw. młodzieżowej skrócone do *się masz*, *się ma* (bez intonacji właściwej pytaniom).

Δ *zob. mieć.*

WD

miednica (1) [RP] Δ *zn.* «naczynie w kolorze przypominającym miedź, lśniące, błyszczące»: Chuda, biała, żółte lice./ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **mědnica*

← psł. **mědb* «miedź» + *-*bn-* (sufiks przymiotnikowy) + *-*ica* (← przed III palat. psł. *-*ika*); por. stczes. *měděnicě* «naczynie miedziane», głuż. *mje-dzeńica* «naczynie miedziane», ukr. *midnýca* «misa do mycia, zwykle metalowa», strus. *mědbnica* «misa miedziana». Δ *rozwój*: zn. wyrazu uległo rozszerzeniu; w j. stpol. *miednica* to «naczynie z miedzi», później «naczynie w kolorze zbliżonym do miedzi, przypominającym miedź», wreszcie w okresie npol. «naczynie w kształcie dużej misy z metalu lub tworzywa sztucznego, służące do mycia się lub zmywania».

JG

miedzy (8) [RsP, Kgn, List] Δ *zn.* «między»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się miedzy nama [List, 114, 4]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B. Δ *etym.* pie. **med^h*-; psł. **medji* – Msc. lp. r. ż. rzecz. **medja* → pol. *miedza* «granica»; ogśłow. w funkcji wtórnego przyimka – czes. *mezi*, śl. *medzi*, ros. *među*, sch. *izmedju*, *medju*, bułg. *među*, scs. *među*. Δ *rozwój*: w j. stpol. tylko forma *miedzy*; wtórna nazalizacja (dla odróżnienia od rzecz. i pod wpływem *m*) sporadycznie od XVI w., wyłączna od XVIII w.

AK

miedźwno (1) [Słota] Δ *zn.* «słodko, dobrze»: A grabi się w misę przod./ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 25]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przyim. **medvъnъ* «miodowy» utworzonego od rzecz. **medъ*; w innych j. słow. brak. Δ *rozwój*: występuje tylko w stpol., zachowana forma w n. miejscowych *Miedźwna*, *Miedźwno*, obecnie *Miedźna*, *Miedźno*.

Δ *por.* **miod**.

BT

mieszczanin (1) [Tęcz] Δ *zn.* «obywatel, mieszkaniec miasta»: A jacy to żli

ludzie mieszczenie krakowianie [Tęcz, 193, 1]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **městbjanъ* ← psł. **měst(o)* + *-*bjb* + *-*anъ*; ogśłow. – głuż. *mešćcan*, czes. *měšt'an*, błr. *meščanin*, bułg. *meščanin*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obok wyrazu *mieszczanin* (← stpol. *mieszczan* + suf. -*in*) forma oboczna *mieścic* «mieszkaniec miasta, grodu» (← psł. **městicъ*); ewolucja zn. obu form była podporządkowana ewolucji wyrazu *miasto*; dopóki dominowało zn. «miejsce», dopóty *mieścic*, *mieszczanin* miały zn. «ten, który przebywa w danym miejscu; miejscowy»; zmiana zn. wyrazu *miasto* na «gród, miasto» spowodowała ukształtowanie się zn. «obywatel miejski».

Δ *por.* **miasto**.

JG

mieszkać, mięszkać (4) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «zwlekać, ociągać się»: Święta Katerzyna nie mieszkaci jeść stała, we złem nie leżała [Kśw II, 11, 31]. Zawierne nicz by nam nie mieszkać, aleb(y) (...) zbawiciela i jego przyszcia pożędać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne; jeżeli rdzeń pie. **mīg-* || *meg-*, to wyraz może mieć związek z psł. **mьžbkatī* ← **mьgъ* «zmierzchać, mglić» lub z psł. **měsati*; znaczeniem pierwotnym może być także «bawić się, guzdrać, zwlekać», a podstawą *mieszka*, dem. od *miedźwiedz*; wyraz występuje w niektórych językach słow. – czes. *měškat*, śl. *meškat'*, ros. *měškat'*, ukr. *meškaty*. Δ *rozwój*: relikto-
towa już w stpol. forma im. cz. ter. czynnego M. lp. r. ż. uległa skróceniu *mieszkajęci* → *mieszkaci*, zwrot *nie mieszkaci jeść stała* «nie zwlekając, nie ociągając się»; w stpol. czasownik notowany w następujących znaczeniach: 1. «przebywać gdzieś, żyć»;

2. «trwać w czymś, robić coś ciągle»; 3. «zwlekać, ociągać się»; 4. «wstrzymywać, odwlekać, opóźniać»; 5. «postępować według jakichś zasad»; zn. 3., 4. nawiązywałoby do zn. pierwotnego, dostrzegalnego w dzisiejszym *nie omieszkąć* «nie zaniedbać sposobności zrobienia czego».

AP

miewać (1) [Park] Δ zn. «odznaczać się jakąś właściwością, być jakimś»: Ale gdzie *c* swój głos miewa,/ Zwykłem pismem *cało* tak da [Park, 108, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz. Δ *etym.* pie. **mē-uō-*; psł. **j̥mēvati* (iter. wobec **j̥mēti*); wyraz występuje także w innych językach słowiańskich – głuż. *měvać*, czes. *mívat*, śl. *mávat*. Δ *rozwój*: psł. **j̥mēvati* → stpol. **imēvaći* → stpol. **mēvaći* → stpol., śrpol. *měvać*. Δ *por.* **mieć**.

AP

mięso (1) [Słota] Δ zn. «jadalne części zabitych zwierząt (z wyjątkiem tłuszczu); potrawy przyrządzane z tych części»: Przetoć stoł wieliki świeboda:/ Staje na nim piwo i woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jinych potrzeb [Słota, 188, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **mems-*; psł. **męso*; ogśłow. – czes. *maso*, ros. *mjaso*, sch. *meso*, scs. *mjaso* || *męso*. Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w XIV w. w zn. podst. «części miękkie organizmu zwierzęcego i ludzkiego» i przen. «o miąższu owoców».

JG

mięszkać *zob.* **mieszkać**.

AP

milejszy (1) [List] Δ zn. «bardziej miły, bardziej kochany; najdroższy»: Nie była ani będzie nad cię jina miła, jedno ty sama, panno milejsza ma [List, 115, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż., stopień wyższy od przym. *miły*. Δ *etym.* psł. **milēbši* || **milbši* ← **milb* (utworzo-

ny za pomocą przyr. tworzących comparativus: **ē-jbši* || **-jbši* ← pie. **-is-* || **-ios* || **-ies*, przy czym *-ē-* w przyrostku **ējbši* jest na gruncie psł. wtórną innowacją, niemającą motywacji pie.); ogśłow. – czes. *milejší*, ukr. *milšyj*. Δ *rozwój*: psł. **milēbši* || **milbši* → stpol. **milejši* || **milši* → stpol. *milejšy* || *milšy* → stpol., śrpol. *milšy*; formy *milejszy*, *na(j)milejszy* do dziś spotykane w dial. lud. (np. śl.), w j. ogpol. tylko *milszy*, *najmilszy*. Δ *por.* **miluczki**, **miły**, **najmilejszy**.

IS

miluczki (1) [Kśw] Δ zn. «drogi, kochany; tu dodatkowo nacechowane eks-presywnie (hipokorystyczno-deminutywnie)»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka m<oja>, i pojdzi [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od przym. *miły* (← psł. **milōjb*), utworzony za pomocą przyr. -uczki (← psł. **-učbkbj*) (bardzo prawdopodobny wpływ j. czes.); zach.słow. – głuż. *miluš*, czes. *miloučký*, śl. *milučký*. Δ *rozwój*: w j. stpol. współistniały liczne formacje tego typu (por. *miluchny*, *milutki*, *miluteniki*, *milusi*, *milusieniki*); w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia. Δ *por.* **miły**, **milejszy**, **namilejszy**.

IS

miło (1) [Słota] Δ zn. «przyjemnie, sympatycznie»: Kto nie wie, przecz by to było,/ Ja mu powiem, ać mu miło [Słota, 190, 92]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **milb* «przyjemny, życzliwy, drogi, kochany»; jako przym. ogśłow. – czes. *miły*, ros. *milj*, scs. *milb*. Δ *rozwój*: w okresie npol. pojawia się również forma *mile*, genetycznie Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. **milb*.

Δ *por.* **miły**.

BT

miłościwy (2) [Kśw] Δ zn. «pełen miłości, łaski, miłosierdzia»: A tym wszem

teć to Bog miłościwy mówi, rzeka: Wstań [Kśw II, 11, 13]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **milostivъ*(jъ) ← **milostъ*; ogsłow. – głuż. *miłosćivy*, czes. *milostivý*, słc. *milostivý*, ros. *miłostivýj*, ukr. *mylostyvij*, błr. *miłascivny*, sch. *milostiv*, scs. *milostivъ*. Δ *rozwój*: psł. **milostivъjъ* → stpol. *miłosćivy*; w dobie stpol. i śrpol. forma występująca w tytułaturze honoryfikatywnej: *miłościwy pan*, *król*; formy odm. prostej zachowały się w modlitwach, np. *Boże, bądź miłosćiw mnie grzesznemu*; dziś wyraz nacechowany podn.

Δ *por.* **niemiłościwy**.

IS

miłość (12) [Kśw, Słota, List, ŻB, ŻMB, Tęcz] Δ *zn.* 1. «gorące przywiązanie, silne upodobanie, gorąca sympatia (w sprawach religii i kultu)»: Wiło, mnimasz, by twej męki mogły odjąć miłość Bożą [ŻB II, 32, 28]. 2. «gorące przywiązanie, silne upodobanie, gorąca sympatia (w sprawach świeckich)»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się między nama [List, 114, 3]. 3. «miłosierdzie, zmiłowanie, współczucie, litość»: Umarli są, już w miłości Bożej rozpaczają [Kśw II, 11, 13]. 4. «tytuł grzecznościowy»: Słota, grzeszny sługa twój,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 113]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *miłość* M. lp., *miłości* D. lp. Δ *etym.* psł. **milostъ* ← psł. **miľъ* «miły» + **-ostъ*; ogsłow. – głuż. *miłość* «łaska, łaskawość, łagodność», ros. *miľost'* «łaska, litość», bułg. *miľost* «łaska, litość», scs. *miľostъ* «miłosierdzie». Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz notowany także w zn. «łaska, przychylność, życzliwość»; zn. pierw. to «miłosierdzie» i «łaska», o czym świadczą notacje w tekstach scs. i dzisiejszy układ zn. w j. słow.; zn. wtórne to «uczucie»,

«tytuł godnościowy»; w j. stpol. dominiuje zn. «uczucie», «łaska»; z kolei w śrpol. «uczucie» i «tytuł godnościowy». Δ *por.* **miły**, **miłościwy**.

JG

miłośnica (1) [RP] Δ *zn.* «ukochana kobieta, ulubienica, wybranka»: Gdy pożywiesz wielkiej męki;/ Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbędziesz swej miłośnicy [RP, 197, 72]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* derywat *miłośnica* ← *miľos(ć)* + *-n-* (← psł. **-bn-*) + *-ica* (← psł. **-ica*, przed III palat. psł. **-ika*); por. czes. *miľostnice* «kochanka, ulubienica», słc. *miľenka* «kochanka». Δ *rozwój*: dziś występuje jeszcze w dial. śl., młp. i na Kaszubach; wyraz ten przeszedł degradację zn.; w stpol. miał także zn. «kobieta kochająca, miłośniczka, wielbicielka», skąd już w XV w. zn. «kochanka, faworyta», a następnie «prostytutka»; z kolei pierw. dem. *miłośniczka* (XVI w.) przeszło meliorację zn. od «kochanka, faworytka» w kierunku «amatorka, zwolenniczka».

Δ *por.* **miłość**.

JG

miłować (3) [Słota, List, LA] Δ *zn.* «kochać, lubić»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo krasną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **miľovati*; występuje w czes. *miľovat*, słc. *miľovat'*. Δ *rozwój*: psł. **miľovati* → stpol. *miľovać* → stpol., śrpol. *miłować*; liczne derywaty: *rozmiłować*, *pomiłować*, *umiłować*, *namiłować*, *odmiłować*, *zmiłować*; dziś wyraz nacechowany podniosłością *miłujcie nieprzyjaciół wasze lub przest.*

Δ *por.* **miły**.

AP

miły (24) [Kśw, Kgn, Słota, List, ŻB, ŻMB] Δ *zn.* 1. «godny miłości, szacunku, drogi»: Widźcie, bracia miła, zba-

wienie [Kśw IV, 12, 9]. **2.** «kochany, drogi»: Nie była ani będzie nad cię jina miła [List, 115, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *miły* M. lp. r. m.; *miłe* M. lm. r. n. Δ *etym.* pie. **mi-* || **mej-* || **moj-* (możliwa tu kontaminacja z pie. **b^hil-*, por. grec. *filos*); psł. **miľ(jb)*; ogśłow. – głuź. *miły*, czes. *milý*, ślc. *milý*, ros. *miľy*, ukr. *myľy*, błr. *miły*, słoweń. *mil*, bułg. *mil*, scs. *miľb* «budzący litość» (por. lit. *mielas*, *mylas*, łot. *mīļš*, grec. *meĩlos* «miły dar», stprus. *mijls* «miły, kochany»). Δ *rozwój:* psł. **miľ(jb)* → stpol., śrpol. *miły*; już w j. stpol. także w zn. «przyjemny, pociągający»; przym. *miły* był podstawą licznych imion stpol., por. *Miłodziad*, *Miłowit*, *Bogumił* (dwuczłonowe), *Milej* (skrótowe).

Δ *por.* **milejszy**, **miluczki**, **miło**, **miłość**, **miłościwy**, **miłośnica**, **miłować**, **niemiłościwy**, **namilejszy**.

IS

miod (1) [Słota] Δ *zn.* «produkt wytwarzany przez pszczoły, trzmiele itp. ze słodkiej substancji zbieranej z kwiatów»: A grabi się w misę przod./ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*ŭ-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* *pie. *med^h-u-*; psł. **medb*; ogśłow. – czes. *med*, ukr. *mid*, *med*, bułg. *méd*, scs. *medb*. Δ *rozwój:* psł. **medb* → stpol. **m'odb* → stpol. *mōd* → śrpol. *mód*; wyraz poświadczony w XIV w. w zn. podst. «produkt wytwarzany przez pszczoły, osy», «napój z miodu»; fraz., np. *mieć miód w ustach* «mówić pochlebstwa», *ziemia mlekiem i miodem płynąca* «ziemia bardzo bogata», *lgnąć jak mucha do miodu* «zmierzać do celu, na nic nie zważając».

Δ *por.* **miedźwno**.

JG

miotąć (1) [RP] Δ *zn.* «rzucać, ciskać», tu we fraz. *miece oczy* = *miota oczy*

«rzuca spojrzienia dookoła»: Poziewając, skrzyta zęby;/ Miece oczy zawracając;/ Groźną kosę w ręku mając [RP, 196, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. I -*ę*, -*esz* (*mieceć*) → śrpol. kon. IV -*am*, -*asz* (*miotam*); ndk. Δ *etym.* pie. **met-*; psł. **metati* (iter. wobec **mesti* ← **metti*); ogśłow. – czes. *metat*, ukr. *metáti*, sch. *mètati*, scs. *metati*. Δ *rozwój:* psł. **metati* → stpol. **mōtaci* → stpol., śrpol. *mōtać*; liczne formacje z rdzeniem *miot-* || *miat-*: *przymiot*, *podmiot*, *wymiot(y)*, *zamiatać*, *wymiatać*.

Δ *por.* **miotła**.

AP

miotła (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «wiązka gałązek służąca do wymierzania chłosty»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssad zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *miotłami* N. lm. Δ *etym.* pie. **met-* (por. pol. *miotać*); psł. **metla* (← psł. **metŭla*); ogśłow. – czes. *metla*, ros. *metlá*, sch. *mètla*, bułg. *metlá*. Δ *rozwój:* w j. stpol. obok formy M. lp. *miotła* z przegłosem *e* → *o*, utrzymywała się regionalnie (Młp., Maz.) postać *mietła*, dziś dial.; Msc. lp. (w) *mietle* zachowuje prawidłową postać bez przegłosu *e* → *o* przed hist. miękką grupą -*tl'*, późniejsza postać *miotle* to wynik wyrównania analogicznego do pozostałych form paradygmatu; wyraźny związek zn. z *miotać*, *mieść* (→ *zamieść*, *wymieść*, *zamiatać*, *wymiatać*); zn. wyrazu uległo rozszerzeniu od konkretnego przedmiotu służącego do wymierzania chłosty do ogólnej nazwy narzędzia do zamywania. Δ *por.* **miotać**.

JG

misa (3) [Słota] Δ *zn.* **1.** «duża miska»: A pełną misę nadrobi/ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 30]. **2.** «zawartość

misy, jedzenie»: Ano wždy widzą, gdzie csny siedzi,/ Každy ji sługa nawiedzi,/ Wszystko jego dobre sprawa,/ Lepsze misy przedni stawia [Słota, 189, 38]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* pżn.psl. zap. łac. *mēsa* (← łac. *mēnsa* «stół, naczynia stołowe»); ogśłow. – czes. *mísa*, ros. *міса*, bułg. *миса*, scs. *misa*. Δ *rozwój*: w stpol. *misa* jest określeniem podst. dla dużego naczynia kuchennego i stołowego; forma *miska* to pierw. dem. od *misa*, które w j. stpol. już występuje w zn. neutralnym, tożsamym ze zn. *misy*, ale jeszcze rzadko poświadczonym przez teksty stpol.; w tym okresie zn. podst. formy *miska*, mającym najszerszy zakres użycia, jest «część zbroi rycerskiej okrywająca ramię».

JG

mistrz (3) [RP] Δ *zn.* «człowiek wykształcony, uczony, nauczyciel, człowiek z tytułem naukowym magistra»: Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *mistrzu* W. lp. Δ *etym.* stpol. zap. czes. *mistr* || *mistr* ← srwniem. *meister* ← łac. *magister* «przełożony, nauczyciel, doradca»; por. głuż. *mišter*, ślc. *majster*, błr. *májstar*, sch. *majstor*; pośrednictwo czes. widoczne w pol. i głuż., w pozostałych j. formy zapożyczone bezpośrednio z niem. Δ *rozwój*: zap. to – wraz z oboczną formą *majster* – ugruntowały niezależne od wpływów czes. późniejsze zap. z niem., np. *Kapellmeister* (pol. *kapelmistrz*, *kapelmajster*), *Konzermeister* (pol. *koncertmistrz*, *koncertmajster*), *Wachmeister* (pol. *wachmistrz*, *wachmajster*).

JG

młody (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «niestary»: Pożałuj mię, stary, młody,/ Boć mi przyszły krwawe gody [ŻMB, 180, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.*

pie. **mold-* || **mold^h-* || **meld-* || **meld^h-* || **mldū-* «słaby, miękki» → «dziecko»; psł. **moldъ(jъ)* → **mlo-dъ(jъ)* || **molodъ(jъ)* || **mladъ(jъ)*; ogśłow. – głuż. *młody*, czes. *mladý*, ślc. *mladý*, ros. *молодой*, *molód*, ukr. *molodyj*, błr. *maladý*, słoweń. *mlád*, sch. *mlâd*, bułg. *mlad*, scs. *mladъ* (por. łac. *mollis* «miękki», grec. *mēldomai* «rozpuszczać się, topnieć», stprus. *mal dai* «dzieci», *maldian* «żrebieć», stang. *mel tan* «topnieć», ang. *melt* «topnieć»). Δ *rozwój*: zach.słow. **mlo-dъjъ* → stpol., śrpol. *młody*.

Δ *por.* **odmłodzić**.

IS

mniejszy (1) [BZ] Δ *zn.* «bardzo mały»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 25]. Δ *gram.* przym., supletywna forma st. wyższego od przym. *mały*. Δ *etym.* psł. **mъnъjъši* (formacja utworzona za pomocą przyr. *-ši*); ogśłow. – głuż. *mjenši*, czes. *menši*, ślc. *menši*, ros. *mén'sij*, ukr. *ménšyj*, błr. *ménšy*, słoweń. *mânjši*, scs. *mъnъši*. Δ *rozwój*: psł. **mъnъjъši* → stpol. **mniejși* → stpol., śrpol. *mniejśy*.

Δ *por.* **mały**, **namniejszy**.

IS

mnimać (3) [ŻB, Tęcz, Satyra] Δ *zn.* «mieć myśl, sądzić, uważać, być zdania»: Święty Błażej jemu rzekł: wilo, mnimasz, by twe męki mogły odjąć miłość bożą, ja<ż> jest ućwierdzona w siercy me<m>? [ŻB II, 32, 28]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II *-'ę*, *-'esz* (*mnimaję*) || kon. IV *-am*, *-asz* → śrpol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *mnimalyście* cz. przesz. lm. 2. os. Δ *etym.* pie. **men-* «umysł, myśleć, pamiętać» → psł. **mъnъti*; ogśłow. – czes. *mněti*, ros. *mnit'*, sch. *mniti*, scs. *mъnъti* «sądzić, myśleć»; pie. **mē-* «mieć, posiadać» → psł. **jъmъti*. Δ *rozwój*:

psł. **mbnēti* → stpol. **mnieci* → stpol. *mnieć*; psł. **vbn* + **bmēti* → stpol. **vñimaći* → stpol. *vñimać*; stpol. *mnieć* & stpol. *vñimać* → stpol. *mñimać* → stpol., śrpol. *mñimać*; kontynuantem psł. **mbnēti* jest (zapo)mnieć.

Δ *por.* **mieć, pamiętać, upominać, wspominać, wypominać.**

AP

mnogi (7) [Słota] Δ *zn.* «liczny»: A mnogi jidzie za stoł./ Siędzie za nim jako koł [Słota, 188, 19]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *mnogiego* B. lp. r. m.; *mnogą* N. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **mng-* || **mang-* «obfity, liczny»; psł. **mbnogъ* (jъ); ogsłow. – głuż. *mnogi*, czes. *mnohý*, słc. *mnohý*, ros. *mnógi*, ukr. *mnóg(o)*, sch. *mnò-g(o)*, słoweń. *mnóg*, scs. *mbnogъ* «liczny, wielki» (por. stind. *maghá-* «dar, podarunek», stirl. *menicc* «obfity, częsty», goc. *manags* «niejeden, liczny», stwniem. *manag* «niejeden, liczny»). Δ *rozwój:* psł. **mbnogъjъ* → stpol. **mnogy* → stpol., śrpol. *mnoği*; współcześnie wyraz nacechowany stylistycznie (patos) i chronologicznie przest.). Δ *por.* **mąż, rozmnożyć.**

IS

I moc (6) [Kśw, RsK, Słota, RP] Δ *zn.* 1. «siła fizyczna i duchowa, właściwości zapewniające przeprowadzenie swej woli, potęga»: A wiem, praw<i>, pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10, 3]. 2. «zdolność wywierania wpływu, wywoływania skutków, działanie, wpływ»: Ktokoli csną matkę ma,/ S niej wszytkę cześć otrzyma,/ Prze nię mu nikt nie nagani;/ Tęć ma moc każda csna pani [Słota, 190, 96]. 3. «siła związana z urzędem, uprawnieniami, władza, zwierzchnictwo»: Poczęchą się modlić, iżby j<e> Bog zbawił ot <mo>cy krola pogańskiego [Kśw I, 10, 6]. 4. «siła sprzeczna z prawem, przemoc, gwałt»: Jako prawie wiemy i świadcymy, eż

Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mog-ti-s*; psł. **mogtъ* → **moktъ* → zach.słow. **mocъ*; ogsłow. – czes. *moc*, słc. *moc*, ros. *moč*, bułg. *mošč*, scs. *moštъ*. Δ *rozwój:* zach.słow. **mocъ* → stpol. *moc'* → stpol., śrpol. *moc*; genetycznie ten sam rdzeń, co w czas. *móc* (← psł. **mogti*), *mogę*.

Δ *por.* **niemoc, pomoc.**

JG

II moc (1) [Kgn] Δ *zn.* «tu: mieć warunki do działania wypływające z korzystnych okoliczności zewnętrznych»: A gdyżci więc Jozef z Maryją jesta ona była do tego to miasta Betlehem przyszła, a tedy więc oni nie moglić są mieć nijedne gospody tamo byli [Kgn II, 37, 91]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* pie. **mōg-* → pie. **mog-tej*; psł. **mogti* (→ **mokti*); ogsłow. – dłuż. *móc*, ros. *moč'*, słoweń. *mōči*, scs. *mošti*. Δ *rozwój:* psł. dial. **moci* → stpol. **moč'i* → stpol. *mōc* → śrpol. *móc*; w wyniku procesów fonetycznych temat czas. potrójnie zalternowany (*móc, mog-, moż-*).

Δ *por.* **mocny, II pomoc, pomagać, wszemogący.**

AP

mocniejszy (1) [Kśw] Δ *zn.* «silniejszy od mocnego»: A wiem, praw<i>, pwacie w moc Boga waszego, wadzacy <się s mocą krola moc>niejszego [Kśw I, 10, 3]. Δ *gram.* przym., st. wyższy od przym. *mocny*. Δ *etym.* psł. **moktъnějši* (← psł. **moktъnъ*) → zach.słow. **mocъnějši* «mocny», utworzony za pomocą przyr. -ejšy; ogsłow. – czes. *mocnejší*, dłuż. *mocnejšy*, ukr. *mocšyj*, *mocnišyj*, słoweń. *močši*. Δ *rozwój:* zach.słow. **mocъnějši* → stpol. **moč'nějši* → stpol., śrpol. *mocnější*.

Δ *por.* **mocny.**

IS

mocny (2) [Kśw] Δ *zn.* «silny, potężny»: Widziech, prawi, anjeła bożego mocnego z nieb<a zle>ciew [Kśw I, 10, 14]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe:* *mocne* M. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **mogti-*; psł. **moktъnъ(jb)* → zach.słow. **moctъnъ(jb)*; ogśłow. – głuż. *mócný*, czes. *mocný*, ślc. *mocný*, ros. dial. *móchnýj*, ros. liter. cerkiewizm *móščnyj* «silny; znaczny, mocarny», ukr. *micnij*, błr. *mócný*, bułg. *mogašč*, scs. *moštъnъ*. Δ *rozwój:* zach.słow. **moctъnъjъ* → stpol. **moc'ny* → stpol., śrpol. *mocny*.

Δ *por.* **II moc, mocniejszy.**

IS

modlić się, moglić się (3) [Kśw, ŻB, RP] Δ *zn.* «zwracać się do Boga z wyrazami prośby, czci lub uwielbienia»: I poczęchą się modlić [Kśw I, 10, 5]. Gdy się moglił Bogu wiele./ Ostał wszech ludzi w kościele [RP, 196, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*'e*, -*'isz*; ndk. Δ *formy tekstowe:* *sie modlq* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* pie. **modl^h-*; psł. **modliti* «prosić»; ogśłow. – czes. *modlit se*, ros. *molít'sja*, sch. *mòliti*, scs. *moliti sę*. Δ *rozwój:* zach.słow. **modliti (sę)* → stpol. **modlić (sę)* → stpol., śrpol. *modlić (sę)*; w językach pld.słow. i wsch.słow. grupa *-*dl-* → -*l-*; forma *moglić (się)* to wynik rozpodobnienia grupy -*dl-*; pierwotne znaczenie psł. «prosić» uległo zawężeniu.

Δ *por.* **modlitwa, modła.**

AP

modlitwa (3) [Kśw] Δ *zn.* «zwrócenie się człowieka do istoty nadprzyrodzonej ze słowami prośby, dziękczynienia lub czci»: Idziechą, pośpieszchą się do koś<cio>ła na modlitwę [Kśw, 10, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **modlitva* ← psł. **modliti* + **-tva*; ogśłow. – głuż. *modlitwa*, czes. *modlitba*, ros. *molítva*, sch.

molitva, scs. *molitva*. Δ *rozwój:* rozwój znaczeniowy wyrazu od *zn.* «prośba» do *zn.* węższego «prośba kierowana do Boga, istoty nadprzyrodzonej», także «tekst, słowa tej prośby».

Δ *por.* **modlić się, modła.**

JG

modła (1) [Kśw] Δ *zn.* «akt prośby i czci; składanie prośb, oddawanie czci i chwały bóstwu pogańskiemu»: <Te>-go jeście nie uczynili, ale potępiwszy Boga waszego, <pogańskim> bogom modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **modl^h-*; psł. **modla* «prośba, bóstwo» ← psł. **modl(iti)* + **-a*; ogśłow. – czes. *modla* «bożek, bałwan», ros. *mol'ba* «prośba, błaganie», bułg. *mol(ba)* «prośba», scs. *mol'ba* «błaganie, modlitwa». Δ *rozwój:* przyjęcie chrześcijaństwa początkowo zdegradowało znaczeniowo ten wyraz do «bożek», «część bałwochwacza, prośba do bożka», co rejestrują Kśw: *modlitwa* – do Boga, *modła* – do boga pogańskiego oraz j. głuż., czes., ślc.; w j. pol. negatywne *zn.* z czasem zaginęło na rzecz neutralnego «modlitwa»; dziś forma *modły* «modlitwa, błagania» nacechowana książk.

Δ *por.* **modlić się, modlitwa.**

JG

moglić się zob. modlić się.

AP

moj (20) [Kśw, RsP, Słota, List, ŻB, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: 1. «o przedmiotach, które są własnością podmiotu»: Ma kosa wiesz, trawę siecze [RP, 197, 79]. 2. «o częściach ciała podmiotu»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystkie kości [ŻMB, 180, 31]. 3. «o właściwościach i funkcjach przysądzonych podmiotowi»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie [Kśw IV, 12, 10]. 4. «o osobach związanych z podmio-

tem pokrewieństwem i powinowactwem»: Widząc niewiernego Żydowi-
na,/ Iż on bije, męczy mego miłego
Syna [ŻMB, 180, 13]. 5. «o osobach
związanych z podmiotem stosunkami
innymi niż powinowactwo i pokre-
wienieństwo»: Jako jest moj pan nie
winował Sułkowi trzynacicie grzywien
za Czepu<ry> [RsP, 44, 8]. Δ *formy tek-
stowe*: lp.: *moj* W., B. r. m., *moja* W.
r. ż., *ma* W. r. ż., *mej* C. r. ż., *moję* B.
r. ż., *me* M., B. r. n., *mem* Msc. r. n.
Δ *etym.* pie. **m-*; psł. **mojb* ← rdzeń
pie. **m-* + **-o-* tematyczne + suf.
dzierzawczy **jb*; ogśłow. – dłuż. *mój*,
ros. *moj*, bułg. *moj*, scs. *mojb*. Δ *rozwój*:
psł. **mojb*, **moja*, **moje* → stpol. *mōj*,
moja, *moje* → śrpol. *mój*, *moja*, *moje*;
w przyp. zależnych oprócz form peł-
nych (*mojego*, *mojej*) formy ściągnięte
(*mego*, *ma*, *mej*, *me*, *mem*) w wyniku
kontrakcji, która dokonała się na
znacznym obszarze Słowiańszczyzny;
B. lp. r. ż. (*moję*) ma końc. -*ę* (← psł.
**-q*) zastąpioną w II poł. XIX w. przez
-*ą* na wzór żeńskiego B. odm. przy-
miotnikowej; D. lp. r. m. występuje
w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do
rzecz. żyw. (*męczy mego miłego syna*);
Msc. lp. r. m. i n. (*mem*) ma końc. -*em*
do XV w.; od XV/XVI w. z przyczyn
fonetycznych zaczyna się mieszanie
końc. Msc. i N. -*im*, -*ym*; XX w. w wy-
niku reformy ortograficznej z 1936 r.
wprowadza jedną końc. -*im*, -*ym* w obu
przyp. i rodzajach.

Δ *por.* **nasz**.

JG

mojżeszow (1) [BZ] Δ *zn.* «dotyczący
Mojżesza; należący do Mojżesza, któ-
remu przypisywano autorstwo pięciu
pierwszych ksiąg Starego Testamen-
tu»: Poczynają się pirwe księgi Moj-
żeszowy, Genesis [BZ, 71, 1]. Δ *gram.*
przym., odm. prosta. Δ *etym.* derywat
od imienia *Mojżesz* (← hebr. *Moszeh*),

utworzony za pomocą przyr. -*ov* (←
psł. **-ovb*).

IS

mołwić zob. **mowić**.

AP

morski (3) [BZ] Δ *zn.* «mający związek
z morzem»: I pożegnał temu stworze-
niu, a rzkać: rościecie a rozmnożcie się,
a napełnicie sobą wody morskie [BZ, 71,
35]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy
tekstowe*: *morskim* C. lm. r. ż. Δ *etym.*
psł. **morbskǫ(jb)* ← **moře*; ogśłow. –
głuż. *mórski*, czes. *mořský*, ślc. *morský*,
ros. *morskój*, ukr. *mors'kyj*, błr. *marski*,
sch. *mòrskī*, bułg. *mórski*, scs. *morbskǫ*.
Δ *rozwój*: psł. **morbskǫjb* → stpol.
morsky → stpol., śrpol. *morski*.

Δ *por.* **morze**.

IS

morze (2) [Kśw, BZ] Δ *zn.* «wielki
zamknięty lub oddzielony od oceanu
łańcuchem wysp obszar wodny»: I na-
zwał Bog suchość ziemią, a zgroma-
dzenie wod nazwał morze [BZ, 71, 14].
Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol.
dekl. n. Δ *formy tekstowe*: (*na*) *morzy*
Msc. lp. Δ *etym.* pie. **mor-jo-m* || **mar-
jo-m*; psł. **morje*; ogśłow. – czes. *moře*,
ślc. *more*, ros. *móre*, bułg. *moré*, scs.
more. Δ *rozwój*: ciekawsze derywaty:
morka «wiatr od morza», arch. *pomor-
szczyzna* «wiatr od morza», «ślota».

Δ *por.* **morski**.

JG

motyka (1) [Ślota] Δ *zn.* «narzędzie
służące do spulchniania ziemi, sadze-
nia i kopania»: A pełną misę nadrobi./
Jako on, cso motyką robi [Ślota, 188, 31].
Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol.
dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mont^h* - || **meut^h* -
(por. pol. *motać*, *miotać*); psł. **motyka*
lub zap. pżn.psł. z łac. lud. **mattiūca*;
ogśłow. – czes. *motyka*, ukr. *motýka*,
bułg. *motika*, scs. *motyka*.

JG

mowa (2) [Ślota, RP] Δ *zn.* «to, co się
mówi, wypowiedź, sposób wypowiada-

nia się»: Nie chce dobrej mowy dbać,/ Ni je da drugiemu słuchać [Słota, 189, 68].
 Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *młva; ogśłow. – czes. *mluva*, ukr. *móva* «język», bułg. *mǎlvá* «pogłoska, wieść», scs. *młva*.
 Δ rozwój: psł. *młva → stpol. *molva* → stpol., śrpol. *mova*.

Δ por. **mować**.

JG

mować, mołwić (17) [Kśw, Pfl, RP, Ppuł] Δ zn. «rzec, powiadać»: I <mowi krol asyr>ski do króla Ezechyjasza [Kśw I, 10, 1]. Tegdy mołwić będzie k nim w gniewie swoim [Pfl II, 17, 5].
 Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ formy tekstowe: *mow* tr. rozk. lp. 2. os. Δ etym. pie. *mel- || *mol- || *ml-; psł. *młviti – prawdopodobnie wyraz dźwięk. «wydawać różne odgłosy: brzęczeć, mruczeć (o zwierzętach), krzyczeć, hałasować (o ludziach)»; ogśłow. – słc. *mluvit'*, ros. *mólvit'*, słoweń. dial. *mólviti* «mówić niewyraźnie, gderać, głośno dźwięczeć, gruchać (o gołębiach)», scs. *młviti* «huczeć, szumieć, powodować wzburzenie, burzyć się». Δ rozwój: psł. *młviti → stpol. *mōhvići → mōhvić || mōvić → śrpol. *móvić* → npol. *muvić*.

Δ por. **mowa, przemówić**.

AP

mścić (1) [Tęcz] Δ zn. «wymierzać karę, brać odwet, wywierać zemstę»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczynskiego,/ Żeć on mści gorąco ośsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ etym. psł. *mštiti (← rzecz. *mštb «wzajemna zapłata», dekl. -i- tematowa r. ż.; ogśłow. – czes. *msta*, *pomsta*, słc. *(po)msta*, ros. *mest'*, bułg. *măst*, scs. *mštb*); ogśłow. – czes. *mstít*, ros. *mstit'*, ukr. *mstýty*, scs. *mštiti*. Δ rozwój: psł. *mštiti → stpol.

*mšcići → stpol., śrpol. *mścić*; polski kontynuant deklinacyjny podstawy psł.: *(po)msta*, *(ze)msta*.

Δ por. **pomścić**.

AP

musieć (3) [Słota, RP] Δ zn. «mieć obowiązek coś zrobić, być zniewolonym do czegoś»: Każdy w jej szkole być musi [RP, 195, 14]. Δ gram. czas., pol. kon. III -'ę, -'isz. Δ formy tekstowe: *muszą* lm. 3. os. Δ etym. stpol. zap. z niem. *Muss*, *müssen*, *messen*; analogiczne zapożyczenie w głuź. *musyć*, dłuź. *musyś*, czes. *musit*, słc. *musiet'*, ros. *músit'*, ukr. *músyty*, błr. *músic'*. Δ rozwój: notowany od XIV w.; możliwe polskie pośrednictwo zapożyczenia w innych j. słow.

AP

my (30) [B, Kśw, Pfl, RsK, Kgn, Słota, List, KŚ, Ppuł] Δ zn. «zaim. rzeczowny osobowy»: A także my zdrzucmy z siebie starą skorę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ gram. M. lm. zaim. w M. lp. *ja* (← psł. *jazb). Δ etym. pie. *m-e-s; psł. *my; wyraz ogśłow. – czes. *my*, ros. *my*, bułg. *mi*, scs. *my*. Δ formy tekstowe: *nas* D., B. lm., *nam* C. lm., *nama* N. lpdw. Δ rozwój: psł. *my → stpol. *my*; cechą pol. są wtórne użycia form lm. w znaczeniu lp., tzw. pluralis maiestaticus, np.: *my*, *król*; N. lpdw. *nama* wyszedł z użycia w j. liter. w ciągu XVII w.; spotykany w gwarach przeważnie w znaczeniu lm.; w psł. funkcję B. lm. pełniła forma *ny (poświadczona tylko raz w Kgn), zastąpiona przez D. lm. *nasb.

Δ por. **ja**.

JG

mysz (1) [RP] Δ zn. «niewielki gryzoń o smukłym ciele barwy szarej lub brunatnej»: Rzucęć się jak kot na myszy,/ Aż tve sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 65]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. *mūs-i-s; psł. *myšb;

ogśłow. – głuź. *myš*, czes. *myš*, ros. *мышь*, bułg. *миш*, scs. *myšb*. Δ *rozwój*: psł. **myšb* → stpol. *myś* → śrpol. *myś*; nazwa praw. wywodzi się od określenia koloru szarego.

JG

myśl (1) [B] Δ *zn.* «wynik, skutek myślenia, pogląd, przekonanie»: Twego dzieła Krzyciela, bożycze,/ Usłysz głosy, napełń myśli człowiecze [B, 163, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **mūd-i-s*; psł. **myšb* (← **myd-tlb*); ogśłow. – czes. *mysl*, ros. *мышль*, bułg. *мисъл*, scs. *myslb*. Δ *rozwój*: psł. **myšb* → stpol., śrpol. *mysl'* → stpol. *myśl*; por. słow. imiona z członem -*mysl*: *Przemysł* = *prze-* «przez» + -*mysl* «myśl», *Siemomysl* = *siemo-* «osoba, rodzina» + -*mysl*, *Niezamysl* = *nie-* + *za-* + -*mysl*. Δ *por.* **myślić, myślenie, namysł, namysłem.**

JG

myślenie (1) [Słota] Δ *zn.* «czynność, funkcja, praca umysłu, rozmyślanie, rozważanie»: Z jutra wesoł nikt nie będzie,/ Aliz gdy za stołem siedzie,/ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **myslenoje* ← psł. **mysliti* + *-*enije*. Δ *rozwój*: psł. **myslenoje* → stpol. *mysl'enē* → stpol. *myśleniē* → śrpol. *myślenie* || *myśleni*. Δ *por.* **myśl, myślić.**

JG

myślić (4) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «rozważać coś, rozmyślać»: W zakonie jego będzie myślić we dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *myślili* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **mysliti* (← rzecz. **myslb*); ogśłow. – czes. *myslet*, *myslit*, ros. *мыслит'*, scs. *mysliti*. Δ *rozwój*: dawne *myślić* zachowane dziś w gwarach i w formach prefiksalnych czas.: *do-*

myślić się, namyslić się, wymyslić; zmiana -i- → -e- pod wpływem czas. typu *widzieć*.

Δ *por.* **myśl, myślenie.**

WD

N

na (93) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, KŚ, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «w relacjach przestrzennych sygnalizuje kontakt z górną lub widoczną powierzchnią przedmiotu; tworzy też określenia czasu, sposobu, celu, skutku, przyczyny, miary i in.»: Czso nam przez tego niemocnego, na łozku leżacego, znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Nie mam ani będę mieć jinego,/ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. A na drodze postawają [Satyra, 191, 7]. Pośpieszchą się do koś(cio)ła na modlitwę [Kśw I, 10, 5]. Którymi grzechy tworca swego na gniew powabił [Kśw IV, 12, 16]. Na wschod nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* przyim. rządzący Msc. lub B. Δ *etym.* pie. **nō* (← **anō* || **an*) «w górę, wzwyż»; psł. **na*; ogśłow. – we wszystkich j. dołądnie tak samo (por. awest. *ana* «przez», grec. *aná* «na, w górę, przez», goc. *ana* «na, wzwyż», lit. *nuō* «od, z», łot. *nūo* «od, z», niem. *an* «na, przy»).

AK

na jmie (2) [Rsk] Δ *zn.* «mianowicie, to jest, czyli»: Dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostało Świętochnie, żenie Andrzej, na jmie dom, siedlisko i ogrod [RsK, 48, 3]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający człony lub zd. synonimiczne, nawiązujące lub wyjaśniające treść wcześniejszą. Δ *etym.* genetycznie staropolskie wyr. przyim., składające się z przyimka *na* i B. lp.

rzecz. r. n. *jimię*. Δ *rozwój*: rzadko poświadczony w XVI w.

Δ *por. na, jimię*.

BT

na krotce (1) [Pfl] Δ *zn.* «niebawem, wkrótce»: Gdy rozżgą na krotce gniew jego, błogosławieni wszyscy, już mają w niem pwę [Pfl II, 18, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **kortkē* w połączeniu z przym. *na*; w psł. także przysłów. **korŕtko*, pierwotnie M., B. lp. odm. prostej **kortkē*; ogśłow. – czes. *krátky*, ros. *korótkij*, sch. *krátak*; wcześniejsza postać psł. przym. **kortē* zachowana w pol. *-kroć*. Δ *rozwój*: w stpol. obocznie występowały przysłów. *krotce*, *na krotce*, w śrpol. przybrały postać *krótce*, na *krótce* i obok połączenia *w krótce* → *wkrótce* występowały do XVIII w.

Δ *por. krotki*.

BT

nad, nade (13) [Kśw, Pfl, List, BZ, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «powyżej, ponad; w relacjach przestrzennych sygnalizuje usytuowanie powyżej jakiegoś przedmiotu, bez kontaktu z jego powierzchnią»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 11, 9]. Gospodzinie wszechmogący./ Nade wszystko stworzenie większy [RP, 195, 2]. Δ *gram.* przym. rządzący N., rzadko B. Δ *etym.* psł. **nadē*; ogśłow. – czes., ślc., głuź., dłuź., ukr., błr., słoweń., bułg., *nad*, ros. *nad*, *nádo*, serb., chorw., *nad*, *nada*.

AK

nade zob. nad.

AK

nadrobić (1) [Słota] Δ *zn.* «drobiąc (krusząc), narobić drobnych kawałków, podzielić na części»: A pełną misę nadrobi./ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 30]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ *etym.* od psł. **drobiti*; ogśłow. – głuź. *nadrjebić*, czes. *na-*

drobit, ukr. *nadrobyty*, sch. *nadròbiti*. Δ *rozwój*: psł. **nadrobiti* → stpol. **nadrobići* → stpol., śrpol. *nadrobić*; poświadczony od XV w.

Δ *por. robić*.

AP

nadzieja (1) [ŻMB] Δ *zn.* «oczekiwanie spełnienia się czegoś pożądanego; ufność, że coś się spełni → przen. ktoś, na kim można polegać, komu się bezgranicznie ufa; tu: o Jezusie»: Przemow k matce, bych się ucieszyła./ Bo już jidziesz ode mnie, moja nadzieja miła [ŻMB, 180, 19]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **nadēja*, formacja pochodna od psł. czas. **na-dě-ti*, **na-dėje-ti*; ogśłow. – czes. *nadeje*, głuź. *nadžija*, ros. *naděžda*, ukr. *nadžja*, bułg. *naděžda*, scs. *nadežda*. Δ *rozwój*: modyfikacja pierwotnego zn. dokonała się pod wpływem chrześcijaństwa, por. wiara, nadzieja i miłość – trzy cnoty chrześcijańskie; por. też fraz. *kobieta przy nadziei* «brzemienista, oczekująca urodzin dziecka», *pokładać w kim nadzieję* «obietcywać sobie coś po kimś».

Δ *por. dziać*.

KDK

nagabać (1) [Słota] Δ *zn.* «zaczeplać, nie dawać spokoju», tu we fraz. *nagabać z rzeczą* «narzucać się z rozmową, mówić natrętnie, nagabywać»: Kogo podle siebie ma./ Tego z rzeczą nagaba [Słota, 189, 67]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; dk. Δ *etym.* od psł. **gabati* «chwytać, zabierać, łapczywie brać». Δ *rozwój*: *nagabać* notowane jeszcze w XIX w.; dzisiejsze *nagabywać* «niepokoić».

Δ *por. gabać*.

AP

naganić (1) [Słota] Δ *zn.* «besztać, karcieć, potępiać»: Kto koli csną matkę ma/ S niej wszystkę cześć otrzyma./ Przenie mu nikt nie nagani./ Tęć ma moc

każda csna pani [Słota, 190, 95]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz. Δ *etym.* pie. *gōn-; pñn.słow. *ganiti.

Δ *por.* **ganić**.

AP

nagi (1) [RP] Δ *zn.* «goły, nieubrany»: Polikarpus (...) Uźrzał człowieka nagego,/ Przyrodzenia niewieściego [RP, 196, 25]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *nōguo- «nagi»; psł. *nagō(jb); ogśłow. – głuź. *nahi*, czes. *nahý*, słc. *nahy*, ros. *nagój*, ukr. *nahyj*, sch. *nâg*, słoweń. *nág*, scs. *nagъ* (por. lit. *nuogas*, łot. *nuôgs*, łac. *nūdus*, stind. *nagná-*, goc. *nagaths*, stgerm. *nackot*, niem. *nackt*, ang. *naked*, hol. *naakt*, szwedz., norw. *naken*). Δ *rozwój*: psł. *nagōjb → stpol. *nagy → stpol., śrpol. *naği*; w j. pol. doszło do rozszerzenia zakresu znaczeniowego wyrazu o zn. metaforyczne, por. *nagie drzewa* «pozabawione liści», *naga prawda* «szczerza prawda».

IS

nagle (2) [Kśw] Δ *zn.* «nieoczekiwanie, niezwłocznie»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śm<iernego> [Kśw I, 10, 6]. A jakokoli to grzeszny człowiek uczyni, tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 17]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. *nagōlē; ogśłow. – czes. *náhle*, głuź. *nahle*, dłuź. *na nagle*, sch. *nâglo*. Δ *rozwój*: w stpol., śrpol. występował również przysłów. z *nagla* utworzony jako wyr. przym. z D. odm. prostej przym. *naglb.

Δ *por.* **nagły**.

BT

nagły (3) [Pfl, Słota Ppuł] Δ *zn.* «zjawiający się niespodziewanie, nieoczekiwany przez nikogo: prędki, szybki, gwałtowny»: Schowaj grzechu śmiertnego/ I też skończenia nagłego [Słota, 190, 108]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *naglb(jb); ogśłow. – czes. *náhly*, słc.

nahly, ros. *náglyj*, ukr. *náhlij*, sch. *nâgao*, bułg. *nágál*, słoweń. *nagel* (por. lit. gw. *nōglas*). Δ *rozwój*: psł. *naglbj → stpol., śrpol. *nagły*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «nagła rzecz; niezgodny z prawem czyn przemocy; występki; zbrodnia».

Δ *por.* **nagle**.

IS

nagotować (1) [Kgn] Δ *zn.* «tu: wezwąć, zaprosić, przygotować (do niesienia pomocy)»: Wszegdymci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał nagotował, což ci jest jedne było to jimię Gebal dziano, a drugie Salomee [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* od psł. *gotovati, formacja pochodna od *gotovъ; ogśłow. – czes. *nahotovit*, ros. *nagótovit'*, błr. *nahotóvac'*, bułg. *nagótovjam*. Δ *rozwój*: psł. *nagotovati → stpol. *nagotovaći → stpol., śrpol. *nagotować*.

Δ *por.* **gotow**.

AP

najeść się (1) [Słota] Δ *zn.* «zjeść dużo, do syta»: A ma z pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -'em, -'esz; dk. Δ *etym.* od psł. *jěsti; ogśłow. – czes. *najíst se*, ukr. *naístysja*, serb. *najesti se*.

Δ *por.* **jeść**.

AP

nakarmić (1) [Kgn] Δ *zn.* «dać jeść (do syta)»: A tako więc tamo Jozef swemu osłowi i wołkowi jest ci on był jasły uczynił, což by je on był nakarmił [Kgn II, 37, 96]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* od psł. *křmiti (← psł. *křmъ «karma»), por. czes. *nakrmit*, ukr. *nakormýty*. Δ *rozwój*: psł. *nakřmiti → stpol. *nakarmíci → stpol., śrpol. *nakarmić*.

Δ *por.* **karmienie, pokarm**.

AP

naleziony zob. **naleźć**.

AP

naleźć (2) [Kśw, KŚ] Δ zn. «znaleźć, spotkać, odszukać, natrafić»: Należli ji, prawi, p(ieluszkami) ogarnienego, a w jasłkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Paknieli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -eśz; dk. Δ *etym.* od psł. *lēzti; ogśłow. – czes. *nalézt*, ukr. *nalizáty*, słowen. *nalésti*. Δ *rozwój*: psł. *nalēzti → stpol. *nalēzci → stpol. *nalēzć* → śrpol. *naleźć*; w wyniku zmian dokonanych w pisowni w XIX w. *leść* → *leźć*; psł. *lēzq → stpol. *lāzq* → śrpol. *lezę* (zanik formy z przegłosem przez analogię do *lezie*, *leźć*); formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **wleźć**.

AP

namawiać (1) [ŻB] Δ zn. «namawiać, przekonywać, nakłaniać»: Potem wwiezion przed sędzią, jenże jał j(i) namawiać onże grozą, onże dobrą rzeczą, aby sie odwrócił od kr(ze)ścijańskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ *gram.* czas., kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz (iter. wobec *namołwić*). Δ *etym.* od psł. *młviti; ogśłow. – czes. *namlouvati* «namawiać, swatać komu pannę», ukr. *namovljáty* «namawiać; oczernić», błr. *namovljac* «namawiać». Δ *rozwój*: psł. *namlvati → stpol. *namałvaći → stpol. *namawiać* || *namawać* → śrpol. *namawać*.

Δ *por.* **mowa**, **mówić**.

AP

namilejszy (3) [List, RP] Δ zn. «najbardziej miły; tu: najbardziej kochany»: Panno ma namilejsza [List, 114, 2]. Δ *gram.* przym., st. najwyższy przym. *miły*. Δ *formy tekstowe*: *najmilszy* M. lp. r. m. Δ *etym.* derywat od *milejszy* ←

psł. *milějši || *milbši; ogśłow. – por. czes. *nejmilejší*, ukr. *najmilšyj*. Δ *rozwój*: przedpol. **namilějši* || *namilbši* → stpol. **nańmlejši* || **nańmłši* → stpol. *nańmlejšy* || *nańmłsy* → śrpol. *najmłszy*. Δ *por.* **milejszy**, **miluczki**, **miły**.

IS

namniejszy (1) [KŚ] Δ zn. «najdrobniejszy»: Niektorzy z naszych ślachci-cow (...) odrzuciwszy wszystką sromiężliwość z namniejszą drużnością naśladować, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 5]. Δ *gram.* przym., st. najwyższy przym. *mały*. Δ *etym.* derywat od *mniej-szy* ← psł. *mьnьjši; ogśłow. – por. czes. *nejmenší*, ros. *najmén'sij*. Δ *rozwój*: przedpol. **namьnьjši* → stpol. **nańńejši* → stpol. *nańńejšy* || *nańńešy* → śrpol. *najmniejszy*; w j. stpol. również w zn. «niewiele znaczący, mało wybitny».

Δ *por.* **mały**, **mniejszy**.

IS

namysł (1) [Satyra] Δ zn. «namyślanie się, zastanowienie się; skutki tych czynności – decyzja, postanowienie, tu N. lp. w użyciu przysłów. 'podstępem'»: Rzekomoć mu pług orać nie chce;/ Namysłem potraci kliny [Satyra, 191, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* rzecz. odczas. (od *namyslić się*), występuje także w innych j. słow. – czes. *námysl*, głuż. *namysl* «urojenie», błr. *námysl* «zamyśl»; morfem rdzenny -mysł- || -mysł- kontynuuje psł. *mydłb ← pie. *mūdⁿ. Δ *rozwój*: forma N. lp. *namysłem* uległa w j. stpol. uprządkowaniu; w j. śrpol. w tej funkcji występowało wyrażenie przyimkowe z *namysłu* «naumyślnie», dziś już przest.

Δ *por.* **myśl**, **myślenie**, **myślić**.

KDK

namysłem (1) [Satyra] Δ zn. «podstępnie, umyślnie»: Rzekomoć mu pług

orać nie chce;/ Namysłem potraci kliny [Satyra, 191, 19]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* N. lp. rzecz. *namysł* ← *namyslić* (*się*); czes. *námysl*, biał. *namysel* «zamysł»; psł. **myslb* ← **mydslb* «myśl». Δ *rozwój*: tylko w tekstach stpol.

Δ *por.* **myśl**.

BT

napęlnić (2) [B, BZ] Δ *zn.* «wypełnić, uczynić pełnym, zagospodarować; spełnić»: Napęlni myśli człowiecze [B, 163, 5]. Rośćcie a rozmnożcie się, a napęlnicie sobą wody morskie [BZ, 71, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk. Δ *etym.* od psł. **pl'niti* (← przym. **pl'nō*) → stpol. *pełn-*; ogł. – czes. *naplnit*, ros. *napolnit'*, słow. *napolniti*. Δ *rozwój*: psł. **napl'niti* → stpol. **napęlnić* → stpol., śrpol. *napęlnić*.

Δ *por.* **pełny**.

AP

napirzwe (1) [Kgn] Δ *zn.* «najpierw, po pierwsze»: Iż ci napirzwe wąż tę to mądrość ma [Kgn VI, 40, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniałe wyr. przym. z lic. porz. w B. lp. r. n. odm. złoż. Δ *rozwój*: w stpol. więcej przykładów adverbizacji lic. porz., np. *czwarte* «po czwarte»; współcześnie w tej samej funkcji z innym przym.: *po pierwsze*.

Δ *por.* **na, pirzwy**.

AK

napisać (4) [Park] Δ *zn.* «wyrazić na piśmie»: Patrzy obiecada mego/ Tobie tu napisanego [Park, 108, 14]. *Biodry* tako napiszesz swee [Park, 108, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -*ę*, -*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *napisał* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* od psł. **pisati* ← pie. **pik-* «rysować, kreślić znaki; malować»; ogł. – głuż. *napisać*, ros. *napisat'*, słow. *napísati*. Δ *rozwój*: psł. **napisati* → stpol. *napisać* → stpol., śrpol. *napisać*; od XIV w. «nakreślić coś na

papierze»; formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny. Δ *por.* **pisać**.

AP

napisany zob. napisać.

AP

naprzód (2) [RsK, List] Δ *zn.* «najpierw, przede wszystkim»: Włodek poczał na Warcisława i rany mu dał naprzód, a to, co uczynił, to uczynił bronię się ot swego żywota [RsK, 48, 16]. Służba ma naprzód ustawiczna, doskonała, przestanna, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **naprědъ*; ogł. – czes. *napřed*, ros. *naperėd*, sch. *nāprijed*, *naprijėda*. Δ *rozwój*: w okresie śrpol. i npol. powstają nowe zn. «przed siebie, w przód, na czele, przed innymi»: *pobiec naprzód*, *naprzód marsz!*, fraz.: *posunąć*, *pchnąć coś naprzód*; «wcześnie, przed czasem, z góry»: *wypłacić pensję naprzód*, *martwić się o coś naprzód*, fraz.: *wybiegać myślą naprzód*.

Δ *por.* **na, przed, przod**.

BT

narodzenie (3) [Kśw, ŻMB] Δ *zn.* 1. «przyjście na świat, narodziny»: A przeto iże nie jimiał w swem narodzeni, gdzieby swą głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 26]. 2. «narodzone dziecko, tu: Jezus»: Widząc rozkrzawione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *narodzenie* M. lp. Δ *etym.* psł. **narodensje*, regularny derywat od czas. psł. **naroditi sę*, utworzony za pomocą formantu psł. **-ensje*; por. czes. *narození*; sł. *narodenie*, dłuż. *narożenie*. Δ *rozwój*: rzecz. odczas. zachowuje zn. czynnościowe, wtórnie ulega konkretyzacji – oznacza obiekt czynności – «narodzone dziecko», zn. to nie zachowało się w j. ogpol.; o konkretyzacji można

natomiast mówić w odniesieniu do nazwy święta – *Boże Narodzenie*.

Δ *por. narodzić się, poroderzenie.*

KDK

narodzić się (2) [Kgn, LA] Δ *zn.* «urodzić się, przyjść na świat»: A gdy się mu syn narodził [LA, 173, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **naroditi se*; ogśłow. – czes. *narodit se*, ros. *narodit'sja*, sch. *nariditi se*.

Δ *por. narodzenie, porodzić.*

AP

nasz (20) [Kśw, RsP, Kgn, ŻB, BZ, LA, KŚ] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: 1. «o częściach ciała podmiotu»: By on raczył tog(o dla w na)sza sirca zawitać [Kśw IV, 12, 4]. 2. «o właściwościach, stanach i funkcjach przysądżanych podmiotowi»: <Dani są nam> anieli święci na nauczenie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 12]. 3. «o osobach związanych z podmiotem pokrewieństwem i powinowactwem»: Jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 42]. 4. «o osobach związanych z podmiotem innymi stosunkami społecznymi czy międzyludzkimi, niż pokrewieństwo»: I nas wrogow naszych widomych i niewidomych uchować [Kśw IV, 12, 5]. 5. «mój – forma pluralis maiestaticus używana przez osobę sprawującą władzę, króla, księcia»: Niektorzy z naszych ślachciców [KŚ, 124, 3]. Δ *formy tekstowe*: lp.: *naszego* D. r. m., *nasz* W. r. m., *nasze* M. r. n., *naszemu* C. r. n., *naszej* Msc. r. ż. Δ *etym.* pie. **n-ō-s-*; psł. **našb* ← rdzeń zaimkowy **nas-* (D. zaimka **my*) + suf. dzierżawczy **j-*; ogśłow. – głuż. *naš*, ros. *naš*, sch. *naš*, scs. *našb*. Δ *rozwój*: psł. **nasjb* → psł. **našb* → stpol. *naš*; w wyrazie zaszła palat. psł. **s* przez **j*; zanik jeru w pozycji słabej, depalat. psł. *š* → stpol. *š* → śrpol. *ś*;

w formie B. lm. r. n. *nasza* pierw. końc. -a, zastępowana od okresu stpol. końc. -e na wzór B. lm. zaim. miękkotematowych r. m. i ż.; w D. lp. r. ż. *naszej* wtórna końc. zapożyczona z C., Msc. lp. r. ż. -ej (← psł. *-eji).

Δ *por. moj.*

JG

naśladować (3) [Kśw, KŚ] Δ *zn.* «wzorować się, iść za czymś śladem»: Nie na(śladujmy towarzysz)stwa luda i krola bujnego [Kśw IV, 13, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *naśladował* cz. przesz. lp. 3. os. r. m.; *naśladować* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* **naslédovati*; ogśłow. – dłuż. *naslédowaš*, ros. *naslédovat'* «dziedziczyć, następować», sch. *nasledovati* (por. lit. *slýsti* «ślizgać się, wyslizgiwać się»). Δ *rozwój*: psł. **naslédovati* → stpol. **nasl'adovaći* → stpol. *nasl'adovać* → śrpol. *naśladować*; forma im. ulega w j. śrpol. adverbizacji → im. przysłów. współ.

AP

naśladować zob. **naśladować**.

AP

nauczać (1) [Kgn] Δ *zn.* «uczyć, przekazywać wiedzę»: Nasz Kryst miły jest on swe święte ap(osto)ły temu to nauczał był [Kgn VI, 40, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **naučati* (iter. wobec *nauczyć*); por. ukr. *navčaty*.

Δ *por. nauczyć się, nauka.*

AP

nauczenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «objaśnienie, uświadomienie, poznanie»: <Dani są nam> anjeli święci na nauczenie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **naučēnyje*, rzecz. derywowany od psł. czas. **naučiti* za pomocą formantu -en_{je}. Δ *rozwój*: w j. stpol. występowało także zn. pod-

miotowe «doktryna, nauka; przedmiot uczenia».

Δ *por. nauczać się, nauczyć, nauka.*
KDK

nauczyć się (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «przyswoić sobie pewien zasób wiedzy, wiadomości»: A już krolowie rozumiecie, nauczcie się, czso sądzicie ziemię [Pfl II, 17, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* od psł. *učiti «powodować, że ktoś nabiera przyzwyczajęń, umiejętności; przyuczać do czegoś» (czas. kauz. wobec *vyknŋti «przyzwyczajając się, wdrażać się do czegoś, uczyć się czegoś»); ogśłow. – czes. *naučit se*, ukr. *navčytysja*, sch. *naučiti se*, scs. *naučiti sę* (por. stprus. *jaukint* «przywykać», goc. *biūhts* «przywykły»). Δ *rozwój:* psł. **naučiti sę* → stpol. **naučici sę* → stpol., śrpol. *naučyc sę*.
Δ *por. nauczać, nauczanie, nauka.*
WD

nauka (1) [Kśw] Δ *zn.* «nauczanie, pouczanie»: Ty jeść swoją nauką otwodziła [Kśw II, 11, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **nauka*, związek z psł. czas. **na* + *uč* + *iti*, gdzie rdzeń *-uk- || *-uč- ← pie. **ouk-*; ogśłow. – ślc. *nauka*, ros. *naúka*, słoweń. *nauka*. Δ *rozwój:* zakres znaczeniowy wyrazu bardzo szeroki; obejmuje zarówno zn. czynnościowe «nauczanie, kształcenie się, kształcenie kogoś», jak i zn. podmiotowe: «to, co jest obiektem, rezultatem, środkiem nauczania», «ogół wiedzy», «doktryna»; te zn. kształtowały się pod wpływem łac. *scientia*, *doctrina*, *disciplina*, *studium*, *informatio*, *instructio*.

Δ *por. nauczać, nauczyć się, nauczanie.*

KDK

nawiedzić (1) [Słota] Δ *zn.* «tu: obśłużyć, usłużyć, podejść, zainteresować się kimś»: Každy ji sługa nawiedzi;/ Wszytko jego dobre sprawia,/
AP

Lepsze misy przedęń stawia [Słota, 189, 36]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* morfem rdzenny *-vĕd-; psł. **navĕditi*; spokrewniony z *widzieć*, *wiedzieć*. Δ *rozwój:* w rozwoju historycznym zmiany znaczeniowe «zajrzeć do kogoś» → «wystawić kogoś na próbę», «doświadczyć», «skarać» oraz «dotknąć opętaniem, opętać» (por. *jest nawiedzony*).

Δ *por. wiedzieć, widzieć.*

AP

nawieć (1) [Kgn] Δ *zn.* «najbardziej»: Aleć nawieć święty Bartłomiej jest on to był czynił, iżeć on swe głowy (...) jest był szonował [Kgn VI, 40, 9]. Δ *gram.* przysłów., st. najwyższy od *wieć*. Δ *etym.* połączenie przedrostka *na-* występującego w zabytkach wlkp. z formą st. wyższego przysłów. *wieć*. Δ *rozwój:* od XVII w. pod wpływem młp. i maz. *naj-* zwycięża forma z *-j-*.
Δ *por. I, II wieć, wiećej, wiećszy.*

BT

nawrocić (1) [Kgn] Δ *zn.* «nakłonić do przyjęcia jakiejś religii», tu we fraz. *nawrocić kogo na wiarę* «nakłonić do przyjęcia wiary»: Na wiarę krześcijańską jest ji on był nawrocił [Kgn VI, 40, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **vort-* → **vrot-*; ogśłow. – czes. *navrátit*, ros. *navorotít'*, sch. *navrátiti*. Δ *rozwój:* zach.słow. **navrotiti* → stpol. **navrōćici* → stpol. *navrōćić* → śrpol. *navróćić* → npol. *nawrućić*.

Δ *por. wrocić.*

AP

nazwać (4) [BZ] Δ *zn.* «nadać czemu nazwę»: I nazwał Bog stworzenie niebem [BZ, 71, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. II -'ę, -'esz (paradygmat odmiany wielokrotnie się zmieniał, por. śrpol. *nazowiesz* ||

nazwiesz 2. os. lp.); dk. Δ *etym.* pie. * $\text{g}^h\text{u-}$; psł. *(*na*)*zъvati*; ogśłow. – czes. *nazvat*, ukr. *nazváty(sja)*, słoweń. *na-zváti* (por. lit. *zavêti* «czarować, zamawiać», stind. *hávátē* «woła, wzywa»). Δ *rozwój*: psł. **nazъvati* \rightarrow stpol. **nazvaći* \rightarrow stpol., śrpol. *nazwać*. Δ *por.* **wezwać**.

AP

I ni (1) [KŚ] Δ *zn.* «nie; nawet nie; i nie»: Niektórzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyikli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* part. przecząca. Δ *etym.* pie. **neĭ*; psł. **ni* part. przecząca; ogśłow. – czes. *ni*, ros. *ni*, chorw., serb. *ni* (por. lit. *ne* if «ani, ni», łot. *nei, ni* «ni», stłac. *nei, ni* «nie»). Δ *por.* **pod, nizacz**.

AK

II ni (1) [Słota] Δ *zn.* «ani; ani nie»: Nie chce dobrej mowy dbać,/ Ni je da drugiemu słuhać [Słota, 189, 69]. Δ *gram.* spójnik łączący zaprzeczone części zdania. Δ *etym.* pie. **neĭ*; psł. **ni*; ogśłow. – czes. *ni*, ros. *ni*, chorw., serb. *ni*; pierwotna part. przeczenia, występująca obok *nie* (\leftarrow psł. **ne*), wtórnie spójnik.

AK

nicos zob. niczs.

JG

niczs, nics (10) [Kśw, RsK, Kgn, Słota] Δ *zn.* 1. «zaim. rzeczowny, przeczący, wyłączający istnienie czegokolwiek – żadna rzecz»: <Ubogi>, bo niczs dobrego nie jimał [Kśw II, 11, 21]. 2. «zaim. rzeczowny, przeczący ograniczający wartość, znaczenie czegoś – rzecz bez znaczenia, bez wartości, nieważna, mało warta»: Mnodzy na tem nics nie dadzą,/ Siędzie, gdzie go nie posadzą [Słota, 189, 39]. 3. «zaim. przysłowny, przeczący wzmacniający charakter zaprzeczonego orzeczenia – wcale, w ogóle, zupełnie, w najmniejszym stopniu, ani trochę»: Zawierne niczs by nam nie mieszkąć, aleb<y> naszego zbawiciela

i jego przyszcia pożędać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *formy tekstowe*: *nic* B. lp. Δ *etym.* psł. **ničb(-to, -so)* \leftarrow prefiks **ni-* + M. zaim. **čb* || **čbto* || **čbso*; ogśłow. – głuź. *ničo*, ros. *ničtó*, sch. arch. *ništo*, scs. *ničbto*. Δ *rozwój*: psł. **ničbso* \rightarrow stpol. *niczso* (XIV–XV w.), *niczs, nics, nic*.

Δ *por.* **co, I, II ni.**

JG

niczyj (1) [KŚ] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy – niedotyczący nikogo, do nikogo nienależący»: Ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyikli [KŚ, 124, 6]. Δ *etym.* psł. **ničbj* \leftarrow prefiks **ni-* + zaim. pytajny **čbj* (\leftarrow zaim. pytajny **k-ogo* + suf. dzierżawczy *-*bjb*); prefiks negacyjny **ni-* był ruchomy, w wyrażeniu przyimkowym stawał on przed przyimkiem, por. psł. **ni o komъže*, **ni pri čemъže*, w cytacie *ni pod czyją*; ogśłow. – czes. *niči*, ros. *ničej*, sch. *ničijī*, csł. *ničij*. Δ *rozwój*: psł. **ničbjb*, **ničbja*, **ničbje* \rightarrow stpol. *niczyj, niczyja, niczyje*; nastąpił zanik i wokalizacja jeru napiętego w -i \rightarrow -y po stwardnieniu č (XVI w.).

Δ *por.* **I, II ni.**

JG

nie (111) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «part. przecząca»: Jako prawie wiemy i świadcymy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Mnimaliście, chłopi, by tego nie pomszczono [Tęcz, 194, 18]. Δ *etym.* pie. **ne* «nie»; psł. **ne*; ogśłow. – czes. *ne*, ros. *ne*, scs. *ne*.

BT

niebieski (11) [Kśw, Kgn, BZ] Δ *zn.* 1. «astron., odnoszący się do nieba, firmamentu, do przestworu niebieskiego»: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem [BZ, 71, 21]. 2. «dotyczący siedziby Boga, aniołów, miejsca wiecznej szczęśliwości po śmierci»: Veni

krolestwa niebieskiego [Kśw II, 12, 40]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **nebesьkъ* (jъ) «dotyczący nieba» ← **nebo* (z zachowanym tematycznym morfemem -es-); ogśłow. – głuż. *njebjeski*, czes. *nebeský*, śl. *nebeský*, błr. *njabéski*, ukr. *nebéskij*, słoweń. *nebéški*, sch. *nèbeskī*, scs. *nebesьkъ*. Δ *rozwój*: psł. **nebesьkъjъ* → stpol. **ńeb'essky* → stpol. *ńeb'esk'i* || *ńeb'ěsski* → śrpol. *ńeb'esk'i*; w rozwoju hist. doszło do specjalizacji zn. «boski, niebiański, modry, błękitny; kolor nieba».

Δ *por.* **niebo, niebiosa.**

IS

niebiosa (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «siedziba Boga, miejsce wiecznej szczęśliwości; niebo»: Jen przebywa na niebiesiech [Pfl II, 17, 4]. Δ *gram.* rzecz., genetycznie forma lm. od *niebo*, psł. dekl. -s- → pol. rzecz. plurale tantum. Δ *rozwój*: zmiany zn. związane ściśle z semantyką rzecz. *niebo*; wyraz wychodzi z użycia; w j. ogpol. zachowany m.in. we fraz. *wychwalać, wynosić kogoś pod niebiosa* i w przysł. *psie głosy nie idą pod niebiosy*.

Δ *por.* **niebo, niebieski.**

KDK

niebo (4) [BZ] Δ *zn.* «firmament, sklepienie niebieskie»: Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. Zgromadźcie się wody, jeź to pod niebem są [BZ, 71, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **nebo*, *nebese*; pie. **neb^h-*; ogśłow. – czes. *nebe*, ros. *nébo*, słoweń. *nebo* (por. stind. *náahas*, awest. *nabah-*, grec. *néphos*, łac. *nubes*, *nebula*, niem. *Nebel*). Δ *rozwój*: kierunek zmian zn. przebiega od konkretnego do abstraktu: «firmament, sklepienie niebieskie» – «raj, miejsce wiecznej szczęśliwości» – «forma egzystencji, transcendencja» – «Bóg, Opatrzność».

Δ *por.* **niebiosa, niebieski.**

KDK

nieboga (1) [ŻMB] Δ *zn.* «o kobiecie nieszczęśliwej, z odcieniem współczucia»: Jele ja nieboga ninie dziś zeżrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **ne* + *boga* – genetycznie substantywizowany przym. zaprzeczony r. ż.; ogśłow. – czes. *nebohá*, śl. *neboha*, ros. *niebóga* (r. m.), ukr. *nebohá*, słoweń. *nebog*. Δ *rozwój*: zaprzeczenie *nie* + *bog(a)*, zgodnie ze zn. strukturalnym, oznacza «osobę nieszczęśliwą, niemającą niczego», przen. «osobę zmarłą»; pozytywne nacechowanie ekspresywne dotyczyło tylko zn. «ukochana» – por. przysł. *nie ma złej drogi do swej niebogi*. Δ *por.* **Bog.**

KDK

nieborak (3) [RP] Δ *zn.* «istota (człowiek, zwierzę) godna współczucia, litości; biedaczyna»: Już odetchni, nieboraku,/ Mow ze mną, ubogi żaku [RP, 197, 85]. Δ *gram.* prawdopodobnie zniekształcona postać psł. **nebožak* ← **nebogi*; występuje także w innych j. słow. – śl. *neborák*, błr. *neborák*, słoweń. *neborec*, czes. *nebožák*, ros. *nebožák*. Δ *rozwój*: ekspresywną formację *nieborak* upowszechnił w XVI w. M. Rej, szczególnie w postaci dem. *nieboraczek*.

Δ *por.* **Bog, boży, nieboga.**

KDK

nieboże (1) [RP] Δ *zn.* «biedactwo, nieboraczek»: Przełęknał(e) się, nieboże [RP, 197, 84]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **nebožę*, -ęte ← przym. **nebogъjъ* ← **nebogoje detę* «o dziecku osierotconym, pozbawionym materialnych podstaw życia»; ogśłow. – czes. *nebože*, ukr. *nebožá*, słoweń. *nebòže*, *neborè*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz notowany też w postaci *niebożę*.

Δ *por.* **Bog, boży, nieboga.**

KDK

niechać (1) [Słota] Δ *zn.* «odstępować od czego, poniechać»: Cso na jego miasto siędzie;/ A mu ma przez dzięki wstać;/ Lepiej by tego niechać [Słota, 189, 46]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz. Δ *etym.* psł. **nexati*; ogśłow. – czes. *nechat*, ukr. *necháty*, słowen. *nêhati* «przestać, skończyć». Δ *rozwój*: psł. **nexati* → stpol. **ńexaći* → stpol., śrpol. *ńexać*; zachowany dziś w czasownikach prefiksalnych – *poniechać*, *zaniechać*; forma 2. os. tr. rozk. *niechaj* (→ *niech*) od XV w. występuje w funkcji part. życzącej.

AP

nieco (1) [ŻMB] Δ *zn.* «niewiele, trochę»: Synku, bych cię nisko miała;/ Niecoć bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 21]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **ńěčso* złożone z psł. **čb* (**čbso*, **čbto*) i **ńě* || **ne* tworzącego nieokreślone zaimki i przysłów. zaimkowe; ogśłow. – stczes. *něčso* || *něco* «coś», czes. *něco* «coś, trochę», dłuż. daw. dial. *něšto* «coś», głuż. *něšto* «coś», strus. *něčbto* «coś», ros. *něčto* «coś», scs. *něčbto* «coś». Δ *rozwój*: w stpol. obocznie formy *nieczo* || *niecso* || *nieco* z różnym stopniem uproszczenia grupy spółg.; charakterystyczna zmiana znaczenia z «coś» na «niewiele, trochę».

Δ *por.* I, II, III *czso*.

BT

niedawno (1) [List] Δ *zn.* «w krótkim odstępie czasu, w nieodległym czasie»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo krasną pannę miłował [List, 115, 10]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **ńědavъnъ* (← **ne* + **davъnъ*); ogśłow. – głuż. *njedavno*, czes. *nedávno*, ros. *nedávno*, bułg. dial. **nedávna*, scs. tylko forma *izdavъna* «od dawna», bez zaprzeczenia: dłuż. *dawě*, strus. *davě* «wczoraj».

BT

niedostojąc

niedostojen (1) [Słota] Δ *zn.* «niegodny, niewart czegoś, niezasługujący na coś»: Sięga w misę prze drugiego;/ Szukaję kęsa lubego;/ Niedosto(j)en nics dobrego [Słota, 189, 34]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. *(*ne*)-*dostojъnъ* ← czas. **dostojati*; ogśłow. – stczes. *dostojnýj*, czes. *důstojnýj*, ros. *nedostójnyj*, sch. *dóstojan*, scs. *dostoinъ*. Δ *rozwój*: psł. *(*ne*)-*dostojъnъ* (jъ) → stpol. *(*nie*)-*dostojn(y)* → stpol., śrpol. *ńedostojny*; w dobie stpol. wyraz występował również w *zn.* «obrzydlivy, budzący wstręt, odrazę», które zanikło w XVI w.; w j. śrpol. formy odm. prostej wyszły z użycia, postaci odm. złożonej uległy adiektywizacji.

Δ *por.* **dostać** (**się**), **stać**.

IS

niedostojen *zob.* **niedostojąc**.

IS

niedziela (4) [RsP, Kgn] Δ *zn.* 1. «pierwszy dzień tygodnia»: Owa w pirwe niedziele tego to adwentu [Kgn II, 35, 4]. 2. «tydzień»: Jako Piotrek nie obżałował Sędziwoja przed sześciami niedziel [RsP, 45, 49]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *niedzieli* Msc. lp. Δ *etym.* psł. **nedelja*; ogśłow. – czes. *neděle*, głuż. *njedźela*, ros. *nedělja* «tydzień», sch. *nedjelja*, bułg. *nedělja*, scs. *nedělja* – z dial. Słowian, którzy przyjęli chrześcijaństwo w VI–VII w. n.e., osiedliwszy się w Grecji (prawdopodobnie przekład grec. lud. *ápraktos hēméra* «niedziela». Δ *rozwój*: zmiany *zn.* formy *nedělja* – «bezczynność, niedziałanie» → «dzień beczczynności świątecznej» → «okres między dniami świątecznymi» → «tydzień».

KDK

niektory (2) [Kgn, KŚ] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, nieokreślony, rodzajowy – niejaki, pewien, któryś, jakiś, jakikolwiek,

jeden z wielu»: Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzuciwszy wszystkłą sromięźliwość z namięniejszą drużnością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 3]. Δ *formy tekstowe*: *niektorą* B. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ně-koterъ* || **kotorъ* || **kotrъ*; ogśłow. – czes. *některý*, ros. *nekotóryj*, słoweń. *nekatéri* || *nektêri* || *nékteren*, scs. *někotěrъ*. Δ *rozwój*: w formie M. lm. r. m. *niektorzy* pierw. końc. -i (→ y po stwardniałym ř) ograniczona współcześnie do r. mos., gdy zaim. użyty jest jako przydawka rzecz. osobowego lub z myślą o takim rzecz.

Δ *por.* **ktory**.

JG

niemiecki (1) [RsK] Δ *zn.* «dotyczący Niemiec; właściwy Niemcom, pochodzący z Niemiec»: Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale sgiął przywilej [RsK, 48, 24]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **němьcьskъ(jb)*; ogśłow. – głuż. *němski*, czes. *německý*, ślc. *ne-mecký*, ros. *немéckij*, ukr. *німéckij*, sch. *nijemski*, słoweń. *némški*, bułg. *némski*. Δ *rozwój*: psł. **němьcьskъjb* → stpol. **niémécksky* → stpol., śrpol. *niéméckî*.

IS

niemiłościwy (6) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «bezbożny, grzeszny; zły»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *niemiłościwy* M. lp. r. m.; *niemiłościwi* M. lm. r. m. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., utworzony od przym. **milostivъ(jb)*; ogśłow. – czes. *niemilostivý*, ros. *nemilostivyy*, sch. *nèmilostiv*. Δ *rozwój*: psł. **nemilostivъjb* → stpol., śrpol. *niemiłościwy*; w j. stpol. również w zn. «bezlitosny, okrutny, srogi».

Δ *por.* **miłościwy**.

IS

niemoc (1) [Kśw] Δ *zn.* «choroba»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralytyka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **nemoktъ* (← psł. rzecz. **moktъ* ← *mokti* ← *mogti*) ← pie. **ne* + *mogh-t-i-s*; ogśłow. – czes. *nemoc*, dłuż. *niemoc*, ros. *нѐмоцъ*, sch. *nēmōcъ*, bułg. *nemoštъ*, scs. *nemoštъ* (por. niem. *Macht* «moc», grec. *mēchos* «sposób, pomoc»).

Δ *por.* **I moc**.

KDK

niemocny (3) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «słaby, wątły; chory, niedomagający»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB I, 31, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **nemogtъnъ(jb)* (→ *nemoktъnъ(jb)*) ← **nemogtъ*; ogśłow. – głuż. *njemocny*, czes. *nemocný*, ślc. *nemocný*, ros. *нѐмощный*, ukr. *nemocennyj*, *nemošnyj*, sch. *nēmōćan*, *nemošten* «chory», scs. *nemōštъnъ*. Δ *rozwój*: zach.słow. **nemotъnъjb* → stpol. **niemoc'ny* → śrpol. *niemocny*.

Δ *por.* **mocny, mocniejszy**.

IS

nieprzyjaciel (3) [Kśw, KŚ] Δ *zn.* «ten, kto komuś zagraża; wróg»: Występując z miasta Korrozaim, nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrodzy człowieka grzesznego [Kśw II, 12, 6]. Niektorzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni [KŚ, 124, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: z *nieprzyjacielmi* N. lm. Δ *etym.* psł. **neprijatelъ* (rzecz. utworzony formantem zaprzeczonym **ne* od rzecz. **prijatelъ*); ogśłow. – czes. *neprítel*, ślc. *nepriatel'*, głuż. *njepřećel*, ros. *непри-ját'el*, ukr. *nepryjátel'*, sch. *neprijatelj*, bułg. *neprijatel'*.

Δ *por.* **przyjaciel**.

KDK

nierowień (1) [Tęcz] Δ *zn.* «człowiek nierówny stanem, urodzeniem, niższy pod względem społecznym»: Boże się go pożałuj, człowieka dobrego,/ Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego! [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **neorvbnjъ* ← **ne* + **orvbnъ* + **jъ* (derywat od zaprzeczonego przym., utworzony formantem -jъ, lub odrzec. derywat prefiksalny, utworzony formantem *ne*-). Δ *rozwój*: wyraz poświadczony tylko w tym jednym kontekście, bogatą dokumentację ma natomiast forma *rowień*.

KDK

nierychło (1) [Satyra] Δ *zn.* «nieprędko»: Szedw do chrosta, za krzem leży,/ Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie part. *nie* i stpol. przysłów. *rychło*; można też interpretować jako M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. *nierychl*.

Δ *por.* **wrychle**.

BT

nieść (1) [ŻB] Δ *zn.* «iść z czymś, idąc, dźwigać coś»: A zatym użrzieli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -e-; ndk. Δ *etym.* pie. **nek-* «dosięgnąć, schwytać, nieść»; psł. **nesti*; ogśłow. – czes. *nést*, ros. *něsti*, słowen. *něsti*, scs. *nesti* (por. lit. *nėsti* «nieść», stind. *násati* «dosięga»). Δ *rozwój*: psł. **nesti* → stpol. **nieści* → stpol., śrpol. *nieść*.

Δ *por.* **nosić, podnieść, przynieść**.

WD

nieumienie (1) [Kśw] Δ *zn.* «niewiedza»: A piąte <dani są nam> anjeli święci na nauczzenie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **neumenjbe* (derywat od rzec. **umenjbe*, utworzony za pomocą formantu **ne*-). Δ *rozwój*: wyraz rzadko

rejestrowany, wyszedł z użycia podobnie jak stpol. *nieumstwo*.

Δ *por.* **umieć**.

KDK

nieustawiczstwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «niestałość, chwiejność»: Gala wyprawia się: miasto płwających, to je nieustawiczstwo ludzi grzesznych [Kśw I, 10, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., morfem rdzenny psł. **-sta-*, zob. *stać* ← *stojac* (por. łot. *stāws* «stromy», *staws* «stan, postać», lit. *stovėti* «stać»). Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia już w j. stpol., zastąpiony przez *niestałość*, *niestateczność*.

Δ *por.* **stać**.

KDK

nieużyteczny (1) [BZ] Δ *zn.* «pusty, bezpłodny»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna [BZ, 71, 2-3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od psł. **užitъkъ* «użycie, używanie» (por. czes. *užitek* «użytek, zysk», sch. *užitak* «użycie, użytkowanie, uciecha») ← **užiti* «użyć, zastosować»; wyraz zach.słow. – por. czes. (*ne*)*užitečný*, śl. *neužitečný*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. podstawowym zn. wyrazu było «niepożyteczny, nieprzydatny»; przym. *nieużyteczny* w zn. «bepłodny, pusty» zaczął wychodzić z użycia w j. śrpol.

Δ *por.* **żyć, użytek**.

IS

niewiasta (3) [ŻB] Δ *zn.* «kobieta – zwłaszcza zamężna»: Osobnie jedna niewiasta syna swego k niemu przyniosła [ŻB, 31, 19]. I puścił ji całą i zdrowa onej niewieście [ŻB, 31, 19]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **nevěsta* ← **nevěsta* ← **ne-vojd-t-ā* «jeszcze nieznamna» (psł. przym. **věsto* «znany»); ogśłow. – dłuż. *ńewęsta* «narzeczona», «synowa», ukr. *nevista* «żona», ros. *nevěsta* «narzeczona», «synowa», słowen. *nevesta* «narzeczona», «brato-

wa», «synowa», bułg. *nevěsta* «narzeczona», «niedawno zamężna», scs. *nevěsta* «narzeczona», «młoda małżonka». Δ *rozwój*: rozszerzenie zn. «synowa» → «kobieta» zaszło wówczas, gdy rzecz. *žona* «kobieta» wyspecjalizował się w zn. «małżonka»; teksty religijne, zwłaszcza *Pozdrowienie anielskie* (... *i błogosławionaś Ty między niewiastami...*), wpłynęły na zachowanie tego wyrazu w j. pol. do dziś.

Δ *por.* **niewieści, wiedzieć.**

KDK

niewierny (2) [ŻMB, Tęcz] Δ *zn.* «przewrotny, niedotrzymujący wiary; oszukańczy, podły»: A ten Waltko radźsa, ten niewierny zdradźsa [Tęcz, 194, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *niewiernego* B. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **nevěrnъ(jb)* «nieprawdziwy, nierzeczywisty» ← **věrnъ(jb)*; ogśłow. – czes. *nevěrný*, ros. *nevěrnij*, sch. *nevjěrnī*, scs. *věrnъ*. Δ *rozwój*: psł. **nevěrnъjb* → stpol. **néver'ny* → śrpol. *névěrný*; w j. stpol. także w odm. prostej *niewierzen*.

Δ *por.* **wierny.**

IS

niewieści (2) [Kgn, RP] Δ *zn.* «kobiety»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. psł. **nevěsta*, utworzony za pomocą przyr. **-bjb*; wyraz obecny w innych j. słow. – por. czes. *nevěstī*, sch. *něvjestin*. Δ *rozwój*: przedpol. **nevěstъjb* → stpol. *névěści*.

Δ *por.* **niewiasta.**

IS

nigdy (2) [RsK] Δ *zn.* «w żadnym czasie, ani razu»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **nikъdy* || **nikъda* utworzony od psł. przysłów. **kъdy*

|| **kъda* z negacją **ni-*; ogśłow. – czes. *nikdy*, dłuż. *nikda*, strus. *nikъdy*, sch. *nigda*, scs. *nikъda*; w stpol. także formy *nidy*, *nigda*.

Δ *por.* **kiedy, gdy.**

BT

nijeden (3) [Kśw, RsP, Kgn] Δ *zn.* «zaim. liczebnny, przeczący – żaden, ani jeden»: Jako u Tom(i)sława nie posłał nijeden list, potem jako mu ji Przybysław posłał [RsP, 45, 47]. Δ *formy tekstowe*: *nijedne* D. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ni(j)edъnъ* ← prefiks **ni-* + licz. **(j)edъnъ*; ogśłow. – czes. przest. *nijeden*, ros. *ni odín*, bułg. *nijedan* «nikt». Δ *rozwój*: w formie *nijedne* pierw. końc. D. lp. r. ż. *-ē* (← psł. **-ejě* || **-ojě*), niewyrównana jeszcze do końc. D., Msc. lp. r. ż. *-ej*; zastąpiony zaim. *žaden*. Δ *por.* **II jeden, ni, żaden.**

JG

nikt (4) [Kśw, Słota, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny przeczący – żadna osoba»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie [Słota, 188, 14]. Δ *formy tekstowe*: *nikomemu* C. Δ *etym.* psł. **nikъto* ← prefiks **ni-* + M. zaim. **kъto*; ogśłow. – czes. *nikdo*, ros. *niktо*, stsch. *nikto*, sch. *nŭtko*, scs. *nikъto*. Δ *rozwój*: psł. **nikъto* → stpol. *nikto* || *nikt*.

Δ *por.* **kto, ni.**

JG

ninie zob. nynie.

BT

nisko (1) [ŻMB] Δ *zn.* «niewysoko, w dole»: Synku, bych cię nisko miała,/ Niecoś bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 20]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M. B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **nizъkъ* ← psł. przym. **nizъ*; ogśłow. – czes. *nizký*, ros. *nízkyj*, sch. *nŭzak*; w psł. także przysłów. **nizъ* «nisko, w dole, w dół»; scs. *nizъ*, *nizu* «w dole, w dół»; ten sam rdzeń w *nizina*. Δ *rozwój*: psł. **nizъko* → stp. *nizko* → *nisko*.

Δ *por.* **nizej.**

BT

niwa (3) [RsK, Słota] Δ zn. «pole uprawne, rola, pole świeżo wykarczowane; nowina»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien [RsK, 48, 19]. Csole się na niwie zwięże./ To wszystko na stole leże [Słota, 188, 6]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- \rightarrow pol. dekl. ż. Δ etym. psł. *niva; ogśłow. – czes. niva, śl. niva, ros. niva, ukr. nijva, słoweń. njiva, bułg. niva (por. grec. *neiós* «pole», łac. *novale* «pole po raz pierwszy zaorane»). Δ rozwój: etymologicznie niwa to «nisko położone pole, nizina» albo «nowe pole»; ogólny kierunek zmian zn. prowadzi od zn. konkretnego «pole, gleba» do zn. metaforycznego, abstrakcyjnego «dziedzina».

KDK

nizacz (2) [Tęcz, RP] Δ zn. «za nic»: Świątoci nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ gram. zaprzeczone wyrażenie przyimkowe *zacz* (\leftarrow psł. *za *čb* «za co»). Δ etym. psł. *nizačb \leftarrow prefiks *ni- + przyimek *za + pierw. B. zaim. pytajnego *čb. Δ rozwój: ogśłow. prefiks *ni-* tworzył od zaim. pytajnych zaim. ogólnoprzeczące, np. *nikt* (\leftarrow psł. *ni *kšto*), *nic* (\leftarrow psł. *ni *čbso*), *niczyj* (\leftarrow psł. *ničyb), *nigdzie* (\leftarrow psł. *nikšde), lub, jak tutaj, poprzedzał całe wyrażenia przyimkowe, por. też *nikczemny* (\leftarrow psł. *ni-k-čemu), postać znana do XVI w., zastąpiona wyrażeniem przyimkowym z zaim. ogólnoprzeczącym *nic*: za *nic*.

Δ por. **I czso, niczs.**

JG

niż (1) [Słota] Δ zn. «nim, zanim»: U wody sie poczyna cześć;/ Drzewiej niż gdy siędą jeść [Słota, 189, 57]. Δ gram. spójnik wprowadzający zd. czasowe. Δ etym. wtórny spójnik, z pochodzenia skrócona part. *niże*, zrost dwóch partykuł: *ni* (\leftarrow psł. *ni «nie, i nie») oraz wzmacniającej part. enklitycznej *že* (\leftarrow

psł. *že), jako całość o zn. «a nie»; psł. *ni že spójnik rozłączny «ani; ani nie», porównawczy «jak»; też w innych j. słow. – dłuż. daw. i dial. *niž* part. porównawcza, ros. *nižé* spójnik «nawet nie», scs. *ni že* «ani».

Δ por. **I, II ni, -že.**

AK

nizej (1) [Słota] Δ zn. «na mniejszej wysokości»: Chce się sam posadzić wyżej./ Potem siedzie wielmi nizej [Słota, 189, 42]. Δ gram. przysłów., st. wyższy od *nisko*. Δ etym. psł. przysłów. *nizъ «nisko, w dole, w dół» \rightarrow st. wyższy *niže; jednak brak takich form w j. słow.; w j. pol. utworzony od przysłów. *nisko*; wygłosowe -j analogiczne do form *wczoraj*, *lepiej*, *gorzej* z formy komparatywnej przym. r. m.

Δ por. **nisko.**

BT

noc [Pfl, ŻB, BZ, Ppuł] Δ zn. «część doby od zachodu do wschodu słońca»: Ale w zakonie bożem wola jego i w zakonie jego będzie myśleć we dnie i w nocy [Ppuł, 52, 2]. I nazwał jest światłość dniem, a cmy nocą [BZ, 71, 6]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- \rightarrow pol. dekl. ż. Δ formy tekstowe: *nocy* C. lp., *noc* B. lp. Δ etym. pie. *nokt-i-s; psł. *noktb; ogśłow. – czes. *noc*, ros. *ночь*, sch. *nôc*, scs. *nošť* (por. ind. *nakti*, lit. *naktis*, grec. *nyks*, *nyktos*, łac. *nox*, *noctis*, goc. *nahts*, niem. *Nacht*, ang. *night*, fr. *nuit*). Δ rozwój: w j. pol. i innych j. słow. oraz pozostałych j. ie. zachowało się pierwotne zn. «część doby»; obok w j. podstawowego ustabilizowały się w j. pol. przen.: «brak światła», «ciemność», «zaślepienie», «zapomnienie».

KDK

noga (2) [Kśw, Tęcz] Δ zn. «kończyna dolna»: Postawi prawą nogę na morzy [Kśw I, 10, 15]. Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli,/ z tego mu

gańbę czynili [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **noga*; ogśłow. – czes. *noha*, sł. *noha*, ros. *nogá*, ukr. *nohá*, sch. *nòga*, bułg. dial. *nogá* (por. lit. *naga* «kopyto», łot. *nagas* «kończy-ny», stind. *nakhám* «paznokieć», grec. *ónyhs* (*ónychos*), łac. *unguis* «pazur», stprus. *nage* «stopa», niem. *Nagel* «paznokieć»). Δ *rozwój*: pierwotnie *noga* miała zn. «zakończenie kończy-ny», czyli «kopyto» u zwierząt i «pa-zur» u ptaków; w j. psł. ten wyraz miał metaforyczne nacechowanie ekspresywne, zgrubiałe (por. *łapa* w zn. «ręka»), następnie to nacechowanie uległo neutralizacji i wyraz *noga* wy-parł pierwotne określenie → **piech* (por. pol. *piechota*, *piechur*, *pieszy*, łac. *pes*, *pedis*, gr. *poús*, *podos*, ind. *pad*, niem. *Fuss* – wszystkie zachowują dawne zn. «noga»); psł. procesy pala-talizacje i pol. procesy fonetyczne spowodowały oboczności: *nog-* || *noż-* || *nóg-* || *nodz-* || *nóż-* || *nóz-*; w j. pol. wyraz *noga* poświadczony od XIV w. w zn. podst. «kończyna dolna człowie-ka lub zwierzęcia» oraz w zn. przen. «część sprzętu, na której się wspiera».

KDK

nos (1) [RP] Δ *zn.* «narząd powonienia, najbardziej wystająca część twarzy między oczami i czołem a ustami»: Chuda, blada, żółte lice,/ Łszczy się jako miednica;/ Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **nos-o-s*; psł. **nosъ*; ogśłow. – dłuż. *nos*, czes. *nos*, ros. *nos*, ukr. *nis*, sch. *nòs*, bułg. *nos* (por. lit. *nosís*, łac. *nasus*, ang. *nose*, niem. *Nase*). Δ *rozwój*: *nos* – podobnie jak nazwy innych części ciała, np. *ręka*, *noga*, *głowa* – ma oprócz podst. zn. anatomicznego liczne zn. przen., por. np. stpol. nazwy roślin *bociani nos*

«bodziszek», także zn. «spalona część knota u świecy» lub zn. «ostro zakończona część przedmiotu, spiczasty koniec czego», np. *nos buta*, *statku*, *łodzi*, *czołna*, *dzbanka*; forma występująca w przysł., np. *nie nos dla tabakiery*, *lecz tabakiera dla nosa*; *Nie wtrącaj nosa do cudzego prosa*.

KDK

nosić (6) [B, BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.*

1. «wykonywać, czynić»: Pan Bog tę rzecz tako nosił [RP, 196, 51]. 2. «chodzić z czymś, dźwigać coś», tu we fraz. *w sercu nosić* «pamiętać»: A wszakom cię, Synku miły, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-'ę*, *-'isz*; ndk.

nosząc 3. «tu o drzewie rodzącym, wydającym owoce»: A drzewo nosząc owoce a mając każdy siemię płodząc podług przyrodzenia swego [BZ, 71, 18]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. **nositi* (iter. do **nesti*); ogśłow. – czes. *nosit*, ros. *nosít'*, słowen. *nosíti*, scs. *nositi*. Δ *rozwój*: psł. **nositi* → stpol. **nosići* → stpol., śrpol. *nośić*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) w j. śrpol. ulega adverbizacji → im. przysłów. współ.

Δ *por.* **nieść**.

WD

nosząc zob. nosić.

WD

nowina (2) [Kgn] Δ *zn.* «nowa wieść, wiadomość»: Iżę jakoć dzisiaj dobre wieści i dobre nowiny sąc były ony tym to wiern(y)m krześcijanom przynie-siony [Kgn II, 35, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. przym. **novъ* + **-ina*; ogśłow. – czes. *novina*, ros. *noviná*, serb. *novina*. Δ *roz-wój*: ewolucja zn. przebiegała w kie-runku od abstraktu «coś nowego» do konkretności: 1. «nowa wieść, wiadomość», 2. «pole nowo zaorane, rola uprawiana po raz pierwszy».

KDK

nynie, ninie (2) [Pfl, ŻMB] Δ *zn.* «teraz, obecnie»: Jako była s początku i nynie, i wżda [Pfl I, 17, 9]. By nam nad dziatkami nie były takie to pozory, Jele ja nieboga ninie dziś zeżrzała [ŻMB, 180, 34]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **nyne* «teraz»; ogśłow. – stczes. *nynie*, czes. *nyńi*, strus. *nyne*, scs. *nyne*. Δ *rozwój*: stpol. obocznie *nynie* || *ninie*, śpol. *ninie* do poł. XIX w.; współ. archaizm, utrwalony w tłum. psalmów; od tego stpol. przym. *niniejszy*, a także współ. przysłów. – part. *niniejszym*.

BT

O

O (21) [Kśw, Rsk, Kgn, List, LA, Tęcz, RP] Δ *zn.* «stosowany przy określeniach tematu, miejsca, czasu, przyczyny, celu, sposobu, odległości w przestrzeni i w czasie»: A o ty wszyscy rzeczy proszę twej miłości [List, 115, 12]. A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Iż o sobie nijedne piecze nie jimąją [Kśw II, 11, 16]. Przykład o tem chcę powiedzieć [RP, 195, 17]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. lub Msc. Δ *etym.* dwa przyimki pie. **ob^hi* «koło, około» oraz **opi* || **epi* kontynuowane w psł. jako **o*, **ob*, przy czym pierwsza postać powstała prawdopodobnie po zaniku -*b* przed spółgłoskami (uproszczenie grupy spłg.); ogśłow.; w j. pol. niemal wyłącznie w powyższej postaci – tylko w stpol. wyjątkowo jako *ob*, np. *ob-dal* «w dali, z dala», *ob-dłuž* «na długość», w j. czes. – podobnie, choć utarte wyrażenia przetrwały do dziś, np. *ob čas*, *ob den*, *ob dùm*, w j. ros. natomiast nadal jako *o*, *ób*, *óbo*, np. *o sténu*, *ób etom*, *óbo mne*.

AK

o! (1) [ŻMB] Δ *zn.* «wykrzyknienie wyrażające żywy odruch uczucia»: O, anjele Gabryjele, Gdzie jest ono twe wesele, Cożeś mi go obiecał tako barzo wiele [ŻMB, 180, 26]. Δ *gram.* wykrz. Δ *etym.* pierwotny wykrz. psł. **o!*; ogśłow. – czes. *ó!*, ros. *o!*, sch. *o!*; występuje także w innych językach ie.

BT

obeknąć zob. obyknąć.

ZG

obiązać się (1) [Kśw] Δ *zn.* «przywiązać się do czegoś, przywyknąć do czegoś, polubić coś»: Jenże nie pamiętaję dobra wiekujego, obiązał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego [Kśw II, 11, 29]. Δ *gram.* czas. psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. II -*ę*, -*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **ang^h-*; psł. **obvēzati* (← **vēzati*); wyraz ogśłow. – czes. *obvázat*, ukr. *obv'jazaty*, ros. *objazát'sia* «zobowiązać się», sch. *obvēzati se* «zobowiązać się». Δ *rozwój*: psł. **obvēzati sę* → stpol. **obvēzaci sę* → stpol. *obiązać sę* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej -*bv-*.

Δ *por. wiązać.*

ZG

obiecado (2) [Park] Δ *zn.* «abecadło»: Kto chce pisać doskonale, Język polski i też prawie, Umiej obiecado moje, Ktorem tak napisał tobie [Park, 108, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *obiecada* D. lp. Δ *etym.* wyraz został utworzony w j. stpol. w wyniku adaptacji łac. *abecedarium*. Δ *rozwój*: *ob'ecado* → *ob'ecadło* → *ab'ecadło* → *abecadło*; są to różne etapy polonizacji wyrazu: łac. *a-* odpowiadało początkowo pol. *o-*; łac. *be-* – pol. *b'e-*, natomiast zakończenie -*do* upodobniło się do rodzimego przyrostka -*dło* (por. *radło*, *bydło*, *wahadło*); npol. postać *abecadło* nawiązuje bezpośrednio do wymowy rodzimych nazw początkowych liter alfabetu: *a*, *b*, *c*.

KDK

obiecować (1) [ŻMB] Δ *zn.* «przysięgać, obiecywać»: Gdzie jest ono twe wesele,/ Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **ueit* «mówić», psł. **obvējtati* «przysięgać, przyobiecować»; ogśłow. – czes. *oběto-vat* «ofiarywać, składać w ofierze, poświęcać», ukr. *obicjaty*, dial. *obícju-vaty*, ros. *obieščát'sia*, sch. *obečávati*, bułg. *obeštávam*, scs. *věštati*, *věštajō* «mówić, oznajmiać» (por. stprus. *waitiāt* «mówić», lit. dial. *vaitėnti* «sądzić, ustalać», awest. *vaēth-* «sądownie ustalać»). Δ *rozwój*: psł. **obvējtati* → stpol. **ob'(v)ecaći* || z suf. -ova- **ob'(v)eco-vaći* → stpol., śrpol. *oběcać* || *obeco-vać*.

Δ *por.* **obietnica**.

ZG

obietnica (1) [Kśw] Δ *zn.* «przysiężenie; ofiara»: A gdaż, prawi, anjeł zmo-wił ta wszyt(ka słowa), <z>apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą [Kśw I, 10, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *obōvētnica* ← przym. **obōvētnō* ← rzecz. **obōvētō* ← czas. **obō-vēti*; ogśłow., por. stczes. *obēt*, czes. *obět'* «ofiara, ofiarowanie», ros. *obēt* «śluby, ślubowanie, przysiężenie», scs. *obētō* «obietnica, przysiężenie, ślubowanie»; por. stpol. *obiat*, *obiata* «ofiara składana Bogu». Δ *rozwój*: zmiana stpol. **obvētnica* → *ob'etnica* wiąże się z uproszczeniem grupy spółg. po zaniku jerów; stpol. *obietnica* jako termin rel. to kalka łac. *votum* i łac. *sacrificium*; w związku z tym jej prymarne rel. zn. to «ślub uczyniony Bogu» oraz «to, co przysiężono Bogu; ofiara»; w dalszym rozwoju nastąpiło rozszerzenie zn. «każde przysiężenie».

Δ *por.* **obiecować**.

KDK

oblec (1) [LA] Δ *zn.* «okryć kogoś czymś, ubrać, przyodziać»: Ach, krolu wieliki nasz (...)/ Przydaj rozumu k mej rzeczy,/ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **uelk-*; psł. **obvelkti*, **obvelkō* «pokryć, powlec, odziać»; ogśłow. – dluž. *woblec*, *woblekaś*, czes. *obléci* || *obléct*, ukr. *obvoloktý*, ros. *obvolóc'* «pokryć, powlec», *oblačit'* || *obléc'* «oblec», sch. *oblāciti* || *oblāci*, *oblaka* «ubranie», scs. *oblēšti*, *oblēkō*. Δ *rozwój*: psł. **obvelkti* → stpol. **ob-vlec'i* → stpol. *obl'ec* → śrpol. *oblec*; w stpol. zn. przen. w zwrocie *bostwem oblec(z)y* «okryj, otocz łaską boską». Δ *por.* **wlec**.

ZG

obleniać się (3) [Kśw] Δ *zn.* «być leniwym, opieszałym, ociągać się»: Siedzący są, już się k dobremu obleniają [Kśw II, 11, 11]. K dobremu wstać się obleniają [Kśw II, 11, 17]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II -'ę, -'esz (**obleniaje*, **obleniajesz się*) || IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **lēniti sę* «być leniwym» od przym. **lēnō* «leniwy»; ogśłow. – czes. *lenit*, ukr. *linuvátysia*, ros. *lenít'sia*, sch. *l(ij)eniti se*, scs. *lēniti sę* (por. lit. *lėnas* «powolny, spokojny», łac. *lēnis* «powolny, słaby»). Δ *rozwój*: stpol. derywat prefiksarno-sufiksalny *ob-leniać się* od *lenić się*; por. śrpol. *obleniały* «zleniwiwały».

Δ *por.* **leniw**.

ZG

oblicze (5) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «twarz, tu: obraz»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu [BZ, 72, 45]. 2. «powierzchnia»: Nie tako niemiłościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **obličje*; ogśłow. – czes. *oblíče*, ros. *oblíče*,

sch. *obličje*, słowen. *obličje*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz o dużej frekwencji zarówno w zn. podst. «twarz, lico», jak i w zn. przen.; współcześnie wyraz książk. lub przest.

Δ *por.* *lice*.

KDK

obłudnie (1) [Satyra] Δ *zn.* «pozornie, leniwie»: Gdy dzień panu robić mają./ Częstokroć odpoczywają./ A robią silno obłudnie./ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* przysłów. utworzony na gruncie j. stpol. od przym. *obłudny*.

Δ *por.* **obłudny**.

BT

obłudny (1) [Słota] Δ *zn.* «fałszywy, nie-szczery, kłamliwy»: A będzie mieć rękę brudną./ Ana też ma k niemu rzecz obłudną [Słota, 188, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *obłuda*; zach.słow. – por. czes. *obludný*, słc. *obludný*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował także w zn. «pozorny, złudny, urojony», które zanikło w j. śrpol. Δ *por.* **obłudnie**.

IS

obłupić (2) [Kgn] Δ *zn.* «obedrzeć ze skóry»: A świętego Bartołomieja kazał jest był na pręgę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. **leup-*, psł. **oblupiti*; ogśłow. – czes. *loupit*, słc. *oblúpat'*, ukr. *oblupyty*, ros. *oblupít'*, sch. *òlúpiti*, mac. *olupa* «oblupać» (por. lit. *laupyti* «łupać, obdzierać ze skóry, grabić», łot. *lāupīt* «usuwać łupinę, skórkę», stind. *lumpāti* «łamię, uszkadza»). Δ *rozwój*: stpol. zn. realne zwrotu *obłupić* (kogoś) ze skóry, także *obłupić* z odzienia, aż do skóry stało się podstawą zn. przen. «wyzyskać kogoś pod względem materialnym».

ZG

obraz (3) [RP] Δ *zn.* «wygląd, wizerunek; kształt»: Uźrzał człowieka nagie-

go./ Przyrodzenia niewieściego./ Ob-raza wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *obraz* B. lp., *obrazem* N. lp. Δ *etym.* psł. **ob̥razъ* ← czas. **ob̥raziti* «wyrzeźbić»; morfem rdzenny *-raz- ← pie. *-rōz- || -rēz-; ogśłow. – czes. *obraz* «malowidło, wizerunek, odbicie, przedstawienie czegoś, ideał», ros. *óbráz* «postać, wizerunek; wyobrażenie, artystyczne przedstawienie; ikona», scs. *obrazъ* «kształt, wygląd, podobizna, podobieństwo; sposób, znak, znamię; posąg, statua; zjawa; charakter». Δ *rozwój*: etymologiczne zn. wyrazu *obraz* to «to, co jest wyrzeżane, rzeźba, posąg, figura»; główny kierunek zmian zn. prowadzi od konkretnego do abstraktywnego, por. «wizerunek, wyobrażenie czegoś na płótnie, papierze, desce», następnie «widok, wygląd, forma czegoś; wizja», «całokształt spraw», np. *obraz wypadków*, *obraz życia*.

Δ *por.* **rzazać**.

KDK

obrocić się (1) [Kgn] Δ *zn.* «zamienić, odmienić coś na coś»: Bog jego (...) jest on z wysokości na ziemię spadł był a w proch się jest on był obrocił [Kgn VI, 41, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **obvortiti* (się); ogśłow. – czes. *obrátit se*, ukr. *obernútysia*, ros. *oborótít'sia*, sch. *obrátit se*, scs. *obratiti sę*, *obraštō sę* (por. lit. *vartyti* «wrócić», stind. *wartajati* «obraca», goc. *fra-wardjan* «obrocić wniwecz»). Δ *rozwój*: psł. **obvortiti sę* → stpol. **obvrōčići sę* → stpol. *obróčić sę* → śrpol. *obróčić sę*.

Δ *por.* **wrocić**.

ZG

obrona (2) [KŚ] Δ *zn.* «bronienie, strzeżenie, zabezpieczanie»: Aby rycerz każdy alibo prosty panosza (...) umiał

miestce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *obrony* D. lp. Δ *etym.* rzecz. odczas. od psł. **otb-borniti* (pol. *obronić*) → psł. **otborna*: ogśłow. – czes. *obrana*, ros. *oboróna*, sch. *öbrana*. Δ *rozwój:* pierwotne zn. czynnościowe «bronienie» zachowane do dziś, wyszło z użycia zn. podmiotowe «to, co służy obronie: budowla obronna, twierdza, mur, wał»; ukształtowały się zn. przen. niemilitarne: «odpieranie zarzutów», «adwokat (adwokaci) w procesie sądowym; «obronica», «formacja w drużynie piłkarskiej».

Δ *por.* **bronić się**.

KDK

obyczaj (1) [Kgn] Δ *zn.* «zwyczaj, powszechnie przyjęty sposób postępowania»: Józef podług obyczaja niewieściego (...) jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **obvyčejb* ← czas. psł. **obvyknŋti*; ogśłow. – czes. *obyčej*, ros. *obyčaj*, scs. *obyčai*. Δ *rozwój:* stpol. **obvyčaj* → *obyčaj* – uproszczenie grupy spółg. *bv* → *b* po zaniku jerów; wyszły z użycia zn.: 1. «cecha charakterystyczna, własność, właściwość», 2. «sprawowanie się, ocena ze sprawowania w szkole».

Δ *por.* **obyknąć**.

KDK

obyknąć, obeknąć (2) [KŚ] Δ *zn.* «przyzwyczaić się, przywyknąć, mieć zwyczaj»: Niektorzy z naszych ślachci-cow (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → stpol. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie. **euk-*; psł. **vyknŋti* «zaczynać się przyzwyczajając, uczyć się czegoś»; ogśłow. – czes. *privyknout*, ale *obvyklý* «zwykły», *obvykle* «zwykle, zazwyczaj», ukr. *obvyknuty* «obeznac się, przywyk-

nać», ros. *privyknut*, sch. *naviknŋti*, scs. *vyknŋti* «uczyć się» (por. lit. *jaukinti* «oswajać, poskramiać (zwierzę)», stprus. *iaukint* «wprawiać się, uczyć się», stind. *úcyati* «ma zwyczaj»). Δ *rozwój:* psł. **ob-vyknŋti* (z prefiksem *ob-*) → stpol. **obvyknŋci* → *obyknŋć* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej *-bv-*.

Δ *por.* **obyczaj**.

ZG

obżalować (1) [RsP] Δ *zn.* «oskarżyć, obwinić, wnieść skargę do sądu»: Jako Piotrek nie obżalował Sędziwoja przed sześciami niedziel [RsP 45, 49]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-'ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie. **gēl-*; psł. **žalovati*; ogśłow. – czes. *obžalovat* «oskarżyć, wnieść oskarżenie», ros. *obžalovat* «oskarżyć, zaskarżyć», sch. *žalovati*, scs. *žaliti*. Δ *rozwój:* psł. **ob-žalovati* (z prefiksem *ob-*) → stpol. **obžalovači* → stpol., śrpol. *obżalować*.

Δ *por.* **żałować**.

ZG

ochronić (1) [Kśw] Δ *zn.* «obronić, wy-bawić z niebezpieczeństwa, zapewnić ochronę»: Izbyście dusze wasze z dręki wrogow waszych <ochro>nili [Kśw IV, 12, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ *etym.* psł. **o(b)χorniti* ← rzecz. **χorna* «pożywienie, pokarm» zap. z irańskiego (por. awest. *χ^harənah-* «pożywienie»); ogśłow. – połab. *χornēt* «karmić», czes. *ochránit*, ukr. *ochoronyty*, ros. *ochranit* «obronić», *choronit* «grzebać, chować, ukrywać», sch. *hrāniti* «karmić», słowen. *hrāniti* «strzec, ochraniać; żywić, karmić», scs. *chraniti* (*sę*) «chronić (się), zachowywać». Δ *rozwój:* psł. **o(b)χorniti* → stpol. **oχroniici* → stpol., śrpol. *oχronić*; rozwój zn. od konkretnego «karmić, żywić» do abstrakcyjnego «bronić, wybawić».

ZG

ocić (8) [Kśw, Pfl, RsP, Park, LA, Tęcz, Ppuł] Δ zn. 1. «ojciec»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego,/ Żeć on mści gorąco ośsa swego [Tęcz, 194, 25]. 2. rel. «Bóg»: Sława Oćcu i Synowi i świętemu Duchu [Pfl I, 17, 8]. Jenże przez początki z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: oćca D. lp. Δ *etym.* pie. **ontikōs*; psł. **otbcb* (← **otbko*); ogśłow. – czes. *otec*, ros. *ótec*, scs. *otbcb*. Δ *rozwój*: stpol. *oćec* → śrpol. *ojćec*; -j- w M. lp. to wynik wyrównań analogicznych do form przypadków zależnych, w których jest wynikiem palatalizacji asynchronicznej (np. D. lp. *oćca* → *ojca*, W. lp. *oćce* → *ojce*); zn. podst. zachowane, stopniowe rozszerzenie zakresu zn. – «twórca, inicjator» (np. *ojciec języka polskiego*, *ojciec literatury*), «opiekun, zwierzchnik» (np. *ojciec miasta*).

KDK

od, ode, ot, ote (30) [Kśw, Pfl, RsP, Rsk, Słota, List, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, Ppuł] Δ zn. «sygnalizuje moment początkowy czynności, jej przyczynę, źródło lub sprawcę, przeciwstawny wobec przyim. *do*»: Iże tako marnie zszedł od nierownia swojego! [Tęcz, 193, 5]. Idzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 13, 21]. Żądaj ode mnie [Ppuł II, 53, 8]. Pożądaj ote mnie [Pfl II, 17, 8]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* pie. **ato* || **ati* «poza, na zewnątrz; z powrotem» (por. przedrostkowe lit. *at-*, *ati-*, *ata-* «od-» i łot. *at-* «od-», łac. spójnik *at* «ale, tymczasem; jednak», stind. przyim. *áti* «przez»); psł. **otb*; ogśłow. w pierwotnej postaci *ot* dziś tylko w łuz., ros. i bułg., w pozostałych j. słow. wtórnie z *d* pod wpływem takich przyim., jak: *nad*, *pod*, *przed*. Δ *rozwój*: postać *od* ustalona w XVI w., naj-

wcześniej w dialekcie młp. od XIV w.; przyim. *od* w j. pol. zmniejsza zakres użycia, zastępują go: *przez*, *z*, *dla*, *z powodu*.

AK

odarzyć (1) [Słota] Δ zn. «obdarować, hojnie w coś zaopatrzyć»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matka Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za sługę swego,/ Schowaj grzecha śmiertnego [Słota, 190, 105]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *zob.* **darować, zdarzyć się**.

ZG

oddać (1) [Kśw] Δ zn. «dać na własność, darować»: Sam, prawi, przez mię przysiągł jeśm, iż wam chociał <oddać zi>emię wrogów waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V *atem*. → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk.

Δ *zob.* **dać**.

ZG

ode *zob.* **od**.

AK

odetchnąć (1) [RP] Δ zn. «wytchnąć, odpocząć, uspokoić się»: Już odetchni, nieboraku,/ Mow se mną, ubogi żaku [RP, 197, 85]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → pol. kon. I -*ę*, -*esz*; dk. Δ *etym.* pie. **d^heu-s-* || **d^hue-s-*; psł. **otb^hchnōti*; ogśłow. – czes. *oddech-nout* (*si*), ukr. *viddychnúty*, *viditchnúty*, ros. *vzdochnút'* «odetchnąć», *otdochnút'* «odpocząć», sch. *odàhnuti*, scs. *d^hchnōti* «tchnąć», *v^hzd^hchnōti* «westchnąć». Δ *rozwój*: psł. **otb^hchnōti* → stpol. **otedchnōci* → stpol., śrpol. *odetchnąć*.

Δ *por.* **duch, dusić, wdyszeć**.

ZG

odjąć (1) [ŻB] Δ zn. «wziąć, zabrać, odebrać»: Mnimasz, by twe męki mogły odjąć miłość Bożą? [ŻB II, 32, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*ę*, -*esz*; dk.

Δ *zob.* **jąć**.

ZG

odkupić (1) [Kgn] Δ *zn.* «wybawić, uwolnić, uratować, ocalić»: Iżci jutrze prz<y>dzie do nas miły Kryst, coż ci on was ma swą śmiercią odkupić [Kgn II, 35, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* derywat od psł. czas. **kupiti*.

Δ *por.* **kupić**.

ZG

odmłodzić się (1) [Kgn] Δ *zn.* «uczynić się na nowo młodym»: Przyrodzenie jest to węzowe, iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **meld-*; psł. **otъmolditi sę* (**moldъ* «młody»); ogśłow. – czes. *mládnout* «młodnieć, odmładzać się», ukr. *vidmołodyty*, *vidmołódzuvaty*, błr. *maładzieć*, *pamaładzić*, ros. *omolodít'sia*, sch. *mládit se*, scs. *mladŭbъ* «młody». Δ *rozwój*: psł. **otъmolditi sę* → stpol. **otmłodzić się* → stpol., śrpol. *odmłodzić się*.

Δ *por.* **młody**.

ZG

odpoczywać (1) [Satyra] Δ *zn.* «spędzać czas na odpoczynku, znajdować odpoczynek, wytchnienie»: Gdy dzień panu robić mają./ Częstokroć odpoczywają [Satyra, 191, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (**odpoczywaję*, **odpoczywajesz*) || IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **ken-*; psł. **otъpočivati*; ogśłow. – dłuż. *wotpocywaś*, czes. *odpočívát*, ukr. *vidpočyváty*, błr. *adpačyváć*, sch. *otpočívati*, scs. *počivati*, *počivajō*. Δ *rozwój*: psł. **otъpočivati* → stpol. **otpočivać* → stpol., śrpol. *odpočywać*.

Δ *por.* **poćzać (się)**.

ZG

odpowiedzieć, odpowiedzieć (4) [Kgn, ŻB, RP, Tęcz] Δ *zn.* «dać odpowiedź, udzielić odpowiedzi, wyjaśnienie»: Wstań, mistrzu, odpowiedz,

jestli umiesz [RP, 197, 81]. Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałali [Tęcz, 194, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *formy tekstowe*: (*jest było*) *otpowiedziano* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta (użyty w orzeczeniu biernym). Δ *rozwój*: rzeczownikowe formy im. biernego r. n. w j. stpol. występują też we wtórnej funkcji – nieosobowych form czas.

Δ *por.* **powiadać**.

ZG

odrzuć

odrzuciwszy (1) [KŚ] Δ *zn.* «porzuciwszy, odsunawszy»: Niektorzy z naszych śla-chciców (...) odrzuciwszy wszystkę sromięźliwość (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowią się obykli [KŚ, 124, 4]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czyn. I, odm. prosta. Δ *rozwój*: forma im. (dawny M. lp. r. ż.) w j. śrpol. uległa adverbizacji → im. przysłów. uprzedni.

Δ *zob.* **rzucać, rzucić (się)**.

ZG

odrzuciwszy zob. odrzucić.

ZG

odwrocić (1) [ŻB] Δ *zn.* «zwrócić w inną stronę, obrócić»: Jenże jał j<i> namałwiać (...), aby się odwrocił od kr<ze>ścijańskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk.

Δ *zob.* **wrocić**.

ZG

odyć (1) [Satyra] Δ *zn.* «odejść, oddalić się»: Gdy pan przydzie, dobrze orze –/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *rozwój*: psł. **odъ-jb-ti* → stpol. **odyći* → *odyć* || psł. **odъ-jb-d-ti* → **odъ-jb-t-ti* → **odъ-jb-ti* → stpol. **odejści* → *odejść*.

Δ *por.* **ić**.

ZG

odzienie (1) [Kgn] Δ *zn.* «ubranie, okrycie»: A tako więc on krol siln<y>m

gniewem jest na sobie swe odzienie rzasał był [Kgn VI, 41, 27]. Δ *gram*. rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym*. psł. **obŕdĕnĕje* ← im. **obŕdĕnĕ* ← czas. **obŕdĕti*. Δ *rozwój*: wyraz stopniowo wychodzi z użycia.

Δ *por.* **dziać**.

KDK

odzirzeć (1) [Kśw] Δ *zn.* «otrzymać, dostać na własność, w użytkowanie»: Tako lud boży <przez an>jeła wicieżstwo odzirzeli [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram*. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -ĕ, -isz; dk. Δ *etym*. pie. **d^hereg^h*- «trzymać»; psł. **dŕĕĕti* → **dŕĕĕti* → *dŕĕĕti*; wyraz ogłow. – czes. *držet*, *obdržet* «otrzymać», ukr. *oderžaty*, ros. *oderžat’*, sch. *održati*, mac. *održi* «zachować, dotrzymać», scs. *održati* (por. awest. *dražaitē* «trzymaj, dzierży, prowadź»), Δ *rozwój*: psł. **odŕĕĕti* → stpol. **oŕĕĕci* → stpol., śrpol. *oŕĕŕzeć*; w XIV–XV w. wyraz młp. i maz., wypierany przez wkp. *trzymać*.

Δ *por.* **dzierzeć**.

ZG

ofiera (1) [ŻB] Δ *zn.* «to, co się ofiaruje Bogu; dar składany Bogu»: Tej jistej nocy Krystus świętemu się Błażeju pokazał, a rzkąc jemu: Błażeju, żywą ofierę mnie ofieruj [ŻB 31, 5]. Δ *gram*. rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym*. zap. śrwniem. *offer(e)* za pośrednictwem stczes. *ofĕra*. Δ *rozwój*: *ofiera* stopniowo wyparła stpol. synonim *obiata*; główny kierunek zmian zn. polega na rozszerzeniu zakresu na realia niezwiązane z religią; proces desakralizacji formy *ofiera* → *ofiara* powoduje to, że staje się ona synonimem wobec *dar*, *darowanie*; polską innowacją semantyczną jest zn. «osoba ulegająca czyjejś przemocy», pot. także «niedołęga, niezłota». Δ *por.* **oferować**.

KDK

oferować (1) [ŻB] Δ *zn.* «składać Bogu rytualną ofiarę»: Błażeju, żywą

ofierę mnie ofieruj [ŻB I, 31, 5]. Δ *gram*. czas., stpol. kon. II -ĕ-, -esz; dk. || ndk. Δ *etym*. od rzecz. *ofiera* z suf. -ova-, zap. ze stczes. *ofĕra*, a to ze śrwniem. *offer(e)* || *ophar*.

Δ *por.* **ofiera**.

ZG

ogarnąć (2) [Kśw] Δ *zn.* «odziać, owinać, ubrać»: Dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemie> nie jimiła, a tego dla ji we złe chustki ogar<nęła> [Kśw IV, 13, 29]. Δ *gram*. czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *ogarnienego* im. cz. przesz. bierny odm. złoż. Δ *etym*. pie. **ger-* || **gor-*; psł. **ogr(t)-nŕti*; ogłow. – czes. *hrnout* «zgarbniać», *ohrnout* «wywinać, podwinać (rękaw)», ślc. *ohrnút’* «ogarnąć», ukr. *obhornúty* «objąć», *obhortáty*, ros. dial. *gornút’* «zbierać, grabić», sch. *ogŕnuti* «zarzucić, włożyć na siebie», *ogŕnuti se* «otulić się» (por. lit. *gurgulỹs* «stado ptaków; poplątane nici»). Δ *rozwój*: psł. **ogrtnŕti* → stpol. **ogartnāci* → stpol., śrpol. *ogarnąć*; formy odmiany złoż. im. w j. śrpol. uległy adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **zgarnąć**.

ZG

ogarnieny zob. ogarnąć.

ZG

ogień (1) [ŻB] Δ *zn.* «objaw palenia się, płomień, żar»: tu we fraz. *wieczny ogień* «piekło, wieczne potępienie»: Ale nie mółw, by waszy bałwan<o>wie bogowie byli, aleć są dyjabł<i>, jiż ze wszemi s tymi czsoż się ji<m> modlą i w nie wierzą, wiecznem<u> ogniu przysądzeni będą [ŻB II, 32, 25]. Δ *gram*. rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *etym*. psł. **ognĕ*; ogłow. – czes., ślc. *ohēň*, dłuż. *wogēň*, głuż. *wohenĭ*, ros. *ogon’*, ukr. *vohon’*, bŕ. *ahón’*, słowen. *ogenj*, serb. *oganj*, bułg. *ogn*, mac. *ogan* (por. lit. *ugnis*, łot. *ugnus*, niem. *Ofen*, stind. *agnís*, łac. *ignis*). Δ *rozwój*:

w j. stpol. poświadczony w XIV w.; występuje w zn. podstawowym i w wielu związkach fraz., por. np. *próba ognia* «tortury», *grać z ogniem* «zachowywać się nierozważnie», *ogień niebieski* «piorun», *ogniem i mieczem* «pałac i zabijając», *kara ognia* «spalenie na stosie»; wtórnie wytworzyły się nowe zn.: 1. «strzały z broni palnej, strzelanina» – *ogień armatni*, *razić ogniem*, *iść na pierwszy ogień*, *wziąć kogoś w dwa ognie*, 2. «wrodzona choroba skóry mająca postać czerwonych znamion».

KDK

ogłędać (1) [RP] Δ zn. «widzieć, patrzeć na coś; obejrzyć, przyjrzyć się czemuś»: *Otożci przed tobą stoję,/ Oględaj postawę moję* [RP, 196, 56]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (*ogłędaję, ogłędajesz*) || IV -am, -asz; ndk. || dk. Δ zob. **ględać**.

ZG

ogrod (1) [RsK] Δ zn. «otoczony płotem kawał ziemi, na którym siano zboże, sadzono jarzyny, drzewa owocowe»: *Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą (...) dom, siedlisko i ogrod* [RsK, 48, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. *obṛgordō ← psł. czas. *obṛgorditi (por. pol. *obgrodzić* → *ogrodzić*). Δ rozwój: wyraz zachowuje pierwotne znaczenie, modyfikowane jedynie za pomocą dodatkowych określeń, np. *ogród warzywny, botaniczny, zoologiczny, zimowy*.

Δ por. **grod**.

KDK

oko (5) [Ślota, RP] Δ zn. «narząd wzroku»: *Mistrz, widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przeleknął* [RP, 196, 44]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: *oczu* D. lpdw., *oczy* B. lpdw. Δ etym. pie. *okŭ- «patrzeć;

psł. *oko, očese; ogśłow. – czes., śl. oko, ros. poet. oko, ukr. oko, sch. oko, bułg. oko (por. lit. akis, łot. acs, ind. akszi, grec. ósse ← *okie, łac. oculus, goc. ougô, niem. Auge). Δ rozwój: ze względu na to, że wyraz odnosił się do parzystej części ciała, był najczęściej używany w lpdw.: oko – oczy, natomiast lm. oka miała głównie zn. przen., np. «źródło», «pączek u roślin», «klejnoty»; por. też fraz. *otworzyć oczy* «zobaczyć, poznać prawdę», *zamknąć oczy* «umrzeć», *na oko* «na pozór, powierzchownie».

KDK

okrągły (2) [Park] Δ zn. «mający kształt koła; kolisty»: *Nie pisz wirzchu okrągłego,/ Pisząc Bartka zbawionego* [Park, 108, 11]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: *okrągłem* N. lp. r. m. Δ etym. pie. *(s)kreng^h- || *(s)krongh^h- «kręcić, zwijać»; psł. *o(b)krōglŭ(jb) «mający kształt koła» ← *krōglŭ (por. *krągły*, kasz. *krągły*, ros. *krúglyj*, słowen. *krógel*) ← *krōglŭ «koło, krąg»; ogśłow. – czes. *okrouhlý*, ros. *okrúglyj*, słowen. *okrógel*. Δ rozwój: psł. *o(b)krōglŭ(jb) → stpol., śrpol. *okrągły*.

IS

okrutność (1) [RP] Δ zn. «okrucieństwo, bezwzględność, brak litości»: *Wszystcy ludzie, posłuchajcie,/ Okrutność śmirci pozna(j)cie!* [RP, 195, 8]. Δ gram. rzecz., pol. dekl. ż. Δ etym. regularny derywat rzecz. z formantem -ość, utworzony od przym. *okrutny*; psł. podstawa *krōtŭ «kręcony, pokręcony, powyginany; obrotny, zwinny, przebiegły» ← psł. czas. *obṛkrōtiti «okręcić dookoła»; w j. stpol. bohemizm. Δ rozwój: wyraz o niewielkiej frekwencji tekstowej, wypierany przez współpochodną formację *okrucieństwo*.

KDK

okrzcić (1) [Kgn] Δ zn. «udzielić chrztu»: *Święty Bartłomiej (...) jest on*

krola te to ziemie Indyje jest był okrzyk [Kgn VI, 40, 19]. Δ gram. czas., stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. zap. ze stczes. *křtíti* || *křstíti* || *křstíti* «chrzczyć, żegnać krzyżem» ← psł. rzecz. **krbst* «krzyż, krucyfiks» – czes. *křtít*, ukr. *chrestyty*, ros. *krestít'*, sch. *křstiti*, scs. *krbstiti*, *krbsto* (por. śrwniem. *kristen*, *kristenen* «robić chrześcijaninem»). Δ rozwój: stpol. **okřćici* || **okřćici* → stpol. *okřćić* || *okřćić* → stpol., śrpol. *okřćić* || *ořćić* (asymilacja *k* → *χ*) → npol. *ořćić*. Δ por. **krzciel, krześcijanin, krześcijański, krzyż**.

ZG

on (81) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, ŻMB, Tęcz, Ppuł] Δ zn. 1. «zaim. rzeczowny odnoszący się do czegoś lub kogoś poprzednio wymienionego, zastępujący równocześnie zaim. 3 os.»: Jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie a wielikać on znamiona czynić będzie [Kgn II, 35, 10]. 2. «zaim. rzeczowny wskazujący – ów, ten»: A pełną misę nadrobi./ Jako on, cso motyką robi [Słota, 188, 31]. 3. «zaim. przymiotny wskazujący – taki»: Iżby onego bujnego krola dyjabła nie naśladował [Kśw IV, 13, 35]. Δ formy tekstowe: *on* M. lp. r. m., *onego* D., B. lp. r. m., *ona* M. lp. r. ż., M. lpdw. r. m., *onej* C. lp. r. ż., *ono* M. lp. r. n., *oni* M. lm. r. m., *ony* M. lm. r. ż. Δ etym. psł. **onb*; ogśłow. – ślc. *on*, ros. *on*, sch. *ōn*, scs. *onb* «on, tamten». Δ rozwój: psł. **onb*, **ona*, **ono* → stpol. *on*, *ona*, *ono*, w **onb* zanik jeru w pozycji słabej i wydłużenie sam. *o*, w psł. zaim. pierw. wskazujący na przedmiot dalszy, o odm. twarotematowej (D. lp. r. m. *onogo*, C. lp. r. m. *onomu*), który przejął funkcję zaim. osoby trzeciej; w stpol. przyjął odm. miękkotematową, por. *onego*, *onej*, na wzór zaim. typu **jb*, **ja*, **je*, **mojb*, **moja*, **moje*; kolejna

zmiana to przyjęcie w przyp. zależnych odm. zaim. anaforycznego **jb*, **ja*, **je*; relikdami pierw. wskazującej funkcji są w pol. wyrażenia *onego czasu*, *wonczas*.

Δ por. **jen**.

JG

onże..., **onże** (1) [ŻB] Δ zn. «zarówno..., jak; i..., i»: Potem wwiedzion przed sędzią, jenże jął j<i> namałwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą, aby sie odwrocił od kr<ze>ścijańskiej wiary [ŻB II, 32, 32]. Δ gram. spójnik łączący jednorodne składniki zdania. Δ etym. stpol. pojedyncze zestawienie dwóch zaimków wskazujących wzmocnionych partykułą *že* (← psł. **že*), pierwotnie określających obiekt najdalszy od mówiącego, w M. lp. r. m. *on* (← psł. **onb* «ten tam daleko» ← pie. **on-o-s*, por. lit. *anàs*, awest. *ana-* «ten»). Δ rozwój: we wskazanej funkcji wyjątkowe, obecne tylko w powyższym cytacie; sam wzmocniony partykułą zaimek *onże*, częsty zwłaszcza w XVI w., w j. stpol. funkcjonuje ponadto jako part. «już to».

AK

opieć (1) [BZ] Δ zn. «znowu, ponownie, jeszcze raz»: Opieć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe [BZ, 71, 36]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **opetb*; ogśłow. – czes. *opět*, ros. *opját'*, sch. *ōpēt*. Δ rozwój: częste w stpol. przekładach Biblii; wychodzi z użycia z końcem XV w.

BT

oprawiać (1) [Satyra] Δ zn. «naprawiać, poprawiać, odnawiać, ulepszać»: Jedwo wynidą pod południe./ A na drodze postawają./ Rzekomo pługi oprawiają [Satyra, 191, 8]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (**oprawiaję*, **oprawiajesz*) || IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **prō-uo-*; psł. **opravjati*, **opravjajo*; ogśłow. – czes.

opravovat «naprawiać, poprawiać», sł. *opravovat'*, ukr. *opravliaty*, ros. *právit'*, *opravliat'*, sch. *òpravljati*, scs. *praviti*, *pravljǫ* «prostować, kierować, naprowadzać». Δ *rozwój*: psł. **opravjati* → stpol. *opravaći* → stpol., śrpol. *oprávać*, w npol. specjalizacja znaczeniowa «oprawiać książkę (w okładkę)», «ob-sadzać, ujmować w ramy, dawać op-rawę (trzonek, rękojeść)» i arch. «opo-rządzać, remontować, zaopatrywać w co».

Δ *por.* **prawić, prawy.**

ZG

orać (2) [Satyra] Δ *zn.* «spulchniać ziemię pod zasiew przez cięcie i od-wracanie skib ziemi (pługiem, sochą itp.)»: Gdy pan przydzie, dobrze orze -/ Gdy odydzie, jako gorze [Satyra, 191, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **ar(ə)-* «rozdzielać»; psł. **orti* → **orati*; ogśłow. – dłuż. *woraś*, czes. *orat*, ukr. *oráty*, ros. reg. *orát'*, sch. *òrati*, mac. *ora*, scs. *orati*, *orjǫ* (por. lit. *árti*, łot. *ar̃t*, łac. *arō*, *arāre*). Δ *rozwój*: psł. **orati* → stpol. **oraći* → stpol., śrpol. *orać*.

ZG

osieł (10) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «osioł»: Pod jimżeć domem skot i osłowie sąć oni byli pod n<i>m stajali [Kgn II, 37, 94]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *osłowi* C. lp. Δ *etym.* psł. **osǫlb* – zap. goc. *asilus* ← łac. *asellus* (zdr. od *asinus*) ← grec. *ónos* ← hebr. *athōn*; ogśłow. – czes. *osel*, sł. *osel*, ros. *osjól*, ukr. *osil*, scs. *osǫlb* (por. lit. *asilas*, prus. *asilis*, szwedz. *asna*, niem. *Esel*, ang. *ass*, fr. *âne(asne)*). Δ *rozwój*: w j. stpol. rejestrowane od XIV w., najpierw w regularnej fonetycznie postaci *ośeł*; zmiana *ośeł* → *ośoł*, jako wyrównanie analogiczne do form z przegłosem, zaszła dopiero na przełomie doby śrpol.

i npol.; pierwotnie tylko nazwa zoologiczna, później także określenie nieskomplikowanych urządzeń, np. «rodzaj maszyny wojennej», «podstawa pod działło».

KDK

osięgnąć (1) [BZ] Δ *zn.* «posiąść, opanować, wziąć w posiadanie»: Rośćcie a płódźcie sie, a napełnicie ziemię, a osięgniecie ją sobie [BZ, 72, 47]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **seg-* || **seng-*; psł. **segti*, **segnǫti*; ogśłow. – czes. *dosíci*, *dosáhnu* «osiągnąć», *dosáhnut* «dosięgnąć», sł. *dosiahnut'* «osiągnąć», ukr. *osiahnúty*, scs. *prisěšti*, *prisęgǫ* «dotknąć, pochwycić»; w in. j. słow. z rdzeniem **stig-*; ros. *dostíg-nut'*, sch. *pòstici*, *pòstignuti*, mac. *dos-tigne* (por. lit. *sėgti*, *segu* «przymocowywać, zapinać», łot. *segt*, *sedzu* «przykrywać», stind. *sájati* «zawiesza»).

Δ *por.* **sięgać.**

ZG

osme (1) [Kśw] Δ *zn.* «po ósme, ósmy raz»: A osme <dani anjeli nam> są na oświecenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *osmy*. Δ *rozwój*: w j. stpol. formy typu: *czwar-te*, *dziewiąte*, *piąte*, *osme* występują obok wyr. przyim. *po czwarte*, *po dziewiąte...*, sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

AK

osobnie (2) [ŻB, BZ] Δ *zn.* 1. «szczególnie, zwłaszcza»: Teda tę całą drogę kazania nie przestajał, a cuda wielika czynił. Osobnie jedna niewiasta syna swego k niemu przyniosła, jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB I, 31, 10]. 2. «oddzielnie, odrębnie»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą (...) każde osobnie w swem rodzaju [BZ, 71, 32]. Δ *gram.*

przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **osobъnъ*, utworzonego od wyr. przyim. **o(b)so-bě* → **osobnĕ*. Δ *rozwój*: występuje w stpol. i śrpol., zastępowany w śrpol. przez formę *osobno*, genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **osobъnъ*.

Δ *por. osobny*.

BT

osobny (1) [LA] Δ *zn.* «wydzielony, odrębny, znajdujący się osobno»: Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **osobъnъ(jb)* «będący sam ze sobą, odrębny, pojedynczy», od wyrażenia przyim. **o(b) sobě*; ogłówn. – czes. *osobní* «osobisty, osobowy», słc. *osobný*, ros. *osóbnyj* «osobny», ukr. *osóbnyj* «osobny, osobisty», sch. *ösoban* «osobisty, osobowy». Δ *rozwój*: psł. **osobъnъjb* → stpol. **osob'ny* → stpol., śrpol. *osobny*; w j. stpol. i śrpol. przym. zachowywał dawne zn. «osobisty, własny», które zanikło w j. npol. (zachowało się w innych j. słow.).

Δ *por. osobnie*.

IS

ostać (5) [Kśw, RsK, RP] Δ *zn.* 1. «opuścić kogoś, coś, wyrzec się, przestać coś czynić»: Tako nagle sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał [Kśw IV, 12, 18]. Polikarpus (...) gdy się moglił Bogu wiele,/ Ostał wszech ludzi w kościele [RP, 196, 24]. 2. «być dłużnym, zostać winnym»: Gdyby tego nie uczynił, tedy Jakusz trzy grzywny Michałkowi ostał [RsK 48, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → stpol. kon. I -*ę*, -*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *ostań* tr. rozk. lp. 2. os.

Δ *por. stać, zostać*.

ZG

oświecenie (2) [Kśw] Δ *zn.* «rozjaśnienie, uczynienie światłym»: A osme <dani anieli nam> są na oświecenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 16]. Δ *gram.*

rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **osvětjenje* ← psł. czas. **o(bъ)svĕtiti*; por. **svĕtiti*, **svĕtъ*. Δ *rozwój*: zn. orzeczeniowe (czynnościowe) nie ulegało większym zmianom, zn. podmiotowe zawężyło zakres użycia, np. *komisja oświecenia publicznego*, *ministerstwo oświecenia*; wyszło z użycia zn. «oświecenie»; upowszechniło się zn. «XVIII-wieczny prąd społeczno-kulturalny».

Δ *por. świecić, świat*.

KDK

oświecić (1) [BZ] Δ *zn.* «oświecić, uczynić jasnym, pełnym światła»: I powiedział Bog: Bądźcie światła (...), aby świeciły nad stworzeniem niebieskim, a oświeciły ziemię [BZ, 71, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk.

Δ *zob. oświecenie, świecić*.

ZG

ot zob. od.

AK

otbyć (2) [Kśw, RP] Δ *zn.* «opuścić, porzucić»: Gdy pożywiesz wielkiej męki;/ Będiesz mieć dosyć tesnice,/ Otbędziesz swej miłośnice [RP, 197, 72]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → stpol. kon. I -*ę*, -*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *otbądz* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *zob. być*.

ZG

otchociec się (1) [RP] Δ *zn.* «odechciec się, stracić chęć, ochotę na coś»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek [RP, 197, 67]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -*ę*, -*esz* (*otchoceę, otchociesz*); dk.

Δ *zob. chcieć*.

ZG

ote zob. od.

AK

otłóżyć

otłóżywszy (1) [Słota] Δ *zn.* «wydzieliwszy (coś dla kogoś)»: Za to się ma

każdy wziąć,/ Otłóżywszy jedno swąć [Słota, 189, 62]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *rozwój*: forma im. (dawny M. lp.) r. ż. w j. śrpol. ulega adverbizacji → im. przysłów. uprzedni. Δ *por.* **położyć, włożyć.**

ZG

otłóżywszy zob. **otłóżyć.**

ZG

oto, otoć, otożci (3) [Kśw, BZ, RP] Δ *zn.* «part. wskazująco-wzmacniająca»: I rzekł Bog: oto dałem wam wszelkie ziele [BZ, 72, 50]. Δ *etym.* zrost psł. przyimka *o i psł. zaimka wskazującego *to; w takiej formie i funkcji tylko w j. pol. Δ *rozwój*: w j. pol. występuje jako zaimek wskazujący lub part. wskazująco-wzmacniająca; w stpol. często z part. -ć, -ż.

Δ *por.* **-ci, -że.**

BT

otoć zob. **oto.**

BT

otożci zob. **oto.**

BT

otpaść (1) [Kśw] Δ *zn.* «być od czegoś odsuniętym, czegoś pozbawionym, stracić coś»: Sirce tajnymi grzechy skalano i ot tego zbawiciela złymi uczynan<mi otpadło> [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || ne- → pol. kon. I -ę, -esz (dwa oboczne tematy: *odpaść* || *odpadnąć*); dk. Δ *etym.* psł. *ot̥pasti ← *pasti; ogśłow. – czes. *odpadnout*, ros. *otpást'*, sch. *odpasti*, scs. *ot̥pasti*. Δ *rozwój*: psł. *ot̥pasti → stpol. *otpaści || *odpaści → śrpol. *odpaść* || *odpadnąć* || *otpaść* → śrpol. *odpaść*; w dobie stpol. wyraz występował również w zn. «oderwać się, przepaść, zginać», «przegrać, być zwyciężonym», «przypaść, przyjść, dostać się»; w XVI w. czas. nabrał zn. wtórnych, np. «obniżyć poziom (o wodzie)», «odbić się, odskoczyć», «cofnąć się przed kimś», «wystąpić z jakiejś jedności», «zostać wyłączonym z tekstu lub zbioru

tekstów», «przegrać sprawę sądową»; dziś już tylko w zn. «oddzielić się, oderwać się od miejsca przymocowania, odlecieć», «zostać oddzielonym» lub «wycofać się».

Δ *por.* **paść, przepaść, spaść, upaść, wpaść.**

IS

otpowiadać (1) [RsP] Δ *zn.* «odgrażać się, zapowiadać zemstę, odwet»: Przez to Mirosław zabił Jana, iż mu odpowiadł i kradł j [RsP 1387, 45, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (*odpowiadaję, odpowiadajesz*) || IV -am, -asz; ndk.

Δ *zob.* **powiadać.**

ZG

otpowiedziano zob. **odpowiedzieć.**

ZG

odpowiedzieć zob. **odpowiedzieć.**

ZG

otrzymać (1) [Słota] Δ *zn.* «dostać na własność, zdobyć, uzyskać, osiągnąć»: Ktokoli csną matkę ma,/ S niej wszytkę cześć otrzyma [Słota, 190, 94]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz (**otrzymaję, *otrzymajesz*) || IV -am, -asz; dk.

Δ *zob.* **trzymać się.**

ZG

otwadenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «usuwanie, likwidowanie»: Bo <anjeli da>ni są nam na otwadenie naszego ustraszienia [Kśw I, 10, 11]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *ot̥vadenŷje ← psł. czas. *ot̥vaditi (|| *ot̥vęditi*). Δ *rozwój*: przedrostek ot- po zaniku jerów w pozycji przed spółgłoską dźwięczną uległ udźwięcznieniu, stąd od- (por. *odwodzić, odwieść*).

Δ *por.* **otwodzić.**

KDK

otwodzić (1) [Kśw] Δ *zn.* «wiodać, odłalać, odciągać, odrywać»: Święta Katerzyna (...) i ty, jż w błędnem stadle leżeli, ty jeść swoją nauką o<t>wodziła [Kśw II, 11, 32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV

-jo- || -i- → stpol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ *etym.* pie. **ued^h*- || **uod^h*- «wieść, wodzić»; psł. **otōvoditi*; ogśłow. – czes. *odvodit*, ros. *otvodit'*, sch. *odvōditi*, mac. *odvede*, *odveduva* «odprowadzić, odprowadzać», scs. *voditi*, *voždō* (por. lit. *vadyti*, *vadaũ*, łot. *vadīt*, *vodu*, awest. *vādayeiti*). Δ *rozwój*: psł. **otō-voditi* → stpol. **otvožici* → stpol., śrpol. *odvozić*.

Δ *por.* **otwadzenie, wieść.**

ZG

owa (1) [Kgn] Δ *zn.* «oto, oto właśnie»: Owa w pirwe niedziele tego to adwentu pożądalni są wierni krześcijani przyścia jego [Kgn II, 35, 4]. Δ *gram.* part. zwracająca uwagę na następującą po niej wypowiedź lub na jeden z jej członów. Δ *etym.* pierwotna forma r. ż. psł. zaimka wskazującego **ovō*; jako zaimek ogśłow. – dłuż *howen*, *hova*, *howo* || *hewon*, *hewa*, *hewo* «tamten, poprzedni», ros. dial. *ov* || *óvyj* «inny, jakiś», scs. *ovō*, *ova*, *ovo* «ten», *ovō* – *ovō* «jeden – drugi». Δ *rozwój*: występuje rzadko, w tekstach XIV–XV w.

BT

owoc (4) [Pfl, BZ, Ppuł] Δ *zn.* «płody drzew»: A będzie jako drzewo, jeź szczepiono jest podług ciekących wod, jeź owoc swój da w swój czas [Pfl I, 17, 3]. I wespółziła ziemia ziele mając siemię podług płodu swego, a drzewo nosząc owoce [BZ, 71, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **ovotjō*; ogśłow. – czes. *ovoce*, ukr. *óvoč*, sch. *vōce*, scs. *ovoštō*. Δ *rozwój*: oprócz zn. podst. wykształciło się zn. przen. «rezultat, wynik, plon, następstwo czegoś», np. *owoce pracy, działalności*; fraz. *zakazany owoc* «rzecz pożądana, lecz niedostępna z powodu zakazu».

KDK

ożaleć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «opłakać kogoś, pocieszyć się po czyjejś stracie»: Jednegociem syna miała, / I tegociem oża-

łała [ŻMB, 180, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **g^hel-*; psł. **oża-łēti*; ogśłow. – głuż. dial. *želić* «mieć żalobę, opłakiwać», czes. *oželet* «opłakać, przeboleć stratę», ślc. *oželiet'*, ukr. *požality*, ros. *požalēt'*, sch. *ožaliti* «pożalować, opłakać, odbyć żalobę», scs. *žaliti* «być smutnym, lamentować» (por. lit. *gēlti* «boleć», *gilti* «kłuć, żądlić» stprus. *gallan* «śmierć», stwniem. *quālen* «męczyć», stang. *cwelan* «umierać»). Δ *rozwój*: psł. **ožalēti* → stpol. *ožaleci* → stpol., śrpol. *ożaleć* || *ożalić* || *ożalać*.

Δ *por.* **obżałować, żałować.**

ZG

P

pacholek (1) [Satyra] Δ *zn.* «sługa»: Boć się zda jako pra(wy) wołek, / Aleć jest chytry pacholek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **paχolōkō*; pñ.słow. – stczes. *pacholek*, ukr. i ros. dial. *pácholok*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz *pacholek* miał dwa zn.: 1. «młody chłopiec, młodzieniec; pacholę», 2. «sługa w domu, także na wyprawie wojennej», por. *chudy pacholek* «człowiek biedny, także niezamożny szlachcic» → *chudopacholek* «ubogi szlachcic»; wyodrębniło się także zn. wojskowe «szeregowiec w dawnym wojsku polskim», które wyszło z użycia.

KDK

paknieli (1) [KŚ] Δ *zn.* «jeśli, jeżeli zaś»: Paknieli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorze-go, pod którym są, z jich many mają nam być podani [KŚ, 124, 15]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe warunku, z odcieniem przeciw-

stawno-nawiązującym. Δ *etym.* pierwotna part. w postaci złożenia kilku partykuł; *pak* «zaś» (← psł. **pakъ* «tył», ten sam rdzeń w pol. *na opak*, *wspak*), *nie* (← psł. **ne*, ogł. partykuła przecząca), tu wtórnie z perseweracyjnym unosowaniem samogłoski, oraz *li* (← psł. **li*, part. uwydatniająca, uogólniająca, wzmacniająca, stąd wtórnie alternatywna «albo», warunkowa «jeśli, jeżeli» i pytajna «czy»). Δ *rozwój:* w j. stpol. jako spójnik rzadki, występujący tylko w XV w.; w XVI w. pojedynczo poświadczony w tym zn. jedynie wyrazy pokrewne *pakli* i *pakliby*.

Δ *por.* **lepak**, **rozpaczać**.

AK

palec (1) [Tęcz] Δ *zn.* «jeden z pięciu podługnych członków, będących zakończeniem dłoni człowieka», tu we fraz. *nie stać za jeden palec* «nic nie znaczyć, być bez wartości»: Kłamacie, chłopci, jako psi, byście tacy byli,/ Nie stojcie wszytcy za jeden palec jego! [Tęcz, 194, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **palъcъ* «kciuk»; ogł. – czes. *palec* «kciuk», ros. *палец* «kciuk», sch. *pālac* «kciuk» (por. łac. *pollex*, -icis «wielki palec ręki, nogi», grec. *phallō* «poruszam, naciagam struny, cięciwę łuku», *phalmós* «naciąganie strun, cięciwy łuku», co jest związane ze szczególną rolą dużego palca podczas oddawania strzału z łuku).

KDK

pamiętać (4) [Kśw] Δ *zn.* «zachowywać, mieć coś w pamięci; mieć na uwadze»: I mówi pirzwej siedzącym „wstań” (...) iż czego jim dojć nie pamiętają [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *pamiętał* cz. przesz. lp. 3. os., *pamiętają* im. cz. ter. czynny M. lp. r. m., odm.

prosta. Δ *etym.* pie. **men-* «myśleć»; psł. **pamętati* «mieć coś w pamięci», ← rzecz. **pamętъ* «wspomnienie czegoś, przypomnienie; pamięć»; forma *pamiętać* występuje tylko w j. pol., ukr. *pamjatyty* to zapożyczenie z j. pol. Δ *rozwój:* psł. **pamętati* → stpol. **paŋętaći* → stpol., śrpol. *paŋętać*.

Δ *por.* **mnimać**, **upominać**.

IS

pamiętają zob. **pamiętać**.

IS

pan (12) [RsP, Kgn, Słota, LA, Tęcz, Satyra] Δ *zn.* 1. «wysoko postawiona osoba, dostojnik ziemski; możnowładca»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie,/ Żeby pana swego, wielkiego chorągiewnego,/ Zabiliście, chłopci, Andrzeja Tęczyńskiego! [Tęcz, 193, 2]. 2. «szlachcic mający dobra ziemskie i osadzonych w nich chłopów»: Chytrze bydlą z pany kmiecie [Satyra, 191, 1]. 3. «tytuł godnościowy w odniesieniu do Boga»: Pan Bog tę rzecz tako nosił [RP, 196, 51]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *pany* C. lp., *panie* W. lp. Δ *etym.* geneza niejasna, być może leksykalna pozostałość po Awarach: *pan* ← *župan* pierwotnie w zn. «urzędnik chana awarskiego pobierający daniny» → «urzędnik grodowy = kasztelan» → «panujący, zarządzający»; możliwe tzw. zapożyczenie wędrowne ze stbawar. – por. węg. *ispán* «starosta», sttur. *b-* || *pajan* – które za pośrednictwem awarskim przenika do j. słow., gdzie na pld. upowszechnia się forma z nagłosem dźwięcznym *banъ* ← *bo(e)anъ*, a na zach. – z bezdźwięcznym *panъ* ← *pajanъ*; zach.słow. – stczes. *hpan*, czes. *pan*, sł. *pan*, dłuż. *pan*, głuż. *pan*, przeniesiona później do j. wsch.słow. i do j. lit.; możliwe także psł. **gъpanъ* «władca». Δ *rozwój:* wszystkie zn. historyczne zachowane,

ponadto rozszerzenie zn. jako części składowej formuł grzecznościowych: daw. *pan ojciec*, *panie bracie*, nowsze *pan sąsiad*, *pan profesor*; fraz. *być z kimś za pan brat* «pozostawać w zażyłych kontaktach», *być z kimś na pan* «pozostawać w oficjalnych stosunkach».

Δ *por.* **panic**, **panię**, **panna**, **panosza**, **panostwo**, **panować**.

KDK

pani (6) [Słota] Δ *zn.* «kobieta zamężna, należąca do wyższych warstw społecznych»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 74]. Boć jest korona csna pani [Słota, 190, 99]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- || -ja- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *paniami* N. lm., *panie* W. lm. Δ *etym.* psł. **panji*; wyraz genetycznie związany z formą *pan*, spokrewniony z grec. *πότνια*, stind. *patnī* ← pie. **pot-n-ija*, w których rdzeń *pot-* pozwala na ich interpretację jako żeńskich odpowiedników formy **gospodb* m.in. «ojciec rodziny». Δ *rozwój:* zmiany zn. analogiczne do zmian wyrazu *pan* – rozszerzenie zn. w formułach grzecznościowych: daw. *pani* występowała w funkcji tytułu przysługującego jedynie kobietom zamężnym, np. *pani dobrodziejka*, *księżna pani*, *pani matka*, dzisiaj zaś *pani domu*, *pani sąsiadka*, *proszę pani* (bez względu na stan cywilny).

Δ *por.* **pan**.

KDK

panic (1) [Słota] Δ *zn.* «młody szlachcic»: Nie może być panic taki [Słota, 189, 52]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pan-itjb* «syn pana»; zach.słow., później pod wpływem j. pol. – także wsch.słow. (np. ukr. *panyč*). Δ *rozwój:* zmiana przyrostka -ic (← **itjb*) → -ič dokonała się najpierw w polszczyźnie kresowej (XVII w.), a następnie w j. ogpol.; oprócz zn.

historycznego wykształciło się nowe przen. «młodzieniec – wytworny, delikatny, rozpieszczony; młody elegant, fircyk» (zwykle z lekceważeniem, ironią lub pogardą).

Δ *por.* **pan**.

KDK

panię (1) [LA] Δ *zn.* «młody syn możnego pana»: W Rzymie jedno panię było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **panę*, *panęte*, formacja utworzona od podstawy **panb* za pomocą formantu -ę będącego wykładnikiem kategorii nazw istot niedorosłych (por. *jagnię*, *cielę*, *źrebię*, *książę*). Δ *rozwój:* formy lm. *panięta* stosowane w odniesieniu do realiów dawnej Polski szlacheckiej zyskiwały znaczenie «możni panowie, magnaci», np. *panięta koronne*; wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **pan**.

KDK

panna (9) [Słota, List, ŻMB] Δ *zn.* «niezamężna dziewczyna z możnego rodu, młoda kobieta przed zamążpójściem, dziewica; także określenie Matki Boskiej»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja ot ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 8]. A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości! [ŻMB, 180, 29]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *panna* M. lp., *panny* W. lm. Δ *etym.* psł. **pan-bna*; zach.słow. – stczes. *panna*, *hpanna* «niezamężna kobieta, zakonnica, służebna», czes. *panna* «dziewica, kobieta niezamężna», śl. *panna* «dziewica». Δ *rozwój:* historia wyrazu odzwierciedla przemiany kulturowe; współcześnie wychodzi z użycia, o czym świadczy nacechowanie ekspresywne zn.: «młoda dziewczyna» – *moja panno żart.*, «narzeczona» –

moja panna – przest., «kobieta niezamężna» – *stara panna* z lekceważeniem, dezaprobatą.

Δ *por.* **pan.**

KDK

panostwo (1) [ŻB] Δ *zn.* «rycerstwo, ludzie należący do stanu rycerskiego; tu – o sługach, pacholkach»: Jeli od nich i powiedzie(1)i swemu starszemu, jenże przyczyniw więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB, 31, 2-3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* rzecz. zbior. utworzony formantem *-stvo* (psł. **-bstvo*) od podstawy *panoša*. Δ *rozwój*: stpol. *panošstvo* → *panosstvo* → *panostvo* – w wyniku uproszczenia i asymilacji w grupie spółg.; wyraz rzadko występujący w tekstach stpol., wyszedł z użycia w XVI w.

Δ *por.* **pan, paosza.**

KDK

panosza (4) [Słota, KŚ, ŻB, LA] Δ *zn.* «szlachcic niższego stanu, zwykle niemający herbu ani dziedzictwa, zależny od możniejszej szlachty; sługa, pacholek»: Ustawiamy, aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. A miał barzo wielki dwor./ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. mieszana. Δ *formy tekstowe*: *panosze* M. Im. Δ *etym.* formacja pochodna od stpol. *pan*, utworzona za pomocą formantu *-osza*; możliwe, że w j. stpol. jest to bohemizm – *por.* stczes. *panošě*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia, zachowany w formacji czas. *panoszyć* (*się*).

Δ *por.* **pan, panostwo.**

KDK

panować (2) [BZ] Δ *zn.* «sprawować władzę, władać, rządzić»: Aby panował rybam morskim a ptakom [BZ, 72, 42]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę, -esz*; ndk. Δ *formy*

tekstowe: *panujcie* tr. rozk. Im. 2. os. Δ *etym.* psł. **panovati* «pełnić obowiązki pana»; zach.słow. – czes. *panovat*, słc. *panovat'* (*por.* łac. *dominari* «panować», niem. *herrschen* «panować»). Δ *rozwój*: psł. **panovati* → stpol. **panovaći* → stpol., śrpol. *panovać*; już w j. stpol. również w zn. «dominować, mieć uprzywilejowaną pozycję», «być właścicielem, rozporządzać».

Δ *por.* **pan.**

IS

paralitik (1) [Kśw] Δ *zn.* «cierpiący na paraliż»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ *gram.* rzecz. żyw., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. *paralyticus* (grec. *paralytikós*); inter. – *por.* np. ros. *paralítik*, czes. *paralytyk*, ang. *paralytic*.

KDK

pas (1) [LA] Δ *zn.* «część odzieży, wąski kawałek tkaniny, skóry, często zdobiony, przewiązywany nad biodrem; zwykle na wierzchu ubrania»: I miał każdy swe złote pasy [LA, 173, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pojasъ* ← psł. czas. **pojasati* ← **jasati* «opasać, opasywać»; ogśłow. – czes., słc. *pás*, dluž., głuż. *pas*, ros., ukr., bułg. *pójas*, (*por.* lit. *júostas* «opasany», *júosta* «pas», łot. *juosta* «pas»). Δ *rozwój*: w j. zach.słow. zaszła kontrakcja **pojasъ* → **pasъ*; prymarne zn. anatomiczne «część ciała, miejsce wokół tułowia nad biodrami», z tym związane zn. «część odzieży» i dalsze «wąski kawałek skóry (tkaniny, papieru) służący do spinania czegoś, «powierzchnia w kształcie długiego prostokąta» (*np. pas ziemi, pola, łąki*).

Δ *por.* **przepasać.**

KDK

paść (1) [RP] Δ *zn.* «przewrócić się; rzucić się na ziemię (wbrew woli, pod

przymusem)»: Groźno się tego prze-
lęknał./ Padł na ziemię, eże stęknął [RP,
196, 46]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- ||
-e- → stpol. kon. I -ę, -esz (z tematem
padę, padziesz) || I -ę, -esz (z tematem
padnę, padniesz). Δ *etym.* pie. **pōd-* ||
**ped-* «paść»; psł. **pasti* (← **padti*,
w którym doszło do dysymilacji grupy
dt → *tt* → *st*); ogśłow. – stczes. *pásti*,
czes. *padnout*, ros. *past'*, ukr. *pásti*, sch.
pāsti, scs. *pasti* (por. łac. *pessum ire*,
stind. *padyate* «pada», awest. *paideiti*
«idzie, przychodzi», stwniem. *gi-fezzan*
«paść», stang. *ge-fetan* «paść»). Δ *roz-*
wój: psł. **pasti* → stpol. **paści* →
stpol., śrpol. *paść*; czas. do dziś wy-
stępuje w zn. podstawowym, od XV w.
również w zn. «spotkać, przydarzyć
się, przytrafić się», w XVI w. także
«dosięgnąć, złapać»

Δ *por.* **otpaść, I, II przepaść, spaść, upaść.**

IS

patrzeć (1) [Park] Δ *zn.* «zważać na
coś, brać pod uwagę»: Ale bych ci nie
przedłużył/ Ani tęskności uczynił./
Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napi-
sanego [Park, 109, 29]. Δ *gram.* czas., psł.
kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III
-ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **patro-*
«pożywienie, pasza, karma»; psł. **pa-*
triti «dawać pożywienie, karmić →
dbać o coś, doglądać → patrzeć»;
ogśłow. – ches. *patřit* «należeć; spoglą-
dać», ślc. *patrit'* «należeć, dotyczyć»,
ukr. dial. *pátryty* «patrzeć», chorw.
pātriti «należeć do kogoś», scs. *patriti*
(por. łac. *pābulum* «jedzenie», stind.
pāti «ochraniać, strzec», stwniem. *fuot-*
tar, śrwniem. *vuoter*, niem. *Futter*
«pasza, karma, stado», orm. *haurán*
«stado»). Δ *rozwój*: psł. **patriti* →
stpol. *paćci* → stpol., śrpol. *paćć*;
z przedr. *o-patrzeć* od XV w. także
w zn. «naprawić; oczyścić ranę».

IS

pełny (4) [Słota, ŻB, ŻMB] Δ *zn.* 1. «wy-
pełniony po brzegi»: A pełną misę
nadrobi [Słota, 188, 30]. 2. «niewymagają-
cy uzupełnienia, kompletny, całkowi-
ty»: Od jegoż dotknięcia dziecię pełne
zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. 3. «prze-
niknięty, owładnięty czymś»: A rzekę-
cy: Panno, pełna jeś miłości [ŻMB, 180,
29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.*
pie. *pel(ə)-* «łać»; psł. **pl'nъ(jb)* «na-
pełniony, cały, kompletny»; ogśłow. –
czes. *plný*, ros. *pólnyj*, bułg. *pālen*, scs.
plnъ (por. lit. *pilnas*, łot. *pilns*, stind.
pūrnās, awest. *pərəna-*, goc. *fulls*).
Δ *rozwój*: psł. **pl'nъ(jb)* → stpol. *pełny*;
już w j. stpol. również w zn. «za-
okrąglony».

Δ *por.* **napiełnić.**

IS

pewniejszy (1) [Kgn] Δ *zn.* «wzbudza-
jący większe zaufanie»: Aleć dzisiaj
jeszcze pewniejsze nowiny sąć nam
były przez posła niebieskiego przynie-
siony [Kgn II, 35, 16]. Δ *gram.* przym., st.
wyższy przym. *pewny*. Δ *etym.* derywat
od psł. **pъvъnъ(jb)* → *pewny*, utwo-
rzony za pomocą przyr. *-ejszy (por.
milejszy). Δ *rozwój*: przedpol. **pъvъ-*
něbši → stpol. **pevńejsi* → stpol.,
śrpol. *pevńejszy*.

Δ *por.* **pewny.**

IS

pewny (4) [Kgn, KŚ] Δ *zn.* 1. «określo-
ny, wyznaczony»: Panosza pod pewną
podniesioną chorągwią [KŚ, 124, 12]. 2. «wzbudza-
jący zaufanie, dobry»: Aleć wczora pewne wieści sąć ony
nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14].
Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.*
zach.słow. **pъvъnъ(jb)* ← **pъvati*
«być o czymś przekonany; mieć na-
dzieję»; zach.słow. – ches. *pevný*
«stały; mocny; zdecydowany», ślc. *pev-*
ný «silny, stały». Δ *rozwój*: zach.słow.
**pъvъnъ(jb)* → stpol. **pev'ny* → stpol.,
śrpol. *pewny*; już w j. stpol. wyraz

występował również w zn. «ustalony, stały, trwały», «wolny od niebezpieczeństw» oraz w zn. «doskonały», które zanikło w polszczyźnie.

Δ *por.* **pewniejszy, pwa, ufać.**

IS

piąte (1) [Kśw] Δ *zn.* «po piąte, piąty raz»: A piąte <dani są nam> anjeli święci na nauczanie naszego nieumienia [Kśw I, 10, 12]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *piąty*. Δ *rozwój:* w j. stpol. formy typu: *czwarte, dziewiąte, piąte, osme* występują obok wyr. przym. *po czwarte, po dziewiąte*, sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

Δ *por.* **piąty.**

AK

piątek (1) [ŻMB] Δ *zn.* «piąty dzień tygodnia»: Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* zach.słow., pld.słow. **pētḱḱ* ← psł. licz. **pētḱ*; czes. *patek*, słc. *piatok*, głuż. *pjatk*, słowen. *pétek*, sch. *pétak*, bułg. *pétḱ*, scs. *pētḱḱ*. Δ *rozwój:* psł. **pētḱḱ* → pol. *pátek*; w j. wsch.słow. formacje z przyrostkiem -nica, np. ros. *pjátnica*; prymarne zn. zachowano bez zmian.

Δ *por.* **piąty.**

KDK

piąty (1) [BZ] Δ *zn.* «występujący w kolejności po czwartym»: I stało się z wieczora a z jutra dzień piąty [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złoż. Δ *etym.* pie. **penk^h-to* «piąty», licz. porz. utworzony przyrostkiem **-to* od pie. licz. gł. **penk^he* «pięć»; psł. **pētḱ(jb)*; ogśłow. – czes. *pátý*, ros. *pjátýj*, scs. *pētḱ* (por. lit. *penktas* «piąty», prus. *penkts*, ind. *penkti-*, grec. *pemp-tos*, łac. *quintus*, goc. *fimfta*); od tego liczebnika (jak od wszystkich liczebników

od 5 do 10) Słowianie utworzyli rzecz. r. ż. dawnej dekl. -i- **pētḱ*, który stał się liczebnikiem głównym.

Δ *por.* **piąte, piątek, pięć.**

AK

picie (2) [ŻMB] Δ *zn.* «napój, płyn»: Picia wołasz, piciać bych ci dała [ŻMB, 180, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* forma *piciać* wzmocniona partykułą -ć ← *ci*, tzw. dativus ethicus. Δ *etym.* psł. **pitḱje* ← psł. czas. **piti*; ogśłow. – czes. *pítí* «napój, picie», ukr. *pyttjá* «picie», słowen. *pítje*. Δ *rozwój:* psł. **pitḱje* ma pierwotne zn. «czynność picia», wtórne – «napój»; j. pol. zachowuje oba zn.

Δ *por.* **pić, piwo.**

KDK

pić (1) [RP] Δ *zn.* «łykać płyny»: Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* pie. **pōj-* || **pī-* «pić»; psł. **piti* «pić»; ogśłow. – czes. *pít*, ros. *pit'*, scs. *piti* (por. łac. *bibere* «pić», grec. *pietai*, stind. *pītas* «opity», stirl. *ibim* «piję», alb. *pi* «pić»). Δ *rozwój:* psł. **piti* → stpol. **pići* → stpol., śrpol. *pić*.

Δ *por.* **picie, piwo.**

IS

piecza (1) [Kśw] Δ *zn.* «troska, opieka»: Iż o sobie nijedne piecze nie jimają [Kśw II, 11, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **peča* (← **pek-ja*) «troska, zmarzwienie»; pñ.słow. – stczes. *pěče*, ros. dial. *pěča* «troski, kłopoty». Δ *rozwój:* zn. w j. stpol. to bohemizm biblijny, odpowiednik łac. *cura*; stpol. zn. prawne «przewidziany prawem dozór nad dziećmi lub kobietami» wyszło z użycia.

KDK

piekło (1) [Kśw] Δ *zn.* «miejsce pobytu dusz zmarłych grzeszników, skazanych na wieczne potępienie»: I w tem to mieście Korrozaim, w p<ie>k<l>e wiekujem, śm<ir>tn grzesze zanu>rzo-

ne i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pъkъlъ* «smoła»; ogłow. – czes. *peklo*, ukr. *peklo*, słowen. *pekel*, scs. *pъcъlъ* «smoła». Δ *rozwój*: psł. **pъkъlъ* → stpol. *pkel* → stpol. *pk'el* r. m., następnie – pod wpływem antonimu rzecz. *niebo* oraz w wyniku tożsamości końcówek dekl. r. m. i r. n. (D., C., N., Msc. lp.) → *peklo* r. n.; pierwsze zn. «smoła» przetrwało w kilku nazwach miejscowych, np. *Piekło*, *Piekielnice*; zn. rel. powstało w wyniku metaforyzacji.

KDK

pielgrzym (1) [LA] Δ *zn.* «podróżnik, przybysz, obcokrajowiec»: Dał jim osobne trzy stoły./ Za czwartym pielgrzymi jedli [LA, 173, 21]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. przym. *peregrīnus* «cudzoziemski, zagraniczny, obcy» z pośrednictwem stwniem. *piligrim*; por. także stpol. imię *Pielgrzym*; inter. – por. np. ang. *pilgrim*, niem. *Pilger*, włos. *pellegrino*, franc. *pèlerin*. Δ *rozwój*: zn. uległo zawężeniu: «przybysz, podróżnik» → «podróżujący do miejsc świętych; pątnik».

KDK

pieluszka (2) [Kśw] Δ *zn.* «kawałek płótna do spowijania niemowlęcia»: Bo dziewica Maryja aż pieluszek dobrych <w to wrzemię> nie jimiwała [Kśw IV, 13, 28]. Należli ji, prawi, p<ieluszkami> ogarnienego a w jasłkach położonego [Kśw IV, 13, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zdr. od psł. **pelūxa* (← psł. **pelena*); pñ.słow. – czes. dial. *pěluška*, słc. *pe-luška*, bñr. dial. *pjaljuški* (por. lit. *plėnė* «błotka», łac. *pellis* «skóra, powłoka», grec. *pella*, niem. *Fell*). Δ *rozwój*: pierwotne zdr. *pieluszka* stało się nazwą podstawową, neutralną znaczeniowo, a *pielucha* nabrała nacechowania stylistycznego.

KDK

pieniądz (1) [RsP, RsK] Δ *zn.* «metalo-wy środek płatniczy», zwykle w lm. *pieniądze* «pewna suma pieniędzy»: Tako mi Bog pomoży, jako Szczepan miał mi płacić trzy grzywny w rok ot mych pieniędzy [RsP. 45, 24]. Jako prawie wiemy i świadczymy, eż dominus Episcopus Cracoviensis wziął dwoje pieniędzy za jedną dziedzinę w przechod [RsK, 48, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pěnězъ* ← **pěněgъ* ← stwniem. *pfen-ning* (niem. *Pfenning*); ogłow. – czes. *peniz*, słc. *peniaz*, ros. *pénjaz'*, ukr. *pinjaz'*, scs. *pěnězъ* (por. stang. *penig*, *pening*, ang. *penny*, szwedz. *pengar*, hol. *peuning*, lit. *pinigas*, węg. *pénz*). Δ *rozwój*: główna zmiana zn. polega na rozszerzeniu zakresu (generalizacja) – «moneta» → «środek płatniczy w ogóle»; wyszły z użycia stpol. terminy prawne *główne pieniądze* «kara za zabójstwo», *celne pieniądze* «opłata celna», *idące pieniądze* «będące w obiegu».

KDK

pies (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zwierzę domowe»: Kłamacie, chłopci, jako psi, byście tacy byli [Tęcz, 194, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pъsъ*; ogłow. – czes. *pes*, ros. *pjos*, bułg. *pys*, *pes*, scs. *pъsъ*.

KDK

pięć (1) [Kśw] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 5»: Stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <kroła, pobił jeść> we zborze asyryjskim, to je pogańskim sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* pie. **penk^{de}e*, psł. **pětъ*; ogłow. – czes. *pět*, ros. *pjat'*, bułg. *pet*, scs. *pětъ* (por. lit. r. m. *penki*, r. ż. *peñkios*, łot. r. m. *pieci*, r. ż. *piecas*, awest. *pañča*, grec. *pénte*, łac. *quīn-quē*); psł. liczebniki typu *pięć* (także *sześć*,..., *dziesięć*) są z pochodzenia

rzecz. abstrakcyjnymi dawnej dekl. *-i-*, jak wszystkie abstrakta występującymi tylko w lp. Δ *rozwój*: od j. stpol. postępuje zmiana łączliwości składniowej z rzeczownikiem oraz końcówek fleksyjnych, bez zmian znaczeniowych.

Δ *por.* **piaty**.

AK

pilnie (1) [RP] Δ *zn.* «gorliwie, starannie, dokładnie»: Pomoż mi to działa słożyć./ Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 195, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pilnō* ← czas. **piliti* «starać się, dbać», por. stczes. przysłów. *pīle* «starannie», stczes. *pilniti* «przynaglać, popędzać»; przym. pñ.słow. – głuż. *pilny* «pilny, pracowity», czes. *pilný* «pilny, gorliwy, pracowity, nagłacy», ros. dial. *pil'nyj* «gorliwy», ukr. *pyl'nyj* «pilny, uważny». Δ *rozwój*: w stpol. obocznie forma *pilno*, genetycznie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pilnō*.

BT

pirwy zob. pirzwy.

AK

pirzwej (1) [Kśw] Δ *zn.* «najpierw, naprzód, przede wszystkim»: I mowi pirzwej siedzącym: Wstań! [Kśw II, 11, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pie. **prv-o-s* «początkowy» (por. lit. *pirmas*, łac. *primus*); psł. *přvōjb*; ogśłow. – czes., ślc. *prvý*, ros. *pěrvyj*, bułg. *pърvi*, *pърv*; z przyr. st. wyższego *-ej*, psł. **ěje* pochodzi od przym., wtórnie licz. porz. *pirzwy*. Δ *rozwój*: dziś po zmianach fonetycznych jako *pierwej*, forma przestarzała.

Δ *por.* **pirzwy**.

BT

pirzwy, pirwy (3) [BZ, Ppuł] Δ *zn.* «stojący na samym czele ciągu obiektów żywych lub martwych, zjawisk, zdarzeń, terminów»: Poczynają sie pirwe księgi Mojżeszowy, Genezis [BZ,

71, 1]. Pirzwy psalm wypowiada [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* licz. porz. Δ *formy tekstowe*: (w) *pirwe* (niedziele) B. lm. r. ż. Δ *etym.* pie. **př-uo* «pierwszy, przedni»; psł. **přvō(jb)*, pierwotnie przym., wtórnie licz.; ogśłow. – czes., ślc. *prvý*, ros. *pěrvyj*, sch. *přvī*, scs. *prvō* (por. lit. *pirmas*, łac. *primus*). Δ *rozwój*: w XVII w. całkowicie wyparty przez formę stopnia wyższego *pierwszy*.

Δ *por.* **pirzwej**.

AK

pisać (13) [Kśw, Kgn, Park] Δ *zn.* «formułować tekst na piśmie; zapisywać, przepisywać»: Ta słowa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pisz* tr. rozk. lp. 2. os., *pisan* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta, *pisząc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **peik'-* || **pik'-* «pstrzyć, malować»; psł. **pisati* «rysować, kreślić znaki, malować»; ogśłow. – czes. *psát*, ślc. *pisat'*, ros. *pisát'*, ukr. *pysáty*, sch. *pisati*, scs. *pisati* (por. lit. *piěšti* «malować kredkami lub węglem», stprus. *peisāi* «piszą», łac. *pictura* «obraz», *pingere* «malować», grec. *poikilos* «pstry, barwny», stind. *piŋkte* «maluje», ind. *pimśati* «zdobi», ang. *picture* «obraz»). Δ *rozwój*: psł. **pisati* → stpol. **pisaći* → stpol., śrpol. *pisać*; pierwotne zn. «barwić, malować», później «znaczyć barwami», od XIV w. «stawiać litery, cyfry»; dawne zn. zostało zachowane w pol. wyrazie *pisanka* «jajko malowane, ozdobione ornamentem».

Δ *por.* **napisać, pisanie, pismo**.

IS

pisan zob. pisać.

IS

pisanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «to, co napisane; tekst, utwór», tu we fraz. *Święte Pisanie* «Biblia»: Ale w Świę-

tem Pisani czworakim ludzkiem, pobudzając je, mo(wi Bog) wszemogący [Kśw II, 11, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pi-sanbje* ← psł. czas. **pisati*; ogśłow. Δ *rozwój*: zn. podmiotowe jest już przest., w użyciu pozostaje zn. czynnościowe, także fraz. *Święte Pisanie* zostało zastąpione przez *Pismo Święte*. Δ *por.* **pisać**.

KDK

pismo (4) [Park] Δ *zn.* «to, co napisane, litery»: Zwykłem pismem *cało* tak da [Park, 108, 20]. Pismem rozny głos da w sobie [Park, 109, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pišmo* ← psł. czas. **pisati*; ogśłow. – czes. *písmo* «pismo», ros. *pis'mó* «list», «pismo, pisanie», scs. *pismę, pismene* «litera, pismo». Δ *rozwój*: od stpol. wyraz *pismo* miał także dwa inne zn.: «dokument, list urzędowy lub prywatny», «utwór, dzieło (literackie, naukowe...)», oba zachowane bez większych zmian; *por.* fraz. *uczony w piśmie* «erudyta, szczególnie w zakresie humanistyki».

Δ *por.* **pisać**.

KDK

pisząc zob. pisać.

IS

piwo (1) [Słota] Δ *zn.* «napój o niewielkiej zawartości alkoholu, wyrabiany z ekstraktu słodowego z dodatkiem chmielu»: Przetoć stoł wielki świeboda,/ Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pivo* (← psł. czas. **piti*) «to, co się pije, napój», wtórnice «napój alkoholowy wyrabiany ze słołu zbożowego»; ogśłow. – czes. *pivo*, ros. *pivo*, scs. *pivo* «napój, płyn». Δ *rozwój*: najważniejsza ogśłow. zmiana zn. polegała na zwężeniu zakresu zn.: «napój, płyn» → «określony gatunek napoju». Δ *por.* **picie**.

KDK

plemię (1) [LA] Δ *zn.* «potomstwo, pokolenie, ród; także potomek»: Aby jím jedno plemię dał [LA, 173, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **pled^h-men*; psł. **plemę, plemene*; ogśłow. – czes. *plěmě*, ros. *plémja*, scs. *plemę* (por. grec. *plēthos* «tłum, mnóstwo ludzi», łac. *plēbs*). Δ *rozwój*: w powyższym zn. wyraz już przest.; zn. zachowane jeszcze we fraz. bibl., np. *ludzkie, człowiecze plemię* «wyrodni, źli ludzie».

Δ *por.* **plód**.

KDK

pleść się (1) [Satyra] Δ *zn.* «splatać, zaplatać; tu: mieszać się (o myślach i uczuciach)»: Wiele sie w jich siercu plecie [Satyra, 191, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* pie. **plekt^t* «pleść, splatać»; psł. **plesti* (od wcz.psł. **plekti*, w którym zaszła dysymilacja grupy **kt* → *tt* → *st*); ogśłow. – czes. *plést*, ros. *plestí, spletát'sja*, chorw. *plèsti*, scs. *plesti* (por. lit. *plèsti* «pleść», łac. *plectere* «splatać», grec. *plékein* «splatać kilka nici w jedną», stind. *prašna* «plecionka, kosz», stgerm. *flechtan* «pleść», niem. *flechten*, hol. *vlechten*, szwedz. *fläta*). Δ *rozwój*: psł. **plesti* → stpol. **plēści* → stpol. *plēść* → śrpol. *plęść*; w j. stpol. także w zn. «mieszać się do czegoś».

IS

płacić (1) [RsP] Δ *zn.* «dawać pieniądze jako zwrot pożyczki, należność za towar albo daninę»: Tako mi Bog pomoży, jako Szczepan miał mi płacić trzy grzywny w rok ot mych pieniędzy [RsP, 45, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* pie. **pel(ə)* «okrywać, osłaniać; skóra»; psł. **platiti* «dawać kawałki płótna → dawać zapłatę za coś» (od rzecz. psł. **poltbno* «tkanina lniana» || **platb* «kawał tkaniny»);

ogśłow. – czes. *platit*, ros. *platít'*, sch. *plátiti*, scs. *platiti* (por. lit. *platus* «szeroki», łot. *plātīt* «rozszerzać», grec. *platys* «szeroki»). Δ *rozwój*: psł. **platiti* → stpol. **plācići* → stpol., śrpol. *placić*; *rozwój* zn. związany z używaniem na terenie Słowiańszczyzny kawałków płótna jako środka płatniczego, od XIV w. «płacić, wynagradzać», ale także «mieć pewną wartość, kosztować».

IS

placzący zob. **plakać**.

IS

plakać (2) [List, ŻB] Δ *zn.* «wylewać łzy, szlochać, łkać»: A tako s tobą się rozstając, sierce me jęło barzo plakać [List, 115, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *placzący* im. cz. ter. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **plāk-* «tłuc»; psł. **plakati* «plakać», **plakati se* «opłakiwać; bić się w piersi na znak żałoby»; ogśłow. – czes. *plakat* «plakać», ros. *plákat'*, *plákat'sja* «skarżyć się na coś», sch. *plākati*, scs. *plakati* (por. lit. *plakti* «bić, biczować», łot. *placināt* «celować, toczyć, odbijać», łac. *plangere* «uderzać», stgrec. **plākijō*, grec. *plēssō* «biję, uderzam», stniem. *fluohhôn* «przeklinać, wymyślać»). Δ *rozwój*: psł. **plakati* → stpol. **plakaći* → stpol., śrpol. *plakać*; im. cz. ter. czynny *placzący* wyszedł z użycia w 1. poł. XVI w.

IS

plód (5) [BZ, LA] Δ *zn.* 1. «rodzaj, gatunek»: Wspłodźcie wody z siebie plód rybny, dusze żywne, i plód latający nad ziemią [BZ, 71, 29]. I współdziła ziemia ziele mając siemię podług płodu swego [BZ, 71, 18]. 2. «potomek»: Nie miał po sobie żadnego płodu [LA, 173, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ŭ- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **plodŭ*; ogśłow. – czes., ślc. *plod*, ros. *plod*,

ukr. *plid*, scs. *plodŭ*; ten sam morfem rdzenny w wyrażeniu *plemię*. Δ *rozwój*: w podanych wyżej zn. wyraz *plód* wyszedł z użycia.

Δ *por.* **plemię**, **plodzić**.

KDK

plódzác zob. **plodzić**.

IS

plodzić (3) [BZ] Δ *zn.* 1. «poczynąć nowe życie, powodować powstanie istoty żywej; rozmnażać»: Uczynił Bog zwierzęta ziemską (...) i rozliczne robactwo, iż to się płodzi po ziemi w swem przyrodzeniu [BZ, 72, 40]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk.

plódzác Δ *zn.* 2. «wydający nasiona, przynoszący plon»: A drzewo nosząc owoce a mając każdy siemię plódzác podług przyrodzenia swego [BZ, 71, 19]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *plódźcie* tr. rozk. lm. 2. os. Δ *etym.* psł. **ploditi* «wydawać plody; rodzić» → rzecz. **plodŭ* «plód, owoc»; ogśłow. – czes. *plodit* «owocować, plodzić, rodzić», ros. *plodít'* «rodzić», sch. *plòditi* «rodzić, plenić», *ploditi se* «rozmnażać się» (por. lit. *peldu* «ochraniać», prus. *peldinus* «uzyskać», stang. *bloed* «owoce drzewa, zboże», śrhol. *blāt* «plody polne»). Δ *rozwój*: psł. **ploditi* → stpol. **plóžci* → stpol., śrpol. *plóżyć*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) przekształca się w j. śrpol. w im. przysłów. współ.

Δ *por.* **plemię**, **rozplodzić się**, **wspłodzić**, **plód**.

IS

pluć

plwający (1) [Kśw] Δ *zn.* «płynący; tu w zn. przen.: chwiejący się, wahający się»: Galaa, wyprawia się: miasto plwających, to je nieustawicztwo ludzi grzesznych [Kśw I, 10, 20]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **pleu-* || **plo-* || *plū-* || *plŭ-* «padać, ciec; pływać»; psł.

im. od czas. **pluti*, *plovq* «poruszać się po wodzie, płynąć»; ogśłow. – stczes. *plūti*, czes. *plouti*, ros. *plyt'*, sch. *pīti*, scs. *pluti* (por. lit. *plauiti* «myć, płukać», łot. *plāust* «namaczać», łac. *pluere* «padać (o deszczu)», grec. *plēō* «płynę», stind. *plávate* «pływa», toch. *plu-* «latać», stwniem. *floum* «spływ», ang. *flow* «ciec»). Δ *rozwój*: wyraz rzadki w dobie stpol., w j. śrpól. wychodzi z użycia.

Δ *por.* **płynąć, wypławić.**

IS

pług (3) [Satyra] Δ *zn.* «narzędzie rolnicze, służące do orania, mające lemiesz i odkładnicę»: Rzekomo pługi uprawiają;/ Żelazną wic doma słoży;/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 8]. Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **plugv*; ogśłow. – czes., słc. *pluh*, ros., ukr., bułg. *plug*. Δ *rozwój*: z użycia wyszły dawno zn.: 1. «jednostka miary powierzchni gruntu» – *wielki pług* wynosił ok. 90 morgów, *średni* – ok. 60, *mały* – ok. 20–30; 2. «podatek płacony od gruntu mierzonego na pługi».

KDK

płwiący zob. płuć.

IS

płynąć (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «ciec, łać się»: Krew po tobie płynie, tęć bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* psł. **plynqti* «zacząć ciec, pływać», czas. inchoat. od *plyti* + przyr. -nq-, który z kolei jest związany etymologicznie z psł. **pluti* «poruszać się po wodzie, płynąć»; ogśłow. – czes. *plynout* «płynąć; wynikać», błr. dial. *plýnuc'* «ciec, przepłynąć, nieść się», sch. *plínuti* «zalać», scs. **plyti* «płynąć, pływać». Δ *rozwój*: psł. **plynqti* → stpol. **płynąci* → stpol., śrpól. *płynąć*; już w j. stpol. wyraz występował również w zn. «posuwać się po powierzch-

ni wody, przeprawić się przez wodę» lub w zn. przen. *ziemia płynąca mlekiem a miodem* «kraj obfitujący we wszelkie dobra»; współcześnie funkcjonują również inne zn. przen. czas., np. «wynikać z czego, być następstwem czego», «mijać, przemijać (o życiu, czasie)».

Δ *por.* **płuć, wypławić.**

IS

po (14) [B, Pfl, RsP, RsK, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* «zgodnie z; za; sygnalizuje następstwo w czasie i przestrzeni, także cel, przyczynę lub miejsce czynności»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych [Pfl I, 17, 1]. Namysłem potraci kliny;/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra, 191, 20]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. lub Msc. Δ *etym.* prawdopodobnie dwa przyimki pie. **pos* «przy, za, po» oraz *(a)*po* «od, precz» kontynuuje pierwotny psł. przysłówek, wtórny przyimek **po*; ogśłow. – czes. *po*, ros. *po*, scs. *po* (por. grec. *apo*, sans. *apa*, lit. przyim. *põ* oraz prefiksalne *po-* || *pa-*, łot. *pa*, łac. *post*, franc. *après*). Δ *rozwój*: w przykładach brak pierwotnej celownikowej rekcji (chyba że formę *radzie* w wyr. *po radzie* uznać za C., nie Msc.) zachowanej do dziś tylko w przysłów. typu *po polsku* oraz w folklorze lud., zwłaszcza w piosenkach, np. „Na siedzącym rynku siedzi baba w koszu, sprzedaje chłopoków po jednemu groszu”; nie tylko w j. pol., ale też w innych j. słow. częsta adverbizacja pierwotnego wyrażenia przyim. *potem*.

Δ *por.* **po polsku, potem.**

AK

po polsku (1) [RP] Δ *zn.* «w języku polskim»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, jestli umiesz;/ Za po polsku nie rozumiesz [RP, 197, 82]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniałe wyr. z ogśłow. *po* w pierwotnej celownikowej rekcji

z przym. w dawnej odm. prostej; adverbizacja tego typu wyr. przym. też w innych j. słow. – czes. *po anglicku* «po angielsku», *po domácku* «po domowemu», *po staru* «po staremu», ros. *po-pól'ski* «po polsku», *póprostu* (obok *prosto*) «po prostu». Δ *rozwój*: żywotny sposób derywacji przysłówków – na wzór dawnych *po cichu*, *po mału*, także od nowych podstaw pochodzenia obcego: *po chuligańsku*, *po dyktatorsku*, *po dyletancku* oraz od przym. we współ. odmianie: *po bożemu*, *po cywilnemu*, *po dziecinnemu*, *po staremu*, *po pijanemu* oraz z zaimkami: *po mojemu*, *po swojemu*.

Δ *por. polski*.

AK

pobić (1) [Kśw] Δ *zn.* «pomordować, pozabijać»: Jenże anjeł (...) stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy <krola, pobił jeść> we sborze asyryjskiem [Kśw I, 10, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **pobiti*; ogśłow. – czes. *pobit*, ros. *pobít'*, sch. *pòbiti*, scs. *pobiti*. Δ *rozwój*: w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «zabić, pokonać w walce», które zanikło w dobie śrpol.; wówczas także wyraz *pobić* zastąpiony został przez *zabić*.

Δ *por. bić, zabić*.

IS

pobrać (2) [RsP] Δ *zn.* «wziąć coś, zabrać, odebrać (coś komuś)»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *pobrała* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **pobъrati* ← **brati*; ogśłow. – czes. *pobrat* «pobrać się», ros. *pobrát'*, scs. *pobъrati*, *izъbrati*. Δ *rozwój*: psł. **pobъrati* → stpol. **pobraći* → stpol., śrpol. *pobrać*; w dobie stpol. wyraz funkcjonował również w połączeniach:

pobrać kogoś «zabrać komuś coś, ograbić kogoś», «otrzymać, dostać», *pobrać się* «odejść, pójść»; w j. śrpol. także w zn. «wybrać, powołać na jakieś funkcje», «wziąć wiele a. wielu z jednego miejsca na inne», «złupić, obrabować». Δ *por. brać, wybrać*.

IS

pobudzać (3) [Kśw] Δ *zn.* «zachęcać; podniecać; popychać do czegoś»: I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamenita, jimiż każdą duszę pobudza, ponęca i powabia. Pobudza, rzeka [Kśw II, 11, 4-5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pobudzają* im. cz. ter. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **b^heud^h* – «czuwać, nie spać; uważać»; psł. **pobudjati* «przerzywać komuś sen» (iter. do czas. **pobuditi* ← **buditi*) → zach.słow. **pobuzati*; ogśłow. – czes. *pobuzovat*, ros. *pobuždat'*, sch. *pobuditi*, scs. *pobuditi* (por. lit. *baūsti* «naganiać, popędzać, pobudzać», stind. *bōdháyati* «budzi»). Δ *rozwój*: przedpol. **pobužati* → stpol. *pobužaći* → stpol., śrpol. *pobużać*; w j. stpol. formy im. cz. ter. w odm. prostej zanikły; do dziś zachowała się postać B. r. m. *pobudzając*, która uległa adverbizacji w j. śrpol.

IS

pobudzają zob. pobudzać.

IS

pobyć (1) [B] Δ *zn.* «przebywanie, bycie»: A na świecie zbożny pobyć,/ Po żywocie ra<j>ski przebyć [B, 163, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pobyť* ← psł. czas. **pobyti* za pomocą formantu -*ť*. Δ *por. być, przebyć*.

KDK

począć (się) (4) [Kśw, RsK, List] Δ *zn.* 1. «wykonać pierwszą część jakiejś czynności; rozpocząć coś»: Dziwne rzeczy, w miłości będąc, poczęły się między nama, toć jest, aby mnie nie

zapomniała, barzociem twej miłości począł prosić [List, 114, 4]. 2. «zaczeptać kogoś, wywołać zwadę»: Włodek począł na Warcisława i rany dał naprzód [Rsk, 48, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *poczęchą* aoryst Im. 3. os. Δ *etym.* pie. **ken-* «wyrastać, pojawiać się»; psł. **počęti* ← **čęti*, **čbnq* «zacząć, rozpocząć»; ogśłow. – czes. *počít*, ros. *počát*, chorw. *početi*, mac. *počne*, scs. *počęti* «zacząć». Δ *rozwój*: psł. **počęti* → stpol. **počęci* → stpol., śrpol. *počęć*; już w j. stpol. czas. występował w zn. «dać początek życiu, zająć w ciężę», które w epoce śrpol. stało się zn. głównym.

Δ *por.* **początek, poczynać.**

IS

początek (3) [Kśw, Pfl, BZ] Δ *zn.* «pierwsze chwile dziania się czegoś, pierwszy składnik zbioru, ciągu w przestrzeni»: Iż jeść tako śmierne przyszcie i tako śmierne narodzenie <Syna Bożego>, jenże przez początką z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 32]. Na początkę Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **počętko* ← psł. im. biernego cz. przesz. **počęto* za pomocą formantu -*tko*; ogśłow. – czes. *počátek*, ros. *počátok*, sch. *počétak*. Δ *rozwój*: forma Msc. *na počátce* jest umotywowana historycznie, forma nowsza *na počátku* jest wynikiem wyrównań analogicznych, mających na celu uniknięcie oboczności *k* : *c* w temacie i będących wynikiem ekspansji końcówki -*u* (z psł., dekl. -*ŭ-*); na uwagę zasługuje wtórne zn. przen. «powód, przyczyna czego», «źródło, z którego coś pochodzi».

Δ *por.* **koniec, począć (się).**

KDK

poczcic (1) [Słota] Δ *zn.* «uczcić, okazać cześć»: Nie może być panic taki/

Musi ji w tem poczcic wszaki [Słota, 189, 53]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę, -isz*; dk. Δ *etym.* psł. **počbstiti* ← czas. **čbstiti* ← rzecz. **čbstb*; ogśłow. – stczes. *pociti*, czes. *pocitít*, ros. *počítít*, sch. *čstiti* «czcić», scs. *čbstiti*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. w zn. «uczcić, oddać cześć» występowały obocznie *poczcic* i *uczcić*, czas. *poczcic* wyszedł z użycia w j. npol. Δ *por.* **cześć.**

IS

poczynać się (3) [Słota, BZ, Ppuł] Δ *zn.* «wykonywać pierwszą część jakiejś czynności; zaczynać»: Poczynają się księgi głośnych chwał [Ppuł I, 52, argl]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am, -asz*; ndk. Δ *formy tekstowe*: *poczyna się* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **počinati sę*, iter. do **počęti sę*; ogśłow. – czes. *počínat*, ros. *počínát*, sch. *pòčinjati*, scs. *počinati*. Δ *rozwój*: psł. **počinati sę* → stpol. **počínaći sę* → stpol., śrpol. *počynac sę*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «dawać życie».

Δ *por.* **począć (się).**

IS

pod (16) [Rsk, Kgn, Park, Kś, BZ, Satyra] Δ *zn.* «poniżej; w pobliżu; w bliskości; w zależności od czegoś lub kogoś»: Zgromadźcie się wody, jeź to pod niebem są [BZ, 71, 12]. Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obyкли [Kś, 124, 6]. Tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [Rsk, 48, 27]. Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* przym. rządzący N. lub B., a narzędnikowa lub biernikowa rekcja przyminka jest zależna od czas., np. w wypadku czynności umieszczania czegoś pod czymś – rzecz. w B. lub N., zaś w wypadku stanu, bycia pod czymś – w N., np. *kłaść pod stół* i *położyć pod stołem*, ale *być, leżeć pod stołem*. Δ *etym.* psł.

**podъ*; ogłłow. – czes. *pod*, *pode*, ros. *pod*, bułg. *pod*, scs. *podъ*. Δ *rozwój*: w XIV–XVI w. występuje zaprzeczone wyr. przyim. z zaimkami, a nie jak obecnie przyim. z zaprzeczonymi zaimkami, por. wyżej: *ni pod czyją* «pod niczyją» oraz *ni zacz* «za nic».

AK

podać

podany (1) [Kśw] Δ *zn.* «wydany (komuś)»: Z jich many mają być podani, a konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [Kśw, 124, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* forma utworzona od czas. psł. **podati*; ogłłow. – czes. *podat*, ros. *podát*, chorw. *podati*, scs. *podati*. Δ *rozwój*: w j. pol. formy odm. złożonej im. uległy adiektywizacji (stały się im. przym. biernymi); z odm. prostej zachowały się tylko formy r. n. typu: *podano*. Δ *por.* **dać**.

IS

podany zob. podać.

IS

poddać się (2) [RsK] Δ *zn.* «zobowiązać się, przyjąć odpowiedzialność pod karą»: Tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; dk. Δ *etym.* psł. **podъdati sę* ← **dati*; w innych j. słow. tworzony za pomocą różnych prefiksów, por. czes. *poddat se*, ros. *poddát'sja* «poddać się», chorw. *predati* «poddać», mac. *predade* «poddać». Δ *rozwój*: już w j. stpol. w zn. «ulec w walce; skapitulować» oraz «zgodzić się na coś; podporządkować się komuś, czemuś».

Δ *por.* **dać**.

IS

podeprzeć (1) [ZMB] Δ *zn.* «podtrzymać coś od dołu lub z boku, dać podporę»: Twoja główka krzywo wisa, tęć bych ja podparła [ZMB, 180, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie.

*(s)*per-* «podpierać, wspierać, opierać»; psł. **podъperti* (← psł. czas. **perti* «cisnąć, wywierać nacisk») → **podъpreti* || **podъpereti* || **podъprěti*; ogłłow. – czes. *podeprít*, ros. *podperét*, sch. *podupreti*, mac. *podpre*, scs. *podъprěti* (por. lit. *spirti* «podpierać», łot. *spērt* «wierzczać», łac. *spernere* «odpychać, odsuwać», stind. *sphurati* «odtrąca (nogą)»). Δ *rozwój*: zach.słow. **podъpreti* → stpol. **podeprěci* → stpol., śrpol. *podeprēc*.

Δ *por.* **zaprzeć się**.

IS

podjąć (1) [Kśw] Δ *zn.* «podnieść, tu: doznać czegoś, przyjąć»: A pogani śmierć podjęli [Kśw I, 10, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* psł. **podъjęti*; ogłłow. – ros. *podnját*, chorw. *podíći*, scs. *podъjęti*. Δ *rozwój*: psł. **podъjęti* → stpol. *podjáci* → stpol., śrpol. *podjęć*; podst. zn. w j. stpol. i śrpol. to «podnieść», w j. npol. przeważa już zn. «zobowiązać się do zrobienia czegoś, zdecydować się, zgodzić się wykonać coś».

Δ *por.* **jąć, pod**.

IS

podkłonić (2) [Kśw] Δ *zn.* «skłonić, położyć»: Toć ubo(g)i krolewic był, iże nie jimiał, gdzieby swoją głowę podkłonił (...) a przeto, iże nie jimał w swem narodzeni, gdzie by swą głowę podkłonił [Kśw IV, 13, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ *etym.* psł. **podъkloniti* ← **kloniti*. Δ *rozwój*: psł. **podъkloniti* → stpol. **podkłonići* → stpol., śrpol. *podkłonić*; w j. śrpol. forma ta została wyparta przez czas. z przyr. *po-*: *po-kłonić*.

Δ *por.* **pokłonić się**.

IS

podkomorzy (3) [Kś] Δ *zn.* «urzędnik dworski, zarządzający majątkiem i dochodami panującego, później – urzęd-

nik ziemski, sądzący spory graniczne»: Paknieli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego, pod którym są, z jich many mają nam być podani, a konie jich temu podkomorzemu za winę mają być przydany [KŚ, 124, 15–17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. przym. Δ *etym.* stpol. *podkomorzē* w analizie morfemowej dzieli się na: 1. *pod-* – prefiksalny wykładnik podrzędności (por. niem. *unter-*, franc. *sous-*), lub przyimek wchodzący w skład wyrażenia *pod komorą*; 2. *komor-* – podstawa *komora* ← łac. *camara*, *camora* «pokój, mieszkanie, jadalnia», «skarbiec»; 3. *-ē-* formant (← psł. **-bje*) w funkcji strukturalnej. Δ *rozwój*: stpol. nazwy urzędów zakończone na *-ē* (← **-bje*), typu *podkomorze*, *podczasze*, *podstole*, przyjmują postać wtórną *podkomorzy*, *podczaszy*, *podstoli* w wyniku procesów fonetycznych (kontrakcja, ściśnienie *ē*) oraz analogii do nazw innych urzędów, będących genetycznie przym. (por. *łowczy*, *woźny*, *wojski*); wyraz wyszedł z użycia, należy do archaizmów rzeczowych (historyzmów).

KDK

podle (3) [Kśw, BZ, Słota] Δ *zn.* 1. «obok, w pobliżu, przy, koło, wzdłuż»: Podle drogi, bo czego jemu było dojść, nie pa<miętał> [Kśw II, 11, 20]. Kogo podle siebie ma [Słota, 189, 66]. 2. «zgodnie z czymś»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* przym. rządzący D. Δ *etym.* przym. wtórny, pfn.słów. skostniała forma wyrażenia przym. psł. **po dbljě*, czyli przym. *po* z D. lp. r. ż. rzecz. **dblja* «długość, rozmiar, wzdłuż» – stczes. *podlé*, czes. *podle*, słc. *podl'a*, głuż. *pódla*, *pola*, dłuż. *pódla*, *póla*, *pla*, ukr. *pilja*, *bilja*, strus. *podblě*, *podblě*, ros. *pódlе*. Δ *roz-*

wój: wyraz wyszedł z użycia w XIX w. Δ *por.* **podług**.

AK

podług (12) [Pfl, Kgn, Słota, Park, KŚ, BZ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zgodnie z czymś, stosownie do czegoś; w określeniach sposobu, wzoru, zasady, podstawy postępowania»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je poro-dzeniu jest ci on był dwie babce we-zwał [Kgn II, 37, 100]. 2. «zależnie od czegoś»: I wiele jinych potrzeb,/ Podług dostatka tego [Słota, 188, 12]. 3. «bli-sko, około»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ *gram.* przym. rządzący D. Δ *etym.* wyraz polski, paralelny do wyrazu *podle* i w j. stpol. wspólnofunkcyjny z nim; skrót wyr. *po długi*, czyli przym. *po* z C. lp. r. m. odm. prostej przym. *długi*; por. analogiczne *pomału*, *po prostu*. Δ *rozwój*: w XX w. wyszedł z użycia, zastąpił go przym. *według*.

Δ *por.* **podle**.

AK

podniesiony zob. **podnieść**.

IS

podnieść

podniesiony (1) [KŚ] Δ *zn.* «postawiony; rozwinięty, rozpostarty; uniesiony»: Ustawiamy, aby rycerz każdy albo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od czas. **podŋnesti* «postawić, unieść» ← **nesti*; ogsłow. – czes. *podněsti*, ros. *podnesti*, sch. *podnesti*, scs. *podŋnesti*. Δ *rozwój*: formy odm. prostej i złożonej im. występowały w j. stpol.; w j. śrpol. postaci odm. prostej (*podniesion*) wyszły z użycia, natomiast formy odm. złoż. uległy adiektywizacji (*podniesiony*); już w j. stpol. główne zn. czas. *podnieść* to «dźwignąć, przesunąć na wyższy poziom».

Δ *por.* **nieść**.

IS

podobieństwo (3) [BZ] Δ *zn.* 1. «gatu- nek, stosowny kształt»: Opieć rzekł Bog: Wywiedzź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobień- stwa [BZ, 71, 38]. Uczynił Bog zwierzęta ziemską, każde podług podobieństwa jich [BZ, 72, 39]. 2. «podobizna, wzór»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu [BZ, 72, 44]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **podobynstvo* ← psł. przym. **podobyn* (← wyrażenie **po dobe* ← psł. **doba* ← pie. **d^hob^h* - «stosowność, należytość»). Δ *rozwój*: wyraz wieloznaczny; w pierwszym wy- różnionym zn. bibl. wyraz ten w now- szych przekładach został zastąpiony przez *gatunek*; w drugim zn. stał się podstawą fraz. *na obraz i podobieństwo czyjeś*; zaginęły zn.: «prawdopodobień- stwo, możliwość», «porównanie, przy- powieść, alegoria». Δ *por.* **dobry**.

KDK

podźwiganie (1) [RsK] Δ *zn.* «pobiera- nie, ściąganie pieniędzy»: Eż po po- dźwiganu pieniędzy uczynił Mathias szkody C grzywien w rolach, w gajoch i w łąkach i w dziedzinie Prędocie [RsK, 48, 6-7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **podŕviganŕje* ← psł. czas. **podŕvigiati* || *podŕviziati*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia.

KDK

pogan (93) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «w odróżnieniu od Żydów i chrześ- cijan – innowierca; także: obcy, cudzo- ziemiec»: Tako lud Boży <przez an>je- ła wiciężstwo odzirzeli, a pogany śmirć podjęli [Kśw I, 10, 10]. Żądaj ode mnie, a dam ci pogany w dziedzictwo twoje i w trzymanie tobie kraje ziemskie [Ppuł II, 53, 8]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zapożyczenie łac. lud. przym. *pāgānus* «wiejski; wyznający niewłaści-

wą religię, barbarzyński» w postaci rzecz.; ogłow. – czes., ślc., głuż. *pohan* «poganin», strus. *poganŕ* «poganin», sch. *pògan* «nieczysty», scs. *poganŕ*. Δ *rozwój*: formy lm. tożsame w wielu przypadkach z formami rzecz. zakoń- czonych na -*anin* zdecydowały o zmia- nie postaci M. lp. i rozszerzeniu jej o syngulatywny przyrostek -*in*: stpol. *pogan* → *poganin*; zachowało się zn. rel., zanikło zn. «obcy, cudzoziemiec». Δ *por.* **pogaństwo**.

KDK

pogański (5) [Kśw] Δ *zn.* «dotyczący poganina; właściwy, przynależny po- ganinowi»: Iżby je Bog zbawił ot <mo>cy krola pogańskiego [Kśw II, 10, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *poganin*, który został zapożyczony ze stczes. *pohan* ← łac. lud. **pagānus* «poganin ← mieszka- niec wsi»; wyraz obecny w j. słow. – czes. *pohanský*, ukr. *pogáns'kyj* (praw- dopodobnie pożyczka z pol.), sch. *pogánskī*. Δ *rozwój*: w dobie stpol. wyraz przyjmował formy *pogański* || *pagański*.

Δ *por.* **pogan**.

IS

pogaństwo (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «po- ganie, ludy pogańskie»: Przecz skrzy- tało pogaństwo, a ludzie myśleli są prożność? [Pfl II, 17, 1]. Przecz skrzytali pogaństwo i myśleli prożności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *pogaństwo skrzytało* – konstrukcja ad formam, *pogaństwo skrzytali* – konstrukcja ad sensum. Δ *etym.* rzecz. utworzony formantem -*stwo* od stpol. podstawy *pogan*; por. czes. *pohanství*. Δ *rozwój*: oprócz zn. konkretnego «ludzie», ukształtowały się także zn. abstrakcyjne «wiara w wie- lu bogów», «brak wiary, życie bez wiary».

Δ *por.* **pogan, pogański**.

KDK

pogębek (10) [Tęcz] Δ *zn.* «uderzenie w twarz; policzek»: A o chłopci pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pogobъkъ* ← psł. wyrażenia **po gъbъ* za pomocą formantu **-ъkъ*. Δ *rozwój:* w XIX w. jeszcze notowany jako przest.; zastąpiony formacją analogiczną *policzek* (← *po licu*). Δ *por.* **gęba**.

KDK

pojć (3) [Kśw] Δ *zn.* «iść, wstać; dać początek»: Wstań, prawy, pośpiej się, miluczka moja, i pojdz! [Kśw II, 11, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* **pojъti* ← **poiti* ← **iti*; ogsłow. – czes. *pojít*, ros. *pojít*, chorw. *poći*, scs. *pojъti*. Δ *rozwój:* psł. **pojъti* → stpol. **pojci* → stpol. *pojć* || *poć* → śrpol. *pójść* (-ść przez analogię do *iść*). Δ *por.* **ić**.

IS

pokarm (1) [BZ] Δ *zn.* «jedzenie, pożywienie»: Oto dałem wam (...) wszelkie drzewo, jeż to ma w sobie samem siemię przyrodzenia swego, aby było wam na pokarm [BZ, 72, 52]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pokъrmъ* jako wynik złożenia **po* + **kъrmъ* lub derywacji paradygmatycznej od czas. **pokъrmiti*. Δ *por.* **pokarmienie**.

KDK

pokarmienie (1) [BZ] Δ *zn.* «jedzenie, pożywienie»: I rzekł Bog: Oto dałem wam wszelkie ziele (...), aby było wam na pokarm (...) i wszemu stworzeniu (...), aby sobie miał na pokarmienie [BZ, 72, 55]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pokъrm-enъje* ← psł. czas. **pokъrmiti*. Δ *rozwój:* w stpol. zn. podmiotowym wyraz wyszedł z użycia. Δ *por.* **karmienie, nakarmić, pokarm**.

KDK

pokazować

pokazuję (1) [Kśw] Δ *zn.* «dając do poznania, zaznajamiając»: Mo(wi bog) wszemogący: Wstań, pokazuję, iż są grzesznicy czwioracy [Kśw II, 11, 9]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. iter. **pokazovati* ← **pokazati*; ogsłow. – stczes. *pokazovati*, ros. *pokázyvat'*, chorw. *pokázivati*, scs. *pokazivati*. Δ *rozwój:* już w j. stpol. formy odm. prostej im. cz. ter. zaczęły zanikać, tylko B. r. m. *pokazując* zachował się i uległ adverbizacji (dzisiaj to im. przysłów. współ.); formy odm. złoż. przeszły w im. przym. czynne.

Δ *por.* **kazać**.

IS

pokazuję zob. pokazować.

IS

pokażnienie (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «nakaz moralny, zasada postępowania religijno-etycznego»: Przyjmiecie pokażnienie, bo snadź rozniewia sie gospodzin, i sgniecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pokaznenъje* ← czas. **pokazniti*; podstawę rodziny wyrazów stanowi psł. **kazati* «mówić, nauczać» → **kazъnъ* «nauka, wskazówka» → **pokazniti*. Δ *rozwój:* wyraz wyszedł z użycia już w j. stpol., zastąpiony przez *przykazanie* i *nakaz*, w których również występuje morfem rdzenny -kaz-.

Δ *por.* **kazać, kazanie, kaźń**.

KDK

pokłonić się (1) [List] Δ *zn.* «pochylić się na znak szacunku, korzyć się, oddać cześć»: A proszę twej miłości, abyś się mej matuchnie pokłoniła [List, 115, 14]. Δ *gram.* czas. psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **kel-* (→ **kle-n-* «pochylać») || **k'el-* «schylać, zginać» (wariant **k'el-* kontynuowany w psł. **sloniti* «opieierać»); psł. **pokloniti sę* ← **kloniti*

«chylić, pochylać»; ogłow. – czes. *poklonit se*, ros. *poklonít'sja*, chorw. *pokloniti se*, scs. *pokloniti se* (por. lit. *kalki* «opierać się», łac. *in-clino* «nachylać, zginać», hiszp. *inclinarse* «pochylić się», grec. *klíno* «skłaniać, zginać», stwniem. *haldōn* «chylić się» stislandz. *halla* «chylić»). Δ *rozwój*: psł. **pokloniti se* → stpol. **pokłonić się* → stpol., śrpol. *pokłonić się*, współcześnie słowo przest. lub podn.

Δ *por. podkłonić*.

pokradzion zob. **pokraść**.

pokraść

pokradzion (1) [RsP] Δ *zn.* «potajemnie przywłaszczony, skradziony»: Kiedy mu <ko>nie pokradziony [RsP, 45, 30]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. **pokradti* ← **kradti*. Δ *rozwój*: formy odm. prostej (*pokradzion* dla r. m.) wyszły z użycia; formy odm. złoż. (*pokradziony* w r. m.) uległy w j. śrpol. adiektywizacji; w j. śrpol. czas. *pokraść* zyskał nowe *zn.* «jedno po drugim ukraść; ukraść wiele przedmiotów», które obecnie jest jedynym *zn.* tego wyrazu.

Δ *por. kraść, kryć*.

pole (1) [Słota] Δ *zn.* «ziemia uprawna, tu przen.: plony»: Zgarnie na się wszystko pole [Słota, 188, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **polje*; ogłow. – czes., słc. *pole*, ros., ukr. *pole*, bułg. *polé* (por. łac. *planus* «równy», grec. *pélanos* «płaski, cienki»). Δ *rozwój*: oprócz *zn.* prymarnych «ziemia uprawna», «obszar ziemi» ukształtowało się *zn.* przen. «dziedzina, zakres», «sposób działania, okazja», por. fraz. *ustąpić komuś pola*, *dotrzymać komuś pola*, *wywieść kogoś w pole*.

KDK

polepszenie (1) [RP] Δ *zn.* «zmiana na lepsze, poprawa»: Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie większy,/ Pomoży mi to działać słożyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć,/ Ku twej fale rozmnożenie,/ Ku ludzkiemu polepszenie [RP, 195, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **polěpjěšenyje* ← psł. czas. **polěpjěšiti* ← **lěpjěšiti* ← **lěpjěšb* «lepszy».

Δ *por. lepszy*.

KDK

polski (1) [Park] Δ *zn.* «dotyczący Polski, właściwy Polsce»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie [Park, 108, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* dawne *polski* – derywat od nazwy plemiennej *Polanie* «etymologicznie: mieszkańcy pól», utworzony za pomocą przyr. -ski (← psł. **-bškъjъ*); ogłow. – czes. *polský*, ros. *pól'skij*, sch. *pòljskī*.

Δ *por. pole, po polsku*.

IS

położony zob. **położyć**.

IS

położyć (6) [Kśw, RsP, Park] Δ *zn.* 1. «umieścić leżąc, poziomo»: To-godla przed wołem a przed osłem w jasłkach S<yn boży położon> był [Kśw IV, 13, 27]. 2. «dać, wypłacić (pieniądze)»: Czo Toma winne pieniądze położył, ty są ukradziony, ani jich ja użytka mam [RsP, 45, 34]. 3. «uczynić, zrobić»: A też gdzie b będzie gruube,/ Tako pismem położysz jee [Park, 108, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *położonego* im. cz. przesz. bierny D. lp. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* pie. **leg^h*- «położyć»; psł. **položiti* od psł. czas. **ložiti*, kauz. do **legti* «paść, upaść»; ogłow. – czes. *položiti*, ros. *položít'*, sch. *polòžiti*, scs. *položiti* (por. goc. *lagjan* «kłaść, stawiać», stwniem.

leggan «kłaść», stnord. *leggja* «kłaść»).
 Δ *rozwój*: psł. **položiti* → stpol. **położić* → stpol., śrpol. *położyć*; już w XIV–XV w. czas. występował w licznych zn. przen. «dać; wypłacić», «przedstawić, okazać», «uczynić, zrobić», niektóre z nich funkcjonują również we współczesnym j. pol., np. *położyć akcent*; w j. pol. dawny im. cz. przesz. bierny w odm. złoż. uległ adiektywizacji, formy odm. prostej zanikły.

Δ *por. lec, leżeć, łoże, włożyć*.

IS

południe (1) [Satyra] Δ *zn.* «środek dnia»: A robią silno obłudnie:/ Jedwo wynidą pod południe [Satyra, 191, 6].
 Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **poludbne* ← **poludbne* || **polb dbne*; ogśłow. – czes. *poledne*, ros. *pólden'*, ukr. *pívden'*, sch. *pódne* ← *poldne*, scs. *poludbne*.
 Δ *rozwój*: w j. stpol. także *polednie* (← **polb dbne*), które zanikło; zn. podstawowe «środek dnia», «strona świata, w której Słońce wznosi się najwyżej» przetrwały bez zmian; ukształtowało się zn. nowe «kraje położone na południu, w gorącym klimacie».

Δ *por. dzień*.

KDK

pomagać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «udzielać komuś pomocy, wspierać»: Pomagali krolowie ziemscy i książęta zeszli się w jedno przeciwko Bogu i przeciwko pomazańcu jego [Ppuł II, 53, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **pomagati*, czas. iter. do **pomogti* «pomóc» ← **mogti* «móc»; ogśłow. – czes. *pomáhat*, ros. *pomogát'*, sch. *pomágati*, scs. *pomagati*. Δ *rozwój*: psł. **pomagati* → stpol. **pomagać* → stpol., śrpol. *pomagać*.

Δ *por. wspomagać, II moc, II pomoc*.

IS

pomazaniec (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «Jezus Chrystus»: Przystajali są krolowie

ziemscy, a książęta zeszli się na gromadę przeciwko Gospodnu, i przeciwko jego pomazańcu [Pfl II, 17, 2].
 Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pomazanьсь* ← psł. im. biernego cz. przesz. **pomazanь* ← psł. czas. **pomazati*; jako termin religijny jest to przekład łac. *christus* ← grec. *christós*, hebr. *māš-iaħ* «Mesjasz»; odpowiedniki w różnych j. słow., np. ros. *pomazánnik*. Δ *rozwój*: w polskich przekładach Biblii wyraz ten ma dwa zn.: «Jezus Chrystus», «każdy „pomazany” – potomek Dawida»; w j. stpol. występowało także trzecie zn. «wybraniec, naznaczony przez pomazanie na wysoką godność, np. monarszą, biskupią», *por. fraz. pomazaniec boży, pomazaniec losu*.

KDK

I pomoc (2) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «wsparcie, ratunek, wspomóżenie»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śm<iernego i posłał> jim na pomoc anjela swego świętego [Kśw I, 10, 7]. Mać tego dziecięcia płaczący pożądała pomocy świętego Błażeja [ŻB, 31, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **pomoktb* ← **pomogtb* ← psł. czas. **pomogti* ← **mogti*; ogśłow. – czes. *pomoc*, ros. *pómošč*, scs. *pmoštъ*. Δ *rozwój*: zanikły zn. stpol.: «pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciowi na zagospodarowanie się», «rodzaj powinności na rzecz pana, ciążący na chłopach»; wytworzyło się zn. podmiotowe «ten, kto || to, co – pomaga».

Δ *por. I moc*.

KDK

II pomoc (10) [RsP, RsK, RP] Δ *zn.*
 1. «zrobić coś dla kogoś, dla ulżenia komuś; wesprzeć kogoś»: Snać ci So(k)ra(t)es nie pomoże [RP, 197, 83].
 2. «udzielić pomocy w postępowaniu sądowym»: Jako to świąteczmy, jako

Jura nie chciał pomoc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzął się go [RsP, 44, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. I -ę-, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* pomoży tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. *māgh- «móc»; psł. *pomogti (← psł. *mogti) → *pomokti → zach.słow. *pomoci; ogśłow. – czes. pomoc, słc. pomôct', ros. pomóć', ukr. pómoć, sch. pomòci, scs. pomošti. Δ *rozwój:* przedpol. *pomoc'i → stpol. *pomoc' → śrpol. pomóc.

Δ *por.* **II moc, pomagać.**

IS

pomszczono zob. **pomścić.**

IS

pomścić (2) [Tęcz] Δ *zn.* «wziąć odwet, wymierzyć karę»: Boże, je racz uzdrowić, że tego pomścili [Tęcz, 194, 23]. Mnimaliście, chłopci, by tego nie pomszczono? [Tęcz, 194, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę-, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. *mej-t- «zmieniać, wymieniać»; psł. *pomystiti «wziąć odwet»; ogśłow. – czes. pomstít (se), ros. otomstít', sch. pomstít, scs. pomystiti. Δ *rozwój:* w j. stpol. rozpoczął się proces werbalizacji form M. odm. prostej im. cz. przesz. biernego r. n., które stały się w ciągu XVII w. bezosobowymi formami zakończonymi na -no (pomszczono); formy odm. złoż. w wyniku adiektywizacji przeszły w im. przym. biernie (pomszczony).

Δ *por.* **mścić.**

IS

ponęcać (2) [Kśw] Δ *zn.* «ponaglać, nęcić, zachwycać»: I znowił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia (...) Ponęca, rzekę ta: Pośpiej się! [Kśw II, 11, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am-, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. nau- «męczyć, dręczyć» (ten sam rdzeń w nudzie); psł. *ponqtjati, *ponqtiti (alternacja *-q- || *-u-) ← *ponutiti; ogśłow. – czes. nutit

«zmuszać, zniewalać», ros. prinuždát' «zmuszać», słowen. ponúiditi «poczęstować», scs. ponutit (por. stprus. na-utins, B. lm. «potrzeba», goc. nauþs «potrzeba, kłopot», niem. Not «potrzeba, konieczność; nędza; kłopot», ang. need «potrzeba»). Δ *rozwój:* psł. *ponqtjati → stpol. *ponęcaći → stpol., śrpol. ponęcać; w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **przynęcać, zanęcać.**

IS

popęlnić (1) [RsK] Δ *zn.* «dopłacić, zapłacić, uiścić»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława, a gdy był tego nie popełnił, chyż na święty Marcin nie po<prawił>, tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. III -'ę-, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. *popl'niti ← *pl'niti «czynić pełnym, napęlniać» ← *plnъ «pełny»; ogśłow. – czes. plnit, ros. popólnit', sch. popuniti, scs. popl'niti. Δ *rozwój:* psł. *popl'niti → stpol. *popęlniçi → stpol., śrpol. popęlnić; w j. stpol. czasownik występował również w zn. «zrobić, wykonać, uczynić», «doprowadzić do końca», «utrwalić, zapisać», «zapłodnić», «zniszczyć».

Δ *por.* **pełny.**

IS

poprawić (2) [RsK] Δ *zn.* «odnowić, doprowadzić do pierwszego stanu»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława, a gdy był tego nie popełnił, chyż na święty Marcin nie po<prawił>, tedy się poddał pod drugie trzy grzywny [RsK, 48, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę-, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. *popraviti → psł. *praviti «prostować, czynić właści-

wym»; ogśłow. – czes. *popravít*, ros. *poprávit'*, błr. *paprávit'*, sch. *pòpraviti*, scs. *popraviti*. Δ rozwój: psł. **popraviti* → stpol. **popravić* → stpol., śrpol. *popravić*; już w j. stpol. czasownik funkcjonował również w zn. «usunąć błędy, sprostować», «zmienić na lepsze», dodatkowo występował również w połączeniu *poprawić nad kimś* «ukarać kogoś».

Δ *por.* **prawić, prawy.**

poprosić

poprosiw (1) [ŻB] Δ *zn.* «zwróciwszy się do kogoś z prośbą»: Święty Błażej poprosiw Boga, rękę swą dziecięci na głowę włożył [ŻB I, 31, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od psł. czas. **poprositi* ← psł. **prosi*; ogśłow. – czes. *poprosit*, ros. *poprosít'*, sch. *pòprosi*, scs. *poprositi*. Δ rozwój: formy odm. prostej r. m. imiesłowu wyszły z użycia w j. śrpol.

Δ *por.* **prosić.**

IS

poprosiw zob. poprosić.

IS

poranić (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zadać szereg ran jednej lub wielu osobom, kilka razy ranić»: W kościeleć <j>i zabili, na tem Boga nie znali,/ Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **poraniti* ← psł. **raniti*; ogśłow. – czes. *poranit*, ros. *poránit'*, sch. *poràniti*, scs. *poraniti*. Δ rozwój: psł. **poraniti* → stpol. **poranić* → stpol., śrpol. *poranić*.

Δ *por.* **ranić.**

IS

porod (1) [BZ] Δ *zn.* «rodzaj, gatunek»; tu we fraz. *stworzenie żywe w swem porodzie* «istoty żywe należące do różnych gatunków»: Opięć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki

i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **porodъ* ← psł. czas. **poroditi*. Δ rozwój: w j. stpol. występowała także obocznie forma *poroda*, która wyszła z użycia, powyższe zn. zanikło już w j. stpol., w j. npol. *poród* występuje jako termin med.

Δ *por.* **porodzić, rod, rodzaj.**

KDK

porodzenie (1) [Kgn] Δ *zn.* «narodziny; poród»: A wszegdy mci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **porodenyje* ← psł. czas. **poroditi* za pomocą formantu **-enyje*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia zastąpiony m.in. przez formy *narodziny*, *narodzenie*.

Δ *por.* **narodzenie, porodzić, porod, rod.**

KDK

porodzić (4) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «wydać dziecko na świat, urodzić»: Gospodzin rzekł ku mnie: syn moj jeś ty, ja dzisia porodził jeśm cie [Pfl I, 17, 7]. Gospodzin rzekł ku mnie: syn moj jeś ty, ja dzisia porodził ciebie [Ppuł II, 53, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe: jest była porodziła* cz. zaprzesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **poroditi* ← **roditi*; ogśłow. – czes. *poroditi*, ros. *porodít'*, sch. *poroditi*, scs. *poroditi* (por. lit. *rodyti* «pokazywać», ind. *rādhnoti*, *rādhya* «zyskuje», awest. *rā-daiti* «przysposabia», niem. *rathen* «radzić», *reden* «mówić»). Δ rozwój: psł. **poroditi* → stpol. **porozić* → stpol., śrpol. *porozić*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również (choć znacznie rzadziej) w zn. «spłodzić, zostać ojcem».

Δ *por.* **narodzić, porod, porodzenie.**

IS

posadzić (2) [Słota] Δ *zn.* «sprawić, że ktoś usiadł, zajął pozycję siedzącą, umieścić»: Mnodzy na tem nics nie dadzą./ Siedzie, gdzie go nie posadzą./ Chce się sam posadzić wyżej./ Potem siedzie wielmi niżej [Słota, 189, 40]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **posaditi* ← **saditi*; ogśłow. – czes. *posaditi*, ros. *posadit'*, ukr. *posadyty*, sch. *posáditi*, słoweń. dial. *posadim*, scs. *posaditi*. Δ *rozwój*: psł. **posaditi* → stpol. **posażić* → stpol., śrpol. *posażić*; już w j. stpol. czasownik funkcjonował w *zn.* «wsadzić, wkopać (rośliny) do ziemi, aby rosły», prócz tego wyraz występował w *zn.*, które zaginęły w polszczyźnie, np. «sprawić, że ktoś się gdzieś osiedlił, osadzić gdzieś kogoś», «założyć (miasto, wieś)», «wyznaczyć kogoś (do pełnienia jakiejś funkcji)».

Δ *por.* **sadzać**.

IS

poseł (1) [Kgn] Δ *zn.* «wysłannik, zwiastun»; tu we fraz. *poseł niebieski* «anioł»: Aleć dzisia jeszcze pewniejsze nowiny sąć ony nam były przez posła niebieskiego przyniesiony [Kgn II, 35, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **posьlb* ← psł. czas. **posьlati*; ogśłow. – czes. *posel*, «poseł, ambasador», ros. *posól* «poseł, ambasador», sch. *pòsao* «praca, zajęcie; sprawa; funkcja», słoweń. *pósel* «praca; sprawa; służa».

Δ *por.* **posłać**.

KDK

poskoczyć (1) [RP] Δ *zn.* «prędko pobiec, pospieszyć, skoczyć, tu: wypłynąć»: Gdy przydę, namilejszy, k tobie./ Tedy barzo zeckniesz sobie./ Zableszczysz na strony oczy./ Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 64]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -ysz; dk. Δ *etym.* psł. **poskočiti* ←

**skočiti*; ogśłow. – czes. *poskočit*, ros. *poskočit'*, słoweń. *poskóčiti*, scs. *poskočiti*. Δ *rozwój*: psł. *poskočiti* → stpol. **poskoćić* → stpol., śrpol. *poskoćić*.

IS

posłać (5) [Kśw, Rsp, ŻB, Tęcz] Δ *zn.* «polecieć komuś udać się dokąd, zwykle z jakąś sprawą, do wykonania czegoś, przekazać coś komuś za czyjś pośrednictwem, wyprawić, skierować, wysłać, przesłać»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śm<iernego i posłał> jim na pomoc anjeła swego świętego [Kśw I, 10, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *poslati* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **poslati* ← **slati*; ogśłow. – czes. *poslat*, ros. *poslát'*, ukr. *posláty*, sch. *poslati*, słoweń. *poslati*, scs. *poslati*. Δ *rozwój*: psł. **poslati* → stpol. **posłać* → stpol., śrpol. *posłać*.

Δ *por.* **poseł, stoł**.

IS

posłuchać (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «słuchać czegoś przez pewien czas, wysłuchać»: Posłuchajcie, bracia miła./ Kęć wam skorzyć krwawą głowę [ŻMB, 180, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* psł. **posluxati* ← **sluxati*; ogśłow. – czes. *poslouchati*, ros. *poslúsat'*, błr. *poslúchat'*, sch. *poslūxati*, słoweń. *poslúšati*, scs. *poslušati* «posłuchać; być posłusznym». Δ *rozwój*: psł. **posluxati* → stpol. **posluxać* → stpol., śrpol. *posluxać*.

Δ *por.* **słuchać**.

IS

pospolny (1) [Kgn] Δ *zn.* «wspólny, będący wspólną własnością»: A takoc więc oni szlic są do jednego domu pospolnego byli [Kgn II, 37, 93]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* wyraz wywodzi się od wyrażenia *po spolny* (*spolny* ← **sv polnъjъ*) «wspólny, dotyczący wszystkich»; wyraz podst.

obecny w innych j. słow. – por. czes. *pospolný*, ukr. *póspil'* «zupełnie, całkowicie», sch. *spólni* «wspólny». Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz występował w formach *pospólny* || *pospólni* i znaczył również «miejski», «powszechnie przyjęty», «zwyczajny»; dopiero w XIX w. wyraz został uznany za przest., zastąpiono go przym. *wspólny*.

Δ *por.* **pospolstwo**.

IS

pospolstwo (1) [KŚ] Δ *zn.* «towarzystwo, społeczność, zgromadzenie»: Ale iże skarada jest część, jaż się z swym pospolstwem nie zgadza, ustawiany, aby rycerz każdy (...) pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **pospolbstvo* ← wyrażenia psł. **po spolu* «razem», por. czes. *pospolu*, dłuż. *pospołu*. Δ *rozwój*: zn. ulegało degradacji: «towarzystwo, społeczność, zgromadzenie» → «niższa warstwa mieszczaństwa» → pogardliwie «gmin, motłoch, gawiedź».

Δ *por.* **pospolny**.

KDK

postawa (4) [RP, Satyra] Δ *zn.* «postać, figura, kształt»: Prosił Boga o to prawie, / By użrzał śmierć w jej postawie [RP, 196, 22]. Otożci przed tobą stoję, / Oględać postawę moję [RP, 196, 56]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *postawa* M. lp. Δ *etym.* psł. **postava* ← psł. czas. **postaviti*; ogśłow. – czes. *postava* «postać, figura», ukr. *postáva* «wygląd, postać, poza», sch. *pöstava* «poduszka, zbiornik ściekającego płynu». Δ *rozwój*: zn. stpol. zanikły.

Δ *por.* **postawić**.

KDK

postawać (1) [Satyra] Δ *zn.* «przystawać, zatrzymywać się co jakiś czas na chwilę»: Jedwo wynidą pod południe, /

A na drodze postawają, / Rzekomo pługi oprawiają [Satyra, 191, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **postavati* ← **stavati*; ogśłow. – czes. *postávati*, ukr. *postávaty*, sch. *postavati*, scs. *postavati*. Δ *rozwój*: psł. **postavati* → stpol. **postavaći* → stpol., śrpol. *postavać*; wyraz funkcjonował jeszcze w XIX w., później wyszedł z użycia, jego miejsce zajął czas. *przystawać*.

Δ *por.* **postawić**.

IS

postawić (4) [Kśw, Pfl, KŚ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «ustawić, umieścić, położyć, ułożyć»: Widziech, prawi anjela Bo<že>-go mocnego s nieb<a> <le>ciew, prawi, postawi prawą nogę na morzy, a le<w>a na ziemi [Kśw I, 10, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk.

postawion(y) Δ *zn.* 2. «naznaczony, mianowany kimś»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorę świętą jego, przepowiadając przykazanie jego [Ppuł II, 53, 6]. Jinszy bracia jich, pod pewnymi chorągwiemi postawieni, podług urzędu [KŚ, 124, 9]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta i (lub) złoż. Δ *etym.* psł. **postaviti* ← **staviti* «powodować, że coś stoi»; ogśłow. – czes. *postavít*, ros. *postávít'*, sch. *postaviti*, scs. *postaviti*. Δ *rozwój*: psł. **postaviti* → stpol. **postavíci* → stpol., śrpol. *postavić*; w j. stpol. wyraz miał wiele znaczeń dodatkowych, m.in. «przyprowadzić, przedstawić», «doprowadzić do sądu», «wystawić, zbudować», «uchwalić, ustanowić», «przeznaczyć, wyznaczyć», «przedłożyć, podać do wiadomości», «uczynić»; im. uległ adiektywizacji w j. śrpol.

Δ *por.* **postawa, postawać, stawić się**.

IS

postawion(y) zob. **postawić**.

IS

pośmiać się (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «wyszydzić, wydrwić»: Jen przebywa w niebiesiech, pośmiej się jim i Gospodzin zwała z nich śmiech [Ppuł II, 53, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *etym.* pie. **směj-* «śmiać się»; psł. **posmǫjati sę* ← **smǫjati sę*; ogśłow. – czes. *posmát se*, ros. *posmeját'sja*, słoweń. *posmévati se*, scs. *posmǫjati se* (por. łot. *smiēt* «śmiać się», stind. *smáyate* «śmieje się», ang. *smile*). Δ *rozwój*: psł. **posmǫjati sę* → stpol. **posmaćci sę* → stpol., śrpol. *posmać sę*; już od XVI w. wyraz występuje w zn. «spędzić jakiś czas na śmianiu się», «pośmiać się z kogo, z czego».

IS

pośpieć się (3) [Kśw] Δ *zn.* «prędko pójść, pospieszyć się»: Wstań, prawy, pośpiej się, miluczka m<(o)ja, i pojdz [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. III, -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **pospěti sę* ← **pospěti sę*; ogśłow. – czes. *pospěti (si)*, ros. *pospét'sja*, scs. *pospěti sę*. Δ *rozwój*: psł. **pospěti sę* → stpol. **pospěci sę* → stpol., śrpol. *pospěc sę*; po XVIII w. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **pośpieszyć się, prześpieć.**

IS

pośpieszyć się (2) [Kśw] Δ *zn.* «prędko pójść, podążyć; szybko coś zrobić»: Pośpieszycie się (...) iżbyście dusze wasze z dręki wrogów waszych dyjabłów <ochro>lnili [Kśw IV, 12, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *pospieszychą się* aoryst, Im. 3. os. Δ *etym.* psł. **pospěšiti* ← **pospěšiti*; ogśłow. – czes. *pospěšit (si)*, ros. *pospiešit'sja*, sch. *pospješiti*, scs. *pospěšiti*. Δ *rozwój*: psł. **pospěšiti* → stpol. **pospěšici* → stpol., śrpol. *pospěšić*. Δ *por.* **pośpieć się, prześpieć.**

IS

pot (1) [RP] Δ *zn.* «wynik pocenia się»: Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 64]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *potō*; ogśłow. – czes. *pot*, ros. *pot*, scs. *potō*.

KDK

potem (7) [Kgn, BZ, ŻB, Słota, RsP] Δ *zn.* «później, następnie»: Wtorec jest to przyrodzenie węzewie, iżę gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 12]. I stało się z wieczora a z jutra dzień czwarty. Potem rzekł Bog (...) [BZ, 71, 28]. Chce się sam posadzić wyżej./ Potem siedzie wielmi niżej [Słota, 189, 42]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* adwerbizacja wyr. przyim. *po tem*, czyli ogśłow. przyim. *po* (← psł. **po*) z formą Msc. lp. r. m. lub r. n. zaimka *ten* (← psł. **tō*); Msc. **tomō* na gruncie pol. *tem* w wyniku wyrównania do odm. miękkotematowej; podobny przysłów. też w innych j. słow. – czes. *potom*, ros. *potóm*, scs. *potomō*. Δ *rozwój*: w stpol. także postać *potym*.

Δ *por.* **po, ten.**

AK

potępić

potępiwszy (1) [Kśw] Δ *zn.* «zlekceważywszy, wzgardziwszy, zaniedbawszy kogoś»: Togo jeście nie uczynili, ale potępiwszy Boga waszego, <pogańskim> bogom modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 23]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* pie. **tompo-* ← **ste(m)p-* «postawić, umocnić, podeprzeć»; im. od psł. czas. **potōpiti* ← **tōpiti* ← **tōpō*; wyraz podstawowy znany w j. słow. – czes. *potupiti*, ros. *potúpit'* «opuścić wzrok, głowę», sch. *potúpiti*, scs. *potōpiti* (por. stwniem. *stumpf*, niem. *stumpf* «tępy, przytępiony»). Δ *rozwój*: w j. śrpol. formy odm. prostej dawnego imiesłowu r. ż. uległy adwerbizacji i przeszły w im. przysłów. uprzedni (*potępiwszy*).

IS

potępiwszy zob. **potępić**.

IS

potkać (1) [List] Δ *zn.* «przytrafić się, zdarzyć się»: Niedawno mię rzecz była potkała, abych barzo kraśną pannę miłował [List, 115, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* psł. **potəkati* ← **təkati* «dotykać, trącać, popychać»; ogśłow. – czes. *potkati* (*se*), ros. *potkát’*, słoweń. *potkáti*, scs. *potəkati* (por. grec. *tykos* «dłuto», *tykidzō* «ciosam»). Δ *rozwój*: psł. **potəkati* → stpol. **pot-kaći* → stpol., śrpol. *potkać*; już w stpol. czas. posiadał również zn. «natknąć się na kogoś w czasie drogi, spotkać kogoś»; później zastąpiony przez *spotkać*.

Δ *por.* **wetknąć**.

IS

potracić (1) [Satyra] Δ *zn.* «zgubić, zmarnować»: Namysłem potraci kliny,/ Bieży do chrosta po jiny [Satyra 191, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. **trōt-* || *tērt-* ← **ter-* «trzeć»; psł. **potratiti* ← **tratiti* «zużywać coś, niszczyć, marnować»; ogśłow. – czes. *potratit*, ros. *potrátit’*, sch. *potratit’*, scs. *potratiti* (por. lit. *trúotas* «osełka», łot. *truōts* «osełka», goc. *broþjan* «ćwiczyć»). Δ *rozwój*: psł. **potratiti* → stpol. **potraćici* → stpol., śrpol. *potracić*; w śrpol. nadal funkcjonowało zn. stpol. czas., lecz głównymi zn. wyrazu były wówczas «pozabijać, zabić wielu», «zniszczyć wiele».

IS

potrzeba (1) [Słota] Δ *zn.* «rzeczy potrzebne do czegoś, niezbędne»: To wszystko na stole leże./ (...) Staje na nim piwo woda,/ I k temu mięso i chleb,/ I wiele jinych potrzeb [Słota, 188, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **potreba* ← **poterba* ← psł. czas. **poterbovati*;

ogśłow. – czes. *potřeba*, słc. *potreba*, dluž., głuż. *potrjeba*, ros., ukr., btr. *potrěba*, scs. *potrěba* (por. lit. *tarpa* «powodzenie», grec. *terpomai* «raduję się»). Δ *rozwój*: w j. stpol., zakres zn. wyrazu był szeroki: «konieczność», «sprawa», «wyprawa wojenna, walka, bitwa», «niedostatek, bieda», niebezpieczeństwo» – zn. te wyszły z użycia. Δ *por.* **potrzebizna**.

KDK

potrzebizna (1) [Kś] Δ *zn.* «konieczność, potrzeba»: Iżby w przypadku z nieprzyjacieli umiał miestce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [Kś, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* stpol. neologizm utworzony od podstawy *potrzeba* za pomocą formantu -izna jako replika łac. *indigentia*, *necessitas*, *negotium*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **potrzeba**.

KDK

powabiać (2) [Kśw] Δ *zn.* «zachęcać do zbliżenia się»: I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia (...) Powabia, rzeka: I pojdzi [Kśw II, 11, 5-6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **povabjati* ← **vabjati*, **vabiti* «kusić, przynęcać»; wyraz podstawowy znany w j. słow. – stczes. *povábit* «przywabić», ros. *vábit’*, sch. *povabiti*, *vábiti*, scs. *vabiti*. Δ *rozwój*: psł. **povabjati* → stpol. **povabaći* → stpol., śrpol. *povabać*; po dobie śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **wabić**.

IS

powiadać, powieść (2) [Słota, Ppuł] Δ *zn.* «posługiwać się słowami dla komunikowania myśli i przeżyć, mówić coś, wypowiadać»: Ten psalm powiada, iż Krystus w dziedzictwo bierze

wszystek lud od Boga Ojca [Ppuł II, 53, arg]. Mnodzy za to nics nie dbają./ Iż jim o czci powiedają [Słota, 189, 64]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- \rightarrow pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. psł. **povědati*; ogśłow. – czes. *povídat*, ros. *povědat'*, scs. *povědati*. Δ rozwój: psł. **povědati* \rightarrow stpol. **povádači* \rightarrow stpol., śrpol. *povádać*; formy bez przegłosu (*powiedać*) były charakterystyczne dla Młp. i Maz.

Δ por. **otpowiadać, powiedzieć, powiedanie.**

IS

powiedać zob. **powiadać.**

IS

powiedanie (1) [Słota] Δ zn. «rada, nauka, pouczenie»: Przymicie to powiedanie/ Przed waszę cześć, panny, panie! [Słota, 190, 109]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- \rightarrow pol. dekl. n. Δ etym. psł. **povědanje* \leftarrow psł. czas. **povědati*. Δ rozwój: wyraz wyszedł z użycia zarówno w postaci *powiedanie* (forma bez przegłosu), jak i *powiadanie* (forma z przegłosem) w zn. podmiotowym i orzeczeniowym, zastąpiony m.in. przez *opowiadanie*.

Δ por. **powiadać.**

KDK

powiedzian zob. **powiedzieć.**

IS

powiedzieć (9) [Kgn, Słota, BZ, ŻB, LA, RP] Δ zn. «posłużyć się słowami dla zakomunikowania myśli i przeżyć, wypowiedzieć»: I powiedział Bog: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem, a rozdzielcie dzień z nocą [BZ, 71, 20]. Δ gram. czas., psł. kon. V atem. \rightarrow pol. kon. IV -'em, -'esz; dk. Δ formy tekstowe: *sąć* byli *powiedzieli* cz. zaprzesz. lm. 3. os.; *powiedzieli* cz. przesz. lm. 3. os.; *powiem* cz. przysz. lp. 1. os.; *powiedziany* im. cz. przesz. bierny M. lm. r. ż., odm. prosta. Δ etym. psł. **pověděti* \leftarrow **věděti*; ogśłow. – czes. *povědět*, ros. *povědet'*, scs. *pověděti*.

Δ rozwój: psł. **pověděti* \rightarrow przedpol. **pověžeći* \rightarrow stpol., śrpol. *pověžec*. Δ por. **powiadać, wiedzieć.**

IS

powietrze (2) [Kgn, BZ] Δ zn. «mieszanka gazów, otaczająca grubą warstwą kulę ziemską»: Ptastwu, już to po powietrzu lata [BZ, 72, 48-49]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- \rightarrow pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: (po) *powietrzy* Msc. lp. Δ etym. pñ.słow. **povětrje* \leftarrow wyrażenie **po větru*; czes. *povětrí*, ślc. *povetrie*, dluž. *powěťš*, głuż. *powětr*, ukr. *povítrja*, błr. *povětra*. Δ rozwój: zn. podst. pozostało bez zmian; zanikły inne zn. stpol.: «zaraza, dżuma», «porażenie, paraliż», «klimat, stan pogody», «gaz».

Δ por. **wiatr.**

KDK

pozbawić (1) [LA] Δ zn. «uwolnić od czegoś»: Raczy mię mych grzechow pozbawić./ Bych mog o twych świętych prawić [LA, 173, 5]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- \rightarrow pol. kon. III -'ę -'isz; dk. Δ etym. zach.słow. **pozbaviti* \leftarrow psł. **jъzbaviti* \leftarrow **baviti*; zach.słow. – czes. *pozbavit*, ślc. *pozbavit'*. Δ rozwój: zach.słow. **pozbaviti* \rightarrow stpol. **pozbaviči* \rightarrow stpol., śrpol. *pozbavić*; już w dobie stpol. głównym znaczeniem czas. było «wywołać utratę czegoś, odebrać komuś coś».

Δ por. **zbawić.**

IS

pozdrowić (1) [Tęcz] Δ zn. «wzmocnić, pokrzepić, tu: obronić przed czymś, uchronić»: Jaki to syn ślachtetny Andrzeja Tęczyńskiego./ Żec on mści gorąco ośsa swego/ Boże, ji racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- \rightarrow pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ etym. psł. **posъdroviti* \leftarrow **sъdrovъ* \leftarrow **sъdorovъ*; ogśłow. – czes. *pozdravit*, ros. *pozdróvit'sja*, sch. *pozdraviti*, scs. *posъdro-*

viti. Δ *rozwój*: psł. **posǫdroviti* → stpol. **pozdroviti* → stpol., śrpol. *pozdroviti*; w dobie stpol. również w zn. «powitać, wypowiedzieć formułę przywitania, słowem lub gestem wyrazić przy spotkaniu życzliwość, szacunek».

Δ *por. zdrowy*.

IS

poziewać

poziewając (1) [RP] Δ *zn.* «ziewając»: Nie było warg u jej gęby./ Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od psł. **pozǫvati* ← **zǫvati* ← **zǫjati* «otwierać się, rozwierać się, stać się otworem»; ogśłow. – czes. *pozívat*, ros. *pozevát'*, sch. *zījǫvati*, scs. *zǫvati* (por. lit. *žiōti*, łot. *žīvaties* «ziewać», łac. *hiāre* «ziać», stind. *vidžihite* «ziać»). Δ *rozwój*: dawna forma B. lp. r. m. im. cz. ter. w odm. prostej (*poziewając*) uległa adverbizacji, psł. czas. **pozǫvati* → stpol. **pożevaći* → stpol., śrpol. *pożevać*; wyraz wyszedł z użycia po XIX w.

IS

poziewając zob. poziewać.

IS

poznać (3) [Słota, RP] Δ *zn.* «zdobyć o czymś wiedzę, dowiedzieć się, jakie coś jest»: Wszytci ludzie, posłuchajcie./ Okrutność śmirci pozna(j)cie!/ Wy, co jej nizacz nie macie./ Przy skonaniu ją poznać [RP, 195, 8, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *poznają* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **poznati* ← **znati*; ogśłow. – czes. *poznat*, ros. *poznát'*, sch. *poz-nati*, scs. *poznati*. Δ *rozwój*: psł. **poznati* → stpol. **poznać* → stpol., śrpol. *pożnać*; w dobie stpol. czas. występował również w zn. «zorientować się, dowiedzieć się o czymś», «przypomnieć sobie kogoś (coś) znajomego zobaczywszy (też usłyszawszy) go, rozpoznać», «poznać się z kimś, zobaczyć kogoś i zapamiętać go z wy-

glądu», «wyznać, wyjawić», «zeznać w sądzie», «rozpatrzeć w sądzie, osądzić», «wziąć pod uwagę».

Δ *por. znać*.

IS

pozor (1) [ŻMB] Δ *zn.* «wygląd, powierzchowność, widok»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory./ By wam nad dziatkami nie były takie to pozory./ Jele ja nieboga ninie dziś zeżrzała/ Nad swym, nad miłym Synem kraśnym [ŻMB, 180, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **pozorb* ← psł. czas. **pozǫrǫti*, *pozirati*; ogśłow. – czes. *pozor* «uwaga», ros. *pozór* «hańba, wstyd», chorw. *pozor* «baczność, uwaga». Δ *rozwój*: prymarne zn. etymologiczne to: «to, co się postrze-ga, widzi», «spojrzenie, wzrok»; stpol. zn. wtórne są wynikiem specjalizacji: «wygląd, powierzchowność, widok», «specjalne spojrzenie, baczenie, uwaga», podobnie zn. współczesne.

Δ *por. uźrzeć, weźrzeć*.

KDK

pozwać (2) [RsP] Δ *zn.* «wezwać kogoś do sądu na wniosek powoda, wytoczyć komuś o coś proces»: Czso pozwał Jakub miedzy mną a miedzy Bodzech-ną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 31-32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* → pol. kon. I -*ę*, -*esz*; dk. Δ *etym.* psł. **pozǫvati* ← **zǫvati*; ogśłow. – czes. *pozvat*, ślc. *pozvat'*, ros. *pozvát'*, sch. *pozvati*, scs. *pozǫvati*. Δ *rozwój*: psł. **pozvati* → stpol. **poz-vaći* → stpol., śrpol. *pożwać*; w j. stpol. wyraz poświadczono również w zn. «wezwać, zawołać».

Δ *por. nazwać, wezwać*.

IS

pożałować (2) [ŻMB, Tęcz] Δ *zn.* «współczuć, zlitować się nad kimś»: Pożałuj mię, stary, młody./ Boć mi przysły krwawe gody [ŻMB, 180, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-*

→ pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **požalovati* ← **žalovati*; ogśłow. – czes. *požalovat*, ros. *požálovat'*, słowen. *požalovati*, scs. *požalovati*. Δ *rozwój*: psł. **požalovati* → stpol. **požalovaći* → stpol., śrpol. *pożalować*; w j. stpol. również w zn. «oskarżyć kogoś».

Δ *por.* **żałować, żałość.**

IS

pożądać, pożędać (5) [Kśw, Pfl, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «gorąco pragnąć, życzyć sobie, domagać się»: Zawierne nicz by nam nie mieszkac, aleb(y) naszego zbawiciela i jego przyscia pożędać [Kśw IV, 12, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *formy tekstowe*: są poždali cz. przesz. lm. 3. os.; sąc byli poždali cz. zaprzesz. lm. 3. os.; poždaj tr. rozk. lp. 2. os.; poždala cz. przesz. lp. 3. os. r. ż. Δ *etym.* psł. **požędati* ← **žędati*; ogśłow. – czes. *požádat*, strus. *požidati*, ukr. *požadaty*, scs. *požędati*. Δ *rozwój*: psł. **požędati* → stpol. **požędaći* → stpol. *pożędać* || *požędać* → śrpol. *pożędać*; w j. stpol. również w zn. «mieć pragnienie, chcieć pić».

Δ *por.* **żądny, żędać.**

IS

pożęgnąć (2) [BZ] Δ *zn.* «pobłogosławić»: I požeğnat temu stworzeniu, a rzkaç: Roście a rozmnożcie się [BZ, 71, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* zach.słow. **požęgnati* ← **žęgnati* ← śrwniem. *segenen* «błogosławić»; zach.słow. i pld.słow. – czes. *požehnat*, ślc. *požehnat'*, słowen. *požęgnati*, scs. *požęgnati* (por. łac. *signāre* «zapatrzeć znakiem, oznaczyć»). Δ *rozwój*: zach.słow. **požęgnati* → stpol. **požęgnaći* → stpol., śrpol. *pożęgnąć*.

Δ *por.* **żęgnąć.**

IS

pożędać zob. **pożądać.**

IS

pożyć (1) [RP] Δ *zn.* «doświadczyć, doznać»: Gdy pożywiesz wielkiej męki;/ Będiesz mieć dosyć tesnice;/ Otbędziesz swej miłośnice [RP, 197, 70]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **požiti* ← **žiti*; ogśłow. – czes. *požit*, ros. *požit'*, sch. *požit*, scs. *požiti*. Δ *rozwój*: psł. **požiti* → stpol. **požici* → stpol., śrpol. *pożyć*; stpol. zn. czas. «zużyć, wykorzystać, wyciągnąć korzyść» wyszło z użycia; w j. npol. głównym zn. wyrazu stało się współczesne «przeżyć pewien czas».

Δ *por.* **żyć, pożywać.**

IS

pożywać (1) [Kśw] Δ *zn.* «używać, użytkować, posługiwać się czymś, korzystać z czegoś»: Iżbychom jich towarzystwa i niebieskiego krolestwa <pożywali, czego> nas dowiedzi Bog wszemogący [Kśw I, 10, 29]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **poživati* ← **požiti*; ogśłow. – czes. *poživat*, strus. *poživat'*, sch. *poživati*, scs. *poživati*. Δ *rozwój*: psł. **poživati* → stpol. **poživaci* → stpol., śrpol. *pożywać*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «przyjmować pokarm, spożywać, jeść», czas. występował w tej formie jeszcze w dobie npol., w XX w. został zastąpiony przez *spożywać*.

Δ *por.* **pożyć, żyć.**

IS

prawda (1) [Kśw] Δ *zn.* «zgodność informacji z rzeczywistością»: Toć to i jeść prawda, iże jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **pravda* «prawość» ← psł. przym. **pravъ* «prosty, prawdziwy»; ogśłow. – czes. *pravda*, ros. *právda*, scs. *pravda*. Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz oznaczał – zgodnie z etymologią – «prawość

moralną, postępowanie etyczne, sprawiedliwość»; w przekładach Biblii wyraz ten był odpowiednikiem łac. *iustitia*; dalszy rozwój zn. polega na zawężaniu ich zakresu; pierwotne zn. zachowuje przysł. np. *Prawda w oczy kole, Prawda jak oliwa na wierzch wypływa*.

Δ *por.* **prawdziwy, prawy**.

KDK

prawdziwy (1) [Kśw] Δ *zn.* «sprawiedliwy»: Δ *zn.* Jidzie <tobie krol praw>dziwy [Kśw IV, 18, 4]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pñ.słow. **pravъdivъ(jb)* ← **pravъda* «słuszność, sprawiedliwość, szczerłość»; pñ.słow. – czes. **pravdivý*, ros. *pravdivyj*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **pravъdivъjb* → stpol. **pravživy* → śrpol. *pravživy*; w j. stpol. także w zn. «dotrzymujący słowa, wierny» (por. fraz. *prawdziwy przyjaciel*), «mający moc prawną».

Δ *por.* **prawy, prawda**.

IS

prawić (19) [Kśw, LA] Δ *zn.* «mówić, opowiadać»: A wiem, praw<i>, pwacie w moc Boga waszego [Kśw I, 10, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* psł. **praviti* ← **pravъ* «prosty; sprawny, właściwy»; ogśłow. – czes. *praviti* «mówić», ros. *pravit'*, sch. *praviti*, scs. *praviti*. Δ *rozwój*: psł. **praviti* → stpol. **praviči* → stpol., śrpol. *pravić*; w j. stpol. czas. funkcjonował również w zn. «domagać się, zwłaszcza sądownie, występować z roszczeniami, skarżyć», «podawać za sprawiedliwego».

Δ *por.* **prawy, prawo**.

IS

prawie (9) [RsK, RP, Park, Satyra] Δ *zn.* «prawdziwie, zgodnie z rzeczywistością, słusznie»: Prosił Boga o to prawie./ By uźrzał śmierć w jej postawie [RP, 196, 21]. Mnimać każdy człowiek prawie./ By był prostak na postawie [Satyra, 191,

23]. Jako prawie wiemy i świadczymy [RsK, 48, 4]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **pravъ* (M., B. lp. r. n. odm. prostej tego przym. w j. stpol. stał się rzecz. *prawo* od XIV w.); jako przym. ogśłow. – czes. *pravý* «prawdziwy, prawicowy, autentyczny, właściwy, odpowiedni, stosowny», ros. *právyj* «prawy, sprawiedliwy, słuszny», scs. *pravъ* «prawy, równy, prawidłowy, sprawiedliwy»; w j. scs. także przysłów. *pravъ* «słusznie». Δ *rozwój*: od XVIII w. występuje w zmienionym zn. «nieomal, nieledwie, w przybliżeniu».

Δ *por.* **prawy**.

BT

prawo (6) [RsP, RsK, Słota, KŚ] Δ *zn.* 1. «to, co komu przysługuje; sprawiedliwość»: Ten ma z prawem wyżej sieść./ Ma nań każdy włożyć cześć [Słota, 189, 50]. Czso pozwał Jakub między mną a między Bodzechną, to pozwał po prawie, bośmy to sądzili [RsP, 45, 32]. 2. «normy prawne, praworządność»: Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale zaginął przywilej [RsK, 48, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *prawa* D. lp. Δ *etym.* psł. **pravo* – substantywizowany przym. r. n. w odmianie prostej – **pravъ*, **prava*, **pravo*; ogśłow.

Δ *por.* **prawy**.

KDK

prawy (9) [Kśw, Pfl, RsP, Satyra, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «prawdziwy, rzeczywisty»: Boć się zda jako pra<wy> wołek [Satyra, 191, 25]. 2. «zgodny z zasadami moralnymi, sprawiedliwy, uczciwy»: Bo znaje Gospodzin drogę prawych [Pfl I, 17, 7]. 3. «należyty, właściwy»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwko Wieceńcewi to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 40]. 4. «znajdujący się po stronie przeciwnej niż serce człowieka»: Postawi prawą nogę na morzy, a le<wą> na

ziemi» [Kśw I, 10, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie: **prō-uo* «idący na przedzie, do przodu → idący do celu → prosty»; psł. **pravъ(jb)* «prosty, sprawny, właściwy → uczciwy, sprawiedliwy»; ogsłow. – czes. *pravý*, ros. *právyj*, sch. *prâvi*, scs. *pravъ* (por. stind. *pūrva* «pierwszy», toch. *pārwe* «pierwszy», stang. *forwest*, ang. *first* «pierwszy»). Δ *rozwój*: psł. **pravъjb* → stpol. *pravy*; zn. przym. «znajdujący się po przeciwnej stronie niż serce człowieka» (płn.słow.) prawdopodobnie od wyrażenia **prava rąka* «ręka sprawna, którą wykonuje się wszelkie czynności → nie lewa».

Δ *por.* **prawdziwy, prawda, prawy.**

IS

prąga (1) [Kgn] Δ *zn.* «pręgierz»: A świętego Bartłomieja kazał jest być na pręgę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* należy wziąć pod uwagę dwie możliwości: 1) *pręga* – dawna pożyczka (XIV w.), obok nowszej – *pręgierz*, niem. *Pranger* – pierwotnie «widowisko», następnie «rusztowanie katowskie», por. niem. *pran-gen* «okazywać się»; 2) psł. **prąga* ← czas. **pręgti*, **prąžiti*, por. *přac*, *prežyc*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia zastąpiony przez formę *pręgierz*.

KDK

precz, III przecz (3) [List, Rsp] Δ *zn.* «(stąd) na inne miejsce, gdzie indziej, w związku z oddalaniem, odpędzaniem»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List 114, 2]. Jako to światczę, jako Staszek szedł precz [Rsp, 44, 4]. Jakośm przy tem byli, iże Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił przecz [Rsp, 44, 12]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **pročb* «poza, dalej» ← psł. przym. **pročb*

«oddalony, stojący obok»; wtórna powstać **prčb* z wtórnym *-b, być może przez analogię do psł. **vъnb* «precz»; ogsłow. – czes. *preč*, głuź. *dłuż. preč*, ros. *proč*?, bułg. *preča*, oboczność *precz* || *przech* niejasna.

Δ *por.* **procz, przeciw.**

BT

proch (3) [Kgn, Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «pył, kurz»: Tego dla iżeć Bog jego (...) jest on z wysokości na ziemię spadł był a w proch jest się on był obrocił [Kgn VI, 41, 25]. Nie tako niemiłościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **porxb*; ogsłow. – czes. *prach*, ros. *póroch*, scs. *prachъ*. Δ *rozwój*: oprócz *zn.* podst. «pył, kurz», rozwinęły się dwa dalsze: 1. «materiał wybuchowy», por. stpol. *puszczny proch* oraz fraz. *wąchać proch* «brać udział w bitwie», *pachnie prochem* «o sytuacji zapowiadającej wojnę», *prochu nie wymyśli* «o kimś mało inteligentnym»; 2. «symbol znikomości świata doczesnego», stąd też *zn.* «szczątki ludzkie» (tylko w lm. – *prochy*).

KDK

procz (1) [LA] Δ *zn.* «oprócz, z wyjątkiem»: A miał bardzo wielki dwor./ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ *gram.* przym. rządzący D. Δ *etym.* rdzeń pie. **pro* «do przodu, na przedzie, z przodu» obecny w psł. przysłów. **pročb* «poza, dalej, na zewnątrz», pochodnym od psł. rzecz. **pročb* «pozostałość, reszta» (por. też przym. psł. **pročb*, **pročb* «pozostały na zewnątrz, oddalony»); przym. *op-ročb* prawdopodobnie pod wpływem wyrażenia przym. psł. **o(b) pročb*; w j. pol. obok *oproc* też skrócone *procz*; jako przym. (w pełnej postaci) z rzadka w innych j. słow. – strus. *opročb*, *oproče* «oprócz, poza», ukr. *óprič*, dial.

opríče, opróc «prócz», ros. dial. *opróc*, *opročí, opríci, opríč* «oprócz, poza». Δ *rozwój*: w j. stpol. obie postaci *oproc*, *proc* w funkcji i zn. tożsamym z *kromie*. Δ *por.* **precz, kromie**.

AK

prorok (2) [Kśw, Ppuł] Δ *zn.* «ktoś wysłany przez Boga do przekazywania ludziom woli bożej i obdarzony zdolnością przepowiadania przyszłości»: Jakoż prorok Dawid uznamionaw o jego silnem ubostwie jeść świadecztwo dał [Kśw IV, 13, 22-23]. Poczynają się księgi głośnych chwał albo samorzecznych proroka Dawida krola [Ppuł I, 52, arg]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **prorokъ*, replika łac. *prophēta*, grec. *prophētēs*; ogśłow. – czes. *prorok*, ros. *prorók*, scs. *prorokъ*.

KDK

prosić (9) [B, Kgn, Słota, List, ŻMB, RP] Δ *zn.* «wyrażać życzenie, chęć otrzymania czegoś, zwracać się do kogoś w celu otrzymania, uzyskania czegoś»: Słysz modlitwę, jaż nosimy./ A dać raczy, jegoż prosimy [B, 163, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *proszę* cz. ter. lp. 1. os., *prosisz* 2. os., *prosi* 3. os.; *prosił* cz. przesz. lp. 3. os.; *proście* tr. rozk. lm. 2. os. (+ part. ż). Δ *etym.* pie. **prek-* «pytać, prosić»; psł. **prosiiti*; ogśłow. – czes. *prosit*, ślc. *prosit'*, ros. *prosít'*, bñr. *prasít'*, sch. *pròsiti*, bułg. *pròsja*, scs. *prosiiti* (por. lit. *prašyti* «pytać», łot. *prasīt* «pytać», stind. *praś-* «wypytywanie sądowe; przesłuchanie», awest. *frasā* «pytanie», toch. *prak-* «pytać», łac. *precor, precāri* «prosić, modlić się», goc. *fraihan* «pytać», ang. *pray* «modlić się»). Δ *rozwój*: psł. **prosiiti* → stpol. **prosići* → stpol., śrpol. *prosić*; w j. stpol. czas. funkcjonował w zn. «zaprosić kogoś, namówić do przybycia, wezwać», «pytać».

Δ *por.* **poprosić, prośba**.

IS

prostack (1) [Satyra] Δ *zn.* «człowiek prostych obyczajów, niewykształcony»: Mnimać każdy człowiek prawie./ By był prostak na postawie,/ (...) Aleć jest chytrzy pacholek [Satyra, 191, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **prostackъ* ← psł. przym. **prostъ*. Δ *rozwój*: zaszedł proces degradacji zn. stpol. «człowiek prostych obyczajów...» → współczesnie: pogardliwie «gbur, prymityw».

Δ *por.* **prosty**.

KDK

prosty (1) [KŚ] Δ *zn.* «zwykły, zwyczajny; niewyszukany»: Aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną (...) chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **prosto-* (złożenie z **pro-* «do przodu, naprzód» oraz **sto-* || **sta-* «stać»); psł. **prostъ(jb)*; ogśłow. – czes. *prostý*, ros. *prostój*, sch. *pròst*. Δ *rozwój*: psł. **prostъ(jb)* → stpol. *prosty*; już w j. stpol. wyraz występował w licznych zn. przen.: «zwykły», «skromny», «przystępny», również «szczery», «prawy».

Δ *por.* **prostack**.

IS

prośba (3) [List, ŻB, LA] Δ *zn.* «prośzenie, życzenie»: Inni niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB, 31, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *prośby* B. lm. Δ *etym.* psł. **prośba* ← psł. czas. **prosiiti*; ogśłow. – czes. *prosba*, ros. *prós'ba*, sch. *pròzba*. Δ *rozwój*: prymarne było zn. czynnościowe «czynność prośzenia», w drugiej kolejności rozwinęły się zn. podmiotowe «to, o co się prosi», «życzenia wyrażone na piśmie».

Δ *por.* **prosić**.

KDK

prozność (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «to, co bezskuteczne, daremne»: Przecz skrzytali pogaństwo i ludzie myśliłi proz-

ności? [Ppuł II, 53, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *proźność* M. lp. Δ *etym.* psł. **porzd̥n̥b̥n̥* ← psł. przym. **porzd̥n̥b̥n̥*; ogśłow. Δ *rozwój*: ze zn. etymologicznego «bycie próżnym» rozwinęło się szereg zn. szczegółowych w j. stpol.: «marność, nicość», «zło moralne, zakłamanie», «brak majątku, ubóstwo», «brak rozważ, lekkomyślność», «próżniactwo, bezczynność»; npol. neosemantyzmem jest *proźność* w zn. «przesadna chęć imponowania innym, zarozumiałość».

Δ *por.* **prozny**.

KDK

prozny (1) [BZ] Δ *zn.* «pusty, opróżniony, nieużytkowany»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **porzd̥n̥b̥n̥(j̥b̥)* «pusty wewnątrz, nienapełniony» (prawdopodobnie wtórna postać wcześniejszego **porzd̥b̥* «pusty», **porzda* «pusta, bez płodu» ← **porz̥b̥* «młode zwierzę») → **prozd̥n̥b̥(j̥b̥)* || **porozd̥n̥b̥(j̥b̥)* || **prazd̥n̥b̥(j̥b̥)*; ogśłow. – czes. *prázdný*, ros. *poróžnij*, sch. *prazný*, scs. *prazd̥n̥b̥*. Δ *rozwój*: zach.słow. **prozd̥n̥b̥(j̥b̥)* → stpol. **prozd̥n̥y* → stpol. *prozny* || *proźni* → śrpol. *prozny* || *prazny* (prawdopodobnie wpływ j. czes.) || *proźny* (przejście głoski *-z-* → *-ž-* na skutek tendencji do unikania mazurzenia) → śrpol. *proźny*; w j. stpol. także w zn. «marny, bezwartościowy», «nic niemający», «wolny», «nieuważny», «nierządny».

Δ *por.* **proźność**.

IS

prze (7) [Kgn, Słota, ŻB] Δ *zn.* «z powodu, w celu, za pomocą; w czasie w ciągu; dla»: Iżbychom na te⟨m⟩ to świecie niektorą mękę prze miłego Krysta cirpieli [Kgn VI, 40, 16]; także we fraz. *robić coś prze drugiego* «robić coś,

nie zważając na innych, nie przestrzegając ustalonego porządku»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 32]. Δ *gram.* przym. rządzący B. Δ *etym.* pie. **per* «przez, ruch do przodu»; psł. **per*; ogśłow. – czes. *prě*, slc. *pre* «dla, z powodu, ze względu na co», głuź. *prě*, scs. *prě* (por. lit. *per̃* «przez, po, w ciągu, podczas», grec. *péri* «przez», *pera* «dalej», łac. *per* «przez», *porta* «wrota»). Δ *rozwój*: występuje w XIV–XVI w., zastąpione przym. *przez*, zachowane w *przebóg*, *przeto*.

Δ *por.* **przez**.

AK

przebył (1) [B] Δ *zn.* «przebywanie, pozostawanie w jakimś miejscu»: A dać raczy, jegoż prosimy,/ A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra⟨j⟩ski przebył [B, 163, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **perbył̥* ← psł. czas. **perbyti* za pomocą formantu *-t̥*. Δ *rozwój*: wyraz został wyparty przez współpochodną formację *przebywanie*.

Δ *por.* **być, pobyt**.

KDK

przebywać (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «pozostawać, znajdować się; mieszkać»: Jen przebywa na niebiesiech, pośmieje się jim, i Gospodzin zwała śmiech w nich [Pfl II, 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **perbyvati* (← **byvati*, utworzony za pomocą przyr. **per-*) → **prebyvati*; ogśłow. – czes. *přebývati*; ros. *perebyvát'*, sch. *prebívati*, scs. *prěbyvati*. Δ *rozwój*: zach.słow. **prebyvati* → stpol. **prěbyvaći* → stpol., śrpol. *prěbywać*.

Δ *por.* **być, bywać, przebył**.

IS

przeciw zob. **przeciwo**.

AK

przeciwo, przeciw (7) [Pfl, RsP, Słota, KŚ, Ppuł] Δ *zn.* «przeciw komuś, wbrew

komuś, czemuś, nieprzyjaźnie wobec kogoś, czegoś»: Piotrek wiodł świadki przeciwko Więceńcowi [RsP, 45, 39]. A książęta zeszli się na gromadę przeciwko Gospodnu, i przeciwko jego pomazańcu [Pfl II, 17, 2]. I książęta zeszli się w jedno przeciwko Bogu i przeciwko pomazańcu jego [Ppuł II, 53, 2]. Iż przeciw jim książęta wstają [Słota, 190, 102]. Δ gram. przyim. rządzący C. Δ etym. wyraz pol. i łuż. – dłuż. *pšesiwo*, głuż. *prěciwo*, psł. **pertivo*; w pozostałych j. słow. z odmiennym prefiksem *pro-*; psł. **protivo*, skrócone na *protiv* (stczes., strus., ros.), później też na *proti* (czes., słc., ukr., błr., słowen.). Δ rozwój: *przeciwo* → *przeciw*.

AK

I przecz (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «dlaczego»: Przecz skrzytało pogaństwo, a ludzie myśleli są proźność? [Pfl II, 17, 1]. Przecz skrzytali pogaństwo i ludzie myśleli proźności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniałe wyr.: dawny przyimek *prze* (← psł. **per*) z B. nieos. zaimka pytajnego *cz* (← psł. **čb*), w tej pierwotnej postaci tylko z przyim. (por. *zacz* «za co»; analogicznie słc. *prečo* «dlaczego», a z innymi przyimkami: – czes. *proč* «dlaczego», ros. *počemu*, ukr. *počto*, bułg. *zašto* «dlaczego»). Δ rozwój: w XV–XVI w. wyraz książk.

Δ por. **prze, co, II przecz, precz.**

AK

II przecz (1) [Słota] Δ zn. «dlaczego, czemu»: Kto nie wie, przecz by to było./ Ja mu powiem, ac mu miło [Słota, 190, 91]. Δ gram. spójnik wprowadzający zd. podrzędne dopełnieniowe. Δ etym. XV–XVI-wieczny polski przysłów. *przech* poszerzył funkcje składniowe, stając się spójnikiem. Δ rozwój: utrzymuje się jeszcze w j. śrópol., współwystępuje obok używanych w tej samej funkcji i zn. wyrazów o większej

frekwencji: *dlaczego* oraz potocznego *czemu*.

Δ por. **prze, co, I przecz, precz.**

AK

III przecz zob. precz.

BT

przed, przede (15) [Kśw, RsP, Słota, ŻB, RP] Δ zn. «przed, z przodu, wcześniej niż; ku, do; dla; pod»: Togo dla przed wołem a przed osłem w jaskłach S<yn Boży położon> był [Kśw IV 13, 26]. Każę świętego Błażeja przed się przywieść [ŻB I, 31, 3]. Δ gram. przyim. rządzący N. lub B. Δ etym. pie. **per* «ruch do przodu, dążenie» (psł. **perdb* «przed; wcześniej», z przyrostkiem *-db* (jak w *nad, pod*); ogłłow. – czes. *před*, słc. *pred*, ros. *pered*, sch., bułg. *pred*, scs. *prědb*.

Δ por. **naprzód, prze, przód.**

AK

przede zob. przed.

AK

przedłużyć (1) [Park] Δ zn. «przeciągnąć czas trwania czegoś»: Ale bych ci nie przedłużył./ Ani teskności uczynił./ Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napisanego [Park, 109, 27]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ etym. przedpol. **predlḡiti* ← psł. **dlḡiti* ← psł. *dlḡb*; wyraz o genezie psł., w innych j. słow. z przedr. *pro-*, por. czes. *prodloužit*, ros. *prodolžit*, sch. *produžiti*, scs. *prodolžit*.

Δ por. **wzdłużać się.**

IS

przekopać (1) [RsP] Δ zn. «kopiąc, przebić coś, tu: wał ziemny otaczający sa dzawkę lub stanowiący groblę»: Jako Jaszek nie przekopał <z> swymi syny ciesielskie groble [RsP, 45, 52]. Δ gram. czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; dk. Δ etym. pie. **(s)kǣp-* || **(s)kēp-* «obrabiać ostrym narzędziem»; psł. **perkupati* (← **kopati* «drażyć, kłuć, ryc; wydobywać z ziemi; uderzać nogą o ziemię») →

**prekopati*; ogśłow. – czes. *překopati*; głuż. *překopać*, ros. *perekopát'*, scs. *překopati* (por. lit. *kápoti* «bić, ciąć», łot. *kapāt* «rąbać, siekać; bić; kopać ziemię», grec. *kóptō* «biję, uderzam», stprus. *enokpts* «pogrzebany»). Δ rozwój: zach.słow. **prekopati* \rightarrow stpol. **překopaći* \rightarrow stpol., śrpol. *překopać*.

IS

przekowy (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «okowy, więzy, pęta»: Roztargajmy przekowy jich i zrzućmy z nas jarzmo jich [Ppuł II, 53, 6]. Δ gram. rzecz. blp. Δ etym. derywat rzecz. od czas. *prze-kować* (\leftarrow psł. **per-kovati* «bić metal młotem, kuć, przekuwać» \leftarrow **kovati*), rdzeń pie. **kāu-* || **kəu-* «bić, ciąć, siec»; psł. **ku-* (por. pol. *kuć*) || **kov-* (por. pol. *kować*), por. czes. *okovy* «okowy», *kovati* «kuć» \rightarrow ros. *okóvy* «kajdany, okowy», *kovát'*, bułg. *okóvi* «okowy», sch. *kòvati*, scs. *kovati*. Δ rozwój: w stpol. istniała także postać *okowy* (od czas. *okować*), która zachowała się w pierw. zn. do dziś.

Δ por. **prze, skować**.

JG

przeleknąć się (2) [RP] Δ zn. «przestraszyć się»: Mistrz widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot blady,/ Groźno się tego przeleknął,/ Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 45]. Δ gram. czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* \rightarrow pol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ formy tekstowe: *przeleknąłeś się* cz. przesz. lp. 2 os. r. m. Δ etym. psł. **perlēknōti*, czas. jednokr. od psł. *perlēkati* \leftarrow **lēkati* «wyginać, zginać \rightarrow giąć się ze strachu, przerażenia», wyraz znany w innych j. słow. – słc. *prel'aknút' sa*, ukr. *pereljakátysja*. Δ rozwój: zach.słow. **prelēknōti sę* \rightarrow stpol. **prel'ǣknāci sę* \rightarrow stpol. *přelēknōc sę přelēknōc sę*.

Δ por. **lēkać się**.

IS

przemowić (2) [ŻMB, RP] Δ zn. «zacząć mówić, odezwać się»: Gdy leżał wznak jako wiła,/ Śmierć do niego przemowiła [RP, 196, 48]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* \rightarrow pol. kon. III *-'ę*, *-'isz*; dk. Δ formy tekstowe: *przemow tr. rozk. lp. 2. os.* Δ etym. psł. **permłviti* || **promłviti* \leftarrow czas. **młviti*, utworzone za pomocą przedr. **per-* || **pro-*; por. czes. *promluvit*, scs. *přemlōviti*. Δ rozwój: przedpol. **premlviti* \rightarrow stpol. **přemołvīci* \rightarrow *přemōhvīc* || *přemōvīc* \rightarrow śrpol. *přemōvīc*.

Δ por. **mówić**.

IS

przepasać

przepasany (1) [RP] Δ zn. «obwiązany (pasem, płótnem)»: Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego,/ Łoktuszą przepasanego [RP, 196, 28]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. psł. **perpojasati* (\leftarrow **pojāsati* «przepasać, przewiązać») \rightarrow **prepojasati*; ogśłow. – czes. *přepásati*, ros. *perepojasat'*, bułg. *prepaša*, scs. *přepasati*. Δ rozwój: w j. stpol. czas. *przepasać* występował również w zn. przen. «pasować na rycerza»; w j. śrpol. formy odm. złożonej (*przepasany*) uległy adiektywizacji, formy odm. prostej r. m. (*przepasan*) wyszły z użycia, a formy r. n. (*przepasano*) stały się bezosobowymi formami czas.

Δ por. **pas**.

IS

przepasany zob. przepasać.

IS

I przepaść (1) [BZ] Δ zn. «głęboka rozpadlina, także głębina morska»: Ale ziemia była nieużyteczna a prozna, a čmy były na twarzy przepaści, a duch Boży na świecie nad wodami [BZ, 71, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-i-* \rightarrow pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **propastb* \leftarrow **pro-* + **pastb* «przepaść, kotlina» (\leftarrow psł. **padtb*); ogśłow. – czes. *propast*, słc.

priepast', ros. *própast'*, sch. *pròpāst*, scs. *propastb*. Δ *rozwój*: psł. **propastb* → stpol. *prępaść* → stpol., śrpol. *prępaść*; w j. stpol. i śrpol. prefiks *pro-* (← psł. **pro-*) pod wpływem czes. wypierany przez *prze-* (← psł. **per-*), por. stpol. *przeto*, ukr. *proté* (← psł. **proto*); w j. ogpol. występuje oboczność form M., B., W. Im. *przepaści* || *przepaście*; końc. *-i* pierw., właściwa rzecz. r. ż. spłg.; od XVI w. pojawia się końc. *-e*, przeniesiona z M. Im. rzecz. *ja*-tematowych.

Δ *por.* **prze, paść.**

JG

I przepaść (1) [Słota] Δ *zn.* «zginąć; zostać straconym, unicestwionym»: Boć jest korona csna pani;/ Przepaść by mu, kto ją gani [Słota, 190, 100]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* psł. **propasti* || **perpasti* ← **pasti*; ogśłow. – czes. *propadnout*, ślc. *prepadnúť*, ros. *propást'*, ukr. *perepásti*, sch. *prepasti* || *propasti*, scs. *propastb*. Δ *rozwój*: przedpol. **prepasti* → stpol. **prępaści* → stpol., śrpol. *prępaść*.

Δ *por.* **paść.**

IS

przepowiadać

przepowiadają (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «mówiąc, głosząc; prorokując»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorze świętej jego, przepowiadają każń jego [Pfl II, 17, 10]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *przepowiadając* im. cz. ter. B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., utworzony od czas. **povědati*; w j. słow. tworzony za pomocą przyr. **per-* (→ **pre-*) lub **pro-*, por. czes. *předpovídat*, sch. *prepòvijedati* || *propòvijedati*, słowen. *prëpovédati*, scs. *propovédati*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. formy odm. prostej (*przepowiadają*) zanikły, z wyjątkiem B. r. m. (*przepowiadając*),

który uległ adverbizacji; formy odm. złożonej (*przepowiadający*) przekształciły się w j. śrpol. w im. przyim. czynny.

Δ *por.* **powiedanie, wypowiadać.**

IS

przepowiadając zob. przepowiadać.

IS

przepowiadają zob. przepowiadać.

IS

przestając (1) [ŻB] Δ *zn.* «przerywać jakąś czynność»: Teda tę całą drogę kazania nie przestają, a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; ndk. Δ *etym.* psł. **perstajati* ← **stajati*; znany w innych j. słow. – ros. pot. *perestoját'* «przeczekać», sch. *prestajati* (*stàjati*), scs. *prestajati*. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia w XVI w., jego miejsce zajął czas. *przestawać*.

Δ *por.* **stać, stajać.**

IS

prześpieć (1) [Pfl] Δ *zn.* «udać się, poszczęścić się, osiągnąć powodzenie»: A list jego nie spadnie i wszystko czskoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie. **spe-* «udawać się, dobrze rosnać»; psł. **perspëti* || **prospëti* ← psł. **spëti* «udawać się → rozwijać się, podążać → spieszyć się»; ogśłow. (w innych j. słow. z przedr. *pro-* lub *pre-*) – czes. *prospëti* «przydać się, przynieść korzyść, poskutkować», ślc. *prospiet'* «przydać się», ros. *perespët'*, scs. *prespëti* (por. lit. *spëti* «zdążyć, odgadywać», łot. *spēt* «móc, być w stanie», łac. *spatium* «przestwór», stind. *sphāyati* «tyje, dobrze rośnie», stniem. *spuot* «powodzenie», niem. *sich sputen* «spieszyć się»). Δ *rozwój*: przedpol. **prespëti* → stpol. *prëspeći* → stpol., śrpol. *prësęć*; wyraz częsty w XIV i XV w., w j. śrpol. wychodzi z użycia.

Δ *por.* **prześpiewać.**

IS

prześpiewać

prześpiewający (1) [Kśw] Δ *zn.* «przebywający, trwający»: Zawierne nicz jinego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiewającego, jenże nie pamiętają dobra wiekujego, obiazał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego [Kśw II, 11, 28]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od psł. czas. **perspějati* || **prospějati*, iter. do **perspěti* || **prospěti*; ogsłow. – por. czes. *prospívati*, ros. *perespevat'*, sch. *prespavati* «przejrzewać», scs. *prespějati*. Δ *rozwój*: po XVI w. czas. wychodzi z użycia. Δ *por.* **prześpieć**.

IS

prześpiewający zob. prześpiewać.

IS

przeto, przetoć, przetoż (9) [Pfl, Kśw, Słota, Ppuł] Δ *zn.* «dlatego, skutkiem tego, więc, zatem»: K dobruemu wstać się obleniają, przeto przez <ślepego> dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. To wszystko na stole leże./ Przetoć stoł wieliki świeboda [Słota, 188, 8]. Toć ma moc każda csna pani./ Przetoż je nam chwalić słusza [Słota, 190, 97]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający zd. uzasadniające treści zd. poprzedniego. Δ *etym.* skostniałe wyrażenie przyimkowe: *prze* z B. lp. r. n. zaimka *to*; zach.słow. – w tym zn. też czes. *proto*, ślc. *preto*, głuż. *preto* «za to»; w j. pol. jako spójnik może być wzmocniony skróconą part. *ci* lub *że*. Δ *rozwój*: dziś książk. Δ *por.* **-ć, prze, -ż**.

AK

przetoć zob. przeto.

AK

przetoż zob. przeto.

AK

przewiązać (1) [RP] Δ *zn.* «opasać coś wstążką, przepaską, chustką, zawiązując końce; obwiązać coś»: Upadł ci jej koniec nosa./ Z oczu płynie krwawa rosa./ Przewiązała głowę chustą [RP, 196, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo-

|| -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **pervezati* (← **vęzati*) → **pre-vęzati*; ogsłow. – czes. *převázati*, ros. *perevjazát'*, bułg. *prevârža*, scs. *prěvęzati*. Δ *rozwój*: zach.słow. **prevēzati* → stpol. **prěvązaci* → stpol., śrpol. *prěvqzac*.

Δ *por.* **wiązać**.

IS

przez (21) [Kśw, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, RP] Δ *zn.* 1. «dzięki, z powodu; w czasie, w ciągu»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdrowieni byli [ŻB 31, 16]. A s tym przez noc wsadzon do ciemnice [ŻB II, 32, 30]. 2. «synonim przyim. *bez*»: Jenże przez początką z Bogiem Oćcem jeść krolewał [Kśw IV, 13, 32]. Musisz ji pić przez dzięki [RP, 197, 69]. Δ *gram.* przyim. rządzący B. lub D. Δ *etym.* psł. **perzъ* «przez»; ogsłow. – strus. *perezъ*, bułg. *prez*, scs. *prězъ*, ekspansywny w j. zach.słow. – czes. *přes*, głuż. *prěz(e)*, dłuż. *pśez(e)*, ślc. dial. *prez*; powstały dzięki wyrównaniu pierwotnego przyim. psł. **per* do innych przyim. zakończonych na z, np. psł. **bezъ*, **vъzъ*, *čerzъ* «przez». Δ *rozwój*: w XVI w. całkowicie wypiera dawne *prze*.

Δ *por.* **prze**.

AK

przezprzestanny (1) [List] Δ *zn.* «bezustanny, ciągły»: Służba ma naprzod ustawiczna, doskonała, przezprzestanna, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* od wyrażenia przyimkowego *przez prze-stania* «ciągle» (w j. stpol. *przez* = *bez*, por. daw. *przepieczny*); wyraz podst. obecny w innych j. słow. – por. czes. *nepřestajný*, ros. *bezustannyj*, sch. *ne-prestan*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. wyraz został zastąpiony przym. *bezustanny*.

IS

przod (1) [Słota] Δ *zn.* «naprzód, przed siebie»: Nie ma talerza karmieniu

swemu,/ Eżby ji ukroił drugiemu,/ A grabi się w misę przod,/ Iż mu miedźwno jako miod [Słota, 188, 24]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie B. lp. psł. rzecz. **perdŭ* «przednia część czegoś», także przyimek **perdŭ* «przed»; ogł. – czes. *napřed* «najpierw», ros. *прѣде*, scs. *prěd* «wprzód». Δ *rozwój:* po zaniku iloczasu zmiana postaci fonet.: *przód*; od XVI w. rzecz. *przód* «przednia część», używany najczęściej z przyimkami: *na przód*, *na przedzie*, *w przód*, *w przedzie*; jako przysłów. w gw. *przody*, *przodzi*.

Δ *por.* **naprzod, przed.**

BT

przy (10) [RsP, RsK, Słota, RP] Δ *zn.*

1. «podczas, w czasie»: Wy, co jej niezacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznać [RP, 195, 10]. fraz. *być przy tem* «być świadkiem czegoś»: Jako<m> przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić, iż jim sie żałuje [RsP, 45, 43]. 2. «ponadto, w związku z czymś, oprócz czegoś»: A ma s pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 18]; Δ *gram.* przyim. rządzący Msc. Δ *etym.* pie. **per(ə)* «przeprowadzać, przechodzić»; psł. **pri* «przy»; ogł. – czes. *při*, ros., sch., scs. *pri* (por. lit. *priē* «przy, u, ku», stprus. *prei* «przy»).
AK

przybliżyć się (1) [Kgn] Δ *zn.* «podchodzić bliżej, zbliżać się»: Aleć w trzecie niedzieli święty Paweł widząc on miłego Krysta, iż ci się on k nam przybliża, mowił ci jest on nam był ta słowa, rzekąc tako [Kgn II, 35, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **bhlīg-* || **bhlējg-* «bić, uderzać, rzucać»; psł. *priblīžati* (sę) ← **bližati* ← *blizŭ*; ogł. – czes. *přiblížat se*, ros. *priblīžat'sja*, scs. *priblīžati sę* (por. lit. *blyžē* «skaza w tkaninie», łot. *blīēzt* «bić, uderzać», łac. *flīgō*, *fligere* «ude-

rzać»). Δ *rozwój:* psł. **priblīžati sę* → stpol. **přiblížaci sę* → stpol., śrpol. *přiblížac sę*; już w XIV/XV w. wyraz funkcjonował w zn. «podchodzić bliżej» lub w zn. przen. «nadchodzić, nastawać (o czasie)».

Δ *por.* **przybliżyć się.**

IS

przybliżyć się (1) [Kgn] Δ *zn.* «nadejść, nastać»: A gdyżci więc ten to czas jest ci się był przybliżył, iżec Maryja swego synka jest ona porodzić była miała [Kgn II, 37, 97]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę-, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **priblīžiti* (sę) ← **bližiti* (jednokrot. do **bližati*); ogł. – czes. *přiblížit se*, głuź. *přiblížys se*, dłuź. *přiblížiť so*, ros. *priblīžit'sja*, ukr. *přiblyžyty*, sch. *priblīžiti se*, mac. *priblīži se*, scs. *priblīžiti sę*. Δ *rozwój:* psł. **priblīžiti sę* → stpol. **přiblížici sę* → stpol., śrpol. *přiblížyc sę*.

Δ *por.* **przybliżyć się.**

IS

przyczynić

przyczyniwać (1) [ŻB] Δ *zn.* «dodawszy, dołożywszy, dołączywszy»: Teda użrzewsz to ci jiści łowcy, jeli od nich i powiedzie<1>i swemu starszemu, jenże przyczyniwać więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB I, 31, 2]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **prīcīniti* «dodać, dołożyć, dodać» ← **cīniti*; ogł. – czes. *přičinīt*, ros. *prīčinīt'*, bułg. *prīčinja*, sch. *přičinīti*, scs. *přičinīti*. Δ *rozwój:* już w j. stpol. formy r. m. i n. tego im. zaczęły zanikać, im. r. ż. uległ w j. śrpol. adverbizacji (dziś jest to im. przysłów. uprzedni).

Δ *por.* **czynić, uczynić.**

IS

przyczyniwać zob. przyczynić.

IS

przyć, przyć, przyść (10) [Kśw, Kgn, ŻB, ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* 1. «przybyć, stawić się osobiście»: Teć to, prawi, gdaż przyjdzie, zbawi (...) wielikich

grzechow [Kśw IV, 12, 3]. 2. «pojawić się, przydarzyć się, nastać (o przykrych doznaniach)»: Pożaluj mię, stary, młody, / Boć mi przyszyły krwawe gody [ŻMB, 180, 6]. 3. «w formule powitania»: Teda wystąpiw święty Błażej, przywitał je, a rzkać jim: Dobrzeście przyszyli synowie mili, już widzę, iż mie Bog nie zapomniiał [ŻB I, 31, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe:* przydę cz. przysz. lp. 1. os. Δ *etym.* psł. **pri-iti* ← **iti*; ogłłow. – czes. *přijít*, ros. *prijít*, scs. *priiti*. Δ *rozwój:* psł. **priiti* → stpol. **přici* → stpol. *přyc* || *přyc* || **přisc* → śrpol. *přysc*.

Δ *por.* **ić, pojęć, wynić.**

IS

przydać (2) [Kś, LA] Δ *zn.* 1. «dodać, dołożyć»: Ach, krolu wieliki nasz, / Coż ci dzieją Męszyjasz, / Przydaj rozumu k mej rzeczy / Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk.

przydany Δ *zn.* 2. «przyznany»: Z jich many mają nam być podani, a konie jich temu to podkomorzemu za winę mają być przydany [Kś, 124, 17]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. **pridati* «dodać» ← **dati*; ogłłow. – czes. *přidat*, ślc. *pridat'*, bułg. *pridam*, scs. *pri-dati*. Δ *rozwój:* psł. **pridati* → stpol. **přidaći* → stpol., śrpol. *přйдаć*; w j. stpol. także w zn. «przydzielić do pomocy», «ustanowić»; im. cz. przesz. bierny r. m. w odm. prostej (*przydan*) zanikł w j. pol., forma odm. złoż. (*przydany*) przeszła w im. przym. bierny; postać odm. prostej r. n. (*przydano*) uległa w j. śrpol. werbalizacji.

Δ *por.* **dać, wydać.**

IS

przydany *zob.* **przydać.**

IS

przygodzić się (1) [LA] Δ *zn.* «być stosownym, przydatnym, nadać się»:

A gdy się mu syn narodził, / Ten się w lepsze przygodził: / Więc mu zdziano Aleksy, / Ten był oćca barzo lepszy [LA, 173, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **prigoditi se* ← **goditi* (*se*); ogłłow. – czes. *přihodit se*, ślc. *prihodit sa*, ros. *prigodít'sja*, sch. *prigòditi se*, scs. *prigoditi se*. Δ *rozwój:* psł. **prigoditi se* → stpol. **přigožici se* → stpol., śrpol. *přigožic se*; w j. stpol. także w zn. «zdarzyć się, przytrafić się», «przypadkiem znaleźć się na czyjejś drodze»; czas. wyszedł z użycia w XVII w.

Δ *por.* **godzić.**

IS

przyjaciół (2) [ŻB, Tęcz] Δ *zn.* «ten, kto sprzyja komuś, kto jest przyjaźnie, przychylnie usposobiony»: Miej się dobrze, Błażeju, przyjacielu naszych bogów [ŻB, 32, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *przyjacioły* N. lm. Δ *etym.* rdzeń pie. **prāi-* || *prai-* «łubić»; psł. **prijatelb* ← **prijati* «łubić, przyjaźnić się» (por. pol. *sprzyjać*) + **-telb*; ogłłow. – czes. *přítel*, ros. *prijátel'*, sch. *prijatelj*, scs. *prijatelb*. Δ *rozwój:* psł. **prjatelb* → stpol. *přjaćel* → stpol., śrpol. *přjaćel*; w formie N. lm. *przyjacioły* pierw. końc. -y; poświadczony w pol. w wielu zn., z których nie zachowały się: «przyjmujący lub przyjęty w gościnę», «klient», «krewny, powinowaty», «sędzia polubowny».

Δ *por.* **nieprzyjaciół, przyjaźń.**

JG

przyjać (3) [RsP, List, ŻB] Δ *zn.* «przybyć»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *przyjęli* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **prijati* ← **ēti* || **jati*;

ogsłow. – czes. *přijet*, scs. *prějati*.
 Δ *rozwój*: psł. **prijati* → stpol. **přiaći*
 → stpol., śrpol. *přjjać*; czas. *przyjać*
 (*jać*) utrzymał się najdłużej w j. pol.
 i czes. (do XV/XVI w.).

Δ *por.* **jać**.

IS

przyjaźń (1) [Kśw] Δ *zn.* «dobre, serdeczne stosunki, przychylność, życzliwość»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. *ż.* Δ *etym.* psł. **prijaznъ* ← **prijati* «lubić, przyjaźnić się» (por. pol. *sprzyjać*) + **-znъ*; ogsłow. – ukr. *prjjazn'*, scs. **prijaznъ*. Δ *rozwój*: psł. **prijaznъ* → stpol. *přjjažnī* → stpol., śrpol. *přjjažnī*.

Δ *por.* **przyjaciel**.

JG

przyjać (6) [Kśw, Pfl, Kgn, Słota, Ppuł] Δ *zn.* 1. «wziąć na siebie odpowiedzialność za coś»: A wiem, prawi <św. Augustyń> rozpaczasz, człowiecze <iżec nie da> dobra swego, jenże się nie żadał przyjać lichot człowiecz<zych>? [Kśw IV, 13, 40]. 2. «poddać się czemuś, podporządkować»: Przyjmiecie pokąźnienie, bo snadź rozniewa się Gospodzin, i sginiecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 19]. 3. «wpuścić do siebie, powitać»: Iże jaka<ć> dzisiaj dobre wieści i dobre nowiny sąc były ony tym to wiernym krześcijanom przyniesiony, což ci oni tego adwe<n>tu miłego Krysta są k sobie przyjać byli požądali [Kgn II, 35, 3]. 4. «nie odrzucić, zgodzić się, uznać»: Przymi ji za sługę swego,/ Schowaj grzechu śmiertnego,/ I też skończenia nagłego [Słota, 190, 106]. 5. «wysłuchać, usłyszeć»: Przymiecie to powiedanie/ Przed waszę cześć, panny, panie! [Słota, 190, 110]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* psł. **prijęti* ← **(j)ęti*; ogsłow. – czes. *přijmouti*, ros. *prinját'*, sch. *primiti*,

scs. *prijęti*. Δ *rozwój*: psł. **prijęti* → stpol. **přjjaći* → stpol., śrpol. *přjjać*.
 Δ *por.* **jać, odjać, podjać, sjać**.

IS

przyjć zob. **przyć**.

IS

przykazać (2) [ŻB] Δ *zn.* «polecieć, rozkazać, nakazać, zarządzić»: Rozgniewaw się sędzia, przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. II *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* psł. **prikazati* ← **kazati*; ogsłow. – czes. *přikázati*, ros. *prikazát'*, scs. *prikazati*. Δ *rozwój*: psł. **prikazati* → stpol. **přikazaći* → stpol., śrpol. *přikazać*.

Δ *por.* **kazać, pokazać, skazać, ukazać się**.

IS

przykazanie (1) [Ppuł] Δ *zn.* «nakaz moralny, przepis postępowania religijno-etycznego»: Ale ja postawion jeśm krol od niego na Syjon gorę świętą jego, przepowiadając przykazanie jego [Ppuł II, 53, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **prikazanъje* ← **pri-kazati* (← **kazati*) + **anъje*; głuź. *přikazanje* «przykazanie, rozkazanie», czes. *přikázání*, ros. *prikazánije* «rozkaz, zarządzenie».

Δ *por.* **kazanie, kaźń, przykazać**.

JG

przykład (1) [RP] Δ *zn.* «przypowieść, podobieństwo, porównanie, exemplum»: Przykład o tem chcę powiedzieć,/ Słuchaj tego, kto chce wiedzieć [RP, 195, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz o genezie psł.; od psł. **pri-kladati* (← **kladati* «wkładać»); znany j. zach. słow. – głuź. *přiklad*, czes. *přiklad*, śl. *prříklad*, z pol. błr., ukr. *přykład*. Δ *rozwój*: stpol. *přiklād* → stpol., śrpol. *přykład*; pierw. zn. wyrazu to «wzorzec, wzór do naśladowania», zn. wtórnym za łac. *exem-*

plum jest «fakt ilustrujący ogólną zasadę, regułę»; wyrażenie *na przykład* «na wzór» to zleksykalizowany przekład franc. *par exemple* i niem. *zum Beispiel*.

JG

przykry (2) [RP] Δ *zn.* «nieprzyjemnie działający na zmysły, sprawiający ból fizyczny lub psychiczny; niemiły, dokuczliwy»: Goła głowa, przykra mowa,/ Ze wszech stron skarada postawa [RP, 196, 40]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *przykrego* D. lp. r. n. Δ *etym.* pñ.słow. **prikř(jb)* «stromy; trudny; dokuczliwy»; może arch. złożenie **pri-křb* ← **prej-kro-* «przycięty, obcięty → stromy» (1. człon **prej* → *przy* + 2. człon od pie. **(s)ker-* «ciąć, kroić»); pñ.słow. – por. czes. *přikrý* «stromy, surowy», slc. *prikrý* «stromy, przykry», ukr. *пříкрýй* «nieprzyjemny», bñr. *prikryj*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **prikřjb* → stpol. **přikry* → stpol., śrpol. *přikry*; w j. stpol. i śrpol. również w daw. zn. «stromy, spadzisty», które wyszło z użycia dopiero w j. npol.

Δ *por.* **ukroić**.

IS

przyniesion zob. przynieść.

IS

przynieść (5) [Kgn, ŻB, RP] Δ *zn.* 1. «dostarczyć, niosąc»: Otchoceć się s miodem tarnek,/ Gdyć przyniosę jadu garnek,/ Musisz ji pić przez dzięki,/ Gdyż pożywiesz wielkiej męki [RP, 197, 68]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *przyniosła* cz. przesz. lp. 3. os.

przyniesion Δ *zn.* 2. «przyprowadzony»: A gdyż w m^ć(ia)sto przyniesion święty Błazej [ŻB II, 31, 19]. 3. «przekazany, oznajmiony»: Dobre nowiny sąc były ony tym to wiern^ym krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2-3]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.*

psł. **prinesti* ← **nesti*; ogśłow. – czes. *přinést*, ros. *prinestí*, bułg. *prinesá*, scs. *prinesti*. Δ *rozwój*: psł. **prinesti* → stpol. **přiněsti* → stpol., śrpol. *přiněsti*; im. cz. przesz. bierny w odm. prostej (*przyniesion*) zanikł, a formy odm. złożonej uległy adiektywizacji (*przyniesiony*).

Δ *por.* **nieść, podnieść**.

IS

przypadzenie (1) [KŚ] Δ *zn.* «niespodziewane nadejście, pojawienie się czegoś»: Aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał, iżby w przypadzeniu potrzebizny bojowania a szymice z nieprzyjacieli umiał miejsce wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem *-enie* (→ psł. **-enb-je*) od czas. *przy-padać* (← psł. **padati* «padać» iter. do **padti* → **pasti*). Δ *rozwój*: w XVI w. wyraz wychodzi z użycia, zastąpiony zostaje przez rzecz. *przypadek*.

Δ *por.* **paść**.

JG

przypisać (2) [Park] Δ *zn.* «dopisać, napisać coś obok czegoś»: Ale *cielećciu* i *ciału*/ Pod c przypiszy tak jemu [Park, 109, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *przypisano* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. n., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **pripisati* ← **pisati*; ogśłow. – czes. *připsat*, ros. *pripisát'*, bułg. *pripisa*, scs. *pripisati*. Δ *rozwój*: psł. **pripisati* → stpol. **připisaći* → stpol., śrpol. *přypisać*; w j. stpol. wyraz funkcjonował również w zn. «napisać», «przysnać, przydzielić», «włączyć do jakiegoś majątku», «zatwierdzić, uznać».

Δ *por.* **pisać**.

IS

przypisano zob. przypisać.

IS

przyrodzenie (8) [Kgn, BZ, RP] Δ zn.

1. «zespół cech wrodzonych, usposobienie, charakter»: Wtoreć przyrodzenie jest to węzewie, iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie [Kgn VI, 40, 11]. 2. «pleć»: Uźrzał człowieka nagiego./ Przyrodzenia niewieściego [RP, 196, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **prirodjenije*, derywat od czas. **priroditi* ← **roditi* «wydawać na świat potomstwo; dawać płody, owocować»; podstawa poświadczona w różnych j. słow. – por. czes. *přiroditi se*, *přirozene* «cechy wrodzone», ros. *rodít'*, *priroždjónnyj* «wrodzony», chorw. *prirođen* «wrodzony», scs. *roditi*. Δ *rozwój*: wyraz w j. stpol. występował także w zn. «przyroda, natura», w j. śrpol. doszło do zawężenia zn., w epoce npol. rzecz. występował w zn. «zewewnętrzne narządy płciowe u ludzi».

Δ *por.* **porodzenie, porodzić.**

IS

przysądzić

przysądzon (1) [ŻB] Δ zn. «skazany na coś»: Waszy bałwan<o>wie (...) są dyjabli, jż ze wszemi z tymi, csoż się ji<m> modlą i w nie wierzą, wiecznemu ogni<u> przysądzeni będą [ŻB II, 32, 25]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **prisǫditi* ← **sǫditi*; ogśłow. – czes. *přisoudit*, ros. *prisudit'*, bułg. *prisydja*, scs. *prisǫditi*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. forma r. m. im. w odm. prostej (*przysądzon*) wyszła z użycia, forma M. r. n. (*przysądzono*) ulega werbalizacji, im. cz. przesz. bierny w odm. złożonej przeszedł w im. przymiotnikowy bierny (*przysądzony*).

Δ *por.* **sędzić.**

IS

przysądzon zob. przysądzić.

IS

przysiąc (1) [Kśw] Δ zn. «dowieść przysięgą, stwierdzić coś pod przysięgą»: Sam, prawi, przez mię przysięgł

jeśm, iż wam chociaż <oddać zi>emię wrogów waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **prisękti* ← **prisęgti* ← czas. psł. **sęgti* «sięgać, dotykać»; ogśłow. – stczes. *přisici*, ukr. *prysjahty*, sch. *prisěci*, słoweń. *prisěči*, scs. *prisęsti*. Δ *rozwój*: psł. **prisękti* → zach.słow. **prisęci* → stpol. **přisǫci* → stpol., śrpol. *přysǫc*; pierwotne zn. «dosięgnąć, dotknąć» nie zachowało się; od XIV w. czas. funkcjonuje już tylko w zn. «zaręczyć pod przysięgą», które wywodzi się z dawnego «dosięgnąć, dotknąć ziemi», gdyż Słowianie – przysięgając – dotykali ziemi.

Δ *por.* **dosiać, sięgać.**

IS

przysłuszać (1) [Słota] Δ zn. «być stosownym, godzić się»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **prislušati* ← **slušati*. Δ *rozwój*: psł. **prislušati* → stpol. **přislušáci* → *přyslušac*; po XV w. w j. pol. wyraz zanikł.

Δ *por.* **słuszać.**

IS

przystajać (1) [Pfl] Δ zn. «stawać przy kimś, przy czymś»: Przystajali są krowowie ziemscy, a książęta zesłi są sie na gromadę przeciw Gospodnu [Pfl II, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **pristajati* ← **stajati* «stawać»; por. scs. *pristajati*. Δ *rozwój*: psł. **pristajati* → stpol. **přistajáci* → stpol., śrpol. *přystajac*; w j. śrpol. wyraz został zastąpiony przez czas. *przystawać*.

Δ *por.* **przestajać, stać.**

IS

przyszcie (3) [Kśw, Kgn] Δ zn. «przysięcie na świat, narodzenie»: Toć wiem wielikie <ubóstwo króla> tako czsnego, iż jeść tako śmierne przyszcie i tako

śmierne narodzenie <Syna Bożego> [Kśw IV, 13, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* przyscia D. lp. Δ *etym.* psł. **prīšbdtvje* → **prīšbštvtje*; por. scs. *prīšbšt-vije*. Δ *rozwój:* psł. **prīšbštvtje* → stpol. **prīšstvē* → **prīšt'ē* → *prīšcē* → śrpol. *prīšcē* || *prīšci*; obok *przyscie* istniała także forma *przyscie*, jota jest późniejszym wtrętem pod wpływem bezokolicznika *przyjść*.

Δ *por.* **przyć.**

JG

przyć zob. przyć.

IS

przywieść (3) [Kgn, ŻB, LA] Δ *zn.* «przyprowadzić»: A gdyż w m<ia>sto przyniesion święty Błażej, teda sędzia tego miasta (...) kazał ji prze<d> się przywieść [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *przywiedli* cz. przesz. lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **prīvesti* ← **vesti*; ogśłow. – czes. *prīvést*, ros. *prīvestí*, sch. *prīvēst*, scs. *prīvesti*. Δ *rozwój:* psł. **prīvesti* → stpol. **prīvēsci* → stpol., śrpol. *prīvēśc*; w j. stpol. czas. poświadczono także w zn. przen. «doprowadzić do jakiegoś stanu», «skłonić do czegoś», «przedstawić, podać do wiadomości».

Δ *por.* **II wieść.**

IS

przywilej (2) [RsK] Δ *zn.* «dokument nadający albo potwierdzający jakieś uprawnienia»: Jako prawie wiemy i świadczymy, eż Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *przywilej* M. lp. Δ *etym.* zap. łac. *privilegium* «prawo wyjątkowe, przywilej, pierwszeństwo»; inter. – czes. *privilegium*, *privilej*, ros. *privilégija*, niem. *Privilegium*, ang. *privilege*. Δ *rozwój:* wyraz

poświadczony już w XIV w. także w zn. «prawo korzystania ze szczególnych względów w jakimś zakresie, nadanie»; w okresie śrpol., pojawia się nowe zn. «osobliwość, własność», *por. przywilej młodości*.

JG

przywitać (1) [ŻB] Δ *zn.* «powitać»: Teda wystąpiw święty Błażej, przywitał je, a rzkać jim: Dobrzeście przyszi, synowie mili [ŻB I, 31, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* pie. **uei-t* «zdążyć, podążać»; psł. **privitati* ← **vitati* «witać ← gościć, przebywać gościnnie u kogoś ← przybywać do kądś» (por. psł. **vit* «gałązka, którą witano gości»); ogśłow. – czes. *prīvítat*, strus. *prīvétit'*, ros. *prīvét* «pozdrowienie», sch. *prīviti* «przytulić», scs. *privitati* (por. łac. *invītāre* «zaprosić, ugościć», hiszp. *invitar* «zaprosić»). Δ *rozwój:* psł. **privitati* → stpol. **prīvitaći* → stpol., śrpol. *prīvitać*; już od XV w. wyraz funkcjonuje w zn. «pozdrowić przy spotkaniu», dawne zn. «przybyć» zachowało się w czas. *zawitać*.

Δ *por.* **zawitać.**

IS

przywodzić (1) [Słota] Δ *zn.* «zachęcać, nakłaniać; doprowadzać do jakiegoś stanu»: I toć są źli, cso jim szkodzą;/ Bo nas ku wszej czci przywodzą [Słota, 190, 90]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *etym.* psł. **privoditi* ← **voditi* ← **vesti*; ogśłow. – czes. *prīvoditi*, ros. *prīvodít'*, sch. *prīvòditi*, scs. *privoditi*. Δ *rozwój:* psł. **privoditi* → stpol. **prīvožići* → stpol., śrpol. *prīvozić*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «prowadzić kogoś do określonego celu, miejsca», «przedstawić, przytaczać, przekładać».

Δ *por.* **otwodzić, wieść.**

IS

psalm (2) [Ppuł] Δ *zn.* «utwór ze zbioru pieśni, stanowiących jedną z ksiąg Starego Testamentu»: Ten psalm powiada, iż Krystus w dziedzictwo bierze wszystek lud od Boga Ojca [Ppuł II, 53, argl. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. łac. *psalmus* (← grec. *psalmós* «gra na lirze, śpiew przy wtórze liry»); głuź. *psalm*, ros. *psalóm*, bułg. *psalm*, scs. *psalomъ*. Δ *rozwój*: w stpol. istniała także forma *żalm* ← czes. *žalm* ← niem. *Salm* «psalm», por. *žoltarz* || *żałtarz* «psalterz»; *Žoltarz Dawidow*.

JG

ptak (2) [BZ] Δ *zn.* «zwierzę kręgowe z gromady o tej samej nazwie»: Uczynimy człowieka ku obliczu a ku podobieństwu naszemu, aby panował rybami morskimi a ptakom [BZ, 72, 42]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *ptaku* C. lp. Δ *etym.* psł. **p̃taχъ* || **p̃taχa* || **ptakъ* «ptaszek» ← **p̃ta* «ptak» + **-aχъ* || **-aχa* || **-akъ*; ogśłow. – głuź., dłuź. *ptak*, czes. *pták*, ślc. *vták*, ros. dial. *ptach*, *ptácha*, ukr. *ptach*, w j. wsch.słow. i pld.słow. występują formacje z sufiksem -ica, por. ros. *ptíca*, bułg. *ptica*, scs. *p̃tica*. Δ *rozwój*: już w stpol. częstsza forma *ptak*; postać *ptach* sporadyczna, używana w celach archaizujących, ale będąca produktywną bazą derywacyjną, por. formacje *ptasz-ek*, *ptasz-ysko*, *ptasz-yna*, *ptasz-nik*.

JG

ptastwo (2) [BZ] Δ *zn.* «zbiorowo: stado ptaków»: A ptastwo się rozplódź na ziemi [BZ, 71, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n., blm. Δ *formy tekstowe*: *ptastwu* C. lp. Δ *etym.* psł. **p̃taš̃stvo* (← przed I palat. psł. **p̃taχ̃stvo*) ← **p̃taχ̃* + **-š̃stvo*; czes. *ptactvo*, ślc. *vtáctvo*. Δ *rozwój*: psł. **p̃taš̃stvo* → stpol.

ptaš̃stvo → *ptastvo*; dzisiejsza forma *ptactwo* (← od *ptak*) późniejsza, pot.; w literaturze szerzy się od XIX w., wypierając formę *ptastwo* odczuwaną jako niepoprawną w relacji do *ptak*.

Δ *por.* **ptak**.

JG

puszka (1) [KŚ] Δ *zn.* «działo, też ręczna broń palna»: Na ten koniec, a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy alibo wojennej strożej się uwarowali i obrony [KŚ, 124, 7]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* czes. *puška* «strzelba, fuzja: karabin» ← stwniem. *buhsa* «pudełko, broń palna» (dziś niem. *Büchse* «puszka, strzelba») ← śrlac. *buxis* «skrzynka, pudełko»; zap. ogśłow. – dłuź. *buška* «armata», głuź. *buškej* «działo, armata», ros. *пушка* «działo, armata», sch. *puška* «karabin, strzelba». Δ *rozwój*: w stpol. oprócz *zn.* «działo, broń palna» także dzisiejsze *zn.* «puszka, skrzynka, pudełko»; u J. Ch. Paska notowana postać *pusza*; jako termin wojsk. wychodzi z użycia ok. XVIII w.

JG

puścić (2) [RsP, ŻB] Δ *zn.* 1. «przebrać zatrzymywać, uwolnić, wypuścić»: A zatym użrzelu wilka, a on wieprza zasię niesie; i puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB II, 31, 18]. 2. «pozwolić odejść z gospodarstwa kmiećgo»: Jakośm przy tem byli, iż Piotr przyjął w sołtysza rolę, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. *paus-* «wypuścić, opróżnić»; psł. **pustiti* «wypuścić, uwolnić ← uczynić pustym» ← **pustъ* «opuszczony, opróżniony»; ogśłow. – czes. *pustit*, ros. *pustít*, sch. *pustiti*, scs. *pustiti* (por. stprus. *pausto-* «dziki», *paustre* «pustkowie»). Δ *rozwój*: psł. **pustiti* → stpol. **puścić* → stpol., śrpol. *puścić*; od XIV w. także w *zn.*

«przestać trzymać ręką», «sprawić, by coś poleciało».

Δ *por.* **spuścić**.

IS

pwa (1) [Pfl] Δ *zn.* «ufność, nadzieja»: Gdy rozzgå na krotce gniew jego, błogostawieni wszyscy, jż imają w niem pwę [Pfl II, 18, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **pū-*; psł. **p̃va*; uproszczony rdzeń psł. **p̃v-* można odnaleźć w czes. *ufati*, słc. *dúfat'*, ros. *upovát'*, bułg. *úfam se*. Δ *rozwój*: archaizm, nierejestrowany później.

Δ *por.* **pwac**.

JG

pwać (2) [Kśw, Ppuł] Δ *zn.* «wierzyć; ufać»: A wiem, prawi, pwacie w moc Boga naszego, wadzac <się z mocą krola moc>niejszego [Kśw I, 10, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *pwają* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* pie. **pu-* || **peu-* «wybadać, pojąć, zrozumieć»; psł. **p̃vati* ← **p̃viti* «pojmować coś, rozumieć, być przekonanym → wierzyć, ufać»; ogśłow. – stczes. *ufati*, czes. *doufat* «mieć nadzieję, spodziewać się», ros. *upovát'* «pokładać w kimś nadzieję», sch. *űfati se* «spodziewać się», scs. *up̃vati*. Δ *rozwój*: psł. **p̃vati* → stpol. **pvaći* → stpol. *pvać*; w j. śrpol. tylko w postaci z prefiksem *u-pvać* → *ufać*.

Δ *por.* **pewny, pwa**.

IS

R

raczyć (4) [B, Kśw, LA, Tęcz] Δ *zn.* «zechcieć coś uczynić, kierując się łaskawością, życzliwością, dobrocią»: Słysz modlitwę, jaż nosimy,/ A dać raczy jegoż prosimy [B, 163, 7]. Boże, ji

racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *raczył* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. **rōk-*; psł. **raćiti*; ogśłow. – czes. przest. ekspr. *raćit* «raczyć, życzyć sobie, chcieć», ros. przest. *raćit'* «troszczyć się o kogo», sch. *raćiti se* «mieć ochotę, chęć na coś», scs. *raćiti* «raczyć, zechcieć». Δ *rozwój*: psł. **raćiti* → stpol. **raćici* → stpol., śrpol. *raćyć*; nadużywanie tego słowa w polszczyźnie XVI w. ganił Ł. Górnicki w krótkim utworze *Raczył* (Kraków 1598).

WD

rad (1) [LA] Δ *zn.* «chętnie, z ochotą, z własnej woli coś czyniący»: W Rzymie jedno panię było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 12]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* pie. *rēd-* «rozweselić, radosny»; psł. **radō* «zadowolony, radosny»; ogśłow. – czes. *rád*, ros. *rad* «zadowolony, gotów», sch. *rād*, scs. *radō* (por. stang. *rōt* «radosny, wesoły», stislandz. *rōtask* «stawać się wesołym»). Δ *rozwój*: psł. **radō* → stpol., śrpol. *rad*; dawniej także w zn. «zadowolony, ucieszony z czegoś»; współcześnie wyraz przest.

Δ *por.* **radość**.

IS

rada (4) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «obradujące zgromadzenie»: Prz(e)to nie wstają niemiłościwi w sądzie, ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* zach.psł. **rada*; etym. niejasna: zap. niem. *Rath* «rada» lub derywat od czas. psł. **raditi*; ogśłow. – głuż., dłuż. *rada*, czes. *rada*, słc. *rada*; od XIV w. z pol. w j. wsch.słow.: ukr. *ráda*, strus. *rada*, scs. *rada*. Δ *rozwój*: w stpol. notowana także postać płn.pol. *reda*.

Δ *por.* **radzić się, radźsa**.

JG

radość (1) [Słota] Δ *zn.* «uczucie wielkiego zadowolenia, wesołości, wesoły nastrój»: Też, miły Gospodnie moj,/ Słota, grzeszny sługa twój,/ Prosi za to twej miłości,/ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 114]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pżn.psł. **radostь* ← **radь* «rad, zadowolony» ← **ordь*) + *-ostь; ogsłow. – czes. *radost*, ros. *rádost'*, bułg. *radost*, scs. *radostь*. Δ *rozwój*: psł. **radostь* → stpol. *radość*.

Δ *por.* **rad**.

JG

radzić się (1) [Tęcz] Δ *zn.* «wspólnie się nad czymś zastanawiać; naradzać się»: S Greglarem się radzili, jakoby ji zabić mieli [Tęcz, 194, 21]. Δ *gram.* czas. pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* od rzecz. *rada* (← zach.słow. **rada*) – głuż. *radzić*, czes. *radit (se)*, słc. *radit'*; możliwe, że pol. *radzić* kontynuuje również psł. **raditi* «starać się, troszczyć się» – sch. *ráditi*, scs. *raditi*. Δ *rozwój*: stpol. **raǰici* → stpol., śrpol. *raǰić*; dziś w tym zn. *naradzać się*; zmieniła się również rekcja czas. *radzić się z kim* → *radzić się kogo*.

Δ *por.* **rad**, **rada**, **radźsa**, **zdradźsa**.

WD

radźsa (2) [Tęcz] Δ *zn.* «członek rady miejskiej, naczelnego organu samorządu miejskiego w miastach na prawie niemieckim»: A ten Waltko radźsa, ten niewierny zdradźsa [Tęcz, 194, 20]. Δ *gram.* rzecz. r. m. Δ *etym.* derywat utworzony suf. -ca (← psł. **bca* ← przed III palat. psł. **bka*) od czas. *radzić* (← psł. **raditi*). Δ *rozwój*: w j. stpol. wyraz funkcjonował w postaciach obocznych: *radca*, *raca*, *radźsa*, *rajca*, *rajdca*, *rajdźca*; grupa -ǰc- → -ćc- u schyłku XV w. zmienia się na -jc-, na drodze fonetycznego procesu rozsunięcia -ćc- → -jcc- → -jc-, stąd postać *rajca*; dzisiejszy *radca* jest

neologizmem, powstałym na skutek wyrównania analogicznego do *rada* z twardym *d*.

Δ *por.* **rada**.

JG

rajski (1) [B] Δ *zn.* «odnoszący się do nieba jako domniemanej siedziby Boga, aniołów, miejsca pobytu dusz sprawiedliwych po śmierci»: A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra(j)ski przebyt [B, 163, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od rzecz. *raj* ← psł. **rajь*, utworzony za pomocą przyr. -ski ← psł. *-bskь(jь); ogsłow. – czes. *rajský*, ros. *rájskij*, sch. *rajskī*. Δ *rozwój*: drugim pierwotnym zn. przym. *rajski* jest «odnoszący się do biblijnego raju, ogrodu».

IS

rana (2) [RsK, ŻMB] Δ *zn.* «uszkodzenie ciała człowieka lub zwierzęcia, polegające na przerwaniu tkanek»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany [ŻMB, 180, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **rana*; ogsłow. – czes. *rána*, ros. *rána*, sch. *rāna*, scs. *rana*. Δ *rozwój*: w j. stpol. notowana także postać pñ.pol. *rena*.

Δ *por.* **ranić**.

JG

ranić (2) [RsP] Δ *zn.* «zadać ranę, skaleczyć»: Jako to świączę, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swe dziedzinie [RsP, 45, 45]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **raniti* (← rzecz. **rana*); ogsłow. – czes. *ranit*, ros. *ránit'*, ukr. *rányty*, serb. *raniti*. Δ *rozwój*: psł. **raniti* → stpol. **ranići* → stpol., śrpol. *ranić*; w za- bytkach maz. *renić*; już w stpol. w zn. przen. «dotknąć (chorobą, nieszczęściem), urazić».

Δ *por.* **rana**.

WD

raz (1) [RP] Δ *zn.* «chwila, moment, w którym coś miało miejsce; wypadek,

okoliczność»: Nie <le>kaj się mie tym razem,/ Iż mię widzisz przed obrazem [RP, 197, 59]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *razb (← *rōzb) «cięcie», derywat od czas. *rēzati (← *rēzati) «rzezać», w psł. rdzeniach *rēz- || *rōz- widoczna oboczność apofoniczna; ogsłow. – głuź. *raz*, ukr. *raz*, ros. *raz*, błr. *raz*. Δ *rozwój*: psł. *razb → stpol. *rāz* → śrpol. *rāz* → *raz*; rzecz. ten miał (od XVI w.) w N. lp. obok formy *razem* także formę *razą*; dzisiaj tylko *tym razem*, postać *tą razą* odczuwana jako archaizm.

Δ *por.* **rzazać**.

JG

ręczony zob. **ręczyć**.

WD

ręczyć (6) [RsP, RsK] Δ *zn.* «poręczyć za kogo, dawać porękę»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Więc ręczył za żonę Nikoła<j>ewi [RsK, 48, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *ręczone* (*pieniądze*) im. cz. przesz. bierny M. lm. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *ręčiti (← rzecz. *rōka) «podawać rękę na znak zapewnienia kogoś o czymś»; ogsłow. – czes. *ručit*, ukr. *ručýty*, sch. *rüčiti*. Δ *rozwój*: psł. *ręčiti → stpol. *rāćici → stpol., śrpol. *ręćć*; formy synonimiczne w j. stpol. do *ręczyć*: *obręczyć*, *poręczyć*, *przyręczyć*, *uręczyć*, *zaręczyć*.

Δ *por.* **ręka**, **rękojemstwo**, **rękojmia**.

WD

ręka (6) [Kśw, RsP, Słota, ŻB, RP] Δ *zn.* «chwytana część kończyny górnej u człowieka»: A je z mnoga twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ręki* D. lp., (z) *dręki* D. lp., (w) *ręku* Msc. lpdw., *ręce* B. lpdw. Δ *etym.* psł. *rōka;

ogsłow. – czes. *ruka*, ros. *ruká*, sch. *rúka*, scs. *rōka*. Δ *rozwój*: psł. *rōka → stpol. *rāka* → śrpol. *ręka*; w formie z *dręki* wstawne *d*, por. *Hendryk*, *Konrad*, *zdrada*, co można tłumaczyć zbyt długim przetrzymaniem pierwszego zwarcia przy vibracji *r*, co w efekcie daje *d*; współczesny Msc. lp. *ręku* oraz M. i B. lm. *ręce* to zachowane w dekl. tego rzecz. formy lpdw.; oprócz zn. podst. w stpol. znane także zn. przen. «człowiek, głównie ze względu na jego czynności wykonywane ręką; czyjeś dzieło, działanie»; fraz. *fachowa ręka*, *brak rąk do pracy*, *ręka sprawiedliwości*, *opiekuńcze ręce*.

Δ *por.* **ręczyć**.

JG

rękojemstwo (1) [RsK] Δ *zn.* «poręczenie, zabezpieczenie zobowiązania rodzące odpowiedzialność rękojemcy zamiast lub obok dłużnika»: Jakusz ręczył trzy grzywiny Michałkowi Giebołtowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława [RsK, 48, 26]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat rzecz. utworzony formantem -stwo (← psł. *-bstvo) od *rękojmia*. Δ *rozwój*: w stpol. występowały postacie oboczne: *rękojemstwo*, *rękojewstwo*, *rękomstwo*, *rękowstwo*; dziś archaizm, zastąpiony przez *rękojmia*.

Δ *por.* **ręka**, **rękojmia**.

JG

rękojmia (1) [RsK] Δ *zn.* «ten, kto za kogoś ręczy, poręczyciel»: Jako wiem i światczę, eż Więc ręczył za żonę Nikoła<j>owi, eż nie miała o ten czynsz gabać ani jego rękojmiej [RsK, 48, 35]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* stpol. złożenie *rękojmia* ← *ręka* + -o- + *imieć* + -a. Δ *rozwój*: w formie D. lp. innowacyjna końc. -ej utworzona na wzór D. lp. r. ż. dekl. złożonej przymiotników; w j. stpol. także w postaci *rękomia*, a w w. XVII–XVIII

rękojem; pierw. zn. wyrazu to «poręczyciel», które do poł. XVIII w. przesunęło się w kierunku zn. biernego «poręczenie, zapewnienie, gwarancja», zastępując *rękojemstwo*; oba zn. wyróżniały się pewnymi wykładnikami strukturalnymi, innym wzorcem odm., np. w użyciu osobowym *rękojmia* odmieniała się: *rękojmia*, *rękojmiego*, *rękojmiemu* itd.

Δ *por. ręką, rękojemstwo.*

JG

robacstwo (1) [BZ] Δ *zn.* «płazy i gady»: Uczynił Bog zwierzęta ziemskie, każde podług podobieństwa jich, i dobytek, i rozliczne robacstwo [BZ, 72, 39]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *χrobačstwo* (← przed I palat. *χrobakstwo*) ← **χrobak* + **-stwo*; por. ukr. *robáčstvo*. Δ *rozwój*: w j. stpol. także w postaci *robaczstwo* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową, powstała po zaniku jeru w pozycji słabej; w grupie -čs- nastąpił rozkład spółg. szczelinowej č na t + š, po czym zaszedł proces t + š + s → t + s + s → t + s → c, co dało w rezultacie postać *robactwo*.

Δ *por. robak.*

JG

robak (1) [BZ] Δ *zn.* «małe zwierzę, zwłaszcza owad i jego gąsienice, zwierzę pełzające, np. wąż»: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **χrobak*; por. ukr. (ch)*robák*. Δ *rozwój*: psł. **χrobak* → stpol., śrpol. *robak* || *χrobak* → npol. *robak*.

Δ *por. robacstwo.*

JG

robić (3) [Słota, Satyra] Δ *zn.* «pracować, zwłaszcza fizycznie»: Gdy dzień panu robić mają, / Częstokroć odpoczywają [Satyra, 191, 3]. Δ *gram.* czas., psł.

kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *robią* cz. ter. lm. 3. os. Δ *etym.* pie. **orb^ho-*; psł. **orbiti* (← rzecz. **orb^h* → **rob^h* || **rab^h* «niewolnik») «służyć, ciężko pracować» → **robiti* || **rabiti*; ogsłow. – czes. ekspr. *robit* «harować, tyrać», ukr. *robýty*, sch. *rábiti* «używać, posługiwać się», scs. *rabotati* «pracować; być niewolnikiem» (por. niem. *Arbeit* «robotą, praca», łac. *orbis* «sierota»). Δ *rozwój*: pñ.słow. **robiti* → stpol. **robić* → stpol., śrpol. *robić*.

Δ *por. robotnica.*

WD

robotnica (1) [RP] Δ *zn.* «wykonująca pewną pracę»: Widzisz, iżem ci robotnica, / Czemu cię wzięła taka tesnica? [RP, 197, 77]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* rdzeń pie. **orb^h-*; rdzeń psł. **orb-* → pñ.psł. **rob-*; stpol. *robotnica* ← *robić* (← psł. **robiti*) + -n- (formant przymiotnikowy) + -ica (← przed III palat. psł. **-ika*); por. ukr. *robitnýcja*, ros. *robótnica*. Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiło zawężenie zn. stpol. «pracownica (ogólnie)» → «kobieta pracująca fizycznie»; w XVI–XVIII w. pojawiają się zn. «mrówka, pszczoła robocza», «pańszczyzna».

Δ *por. robić.*

JG

rod (1) [LA] Δ *zn.* «osoby pochodzące od wspólnego przodka, rodzina, naród, plemię»: Był wysokiego rodu, / Nie miał po sobie żadnego płodu [LA, 173, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **ord-* «przyrost, wzrastanie, powodzenie»; psł. **rod^h* «rodzenie», «to, co się urodziło»; ogsłow. – czes. *rod*, ros. *rod*, sch. *rôd*, scs. *rod^h*. Δ *rozwój*: psł. **rod^h* → stpol. *rôd* → stpol., śrpol. *ród*. Δ *por. narodzenie, narodzić, porod, porodzić, porodek, przyrodzenie, rodzaj.*

JG

rodzaj (1) [BZ] Δ *zn.* «gatunek, odmiana»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą, którą są z siebie wody wydały, każde osobnie w swem rodzaju [BZ, 71, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **rodjajb* → **rozajb*; derywat od rzecz. psł. **rodb* «ród» utworzony suf. **-ajb*; por. sch. *rodaj* «poród», «wschód słońca». Δ *rozwój*: psł. **rozajb* → stpol. *roz'aj* → śrpol. *rozaj*; w wyrazie zaszedł proces generalizacji *zn.*; początkowo oznaczał on również «pokolenie», «pochodzenie, rodowód», «narodziny», «płodność», aby ustabilizować się w ogólnym, abstrakcyjnym *zn.* «typ, odmiana».

Δ *por.* **rod**.

JG

rok (2) [RsK, RsP] Δ *zn.* «termin rozprawy sądowej, termin posiedzeń sądu, rozprawa sądowa»: Jako w tem roce, jenże mam s Mikołajem, mam XL grzywien szkody [RsK, 48, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *rok* B. lp. Δ *etym.* psł. **rokb* «oświadczenie; to, że coś jest rzeczzone, słowo, wyraz» ← nazwa czynności od czas. **rekti* «rzec»; w wyrazach psł. **rekti* || **rokb* widoczna oboczność apofoniczna; ogśłow. – czes. *rok*, śl. *rok*, ukr. *rik*, sch. *rôk* «termin». Δ *rozwój*: *rok* to pierw. termin prawniczy – zgodnie ze *zn.* *etym.* określał «to, co zostało wyrzeczone», czyli «ustny pozew sądowy», a wtórnie «termin sądowy»; także w lm. *roki* «w dawnej Polsce posiedzenia sądowe, kadencja sądowa, termin, w którym odbywało się sądenie stron», «sąd grodzki rozstrzygający sprawy mniejszej wagi»; forma pluralna uzasadniona tym, że strony wielokrotnie występowały w sądzie w ustalonych terminach; obecnie są to *zn.* przest.; od *rok* pochodzą liczne derywaty, np. *prorok*

(XIV w.) termin bibl., odpowiednik grec. *prophètes* «tłumacz woli Boga», «mówiący w imieniu Boga», *wyrok* (XVI w.) «wyrzeczenie», «to, co zostało wypowiedziane; słowo», «orzeczenie sądu»; lm. tworzy forma supletywna *lato* o odrębnej etymologii.

Δ *por.* **rzec, rzecz**.

JG

rola (3) [RsP, RsK, Satyra] Δ *zn.* «pole uprawne»: Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *rolę* B. lp., w *rolach* Msc. lm. Δ *etym.* psł. **orlbji* || **orlbja*; pierw. nazwa czynności (wtórnie rezultat czynności) od psł. **orati* «orać» z przyrostkiem **-lbji* || **-lbja*; ogśłow. – czes. przest. *role*, ros. dial. *roljá*, słowen. dial. *râl*. Δ *rozwój*: psł. **orlbja* → stpol. *rol'a* → śrpol. *rola*.

Δ *por.* **orać**.

JG

rosa (1) [RP] Δ *zn.* tu we fraz. *krwawa rosa* «łzy zmieszane z krwią»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 32]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **rosa*; ogśłow. – głuż. *rosa*, ukr. *rosá*, ros. *rosá*, sch. *rôsa*, scs. *rosa*. Δ *rozwój*: pierw. *zn.* wyrazu *rosa* to «kropelki wody osiadłe na powierzchni ziemi, roślin, powstałe wskutek oziębienia pary wodnej»; obraz rozkładającego się ciała i krwi płynącej z oczu miał przerażać średniowiecznego czytelnika, zgodnie z poetyką tańców śmierci.

JG

rosierdzie (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «gniew, zapalczywość, wzburzenie»: Tegdy mołwić będzie k njim w gniewie swoim, i w rosierdziu swoim zamąci je [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **rozsrđbje* ← **roz-* + **srđiti* «sierdzić (się)» +

*-bje; por. ukr. *sérdytsja* «gniewać się», ros. *serdít'sja* «gniewać się», sch. *srditi* «złościć się». Δ *rozwój*: w wyrazie nastąpiła asymilacja formy z prefiksem *roz-*; wyraz używany wyłącznie w stpol. tekstach biblijnych – w XVI-wiecznych przekładach Biblii już nie występuje; dziś znany tylko czas. *rozsierdzić*.

Δ *por. sierce*.

JG

rość (2) [BZ] Δ *zn.* «rosnąć; wzrastać, rozwijać się»: I pożegnał jím Bog, a rzkać: Roście a płódźcie się [BZ, 72, 47]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol., śrpol. kon. I -ę, -'esz (*rostę, rościesz*); ndk. Δ *etym.* psł. **orsti* (← **ortti* ← **ordti*) → **rosti* || **rasti*; ogśłow. – czes. *růst*, ukr. *rostý*, sch. *rásti*, scs. *rasti*; prawdopodobnie od pie. **er(ə)d^(h)* – «wysoki; rosnać» (por. stirl. *ard* «wysoki, wielki», łac. *arbor* «drzewo»). Δ *rozwój*: pñ.słow. **rosti* → stpol. **rōści* → stpol. *rōść* → śrpol. *rość*; wyparty w j. śrpol. przez *rosnąć* (← **rost-ną-ć*), stąd *rosnę, rośniesz*, ale *roś* (i przym. *rośły*).

WD

rozbić (3) [Pfl, ŻMB, Ppuł] Δ *zn.* 1. «uderzeniami rozdzielić na części, na kawałki, zniszczyć»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako s(s)ąd zdunowy rozbijesz je [Ppuł II, 53, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. **rozbiti** Δ *zn.* 2. «rozpięty, ukrzyżowany», tu we fraz. *rozbity na krzyżu*: Nie mam ani będę mieć jinego,/ Jedno ciebie, Synu, na krzyżu rozbitego [ŻMB, 180, 38]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł. **orzbiti* (← **biti*) → **rozbiti* || **razbiti*; ogśłow. – czes. *rozbit*, strus. *rozbiti*, sch. *ràzbíti*, scs. *razbiti*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **rozbiti* → stpol. *rozbić(i)* → śrpol. *rozbić*; w zn. 2. w stpol. obocznie do *na krzyż przybit*; zn.

rel. pod wpływem czeskim (stczes. *na křtži rozbit*); im. ulega. w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny. Δ *por. bić*.

WD

rozbity zob. rozbić.

WD

rozdzielenie (1) [Kgn] Δ *zn.* «punkt widzenia, opinia»: A przez toć to jiste wiesiele byćć jest ono wielkie, a to ku czworakiemu rozdzieleniu [Kgn II, 35, 22]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat utworzony suf. -enie (← psł. *-enye) od czas. *roz-dzielić* (← pñ.psł. **roz-dělit*); por. czes. *dělit*, ukr. *dżalic*, bułg. *razdeljam*, scs. *dělit*.

Δ *por. rozdzielić*.

JG

rozdzielić (7) [BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.* 1. «odłączyć coś od czegoś, oddzielić»: Lepak rzecze Bog: bądź stworzenie wpośrzed wod! a rozdzielił wody od wod [BZ, 71, 8]. 2. «odsunąć, odseparować kogoś od kogoś; rozłączyć»: Ostań tego wsze<go>, tobie wiele,/ Przez dzięki kaźnią rozdzielię [RP, 197, 74]. 3. «podzielić się czymś, dopuścić kogoś do udziału w czymś»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany [ŻMB, 180, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *rozdzieliły* cz. przesz. lm. 3. os.; *rozdzielcie* tr. rozk. lm. 2. os. Δ *etym.* psł. **orzdělit* (← **dělit*) → **rozdělit* || **razdělit*; ogśłow. – czes. *rozděl*, strus. *rozděliti*, sch. *razděliti*, scs. *razděliti*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **rozděliti* → stpol. **rozżelić* → stpol., śrpol. *rozżelić*.

Δ *por. dziać*.

WD

rozeznanie (1) [BZ] Δ *zn.* «rozpoznanie, rozróżnienie»: Bądźcie światła w stworzeniu niebieskiem, a bądźcie dzień z nocą, a bądźcie na rozeznanie czasom i dniom, i latom [BZ, 71, 22].

Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* rdzeń pie. **gno-*; derywat utworzony suf. -anie (← psł. **anbye*) od czas. *rozeznać* (← od *znać* ← psł. **znati*); por. czes. *znáti*, ros. *znat'*, słoweń. *znáti*, scs. *znati* (por. grec. *gignosko* «znam»).

Δ *por.* **znać**.

JG

rozgniewać się, rozniewać się (4) [Pfl, Kgn, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «wpaść w gniew, stać się gniewnym»: Przyjmicie pokaznienie, bo snadź rozgniewa sie gospodzin, i sginiecie s drogi prawej [Pfl II, 18, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *formy tekstowe:* *się rozgniewał* cz. przesz. lp. 3. os.; *jest się był rozniewał* cz. zaprzesz. złoż. lp. 3. os.; *rozgniewaw się* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **orzgněvati* (← **gněvati*) → **rozgněvati* || **razgněvati*; ogśłow. – czes. *rozhněvat (se)*, strus. *rozgněvatisja*, sch. *razgněviti*. Δ *rozwój:* pln.słow. **rozgněvati se* → stpol. **rozgněvaći se* → stpol. *rozgněvać* (|| *rozńevać* || *ozńevać*) *se*; z odm. rzeczownikowej im. cz. przesz. czynnego I zachowała się forma M. lp. r. ż., która w j. śrpol. uległa adverbizacji → im. przysłów. uprzedni.

Δ *por.* **gniew**.

WD

rozgniewaw się zob. rozgniewać się.

WD

rozkrwawić

rozkrwawiony (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zraniony do krwi, krwią zboczony»: Zamęt ciężki dostał się mie ubogiej żenie,/ Widząc rozkrwawione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 10]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* od *krwawić* (← psł. **kravaviti* ← przym. **kravavъ*) za pomocą przyr. *roz-* (← psł. **orz-*); może to być również formacja powstała bezpośred-

nio od wyrazu *krw*, na co wskazuje zn. «zranić do krwi, zbroczyć krwią».

Δ *por.* **krw**, **krwawy**.

WD

rozkrwawiony zob. rozkrwawić.

WD

rozliczny (1) [BZ] Δ *zn.* «rozmaity, różnorodny, wieloraki»: Uczynił Bog zwierzęta ziemską, każde podług podobieństwa jich, i dobytek, i rozliczne robacstwo [BZ, 72, 39]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **orzličьnъ(jb)* «odróżniający się od czegoś, różniący się» (← **orz-liciti* «ukształtować inaczej, odmienić, odróżnić» ← **liciti* «formować, kształtować, zdobić») → zach.słow. **rozličьnъ(jb)*; ogśłow. – czes. *rozličný*, ros. *различный*, sch. *rázličan*, scs. *različьnъ* || *rozličьnъ* «różny, odmienny». Δ *rozwój:* zach.słow. **rozličьnъjb* → stpol. **rozličny* → stpol., śrpol. *rozličny*; współcześnie wyraz książk.

IS

rozmnożenie (1) [RP] Δ *zn.* «powiększenie, uczynienie liczniejszym, silniejszym»: Pomoży mi to działło słożyć,/ Bych je mógł pilnie wyłożyć/ Ku twej fały rozmnożeniu,/ Ku ludzkiemu polepszeniu! [RP, 195, 4]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat utworzony suf. -enie (← psł. **enbye*) od czas. *roz-mnożyć* (← pln.psł. **roz-mъnožiti*); ogśłow. – por. czes. *rozmnožování*, ukr. *rozmnožennja*, bułg. *razmnoženie*. Δ *rozwój:* w wyrazie nastąpiła specjalizacja zn. stpol. «powiększenie» → «powiększenie gatunku».

Δ *por.* **rozmnożyć**.

JG

rozmnożyć się (1) [BZ] Δ *zn.* «o żywych istotach, organizmach: wydać potomstwo»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkać: roście a rozmnożcie się [BZ, 71, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz;

dk. Δ *etym.* psł. **orzmnōžiti sę* (\leftarrow **mōžiti sę* «mnożyć, rozmnażać się») \rightarrow **rozmnōžiti sę* || **razmnōžiti sę*; ogśłow. – czes. *rozmnōžit se*, ukr. *rozmnōžytysja*, ros. *razmnōžit'sja*, sch. *razmnōžiti*. Δ *rozwój*: płn.słow. *rozmnōžiti sę* \rightarrow stpol. **rozmnōžici sę* \rightarrow stpol., śrpol. *rozmnōżyć sę*.

Δ *por.* **mnogi, rozmnożenie.**

WD

rozniewać się *zob. rozniewać się.*

WD

rozny (1) [Park] Δ *zn.* «odmienny co do postaci, ilości»: Boć w niem każde słowko tobie/ Pismem rozny głos da w sobie [Park, 109, 32]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **orznb(jb)* «rozdzielony, osobny \rightarrow inny, odmieniny», derywat od psł. **orz(b)* «oddzielenie, osobno» utworzony za pomocą przyr. **-nb*; ogśłow. – czes. *různý* «rozmaity, inny», ros. przest. *róžnyj*, dziś liter. *rážnyj*; słoweń. *rázen* «różnorodny, rozliczny», sch. *rázan, rânz*. Δ *rozwój*: psł. **orznbjb* \rightarrow stpol. **roz'-ny* \rightarrow stpol. *rozny, rozdny* (wzmocnienie grupy spółg.) \rightarrow śrpol. *róžny* (przejście -z- \rightarrow -ž- w wyniku tendencji do unikania mazurzenia).

IS

rozpaczać (1) [Kśw] Δ *zn.* «tracić nadzieję, wątpić»: Prawi <św. Augustyn>, rozpaczasz, człowiecze, <iżec nie da> dobra swego, jenże się nie żadał przyjąć lichot człowiecz<y>ch? [Kśw IV, 13, 39]. Δ *gram.* czas. pol. kon. IV -am, -asz; ndk., duratywny. Δ *etym.* z przedr. *roz-* od *paczyć* «wykrzywiać, wyginać»; ogśłow. – czes. *páciti* «wyłamywać, wyważać (drzwi); wyciągać, wydobywać», ukr. daw. *pačýtysja* «wykrzywiać się», słoweń. *páčiti* «krzywić, wypaczać»; *paczyć* postać wtórna wobec *opaczyć* (\leftarrow psł. **opačiti* «odwrócić»); w zn. rel. może być to również zap., por. stczes. *rozpáčěti se* «wahać się»,

scs. *raspačati se*. Δ *rozwój*: ten sam rdzeń w czas. *wypaczyć* «skrzywić», przen. «niewłaściwie przedstawić czyjaś myśl, naukę», *spaczyć* «zepsuć», przen. «błędnie interpretować, niezgodnie z czyjaś intencją».

Δ *por.* **paknieli.**

WD

rozpamiętać

rozpamiętać (1) [Kśw] Δ *zn.* «rozważający w myśli, rozpamiętujący»: K niemuż gdaż człowiek grzeszny rozpamię<taje grzechy> stąpi [Kśw IV, 12, 13]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *rozwój*: formy rzeczownikowe M. lp. r. m. im. cz. ter. czynnego na -ę są poświadczane szczątkowo w j. stpol.; z dawnej odmiany prostej im. zachowały się tylko formy na -qc (B. lp. r. m.), które w j. śrpol. uległy adverbizacji \rightarrow im. przysłów. współ.; wyraz *rozpamiętać* wyszedł z użycia – dziś tylko *rozpamiętywać*.

Δ *por.* **pamiętać.**

WD

rozpamiętaje *zob. rozpamiętać.*

WD

rozplodzić się (1) [BZ] Δ *zn.* «wydać potomstwo»: I pożegnał temu stworzeniu, a rzkać: roście a rozmnożcie się, a napełnicie sobą wody morskie, a ptastwo się rozplodź na ziemi [BZ, 71, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- \rightarrow pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **orzploditi sę* (\leftarrow **ploditi*) \rightarrow **rozploditi* || **razploditi*; ogśłow. – czes. *rozplodit se*, ros. przest. *rasplodit'sja*, ukr. pot. *rozplodýtysja*, sch. *rasplòditi (se)*. Δ *rozwój*: płn.słow. **rozploditi sę* \rightarrow stpol. **rozplòžici sę* \rightarrow stpol., śrpol. *rozplòzić sę*.

Δ *por.* **plodzić.**

WD

rozstając się

rozstając się (1) [List] Δ *zn.* «odchodząc w różne strony; rozłączając się z kimś»: A tako s tobą się rozstając, serce me jęło barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* im.

cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (← **stajati*). Δ *roz- wój*: forma im. (dawny B. lp. r. m.) ulega w j. śrpol. adverbizacji → im. przysłów. współ.; w wyniku kontrakcji *rozstając* (por. rzecz. odczas. *rozstaje*) → *rozstać*. Δ *por. stajać*.

WD

rozstając się *zob. rozstajać się*.

WD

roztargać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «siłą roze- rwać na części; zniszczyć»: Róztargaj- my przekowy jich i zrzucmy z nas jarz- mo jich [Ppuł II, 53, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* psł. **orztrgati* (← **trgati* «szarpać, rwać», iter. do *trgati*) → **roztrgati* || **raztrgati*; ogśłow. – czes. *roztrhat*, ros. książk. *rastorgát*, sch. *ràstrgnuti*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **roztrgati* → stpol. **roztargać* → stpol., śrpol. *roztargać*.

Δ *por. roztargować*.

WD

roztargować (1) [Pfl] Δ *zn.* «siłą roz- rywać na części; niszczyć»: Róztarguj- my jch przekowy, i zrzucmy s nas jarzmo jich [Pfl, 17, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* iter. do *roztargać*; utworzony formantem -ować o zn. częstotliwym. Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia, też dawne *roz- targiwać* i *roztargować*.

Δ *por. roztargać*.

WD

rozum (1) [LA] Δ *zn.* «inteligencja, umysł, myślenie, wnioskowanie»: Przy- daj rozumu k mej rzeczy./ Me sierce bostwem obleczy [LA, 173, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pñ.psł. **rozum* ← **roz-* (← psł. **orz-*) + **um* «rozum, rozsądek»; ogśłow. – czes. *rozum*, ros. *rázum*, bułg. *um*, ale *zdrav rozum* «zdrowy rozum», scs. *razum*. Δ *roz- wój*: wyraz zatracił właściwą w XVI w., treść szczegółową «fortel, podstęp»,

w XIX w. to zn. określane jako przest. Δ *por. rozumieć*.

JG

rozumieć (3) [Pfl, RP, Ppuł] Δ *zn.* «pojmować, uświadamiać sobie sens czegoś»: A już krolowie rozumiejcie, nauczcie sie, ktorzyż sądzicie ziemię [Ppuł II, 53, 10]. Za po polsku nie ro- zumiesz [RP, 197, 82]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -em, -esz; ndk. Δ *etym.* psł. **orzuměti* (← **uměti*) → **rozuměti* || **razuměti*; ogśłow. – czes. *rozumět*, strus. *rozuměti*, ukr. *rozumity*, sch. *razumeti*, scs. *razuměti*. Δ *rozwój*: pñ.słow. **rozuměti* → **rozuměci* → stpol., śrpol. *rozu- mąć*; we współ. polszczyźnie występuje głównie z dopełnieniem bliższym (lub ze zd. dopełnieniowym), czyli *rozu- mieć kogo, co*; bez dopełnienia ozna- cza potwierdzenie zrozumienia po- przedniej wypowiedzi.

Δ *por. rozum*.

WD

rozżec się (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «za- płonąć, zapalać (gniewem)»: Gdy sie rozże wrychle gniew jego, błogosła- wieni wszyscy, ktorzy w niem pwają [Ppuł II, 53, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *rozżgą* cz. przysz. lm. 3. os. Δ *etym.* od psł. **žęgti*, **žbgg* || **žęgg* «palić» (← psł. **geg-* ← pie. **d^heg^{uh}*); ogśłow. – stczes. *žéci*, ros. *žec'*, sch. *žēci*, rzadziej *žgati*, scs. *žešti* (por. lit. *dęgti* «palić się, płonąć; za- palić; wypalać», stind. *dáhati* «pali»), por. też czes. daw. *rozžici*, ros. *razžéc'*, sch. *ražèci*. Δ *rozwój*: psł. **orzžęgti* → pñ.słow. **rozžęgti* → stpol., śrpol. *rozżec*; wyraz wyszedł z użycia w okre- sie npol.; pie. oboczność apofoniczna *ē* : *ě* : *o* zachowała się w morfemach rdzennych wyrazów: *žgać*, *podžęgać*, *Žegań*, *zgaga*, *požoga*, *ožóg* (w dwu ostatnich wyrazach psł. **e* → pol. 'o

przed spółg. tylnojęzykową – przegłos nieregularny).

WD

ruchać (się) (2) [BZ] Δ *zn.* «poruszać się»: Panujcie (...) wszemu stworzeniu, jeż to się rucha na ziemi [BZ, 72, 49]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *ruchającą* im. cz. ter. czynny B. lp. r. ż., odm. złoż. Δ *etym.* wyraz pozostaje w związku ze słowem *ruch*; psł. **ruḫati sę* (iter. do **rušiti sę*); por. ukr. *ručaty* «ruszać, przesuwac; wprawiać w ruch». Δ *rozwój:* dziś wulgaryzm; rdzeń zachowany w wyrazach: *ruch*, *ruchomy*, (*nie*)*ruchomości*, dawne *ruchawka* «pospolite ruszenie»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. czynny.

Δ *por.* **ruszać (się)**.

WD

ruchający *zob.* **ruchać (się)**.

WD

rucho (1) [RsP] Δ *zn.* «szata, suknia, odzież»: Jako Janek ślubiał Biejatce dać rucha za dziesięć grzywien [RsP, 45, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* niejasna, praw. rzecz. utworzony od *ruch*, *ruszyć*; ogśłow. – stczes. *ričo*, słc. *ričo*, sch. *ruho*, scs. *rucho*. Δ *rozwój:* wyraz powszechny w XV w., występujący także w postaci *ruchno*; na początku XVI w. ginie, poświadczony jedynie derywat *ruszka* «zasłona (podwika)».

Δ *por.* **ruszać (się)**.

JG

ruszać (się) (2) [Słota, BZ] Δ *zn.* 1. «poruszać się»: I rzekł [Bog]: uczynimy człowieka (...) aby panował (...) wszemu uczynieniu trwającemu, jeż to się rusza po ziemi [BZ, 72, 44]. 2. «niepokoić, nagabywać, dotykać»: Iż jim o czci powiedają, / Przy tem mnogiego ruszają [Słota, 189, 65]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* iter. do *ruszyć się*;

psł. **rušiti (sę)* «wprawiać w ruch, poruchać; poruszać; poruszając, zwałać» ← **ruḫi-* ← pie. **rous-i-*; ogśłow. – czes. *rušit* «naruszać coś; zniszczyć; niepokoić», słc. *rušat' (sa)*, ros. *rušit'* «łamać, niszczyć, rujnować», ukr. *rušaty*, sch. *rušiti* «niszczyć, burzyć, rujnować; obcinać (przy egzaminie)», *rušiti se* «upadać, staczać», scs. *rušiti* «burzyć, niszczyć, łamać» (por. lit. *raūsti* «ryć, grzebać, kopać», niem. *Rausch* «napad»). Δ *rozwój:* w *zn.* «poruszać się» czas. *ruszać się* zastąpił w dobie npol. *ruchać się*; obie formy występują w BZ. Δ *por.* **ruchać (się)**, **rucho**.

WD

ryba (2) [BZ] Δ *zn.* «zwierzę żyjące w wodzie, oddychające skrzelami, o kończynach w postaci płetw»: Rośćcie a płodźcie się, a napełnicie ziemię, a osiągniecie ją sobie, a panujcie rybom morskim i ptastwu [BZ, 72, 48]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **ryba* «pstra; pierw. o pstrych, łososiowych rybach»; ogśłow. – czes. *ryba*, błr. *ryba*, bułg. *riba*, scs. *ryba*.

Δ *por.* **rybi**, **rybny**.

JG

rybi (1) [ŻB] Δ *zn.* «należący do ryby»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **rybъ(jb)* ← **ryba*; ogśłow. – czes. *rybí*, ros. *rybij*, sch. *ribljī*.

Δ *por.* **ryba**, **rybny**.

IS

rybny (1) [BZ] Δ *zn.* «związany z rybami, dotyczący ryb»: Wspłodźcie wody z siebie płod rybny [BZ, 71, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **rybъ-nъ(jb)* ← **ryba*; ogśłow. – czes. *rybný*, ros. *rybnyj*, sch. *ribnjī*. Δ *rozwój:* psł. **rybъnъjb* → stpol. **rybny* → śrpol. *rybny*.

Δ *por.* **ryba**, **rybi**.

IS

rycerz (4) [Słota, KŚ, ŻB, LA] Δ zn. «wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ gram. rzecz. r. m. Δ formy tekstowe: rycerz M. lp., rycerze M. lm. Δ etym. zap. niem. *Ritter* «jeździec» (\leftarrow *reiten* «jeździć»); por. stczes. *rytiēr*, czes. *rytír*, ślc. *rytier*, z pol. ukr. *lýcar*, ros. *рыцарь*. Δ rozwój: w j. stpol. także w postaci *rycierz*, gdzie niem. *-te-* \rightarrow *-će-* (palat. polska).

JG

rynna (1) [Tęcz] Δ zn. «urządzenie do prowadzenia wody, kanał, rynsztok»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ gram. rzecz. r. ż. Δ etym. zap. niem. *Rinne* (\leftarrow od *rennen* «biec»); por. głuź. *ryna*, ukr. *рінва*. Δ rozwój: w j. stpol. także w postaci *ryna*.

JG

rzazać (1) [Kgn] Δ zn. «krajać, ciąć, rozcinać»: A tako więc on krol siln<y>m gniewem jest na sobie swe odzienie rzazał był [Kgn VI, 41, 27]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- \rightarrow stpol., śrpol. kon. II -'ę, -'esz (*rzeżę, rzeżesz*) \rightarrow npol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **urēg-*; psł. **rēzati* «ciąć, rżnąć, przecinać»; ogśłow. – czes. *rězat*, ros. *рѣзат'*, scs. *rēzati* (por. lit. *rėžti*, łot. *riezt*, alb. *rrah* «tłukę, rozbijam»). Δ rozwój: psł. **rēzati* \rightarrow stpol. **řazaći* || *řezaći* \rightarrow stpol., śrpol. *řazać* || *řezać* \rightarrow npol. *żezać*; dziś wyraz przest. (por. *rzezać drewno, rzezać w kamieniu, drewnie*); genezę psł. mają też wyrazy *rzeż* (psł. **rēzb*) i *rzeźba* (psł. **rēzba*) – pierwotnie nazwy czynności; w wyniku konkretyzacji wyraz *rzeźba* utrwalił się w j. pol. w zn. rezultatu działania «to, co wycięte, wyrzeżane» \rightarrow «dzieło sztuki rzeźbiarskiej». Δ por. **obraz**.

WD

rzec (29) [Kśw, Pfl, Kgn, ŻB, BZ, ŻMB, Ppuł] Δ zn. «powiedzieć»: A przez toć on rzekł jest był k nim, rzekąc tako [Kgn VI, 40, 3-4]. Święty Błażej jemu odpowiedział, a rzkąc: Miej się dobrze, dobry sędzia [ŻB II, 32, 23]. Lepak rzecze Bog: bądź stworzenie wpośrzed wod [BZ, 71, 7]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- \rightarrow pol. kon. I -ę, -'esz (temat cz. ter. w rozwoju hist. uległ zmianie: dawniej *rzekę, rzeczesz*, dziś *rzeknę, rzekniesz*); dk. Δ formy tekstowe: *rzekł* cz. przesz. lp. 3. os.; *rzeka, rzekę* («rzekąc») im. cz. ter. czynny M. lp. r. m., odm. prosta, *rzekęcy* («rzekąc») M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ etym. pie. **rek-*; psł. **rekti, *rekq*; ogśłow. – czes. *řici*, strus. *reči*, sch. *rěci*, scs. *rešti* (por. lit. *rėkti* «krzyczyć», irl. *rēimm* «krzyk», łac. *rankare* «ryczeć»). Δ rozwój: zach.słow. **reci* \rightarrow stpol. *řec'* \rightarrow stpol., śrpol. *řec* \rightarrow npol. *żec*; dziś wyraz książk.; w ścisłym związku etym. z *rzec* pozostaje rzecz. *rzecz* (\leftarrow psł. **rěčb*), który pierwotnie oznaczał «mówienie, mowę»; pie. oboczność apofoniczna *ē : ě : o* widoczna jest w morfemach rdzennych wyrazów: *rzekę – narzekać* – stpol. *rcy* (\leftarrow psł. **rčci*) – *rok*; z form odm. prostej im. cz. ter. zachowała się tylko forma B. lp. r. m. *rzekąc*, która w j. śrpol. uległa adverbizacji \rightarrow im. przysłów. współ.

 Δ por. **rok, rzecz**.

WD

rzecz (10) [RsP, RsK, Słota, List, ŻB, LA, RP] Δ zn. 1. «to, co się mówi, mowa, język»: A je s mnogą twarzą cudną,/ A będzie mieć rękę brudną;/ Ana też ma k niemu rzecz obłudną [Słota, 188, 29]. Δ zn. 2. we fraz. *dobra rzecz* «pochwały»: Jął j<i> namatwiać onże grozą, onże dobrą rzeczą [ŻB, 32, 32]. 3. «to, co się zdarzyło lub zdarzy, fakt, zdarzenie»: Pan Bog tę rzecz tako nosił,/ Iżeś go o to barzo prosił,/ Abych

ci się ukazała [RP, 196, 51]. **4.** «sprawa, przedmiot prośby, skargi, sporu sądowego»: Czo Piotrək wiodł świadki przeciwko Więćńciewi to je wiodł za prawą rzeczą [RSP, 45, 40]. **5.** «przedmiot materialny, najczęściej ruchomości, wyjątkowo istota żywa»: Jako wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy i sześcioro skota [RSK, 48, 23]. **6.** we fraz. *chąsiebną rzeczą* «po złodziejsku»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił żrzebca szestrocka chąsiebną rzeczą ani go użytka m(am) [RSP, 45, 38]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: rzecz M. lp., rzeczy C. lp., M. lm. Δ *etym.* pie. *rĕk-; psł. *rĕkjĕ → *rĕčĕ «język, słowo»; derywat utworzony suf. *-jĕ od czas. psł. *rĕkti «rzec»; ogśłow. – czes. řĕč, ukr. rič, sch. riječ, scs. reč. Δ *rozwój*: psł. *rĕčĕ → stpol. řĕč → śrpol. řĕč. Δ *por.* **rok, rzec.**

JG

rzeka zob. **rzec.**

WD

rzekę zob. **rzec.**

WD

rzekęcy zob. **rzec.**

WD

rzekomo (2) [Satyra] Δ *zn.* «pozornie, niby, jakoby»: A na drodze postawają, rzekomo pługi oprawiają [Satyra, 191, 8]. Stoji na roli, w lemiesz klekce:/ Rzekomoć mu pług orać nie chce [Satyra, 191, 18]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M. lp. r. n. psł. im. cz. ter. biernego odm. prostej *rĕkomo ← psł. czas. *rĕkti; scs. rekomb (rekomyj) «nazwany, wymieniony, tak zwany», w stpol. obocznie postać *rkomo* oparta na wtórnym temacie cz. ter. *rĕk-, widocznym w stczes. řku ← rĕku, w innych j. słow. w takim zn. i funkcji brak. Δ *rozwój*: zachowały się formy odmiany złoż. im. *rekombjĕ, a procesowi jego adiektywizacji towarzyszyła zmiana zn. i *rzekomy* «ten, który jest

mówiony → pozorny», stąd zmiana zn. przysłów.

Δ *por.* **wrzekomo.**

BT

rzkać zob. **rzec.**

WD

rzucać (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «tu o wietrze: wiejąc, zmiatać»: Nie tako niemiłościwi, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl I, 17, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. *rjutjati (iter. do *rjutiti). Δ zob. **odrzuć, rzucić się.**

WD

rzucić się (1) [RP] Δ *zn.* «napaść na kogoś, zaatakować»: Rzuć-ć się jako kot na myszy [RP, 197, 65]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. *rey-t-; psł. rjutiti «miotać, rzucać, burzyć»; ogśłow. – czes. daw. routiti «rzucać; spadać; opadać», strus. rutitisja «przewracać się», słowen. dial. rutiti || retiti || rotiti «uszkodzić», scs. porotiti sę «rozbić się, potłuc się». Δ *rozwój*: psł. *rutiti (sę) → stpol. *rućici (sę) → stpol., śrpol. řućić (sę).

Δ *por.* **rzucać.**

WD

S

s zob. **z.**

AK

s pokojem (1) [Słota] Δ *zn.* «spokojnie»: A ma s pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 17]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. *pokojb «stan spoczynku, odpoczynku, spokój; pokój» ← *po-čiti «odpocząć, spocząć»; ogśłow. – czes. pokoj «spokój», ros. pokój «spokój, spoczynek, cisza», scs. pokojb.

BT

sadzać (1) [Słota] Δ *zn.* «dawać, wyznaczać miejsce do siedzenia»: Tu się więc starszy poznają;/ Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 60]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **sadjati* (iter. do kauz. **saditi* «powodować, że ktoś czy coś siedzi»); ogśłow. – czes. *sázet* «sadzić, wsadzać», głuż. *sadžeć* «sadzać, sadzić, wsadzić», ros. *са́дят* «sadzać», sch. *posadīvati* «sadzić,flan-cować; usadawiać, wskazywać miejsce». Δ *rozwój*: zach.słow. **sazati* → stpol. *saž'aći* → stpol., śrpol. *sażać*.

Δ *por.* **posadzić, sieść**.

WD

sam (9) [Kśw, Słota, List, BZ, Tęcz] Δ *zn.* 1. «zaim. w funkcji anaforycznej – on»: Na to, jeż sam zjawia, rzeka [Kśw IV, 13, 23]. 2. «zaim. podkreślający osobiste, bezpośrednie działanie, występowanie osoby, którą określa»: I od nich wszytkę dobroć mamy;/ Jedno na to sami dbajmy [Słota, 190, 88]. 3. «zaim. wyróżniający osobę (rzecz, pojęcie), nazwaną rzecz. lub zaim., spośród innych, występując wraz z rzecz. lub zaim. podkreśla go, zwraca nań szczególną uwagę»: Sam, prawi, przez mię przysiągł jeśm, iż wam chociał <oddać zi>emię wrogow waszych [Kśw I, 10, 21]. Δ *formy tekstowe*: *samem* Msc. lp. r. n., *sama* M. lp. r. ż. Δ *rozwój*: psł. **samъ*; ogśłow. – stczes. *sám*, ros. *сам*, mac. *сам*, scs. *самъ*. Δ *rozwój*: psł. **samъ*, **sama*, **samo* → stpol. *sam*, *sama*, *samo*; w *samъ*, zanik jeru w wygłosie i wzdłużenie *sam*. stpol. *ā* → śrpol. *á* → npol. *a*; w formie Msc. lp. r. n. *samem* końc. zaim. miękko tematowych -em (pierw. psł. *-omъ).

JG

samica (1) [BZ] Δ *zn.* «istota płci żeńskiej; tu: o ludziach»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu, a ku obliczu Bożemu

stworzył jego, samca a samicę stworzył je [BZ, 72, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **samica* (← przed III palat. psł. **samika*) ← **samъ* «sam» + *-ica; ogśłow. – czes. *samica*, ukr. *самі́ця*, ros. *самка*, bułg. *samka*. Δ *rozwój*: *zn.* wyrazu uległo zawężeniu – w stpol. wyraz odnosił się do ludzi, zwierząt i roślin, współcześnie tylko do zwierząt; dziś w stolsunku do kobiet wyraz odczuwany jako obraźliwy.

Δ *por.* **samiec**.

JG

samiec (1) [BZ] Δ *zn.* «istota płci męskiej; tu: o ludziach»: I stworzył Bog człowieka ku obliczu i ku podobieństwu swemu, a ku obliczu Bożemu stworzył jego, samca a samicę stworzył je [BZ, 72, 46]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **samъcbъ* (← przed III palat. psł. **samъkъ*) ← **samъ* «sam» + *-cbъ; ogśłow. – czes. *samec*, ros. *самец*, bułg. *самец*. Δ *rozwój*: psł. **samъcbъ* → stpol. **sam'ec* → stpol. *sańec*; rozwój *zn.* wyrazu taki jak w *samica*; dziś także pogardliwie o «mężczyźnie, zwłaszcza lubieżnym, namiętym».

Δ *por.* **samica**.

JG

samojedź (1) [RP] Δ *zn.* «ludożerca»: Przewięzała głowę chustą;/ Jako samojedź krzywousta [RP, 196, 34]. Δ *gram.* rzecz. r. ż. Δ *etym.* stpol. złożenie *samojedź* ← *sam* + -o- + *jeść*. Δ *rozwój*: archaizm; jeszcze w XIX w. *samojedz*, *samojad*, *samojednik*, *samojedzca* «ludożerca» obok *ludojad*, *ludojedca*, *ludożerca*; notowany na pocz. XX w. także w postaci *samożerca*.

Δ *por.* **jeść, sam, samorzeczny**.

JG

samorzeczny (1) [Ppuł] tylko we fraz. *księgi samorzecznych chwał* «sformułowany przez tę (samą) osobę»: Poczynają się księgi głośnych chwał

albo samorzecznych proroka Dawida krola psalmow [Ppuł I, 52, argl. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* złożenie o podstawie zaimkowo-czasownikowej *sam-o-rzecz-ny* (zaimek *sam-o-* + czas. *rzec* ← psł. **rekti*) za pomocą przyr. -*n-*. Δ *rozwój*: tylko jedno poświadczenie w stpol., poza tym wyraz nieznan.

Δ *por.* **sam, samojedź, rzec.**

HK

I sąd (4) [Pfl, RsP, Kgn, Ppuł] Δ zn.

1. «instytucja wymiaru sprawiedliwości»: Jako Czesk dawał Jakuszewi skot <do> ręki, jako sąd skazał [RsP, 45, 33].

2. «miejsce odbywania rozpraw sądowych»: Prz(e)to nie wstają niemiłościwi w sądzie, ani grzesznicy w radzie prawych [Pfl I, 17, 6]. 3. «postępowanie sądowe; tu: o Sądzie Ostatecznym»: We wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **som-*; psł. **sqđb*; ogśłow. – czes. *soud*, ros. *sud*, bułg. *sădăt*, scs. *sqđb*. Δ *rozwój*: psł. **sqđb* → stpol. *săd* → stpol., śrpol. *sqđ*.

Δ *por.* **II sąd, sądny.**

JG

II sąd, ssąd (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn.

«naczynie»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssąd zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **sbsqđb*; ogśłow. – czes. *sud* «beczka», ros. *sosúd* «naczynie», ukr. *sudyna* «naczynie», scs. *sqđb*, *sbsqđb*. Δ *rozwój*: psł. **sbsqđb* → stpol. *ssăd* || *săd* → stpol., śrpol. *sqđ*; w wyrazie nastąpiła redukcja geminaty *ss-* powstałej po zaniku jerów; wychodzi z użycia w ciągu XVI w.; w przekładach Biblii po raz ostatni użyty przez Wróbla w 1537 r.; późniejsi tłumacze wprowadzają rzecz. *naczynie*.

JG

sądny (2) [Kgn, RP] Δ zn. «związany z sądem, sądzeniem», tu w połączeniu stałym *sądny dzień* «Dzień Sądu Ostatecznego»: We wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli, kakoć on w dzień sądny na sąd przydzie [Kgn II, 35, 10]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *sądni* M. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **sqđbn̄(jb)* ← **sqđb* utworzony za pomocą przyr. *-*bn-*; ogśłow. – czes. *soudný*, ros. *súdnij*, scs. *sqđbn̄* (rel. w połączeniu: czes. *soudný den*, ros. *súdnij den'*, scs. *sqđbn̄ dn̄n̄* «Dzień Sądu Ostatecznego»). Δ *rozwój*: *sądny dzień* dziś jako fraz. pot. «zamieszanie, rozgardiasz, popłoch», *do sądneho dnia* «bardzo długo, w nieskończoność».

Δ *por.* **II sąd.**

HK

sąmnienie (3) [Kśw] Δ zn. «sumienie»:

A osme <dani anieli nam> są na oświecenie naszego sąmnienia [Kśw I, 10, 16]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* stpol. kalka łac. *conscientia* «współwiedza, zbiorowa mądrość» ← *con-* «współ, razem» + *scientia* «wiedza, mądrość» za pośrednictwem czes. *svědomi*; pol. odpowiednikiem łac. *con-* jest nieproduktywny współcześnie formant *sq-*, por. *sq-siad* «ten, co współ z kimś siedzi», ekwiwalentem łac. *scientia* jest *mnienie* «mniemanie, przekonanie» (← od psł. czas. **mn̄n̄ti*); por. ros. *somnénie* «wątpliwość», bułg. *sâmnéne*, sch. *sumnjenje*, scs. *sqm̄n̄n̄ije*, *sum̄n̄n̄ije*. Δ *rozwój*: stpol. postać *sąmnienie* występuje powszechnie w XV w. i utrzymuje się jeszcze w XVI w.; ok. 1450 r. zapisana postać *sumnienie*, która w uproszczonej postaci *sumienie* (od XIX w.) upowszechnia się w j. ogpol.; oboczność form *sąmnienie* || *sumnienie* mogła powstać: w wyniku wpływu scs., rozpodobnienia sam. *q*, występującej przed *m*, *n* → *u*, lub działania analogii (w psł. i pol. za-

świadczono są formy oboczne morfemów z sam. ustną i nosową, np. *kędziory* || *kudły*), natomiast uproszczenie grupy *-mń-* → *-m-* nastąpiło w wyniku hiperpoprawności – postać *sumnienie* odbierano jako maz., z asynchroniczną wymową palatalnej spółgł. *mń*; w pol. funkcjonowała także forma *sądmnienie*, powstała na skutek skojarzenia *sąmnienia* z *sądem*, *osądem*; stpol. *sąmnienie* i *sądmnienie* były przede wszystkim terminami biblijnymi, teologicznymi, następnie stały się wyrazami j. ogpol.

JG

sbor (1) [Kśw] Δ zn. «gromada, wojsko»: Stapiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobіл jeść> we sborze asyryjskim, to je pogańskim [Kśw I, 10, 9]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **s̥borō* ← od czas. **s̥b-brati* «zebrać»; ogśłow. – czes. *sbor* «grono, zespół, drużyna, oddział», ros. *sbor* «zbiórka, zbiór», scs. *s̥borō* «zebranie, zbiór». Δ rozwój: psł. **s̥borō* → stpol. *sbōr* || *zbōr* → stpol., śrpol. *zbór*; w j. stpol. wyraz mógł oznaczać «rzeszę, zgromadzenie» i «Kościół chrześcijański» – w tym ostatnim zn. jest kalką, poprzez łac. *ecclesia*, grec. *ekklēsia* «zgromadzenie ludu, wspólnota religijna»; w XVI w. udokumentowane są użycia w zn. «sobór lub synod», w którym około XVIII w., zastąpiony został przez *sobór* (← zap. rus. *sobor* «zgromadzenie, kościół»); jeszcze wcześniej wyszło z użycia najogólniejsze ze zn. «zebranie, zgromadzenie», natomiast zn. «kościół, świątynia» znalazło w XVI w. silne oparcie w środowiskach innowierczych; pisarze katolicy zaczęli od niego odchodzić, zastępując *zbór kościołem*, i w pol. XVII w. *zbór* w zn. «kościół, świątynia katolicka» wyszedł z użycia; do dziś pozostało jedynie zn.

«społeczność religijna protestancka, gmina protestancka» oraz «kościół protestancki, świątynia».

Δ por. **brać**.

JG

schować (1) [Słota] Δ zn. «ustrzec, uchronić, zachować»: Matko Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za sługę swego./ Schowaj grzechu śmiertnego [Słota, 190, 107]. Δ gram. czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; dk. Δ etym. od czas. *χovać*; (płn.słow. **χovati*) – por. czes. *schovat*, ukr. *scho-vaty*, ślc. *schovat*. Δ rozwój: konkretne zn. wyrazu to «ukryć»; w historii polszczyzny krzyżują się zakresy znaczeniowe czas. *schować*, *zachować* i *po-chować*; *schować* w zn. «wychować» jest w j. stpol. bohemizmem.

Δ por. **chować**.

WD

se zob. **z**.

AK

serce zob. **sierce**.

JG

sędski (1) [Kśw] Δ zn. «dotyczący sędziego, sędziów», tu w połączeniu stałym *Księgi Sędskie* – *Księga Sędziów* «jedna z ksiąg Starego Testamentu»: Czcie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 19]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. przym. utworzony za pomocą przyr. *-sk-* od rzecz. *sędzia*, poświadczony tylko raz w polszczyźnie.

Δ por. **sędzia**.

HK

sędzia (5) [ŻB] Δ zn. «osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości; także: o Bogu»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsa<dz>ić [ŻB, 31, 20]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. mieszana. Δ formy tekstowe: *sędzią* B. lp., *sędzia* W. lp. Δ etym. psł. **sōdbja* ← **sōditi* «sądzić» + **-bja*; ogśłow. – ros. *sud'ja*, ukr. *suddja*, scs. *sōdii*; w innych j. słow. odmienne formacje o tym samym rdze-

niu, np. czes. *soudce*, głuź. *sudnik*.
 Δ *rozwój*: psł. **sōdъja* → stpol. *sǫžā* →
 stpol., śrpol. *sęžā*.

Δ *por.* **sędzić**.

JG

sędzić (3) [Pfl, RsP, Ppuł] Δ *zn.* «orze-
 kać o czyjejs winie, wydawać wyrok»: A już krolowie rozumieście, nauczcie
 sie, czso sądzicie ziemię [Pfl II, 17, 10].
 Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* →
 pol. kon. III -*ę*, -*isz*; ndk. Δ *formy*
tekstowe: *sǫdzili* cz. przesz. lm. 3. os.
 Δ *etym.* psł. **sōditi*, **sōdjō* (← rzecz.
 **sōdъ*); ogśłow. – czes. *soudit*, ros. *su-*
dít', sch. *súđiti*, scs. *sōđiti*. Δ *rozwój*: psł.
 **sōditi* → stpol. **sǫžici* → stpol. *sęzić*;
 pod wpływem tematu cz. ter. w bezok.
 pojawia się wtórnie -*o-*.

Δ *por.* **sąd**.

WD

sginać zob. **zginać**.

ZG

sgrzeszyć (3) [Kśw] Δ *zn.* «popęłnić
 grzech; złamać nakaz religijny»: I to
 uznaje, kiedgy sgrzeszył, w kacie wrze-
 mię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw
 IV, 12, 15-16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV
 -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk.
 Δ *etym.* psł. **sōgrěšiti* (← **grěšiti* «mylić
 się, błędzić»); ogśłow. – czes. *zhřešit*,
 strus. *sōgrěšiti*, ros. *sogrešít'*, sch. *sa-*
grěšiti, scs. *sōgrěšiti*. Δ *rozwój*: psł.
 **sōgrěšiti* → stpol. **sgřěšici* → stpol.
sgřěšic → stpol., śrpol. *zgřěšyc*; zn. zwią-
 zane z chrześcijańskim pojmowaniem
 grzechu i sumienia nowe (zapewne
 przejęte z czes., w którym pod wpły-
 wem j. scs.).

Δ *por.* **grzech**, **grzesznik**, **grzeszny**.

WD

(**sie**) zob. **I (się)**, **II (się)**, **III (się)**.

siec (4) [Kśw, Tęcz, RP] Δ *zn.* 1. «ciąć,
 zabijać»: Wypięła żebra i kości./ Groź-
 no siecze bez lutości [RP, 196, 42].
 Δ *gram.* czas., psł. kon. I -*o-* || -*e-* →
 pol. kon. I -*ę*, -*esz*; ndk.

siekszy 2. «smagać się, biczować»: Wszyciek lud jego siek(szy odzienie i) kając, idziechą [Kśw I, 10, 4]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *sieczono* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. n., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **sēk-*; psł. **sēkti*, *sēkō* «ciąć ostrym narzędziem»; ogśłow. – czes. *síci* || *síct* «kosić», ros. *seč'* «siekać, bić, siec, smagać różgami», sch. *sǣci* «siec; rąbać; krajać; ciąć», scs. *sěšti* «ciąć, siec» (por. lit. *įsėkti* «wciąć», łac. *secāre* «ciąć, rozcinąć, obcinać»). Δ *rozwój*: zach.słow. **sēci* → stpol. **seci* → stpol., śrpol. *sec*; forma im. cz. przesz. czynnego I (dawny M. lp. r. ż.) uległa w j. śrpol. adverbizacji → im. przysłów. uprzedni (z wtórnym -*l-* pod wpływem form czasu przeszłego); proces przekształcania się formy r. n. im. biernego w bezosobową formę czas. zakończył się w XVII w.

WD

sieczono zob. **siec**.

WD

siedlisko (1) [RsK] Δ *zn.* «gospodarstwo z zabudowaniami mieszkalnymi i gospodarskimi»: Eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostała Świętoch-
 nie, żenie Andrzeja, na jimię dom, siedlisko i ogrod [RsK, 48, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* rdzeń psł. **-sed-*; derywat utworzony suf. -*isko* (← psł. **-isko*) od czas. *siedlić* (← psł. **sedliti*); por. głuź. *sedliščo* «plac pod budowę», czes. *sedlisko*, ukr. *sélišče*, scs. *selišče*. Δ *rozwój*: obok formy z suf. -*isko* w stpol. funkcjonował także derywat *siedliszczce* z suf. -*iszczce* (← psł. **-išče*); zn. wyrazu uległo rozszerzeniu o użycia metaforyczne, por. *siedlisko chorób* «główny punkt czegoś, centrum».

JG

siedzący zob. **siedzieć**.

WD

siedzieć (6) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «spoczywać na czymś»: Błogosławiony mąż, jen nie szedł po radzie niemiłościwych i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział [Ppuł I, 52, 1]. Mowi to słow<o Bog> albo siedzącym, albo śpiącym, albo leżącym, albo um<arłym> [Kśw II, 11, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *siedziesze* imp. lp. 3. os.; *siedział jest* cz. przesz. złoż. lp. 3. os. r. m.; *siedzący* im. cz. ter. czynny M. lm. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **sēd-*; psł. **sēdēti*, **sēdjō*; ogśłow. – czes. *sedět*, ros. *sidět'*, sch. *sjēdjeti*, scs. *sēdēti* (por. lit. *sēdēti*, łot. *sēdēt*, łac. *sedēre*). Δ *rozwój:* psł. **sēdēti* → stpol. **śēżeći* → stpol., śrpol. *śēżeć*; od tego *siedziba* «miejsce pobytu»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. czynny. Δ *por.* **sieść**.

WD

siekszy *zob.* **siec**.

WD

siemię (6) [BZ] Δ *zn.* «ziarno, nasienie»: Współdż ziemia ziele czyniąc siemię, a drzewo jabłko nosząc, czyniąc owoce podług swego przyrodzenia, jegoż siemię w sobie samem bądź na ziemi [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -n- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **sēmēn-* od czas. **sē(i)* «siać»; psł. **sēmę* (*sēmene*); ogśłow. – stczes. *sie-mě*, czes. *semeno*, ros. *sémja*, sch. *sjeme*, scs. *sēmę*. Δ *rozwój:* psł. **sēmę* → stpol. *śēmą* → stpol., śrpol. *śēmę*; dzisiejsza końc. M., B., W. lp. -ę rozwinęta z daw. tematu -n- widocznego w formach przyp. zależnych: *siemienia*, *siemieniu* itd.; *zn.* wyrazu uległo zawężeniu; w XIX w. *siemię* występuje w *zn.* «nasienie», ale odnoszone jest głównie do nasion lnu i konopi; współcześnie tylko w połączeniach *siemię lniane*, *siemię konop-*

ne; zagięły także inne stpol. *zn.*, np. «potomstwo, ród, pokolenie, plemię».

JG

sierce, sirce, serce (11) [Kśw, List, ŻB, LA, ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* «symbol, siedlisko życia psychicznego, uczuć, myśli, zasad etycznych»: A wszakom cię, Synku, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. A tako z tobą się rozstając, sierce me jęło barzo płakać [List, 115, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *sirca* D. lp., *sierce* B. lp., *sircem* N. lp., (w) *siercy* || *siercu* Msc. lp., *sirca* B. lm. Δ *etym.* pie. **k'jēd-*; psł. **sýdbye* (← przed III palat. psł. **sýdbyko*); ogśłow. – czes. *srdce*, ros. *sérdce*, bułg. *sârcé*, scs. *srǫdbye* (por. łac. *cor*, *cordis*). Δ *rozwój:* psł. **sýdbye* → stpol. *śirc'e* (uproszczenie grupy spółg. *dc* → *c* po zaniku jeru (por. *serduszko*, *serdeczny*) → stpol. *serce* (rozszerzenie artykulacyjne *ir* → *er*) → *serce* (depalatalizacja *ś* → *s* pod wpływem j. czes.) → śrpol. *serce*; postać *sierce* zachowana w dial.; depalatalizacja *ś* objęła tylko niektóre formy z rodziny etym.

Δ *por.* **rozsierdzić**, **miłosierdzie**, **osierdzie**.

JG

siostrzyniec (1) [RsP] Δ *zn.* «siostrzeniec»: Jako to świączę, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swej dziedzinie [RsP, 45, 45]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* dem. psł. **sestrěnbcb* (← **sestra* + *-ěnb) + *-bcb (← przed III palat. psł. *-bkb); ogśłow. – głuź. *sotra*, *sotrowc*, ros. *sestrá*, *séstrin*, sch. *sèstra*, *sèstrin*, scs. *sestra*, *sestrin*. Δ *rozwój:* psł. **sestrěnbcb* → stpol. *śestřēnec'* || *śestřīnec'* → śrpol. *śostrēnec* || *śostrīnec*; forma *siostrzeniec*, bez przegłosu *e* → *o* przed miękką grupą

tr' prawidłowa; postać *siostrzeniec* powstała na skutek wyrównania analogicznego do *siostra*.

JG

sieść (10) [Słota, Park] Δ *zn.* «siaść, usiaść, zająć miejsce»: A ma s pokojem sieść,/ A przy tem się ma najeść [Słota, 188, 17]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę-, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *siędzie* cz. przysz. lp. 3. os., *siędą* lm. 3. os. Δ *etym.* pie. **sēd-*; psł. **sēsti* (← **sēditi*), **sędq*; ogsłow. – stczes. *siesti*, ros. *sest'*, sch. *sjesti*, scs. *sēsti* (por. lit. *sėsti*, łot. *sēst*, ang. *sit*). Δ *rozwój:* psł. **sēsti* → stpol. **śeści* → stpol. *śeść* → stpol., śrpol. *śeść* || *śość* (z sam. nosową pod wpływem form *siądę*, *siądziesz*).

Δ *por.* **siedzieć, (sie)**.

WD

I (się), (sie) (23) [Kśw, Kgn, Słota, Park, ŻB, BZ, LA, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny zwrotny odsyłający po przyimkach do podmiotu»: Zgarnie na się wszystko pole [Słota, 188, 4]. Δ *gram.* zaim. o odmianie defektywnej bez form M. i lm. Δ *formy tekstowe:* *siebie* D., B., *sie* B., *sobie* C., Msc., *sobą* N. Δ *etym.* pie. **syēm*; psł. **sę*; ogsłow. – czes. *se*, ros. -*sja*, krótka forma zaim. łącząca się z czas. zwrotnym, współwystępująca obok *sebjá*, sch. *se*, scs. *sę*. Δ *rozwój:* palat. polska *s'* → *ś* w formach B. *siebie*, *się*; forma *się* jest enklityczna; w stpol. występowała obok formy z zanikiem nosowości *sie* (← psł. **sě*) oraz akcentowanej, długiej *siebie*, przeniesionej z D. lp.; w stpol. formy krótkie były różnicowane dialektalnie analogicznie do B. lp. *mię* (← psł. **mę*) i *cię* (← psł. **tę*); w psł. obok form długich C. **sobě* || **sebě* występowała krótka **si*, dziś dial. maz.; w formie N. lp. *sobą* (← psł. **sobojq*) kontrakcja grupy -*ojq*, z której powstała sam. długa *ō*, a następnie (XIV–XV w.) *ā*

po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) kontynuowane przez *q*.

Δ *por.* **II, III (się), ja, ty**.

JG

II (się), (sie) (92) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.*

1. «postfixs przekształcający czas. na zwrotny»: Obiżał się temu, czsoż jeść wrzemiennego [Kśw II, 11, 29]. 2. «przy czas., wykładnik formy bezosobowej»: Gala, wyprawia się: miasto płwających [Kśw I, 10, 20]. 3. «przy czas., wykładnik str. biernej»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 23]. 4. «przy czas., wykładnik czynności wzajemnej»: Przystajali są krolowie ziemscy, a książęta seszli są się na gromadę przeciwu gospodnu [Pfl II, 17, 2]. 5. «przy czas., wykładnik różnicowania znaczeniowo-stylistycznego odpowiednich czas. bez *się*»: Pośpieszchą się do koś(cio)ła na modlitwę przed Boga wszemogącego [Kśw I, 10, 4]. 6. «przy czas., wykładnik różnicowania semantycznego w stosunku do odpowiedniego czas. bez *się*»: Panny, na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 70].

Δ *por.* **I, III (się)**.

JG

III (się), (sie) (35) [Kśw, Pfl, Słota, List, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* «wykładnik czas. występujących wyłącznie z *się* (tzw. reflexiva tantum)»: Siedzący są, jż się k dobremu obleniają [Kśw II, 11, 11].

Δ *por.* **I, II (się)**.

JG

sięgać (1) [Słota] Δ *zn.* «wyciągać rękę, aby dostać się do czegoś; dosięgać»: Sięga w misę prze drugiego,/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 188, 32]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV *am-*, -*asz-*; ndk. Δ *etym.* pie. **seg-* ||

**seng-* «przymocowywać; dotykać»; psł. **segati* (iter. do **segti*); ogśłow. – czes. *sahat* «dotykać; sięgać», ukr. *sjaháty*, słoweń. *ségati* «wyciągać rękę po coś, chwytać», scs. *osežati* «dotykać; obmacywać; chwytać».

Δ *por.* **dosiać, osiągnąć, przysiać.**

WD

silno (1) [Satyra] Δ *zn.* «bardzo, mocno»: Gdy dzień panu robić mają,/ Częstokroć odpoczywają,/ A robią silno obłudnie [Satyra, 191, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **silnъ* ← rzecz. **sila*; jako rzecz. ogśłow., przym., przysłów. brak w innych j. słow. Δ *rozwój*: w śrpol. zastąpione formą dawnego Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. *silnъ*: *silnie*.

Δ *por.* **silny, siła.**

BT

silny (2) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «wielki, ogromny, gwałtowny»: Jakoż prorok Dawid uznamięnow o jego silnem ubóstwie jeść świadectwo dał [Kśw IV, 13, 22]. A tako więc on krol siln<y>m gniewem jest na sobie swe odzienie rzazał był [Kgn VI, 41, 26]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **silnъ(jb)* ← **sila*; ogśłow. – czes. *silný*, ros. *silnyj*, scs. *silnъ*.

Δ *por.* **siła.**

HK

siła (1) [RsK] Δ *zn.* «działanie sprzeczne z prawem; przemoc, gwałt»: Jako prawie wiemy i świadcymy, eż Mściwojow cum uxore clara dzierży siłą mocą to, co sie działem i łozem sie dostała Świętochnie [RsK, 48, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **sila*; ogśłow. – czes. *síla*, ros. *сила*, bułg. *сила*, scs. *sila*. Δ *rozwój*: psł. **sila* → stpol. *siła* → stpol., śrpol. *siła*.

JG

sirce *zob.* **sierce.**

JG

sirdecznie (1) [Kśw] Δ *zn.* «szczerze, mocno, z serca»: Tako nagle sirce jego

jemu doradzi, iżby grzechu ostał, swoich grzechow sirdecznie żałował [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sřdъčnъ* ← rzecz. **sřdъce*; brak w innych j. słow., zachowany w j. pol. przym. *serdeczny* w odm. złoż. Δ *rozwój*: zmiany fonet.: rozszerzenie artykulacyjne *ir* → *er*, stwardnienie nagłosowego *ś* → *s* tak, jak w rzecz. *serce*; po XVII w. zwężenie znaczenia do «życzliwie, miło, z uczuciem»).

Δ *por.* **sirce.**

BT

sirota (1) [LA] Δ *zn.* «sierota»: Chowal siroty i wdowy,/ Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **sirota* ← **sirъ* «osierocony» + *-ota; ogśłow. – głuź. *syrota*, ros. *sirotá*, sch. *siróta*, scs. *sirota*. Δ *rozwój*: psł. **sirota* → stpol. *s'irota* || *s'erota* → stpol., śrpol. *śerota*.

JG

sjachać się (1) [Kgn] Δ *zn.* «zjechać się, przybyć»: Tedy więc biskupowie te to jiste ziemie są się oni byli sjachali, a świętego Bartłomieja są oni byli jęli [Kgn VI, 40, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *rozwój*: w j. stpol. występuje też w formie *sjechać się*, *s-* uległo udźwięcznieniu.

Δ *zob.* **jechać.**

ZG

sjać (1) [Kgn] Δ *zn.* «zdjąć, zrzucić»: A tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **sъnęti* (← *(j)ęti, *(j)ъmę); ogśłow. – stczes. *snieti se*, ros. *snjat'*, ukr. *snjáty*, scs. *sъnęti* «zebrać». Δ *rozwój*: w j. stpol. *sjać* (zamiast oczekiwanego **snjác*); nagłosowe *s-* uległo udźwięcznieniu; -d- wtórne wstawne (por. *zrada* →

zdrada), przeniesione również do odmiany, stąd nowsze *zdejmę, zdejmiesz*.
Δ *por. jąć*.

WD

skalać

skalano (1) [Kśw] Δ *zn.* «splamione grzechem»: Znamionuje się s<irce> tajnymi grzechy skalano [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. *skalać*; wyraz pochodny od *kalać* (← psł. **kaljati*, iter. do **kaliti* ← rzecz. **kalb* «błoto, muł»); ogsłow. – czes. *kálet* «wypróżniać się, kalać, brudzić, plamić», ukr. *kaláty* «wypróżniać się, brudzić», słoweń. *káljati* «plamić, hańbić», scs. *kaljati sę* «brudzić się, plamić się». Δ *rozwój*: w zwrocie w Kśw w zn. rel. pod wpływem czeskim; wyraz używany dziś w zasadzie w zn. przen. «zhańbić, zniesławić», w zn. konkretnym «brudzić, plamić, walać» książk.; w j. stpol. forma im. M. lp. r. n. pojawia się też we wtórnej funkcji – nieos. formy czas.

WD

skalano *zob. skalać*.

WD

skarady (4) [RP, KŚ] Δ *zn.* «szkaradny; wstrętny, haniebnny»: Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *skarada* M. lp. r. ż., *skarady* B. lp. r. m. Δ *etym.* pie. **sker*-(d)- «kał, gnój»; psł. **skaradъ* || **skarědъ* || **skarědъ* «brzydki, paskudny, budzący wstręt, odrazę»; ogsłow. – dłuż. *škarědny*, czes. i sł. *škaredý*, scs. *skarědъ* (por. grec. *skōr* «gnój, kał»). Δ *rozwój*: stpol. (XV w.) *skarady* || *skaradny* || *skaredy* || *skarzedy* (w takim samym znaczeniu także stpol. *szaradny* || *szaředny* || *szaředny* || *szerzedny*); postać z nagłoskowym sz-: *szkarady* || *szkaradny* od XVI w., prawdopodobnie w wyniku kontaminacji obu przym.

HK

skarżąc *zob. skarżyć*.

WD

skarżyć

skarżąc (1) [Tęcz] Δ *zn.* «obwiniając, stawiając zarzuty»: Do wrocławianow posłali, do takich jako i sami,/ A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działali [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* psł. **skřžiti* (pozostaje w związku z psł. **skřžgati* «skrzeczeć, zgrzytać»); dłuż. *skaržys* «narzekać, występować ze skargą», głuź. *skoržić* «narzekać; wnosić skargę». Δ *rozwój*: zach. słow. **skřžiti* → stpol. **skaržici* → stpol., śrpol. *skarżyć*; od tego *skarga*; forma im. (dawny B. lp. r. m.) w j. śrpol. ulega adverbizacji → im. przysłów. współ.

Δ *por. skrzytać*.

WD

skazać (1) [RsP] Δ *zn.* «wydać wyrok, rozstrzygnąć sprawę w postępowaniu sądowym»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot <do> ręki, jako sąd skazał [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -*ę*, -*esz*; dk. Δ *etym.* od *kazać* (← psł. **kazati* «dać widzieć, powiadać, głosić»); wyraz znany innym j. słow. – głuź. *skazać* «zamówić», ros. *skazát'* «powiedzieć, rzec», przest. «nakazać», csł. *skazati spasenije* «objawić zbawienie, uczynić zbawienie jawnym, oczywistym».

Δ *por. kazać*.

WD

skonanie (1) [RP] Δ *zn.* «śmierć»: Okrutność śmirci pozna<j>cie! Wy, co jej nizacz nie macie,/ Przy skonaniu ją poznać [RP, 195, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъkonanъje* ← psł. **sъ-konati* + *-*anъje*; por. czes. *konati* «wykonywać, czynić, pełnić», ukr. *skonáty*, *skin* «zgon», słoweń. *konáti* «skończyć». Δ *rozwój*: psł. **sъkonanъje* → stpol. *skonańe* → śrpol. *skonańe* || *skonańi*.

JG

skończeć (1) [ŻB] Δ *zn.* «życie kończyć, umierać»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończeć zaczynał [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* płn.słów. **sъkonъčiti* (← czas. odrzecz. **konъčiti*); por. stczes. *skončeti*, czes. euf. *skončit*, ros. *skončat'sja*, sch. *skònčati*. Δ *rozwój*: w j. stpol. obok *skończeć* (-eć przez analogię do czas. typu *milczeć*, *krzyczeć*) występuje iter. *skończać* (por. czas. przedr. *wykończać*, *zakończać*); dziś tylko *skończyć*.

WD

skończenie (1) [Słota] Δ *zn.* «śmierć, koniec życia»: Przymi ji za sługę swe-go,/ Schowaj grzechu śmiernego/ I też skończenia nagłego [Słota, 190, 108]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъkonъčenie* ← **sъkonъčiti* + *-enije; ogsłow. – głuź. *skónčenie* «zakończenie, zgon», ros. przest. *skončanie* «koniec, zgon», scs. *skonъčanie* «koniec, zgon, śmierć». Δ *rozwój*: psł. *sъkonъčenie* → stpol. *skońčeńē* → śrpol. *skońčenje* || *skońčení*; dziś tylko w zn. «zakończenie jakiejś czynności», w zn. «śmierć» archaizm.

Δ *por.* **koniec, skończeć.**

JG

skora (4) [Kgn] Δ *zn.* «zewnątrzną powłoką ciała ludzi i zwierząt, pełniącą funkcję ochronną»: A tako więc on tamo z siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *skory* D. lp. Δ *etym.* pie. *(s)ker- «ciąć»; psł. **skora* «skóra, kora, powłoka»; ogsłow. – głuź. *skora*, ros. *škúra*, *kóža*, słowen. *skóra*, scs. *skora*. Δ *rozwój*: w wyrazie zaszło wydłużenie sam. stpol. *ō* pod wpływem sąsiedztwa spłg. sonornej *r*, w stpol. obok wyrazu *skora* występowała w tym samym zn. *kora*

(por. przykład ros.); od XVI w. zn. wyrazów zaczyna się różnicować: *skóra* stała się nazwą «wierzchniej powłoki ciała ludzkiego i zwierząt», zaś *kora* «pokrywy tkanek roślinnych».

JG

skory (1) [Kśw] Δ *zn.* «szybki, rychły»: Święta Katerzyna <czujnego> samnienia była, ku głosu Syna Bożego wstać skora była [Kśw II, 11, 22]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *(s)ker(ə)- «skakać, śpieszyć» → psł. **skoro(jb)* «prędko, szybko, żwawo, rychły»; ogsłow. – czes. dial. *skorý*, sch. *skòri* «niedawny», scs. *skorō*.

Δ *por.* **skoro.**

HK

skot (5) [RsP, RsK, Kgn] Δ *zn.* 1. «bydło, zwierzęta domowe»: Pod jimżeć domem skot i osłowie sąc oni byli pod n<i>m stajali [Kgn II, 37, 94]. 2. «pienią-dze»: Jako Czestk dawał Jakuszewi skot <do> ręki [RsP, 45, 33]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *skota* D. lp. Δ *etym.* psł. **skotō* ← zap. goc. *skatts* «pieniądz» (por. niem. *Schatz* «skarby»); zachowany w innych j. słow. – por. czes. *skot*, ros. *skot*, bułg. *skot*, scs. *skotō*. Δ *rozwój*: archaizm; w zn. «bydło» i «pieniądz» utrwalał obraz dawnej kultury materialnej – było podstawą obliczania bogactwa i środkiem płatniczym; do dziś w kulturach pasterskich majątek ocenia się według liczby posiadanych sztuk bydła.

JG

skować

skowany (1) [Kśw] Δ *zn.* «skuty, zakuty w żelazne pęta»: Grzesznik <w grzeszech za>pieklony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 12, 36]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł. **sъkovati* (← **kovati*, **kovō* || **kujō*); ogsłow. – czes. *skovat*, strus. *sъkovati*, ros. *skovát'*, sch. *skòvati*. Δ *rozwój*: psł. **sъkovati* → stpol. **skovaći* → stpol.

skovać → śrpol. *skovać* || *skuć*; *skuć* (oparty na tem. cz. ter. *skuję*, *skujesz*) upowszechnia się w okresie npol.; czas. podst. *kować* (dziś przest. lub podn.) zachowany jest w wyrazach: *kowal*, *okowy*, *podkowa*, *kowadło*; formy odm. złoż. im. ulegają w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por. przekowy*.

skowany *zob. skować*.

skruszenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «zniszczenie, klęska»: Występując z m<ia>sta Korrozaim, nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrodzy człowieka grzesznego, głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **s̥krušēn̥je* ← **s̥krušiti* + *-*en̥je*; por. głuź. *skrušić*, ukr. *skrušyti*, sch. *skrušiti*. Δ *rozwój*: psł. **s̥krušēn̥je* → stpol. *skrušēnē* → śrpol. *skrušēnē* || *skrušēni*; w stpol. wyraz miał kilka zn.: «zniszczenie, klęska», «skrucha, żal za grzechy», «zamroczenie, odurzenie», z których do dzisiaj funkcjonuje tylko zn. «skrucha».

skrzytać *zob. skrzytać*.

skrzytać, skrzytać (3) [Pfl, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zgrzytać»: Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Przecz skrzytali pogaństwo i ludzie myśleli prozności? [Ppuł II, 53, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **skr̥žitati* (czas. intensywny z przyr. *-it- || -ot- od dźwięk. **skr̥gati* «skrzeszczać, zgrzytać»); ogśłow. – czes. *skřehotat* «skrzeszczać», ekspr. «(o ludziach) piszczać», strus. *skr̥žbtati* || *skrežbtati* «zgrzytać (zębami)», ros. *skrežetát'* «zgrzytać», sch. *škr̥gútati* «zgrzytać», scs. *skr̥žbtati* «trzeszczeć, zgrzytać» (por. lit. *kregėti*

«chrząkać», ang. *shriek* «krzyczeć», śrdniem. *schrecken* «śmiać się głośno»). Δ *rozwój*: psł. **skr̥žitati* → stpol. **skr̥žitati* || **skr̥žitati* → stpol. *skr̥žitati* || *skr̥žitati* → śrpol. *zgr̥žatić*, npol. *zg̥žatić*.

WD

skutek (2) [Kśw] Δ *zn.* «czyn, uczynek, postępek»: Zawierne niczys jinego kromie człowieka grzesznego we złych skutcech prześpiwającego [Kśw II, 11, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *skutka* D. lp. Δ *etym.* rzecz. o genezie psł., morfem rdzenny psł. *-*kut-* (por. połab. *kutiti* «czynić, robić»); zach.słow. – głuź. *skutk*, dłuź. *skut*, *skutk*, czes. *skutek* «czyn», przest. «rzeczywistość», ślc. *skutok*. Δ *rozwój*: nastąpiła ewolucja zn.: «czyn» → «wynik czynu».

JG

slecieć

sleciew (1) [Kśw] Δ *zn.* «który zleciał»: Widziech, prawi, anjeła Bo<ze>go mocnego s nieb<a> <sl>eciew [Kśw I, 10, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* od czas. *slecieć*; psł. **s̥lētēti*; ogśłow. – strus. *s̥lētēti*, ros. *sletét'*, sch. *slēteti*. Δ *rozwój*: dziś *zleciawszy* (z wtórnym -a- pod wpływem *zleciał*); nagłosowe s- ulega udźwięcznieniu (zapisy z z- spotyka się już w tekstach stpol.); formy M. lp. r. m. tego im. zanikają, upowszechniają się już w j. stpol. formy r. ż. na -wszy (-szy), które ulegają adverbizacji i już od XV w. w wypowiedzeniach określają akcję poprzedzającą w czasie czynność wyrażoną przez orzeczenie (w j. śrpol. przekształcają się w im. przysłów. uprzedni).

WD

sleciew *zob. slecieć*.

WD

sława (4) [Kśw, Pfl, Ppuł] Δ *zn.* 1. «uroczyste wyrażanie uznania, czci»: Sława Oócu i Synowi i Świątemu Duchu [Pfl I,

17, 8]. 2. «majestat, dostojęństwo, wspaniałość jako cecha przynależna Bogu»: Sława krola wszego [Kśw I, 10, 1]. 3. «szczęście wieczne jako nagroda za bogobojne życie»: A są słowa Syna Bożego, tę to świętą dziewicę Kate-
rzynę w sławę krolewstwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **k'lōu-*; psł. **slava* ← **slaviti* «sławić» + **-a*; pie. **k'lōu-* oboczny do **k'leu-* (por. pol. *słowo*) i **k'lū-* (por. pol. *słuchać*), zatem pierw. **slaviti* to «powodować, aby o kimś, o czymś słyszano»; ogśłow. – czes. *sláva*, ros. *sláva*, słowen. *sláva*, scs. *slava* (por. łac. *cluar* «sława»).

Δ *por.* **sławić, słowo, słuchać, słyszeć.**

JG

sławić

sławien(y) (1) [B] Δ *zn.* «sławiony, wychwalony, czczony»: Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiena Maryja [B, 163, 1]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta lub złoż. Δ *etym.* od czas. psł. **slaviti* (kauz. do **sluti* «zwać, nazywać»); ogśłow. – czes. *slavit*, ros. *slávit'*, sch. *slàviti*, scs. *slaviti* «chwalić, głosić»; możliwe, że w zn. rel. został użyty pod wpływem czeskim. Δ *rozwój*: psł. **slaviti* → stpol. **slavíci* → stpol., śrpol. *slavíc*; zwrot *Bogiem sławiena* – replika łac. konstrukcji *ablativus auctoris* (narzędnik sprawcy) – może stanowić peryfrazę (poza tym tekstem niespotykana) imiesłowu *bogostławiena* (w j. scs. *blagoslavena*); forma bez przegłosu *sławiena* (wobec *sławiona*) jest przypuszczalnie regionalizmem młp., który miał oparcie w czeskiej postaci wyrazu; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **sława.**

WD

sławien(y) zob. **sławić.**

WD

słodki (1) [ŻB] Δ *zn.* «sprawiający przyjemność, wywołujący uczucie szczęścia»: Jemuż słodkimi słowy rzekł: Miejsie dobrze, Błazeju [ŻB II, 32, 21]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **saldū-* (z rdzeniem **sal-* «sól»), zapewne «przyprawiony solą, posolony → mający przyjemny smak, smaczny → słodki»; → psł. **soldakъ* (j) «mający przyjemny smak, smaczny, słodki; miły, przyjemny»; ogśłow. – głuż. *stódki*, czes., słc. *sladký*, ukr. *solódkyj*, błr. *solódki*, bułg. *sládák*, scs. *sladkъ* (por. lit. *saldūs*, łot. *saīds*). Δ *rozwój*: stpol. *stodky* → śrpol. *stodki* (tzw. polska palatalizacja spłg. tylnojęzykowych i związana z tym wymiana -y na -i po spłg. zmiękczonej k').

HK

słowko (1) [Park] Δ *zn.* «litera»: Patrzy obiecada meego/ Tobie tu napisanego,/ Boć w niem każde słowko tobie/ Pismem różny głos da w sobie [Park, 109, 31]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **slovъko* ← **slovo* + **-ъko*; por. czes. *slůvko*, ukr. *slivcé*. Δ *rozwój*: psł. **slovъko* → stpol. *stōvko* → śrpol. *stóvko*; w stpol. wyraz notowany tylko w zn. «litera», por. sch. *slōvo* «litera»; od XVI w. także w zn. «słowo, wyraz» oraz «krótka wypowiedź, zdanie».

Δ *por.* **słowo.**

JG

słowo (9) [Kśw, Kgn, ŻB] Δ *zn.* «to, co się mówi, pisze, wyraz, wypowiedź»: A trzecie to to słowo: Wstań, mowi Bóg śpiącym, jż się w grzeszech zapiekłają [Kśw II, 11, 34]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -s- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *słowo* B. lp., *słowa* M. lm., B. lm., *słowy* N. lm. Δ *etym.* pie. **k'leuos* → psł. **slovo* (**slovese*); ogśłow. – czes. *slovo*, ros. *slóvo*, sch. *slōvo* «litera», scs. *slovo* (por. grec. *kleuos*). Δ *por.* **sława, słuchać, słyszeć.**

JG

słóżyć (2) [RP, Satyra] Δ *zn.* 1. «obmyślić, ułożyć (tekst)»: Pomoży mi to działa słóżyć./ Bych je mógł pilnie wyłóżyć [RP, 195, 3]. 2. «odłóżyć, zostawić»: Żelazną wić doma słóży./ A drzewianą na pług włóży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **słōžiti* (← **ložiti* czas. kauz. od **legti* «położyć się, opaść»); ogsłow. – czes. *složít* «złożyć, ułożyć», ros. *složít’*, sch. *složiti*, scs. *słōžiti*. Δ *rozwój*: psł. **słōžiti* → stpol. **słōžici* → stpol. *słóżyć*; nagłosowe -s uległo udźwięcznieniu. Δ *por.* **lec, położyć**.

WD

słuchać (3) [Słota, LA, RP] Δ *zn.* «wysłuchiwać tego, co ktoś mówi»: Kto chce słuchać, ja powiem [LA, 173, 10]. Przykład o tem chcę powiedzieć./ Słuchaj tego, kto chce wiedzieć [RP, 195, 18]. Δ *gram.* czas., pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pozostaje w związku z wyrazem *sluch*; psł. **sluxъ* (← pie. **kleyu-s* «słyszeć»); por. stczes. *slúchati*, strus. *sluchati* (w gramocie z polonizmacjami), dłuż. *sluchaś* || *shuśaś*. Δ *rozwój*: stpol. *sluxać(i)* → śrpol. *sluxać*. Δ *por.* **słyszać**.

WD

sługa (3) [Słota] Δ *zn.* «ten, kto służy, usługuje komuś»: Ano wždy widzą, gdzie csny siedzi./ Każdy ji sługa nawiedzi [Słota, 189, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *slugę* B. lp. Δ *etym.* psł. **sluga*; ogsłow. – czes. *slouha*, ros. *slugá*, bułg. *slugá*, scs. *sluga*. Δ *rozwój*: żart. *sluga uniżony* «wyrażenie grzecznościowe, używane na znak gotowości do spełnienia czyjejś prośby»; przysł. *Serce nie sluga, nie zna, co to pany*. Δ *por.* **służba, służyć**.

JG

słuszać (1) [Słota] Δ *zn.* «przysługiwać komuś, należeć się»: Przetoż je nam

chwalić słusza./ W kiem jeść koli dobra dusza [Słota, 190, 97]. Δ *gram.* czas. psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **sluśati* «słuchać, przysłuchiwać się», pñ.słow. **slýšati* «być przynależnym, przysługiwać komuś, być stosownym» – czes. *slušet* «być odpowiednim», przest. «należeć», ros. **slúšat’* «słuchać, rozpoznawać», chorw. *slušati*, scs. *slušati*. Δ *rozwój*: psł. **sluśati* → stpol. *sluśać* || *sluśeć*. Δ *por.* **przysłuszać, słyszeć**.

WD

służba (2) [List] Δ *zn.* «gotowość i czynność usługiwania, niesienia pomocy»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jechać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 2]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **služba* (← przed I palat. psł. **slugba*) ← **služiti* + **-ba*; ogsłow. – czes. *služba*, ros. *služba*, bułg. *služba*, scs. *služba*. Δ *rozwój*: zn. uległo zawężeniu; w stpol. poświadczane są «służenie», «sprawowanie urzędu; powinność, świadczenie», «spełnianie czynności religijnych», «przyjaźń», «zapłata, wynagrodzenie za służbę», z których do dzisiaj zostało jedynie zn. «sprawowanie urzędu, powinność, świadczenie», por. *pracować w służbie narodu; służba zdrowia; być na służbie; przysł. Służba nie družba*.

Δ *por.* **służebnik, służyć**.

JG

służebnik (1) [RsK] Δ *zn.* «służący, sługa»: Jako wiemy i świadcymy, jako Piotr Hanzelbork kupił tę część w Parcz, co widział służebnik [RsK, 48, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* rdzeń psł. **slug-* || **služ-* (por. pol. *sługa, służba*); stpol. *służebnik* ← *služebny* + -ik (← psł. **-ikъ*); por. czes. *služebník*, ros. *služebnik* «mszał». Δ *rozwój*: praw. bohe-

mizm; w XVI w. powszechny, nie ma jeszcze wówczas arch. charakteru i występuje podobnie jak i w j. stpol. w tekstach o różnej tematyce i randze artystycznej; wychodzi z użycia koło XVII w.

Δ *por.* **sługa, służba.**

JG

służyć (6) [Pfl, LA, ŻMB, Tęcz, Ppuł]

Δ *zn.* 1. «pozostawać w czyjejś służbie»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow,/ Co są mu zawždy służyli [LA, 173, 15]. Chciał ci krolowi słuzyci, swą chorągiew mieci [Tęcz, 193, 6]. 2. «oddawać cześć, spełniając religią nakazane czynności»: W Rzymie jedno panie było,/ Coż Bogu rado służyło [LA, 173, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe:* służył cz. przesz. lp. 3. os. r. m., służyła 3. os. r. ż.; służy tr. rozk. lp. 2. os., służycie || słuźcie lm. 2. os. Δ *etym.* psł. *služiti (← *slugiti ← rzecz. *sluga); ogśłow. – stczes. slūžiti, czes. sloužit «służyć, usługiwać; odbywać służbę, pracować», ros. služit' «służyć; odprawiać nabożeństwo», słoweń. služiti, słužiti, scs. služiti (por. lit. slaugyti «pomagać», irl. slúag «oddziać»). Δ *rozwój:* psł. *služiti → stpol. słužici → stpol., śrpol. służyć; w odniesieniu do rel. widoczny wpływ czeski.

Δ *por.* **sługa, służba.**

WD

słyszec (3) [B, Kśw, Kgn] Δ *zn.* 1. «w relacji Boga do człowieka – wysłuchiwać prośb»: Słysz modlitwę, jaż nosimy [B, 163, 6]. 2. «usłyszeć; odbierać dźwięki»: Otoć jeśmy <szyszełi>, iże idzie <tobie krol praw>dziwy [Kśw IV, 13, 45]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe:* jeście byli szyszełi cz. zaprzesz. złoż. lm. 2. os. Δ *etym.* pie. *k'lū- || *k'lou- || *k'leu-s-; psł. *slyšati (←

*slyšēti ← *slyxēti); ogśłow. – stczes. slyšēti, dłuż. slyšaš, ros. slyšat', sch. slūšati «słuchać», scs. slyšati (por. stwniem. hlosēn «słuchać», lit. klausyti «słuchać»). Δ *rozwój:* psł. *slyšati → stpol. *slyšači → stpol., śrpol. slyšec (-ec analogiczne do lezeć, krzyceć, według np. widzieć).

Δ *por.* **słuchać, sława.**

WD

slza (1) [Kśw] Δ *zn.* «łza»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich slzez za grzechy wylije [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *služ- (por. pol. służ); psł. *slbza; ogśłow. – czes. slza, ros. slezá, bułg. sālzá, scs. slbza. Δ *rozwój:* psł. *slbza → stpol. slza → śrpol. łza; w wyrazie nastąpiło uproszczenie grupy spółg. slz- → łz- (XVI w.).

JG

smilować się (1) [Kśw] Δ *zn.* «w relacji Boga do człowieka – okazać miłosierdzie, ulitować się»: <Z>apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą, <iżby się Bog> nad nimi smilował [Kśw I, 10, 26]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* od czas. miłować się (← psł. *milovati sę); w zn. rel. semantyczna pożyczka z czes. (stczes. smilovati sě, lokalna innowacja wobec scs. milovati, pomilovati «zmiłować się, zlitować się»), znane i innym j. słow., por. głuż. smilować so, ros. smilovat'sja. Δ *rozwój:* nagłosowe s- uległo udźwięcznieniu.

Δ *por.* **miłować, miły.**

WD

smutek (1) [ŻMB] Δ *zn.* «uczucie przygnębienia»: A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości!/ A ja pełna smutku i żalości [ŻMB, 180, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. *smutokъ ← psł. *smutiti (sę) + *-okъ; ogśłow. – czes. smutek, ukr. smútokъ, błr. smútak. Δ *rozwój:* psł.

**smutǫk* → stpol. *smutek*; w j. stpol. *smutek* występował w postaci obocznej *smętek* (w psł. i pol. zaświadczone są formy oboczne morfemów z sam. ustną i nosową, np. *kędziory* || *kudły*, *smucić* || *smęcić*, *smutny* || *smętny*); w rozwoju historycznym j. pol. wyrazy te rozeszły się semantycznie; *smętek* zyskał odcień «melancholia» i jako postać rzadziej realizowana – zabarwienie poetyckie; obie postacie *smutek* i *smętek* spokrewnione są z wyrazami *mącić*, *mętny*, *odmęt* (← psł. rdzeń *-*mot-* || *-*męt-*); zn. podst. «mącenie płynów» na zasadzie metafory przeniosło się na zn. nazywające stany psychiczne i mentalne.

JG

snadź (2) [Pfl, RP] Δ zn. «może, zapewne»: Przyjmijcie pokąźnienie, bo snadź rozgniewa się Gospodzin [Pfl II, 18, 12]. Δ *gram.* part. wyrażająca możliwość zaistnienia jakiejś sytuacji. Δ *etym.* psł. **snadb*; ogł. – sł. *snad'*, głuź. *snadź*, strus. *snad'*, scs. *snadb*. Δ *rozwój*: w tekstach XVI i XVII w. występuje również w skróconej wersji *sna*; w tekstach stpol. także przym. *snadny* «dogodny», przysłów. *snadno* «łatwo».

BT

sołtys (1) [RsP] Δ zn. «pierwotnie dziedziczny właściciel majątku otrzymanego od pana feudalnego w zamian za lokację wsi na prawie niemieckim, przewodniczący wiejskiej ławy sądowej, zarządzający wsią w imieniu pana»: Jakośm przy tem byli, iż Piotr przyjął w sołtysa rolę, a kmiecia puścił precz [RsP, 44, 11]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* stpol. zap. śrniem. *scholtheize* «ten, który rozkazuje, każe wypełniać prace i obowiązki». Δ *rozwój*: wyraz dostał się do j. pol. prawdopodobnie koło XIII w. wraz z kolonizacją niem., postać *sołtys* z pierw. *szoltyś* powstała w wyniku mazurzenia; wyraz uległ

degradacji zn., po XVI w. oznacza «czasowego zwierzchnika administracji wiejskiej, mianowanego przez pana wsi».

JG

sowito (1) [Park] Δ zn. «podwójnie»: Aby pisał tak krotkie *a./ Aa* sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sovito* ← psł. czas. **suti*, **sovq*; ogł. – głuź. *suwać* «suwać, posuwać», ros. *sovát'*, *sujú* «wsuwać, wsadzać, wpychać, pędzić, popychać, szturchać», *sovát'sja* «wtrącać się, wciskać się, pchać się», chorw. dial. czak. *sùvati* «pchać, popychać, wpychać się». Δ *rozwój*: do XV w. znaczenie przym. *sowity* to «podwójny, fałdzysty», później «obfity, bogaty», podobna zmiana zn. przysłówka; w śrpol. pojawia się forma *sowicie*, genetycznie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **sovito*.

BT

spać

śpiący (3) [Kśw] Δ zn. «pogrążony we śnie»: Śpiący są, iż się w grzeszech zapiekają [Kśw II, 11, 12]. Wstań, mowi Bog śpiącym, iż się w grzeszech zapiekają [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* od czas. *spać*; pie. **sūp-* || **sūp-*, **suep-* || *suop-* «spać»; psł. **spati*; ogł. – czes. *spát*, ros. *spat'*, bułg. *spia*, scs. *spati* (por. łac. *sōpīre* «uśpić», stang. *swefan* «spać»). Δ *rozwój*: psł. **spati* → stpol. **spaci* → stpol., śrpol. *spać*; alternacje $\emptyset : y : e$ w morfemach rdzennych *sp-* (*spać*) : *syp-* (*sypiać*) : *sen* (← psł. **sp(p)no*) kontynuują pie. oboczność apofoniczną $\ddot{u} : \ddot{u}$; *spący* to wynik upodobnienia wstecznego pod względem miękkości; forma im. w j. śrpol. przekształca się w im. przym. czynny.

WD

spadnienie (2) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «upadek, zguba, zagłada»: Błogosławiony

mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych, i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **pōd-*; psł. **sъpadnenъje* ← **sъpadnъti* + **-enъje*; por. czes. *padati* «padać», ros. *pádat'*, *západ* «zachód», sch. *pādati*, scs. *padati*. Δ *rozwój*: psł. **sъpadnenъje* → stpol. *spadnieñē* → śrpol. *spadnieñe* || *spadnie-ñi*; *spadnienie* zastąpione nowszą formacją *spadnięcie* utworzoną suf. -ęcie, mającą już tylko zn. «upadek».

JG

spaść (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* «opaść w dół, zlecieć na ziemię»: A list jego nie spadnie, i wszystko, czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz (*spadnę* od czas. *spadnąć*); dk. Δ *formy tekstowe*: *spadł* był cz. zaprzesz. złoż. lp. 3. os. r. m. Δ *etym.* od czas. psł. **pasti*, **padō*; wyraz znany i innym j. słow. – sch. *spāsti*, słowen. *spāsti*. Δ *rozwój*: psł. **sъpasti* → stpol. *spaść(i)* → śrpol. *spaść*; dawne formy odmiany tego czas. zachowały się w cz. przesz. (*spadł*, *spadli*) i im. przysłów. uprzednim *spadłszy*.

Δ *por.* **paść**.

WD

sprawiać (1) [Słota] Δ *zn.* «czynić, spełniać powinność, posługi»: Każdy ji sługa nawiedzi;/ Wszystko jego dobre sprawia,/ Lepsze misy przedeń stawia [Słota, 189, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **sъpravjati* (iter. do **sъpraviti*); ogłow. – czes. *spravit* «przygotować, poradzić, naprawić, uczynić», ros. *správit'* «wyprawiać, urządzać; sprawić», sch. *sprāvljati* «przygotowywać, przyrządzać; chować; posyłać». Δ *rozwój*: psł. **sъpravati* → stpol. **spravaći* → stpol., śrpol. *sprawać*.

WD

sprochnieć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zgnieć, zepsuć się, tu: peryfrastyczne określenie śmierci»: Sprochniało we mnie ciało i moje wszystkie kości [ŻMB, 180, 31]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* od czas. *prochnieć* (derywat od stpol. *prochno* ← psł. dial. **porχono*).

WD

spuścić (1) [B] Δ *zn.* «zesłać, sprowadzić coś na kogoś»: Bogurodzica dziewica, Bogiem sławiena Maryja!/ U twe-go syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja!/ Zyszczy nam, spuści nam, Kyrieleison [B, 163, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* od czas. psł. **pustiti* «uczynić pustym, opuścić, opróżnić»; wyraz znany i innym j. słow. – czes. *spustit*, ros. *spustit'*, sch. *spūstiti*. Δ *rozwój*: psł. **sъpustiti* → stpol. **spuścić* → stpol., śrpol. *spuścić*; w rozwoju hist. zanikło wiele znaczeń znanych j. stpol.: «przekazać coś komuś, rzec się na czyjąś korzyść» (por. *spuścizna*), «uwolnić od zobowiązania», «pozwolić kmieciami opuścić gospodarstwo», czy «złączyć, spoić».

Δ *por.* **puścić**.

WD

sromięźliwość (1) [KŚ] Δ *zn.* «poczucie wstydu»: Niektorzy z naszych ślachim, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzucający wszystkę sromięźliwość z najmniejszą drużnością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowią się obygli [KŚ, 124, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **sorm-* → zach.słow. **srom-*; stpol. *sromięźliwość* ← *sromięźliwy* «wstydlivy, skromny» + -ość (← psł. **-ostb*); por. dłuż. *srom*, *sromota* «wstyd», ros. przest. *sórom*, *sram* «wstyd, hańba», bułg. *sram* «wstyd», scs. *sramъ* «wstyd». Δ *rozwój*: w j. pol. nastąpił zanik wielu derywatów od rzecz. *srom* przest.

«wstyd», m.in. *sromięzliwy, sromięzliwość, sromocić się*; współcześnie funkcjonują jeszcze wyrazy *sromotny* «przynoszący wstyd, hańbę», *sromotnie* i *srom* «zewewnętrzne narządy płciowe samiec ssaków».

JG

ssąd zob. II sąd.

JG

stać (12) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Słota, KŚ, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zajmować pozycję pionową, stać na nogach»: Stoji na roli w lemiesz klekce [Satyra, 191, 17]. 2. «być postawionym, umieszczonym w jakimś miejscu»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych, i na drodze grzesznych nie stał jest [Pfl I, 17, 1]. 3. «być, przebywać gdzieś, znajdować się»: Ustawiamy, aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. 4. «występować na piśmie, znajdować się w księdze»: Eż Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy, tako jako na przywileju stoi [RsK, 48, 5]. 5. «polegać na czymś»: Boć paniami stoi wesele./ Jego jest na świecie wiele [Słota, 190, 85]. 6. «kosztować, być wartym»: Jako ten skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: stoję cz. ter. lp. 1. os., stoją lm. 3. os.; stało cz. przesz. lp. 3. os. r. n., stały lm. 3. os.; jeść stała cz. przesz. złoż. lp. 3. os. r. ż. Δ *etym.* pie. *stā-ġe- || stā-ġo-; psł. *stojati, *stojō «stać, nie ruszać się»; ogśłow. – czes. stát «stać, kosztować», ros. stoját', sch. stòjati, scs. stojati. Δ *rozwój*: psł. *stojati → stpol. *stojaci → stpol., śrpol. stać; formy nieściągnięte czas. zachowane w części gwar północnopoliskich.

Δ *por.* **dostać (się), dostatek, stadło, stajać, stan, stawiać, stawić, ustawić, wstać, wstanie.**

WD

stać się (11) [BZ] Δ *zn.* «o woli Bożej – zdarzyć się, spełnić się, dokonać się»: I stało sie jest tako. I nazwał Bog stworzenie niebem, i stał sie wieczor, a z jutra dzień drugi [BZ, 71, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* pie. *stā-; psł. *stati, *stanō «stanać, zatrzymać się, podnieść się»; ogśłow. – stczes. stāti sě «zdarzyć się», czes. stát se «zostać kimś; stać się; zdarzyć się», strus. statisja, ros. stat' «stać się; zacząć; zatrzymać; kosztować», sch. stāti, scs. stati (rzadkie) (por. łac. stāre, lit. stóti, stwniem. stên). Δ *rozwój*: psł. *stati sę → stpol. *staći sę → stpol., śrpol. stać sę; beznosówkowe sie po czas. to cecha regionalna, charakterystyczna dla zabytków młp.; w tłum. BZ stało sie jest tako odpowiada łac. factum est ita.

Δ *por.* **stać.**

WD

stadło (3) [Kśw] Δ *zn.* «stan, sposób życia, zewnętrzne i wewnętrzne warunki życia»: Otbądź, prawi, stadła grzesznego, pośpiej się w l<epsze z do>brego [Kśw II, 11, 6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: (w) stadle Msc. lp. Δ *etym.* psł. *stadlo ← *stati «stać» + *-dlo. Δ *rozwój*: psł. *stadlo → stpol. stadlo → śrpol. stadło; wyraz miał w j. stpol. zarówno ogólne zn. «związek», jak i odcień wyspecjalizowany «para zwierząt, samiec z samicą»; refleksem tego właśnie użycia jest zachowany dziś w j. pol. fraz. stadło małżeńskie.

Δ *por.* **stać.**

JG

stajać (2) [Kgn, Słota] Δ *zn.* 1. «znajdować się, być»: Pod jimżeć domem skot i osłowie sąć oni byli pod n<i>m stajali

[Kgn II, 37]. **2.** «być stawianym»: Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -je- → stpol. kon. II -ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **stajati* (iter. do **stojati*).

Δ *por.* **przestając, przystając, rozstając, stać.**

WD

stan (1) [KŚ] Δ *zn.* «miejsce postoju»: Aby rycerz każdy alibo prosty panosza pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [KŚ, 124, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **stanъ* «namiot» ← **stati* + **-nъ*; ogsłow. – głuź. *stan* «stragan, namiot», czes. *stan* «namiot», ros. *stan* «obóz», bułg. *stan(ăt)* «stan, obóz». Δ *rozwój*: psł. **stanъ* → stpol. *stān* → śrpol. *stán*; w j. stpol. miał wiele zn., z których zanikły przede wszystkim konkretne, np. «namiot», «szalas myśliwski», «budynki do przechowywania różnych przedmiotów, spichlerz», rozwinęły się natomiast zn. przen., *por. stan ducha.*

Δ *por.* **stać, stanowić się.**

JG

stanowić się (1) [KŚ] Δ *zn.* «stawać obozem, obracać stanowisko»: Niektórzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeńi (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* czas. zwr. od *stanowić* (← psł. **stanoviti* ← rzecz. **stanъ* (pierwotnie temat na -ŭ-) «miejsce postoju; stanie; to, co stoi»), *por. ros. stanovít'sja* «stawać (się)», czes. *stanovat* «mieszkac w namiocie, obozować», sch. *stanòvati* «mieszkać, kwaterować». Δ *rozwój*: psł. **stanoviti* → stpol. **stanoviti* → stpol., śrpol. *stanović*; wyraz w j. stpol. poświadczony w zn. «mocno osadzać», «powstrzymywać, powścią-

gać», «krzepić, umacniać», «budować», «wprowadzać do stajni»; forma z *się* wyszła z użycia w okresie npol. (w zn. «stanąć, kwaterować» zachowana w gwarach); od tego *stanowisko*.

Δ *por.* **stan.**

WD

starszy (1) [Słota] w użyciu rzecz. «wyższy stanowiskiem od innych, godniejszy, znaczniejszy, dostojniejszy, przełożony, zwierzchnik»: Tu się więc starszy poznają:/ Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 59]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* genetycznie st. wyższy od przym. *stary*, utworzony za pomocą przyr. -szy. Δ *rozwój*: *starszy* może funkcjonować we współczesnej polszczyźnie zarówno jako przym., jak i rzecz.

Δ *por.* **stary, starzejszy.**

HK

stary [Kgn, RP, ŻMB] Δ *zn.* **1.** «istniejący w przeszłości, poprzedni, dawny»: A tako więc on tamo z siebie starą skórę se<j>mie [Kgn VI, 40, 13]. **2.** «taki, co przeżył dużo lat, niemłody»: Pożałuj mię stary, młody/ Boć mi przysły krwawe gody [ŻMB, 180, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *stary* M. lp. r. m., *starą* B. lp. r. ż., *stare* B. lm. r. n. Δ *etym.* pie. **sta-ro-* (z rdzeniem **sta-* «stać») prawdopodobnie «stały, silny, mocny → będący w pełni sił, krzepki → niemłody, stary» → psł. **starъ(jb)*; ogsłow. – dłuź., głuź. *stary*, czes., ślc. *starý*, ros. *stáryj*, bułg. *star*, scs. *starъ*.

Δ *por.* **starszy, starzejszy.**

HK

starzejszy (1) [ŻB] w użyciu rzecz. «wyższy stanowiskiem od innych, godniejszy, znaczniejszy, dostojniejszy, przełożony, zwierzchnik»: Teda už-rzewszy to ci iści łowcy, jeli od nich i powiedzie<l>i swemu starzejszemu, jenże przyczyniwi więcej panostwa i posłał je ku świętemu Błażeju [ŻB I, 31, 2].

Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* genetycznie st. wyższy od przym. *stary*, utworzony za pomocą przyr. *-ejszy*. Δ *rozwój*: forma z sufiksem *-ejszy*, oboczna w stpol. do *starszy*, zanikła, dziś tylko *starszy*.

Δ *por.* **stary, starszy.**

HK

stawiać (1) [Słota] Δ *zn.* «kłaść, umieszczać»: Lepsze misy przedzeń stawia [Słota, 189, 38]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **stavjati* (iter. do **staviti* «powodować, że coś stoi», czas. kauz. od **stojati*); ogsłow. – ukr. *stavljáty*, sch. *stävljati*, scs. *stavl'ati* (por. lit. *stōvinti* «postawić»). Δ *rozwój*: zach.słow. **stavati* → stpol. **stavaći* → stpol., śrpol. *stavać*.

Δ *por.* **stać, stawić się.**

WD

stawić się (1) [RP] Δ *zn.* «przybyć osobiście, zgłosić się»: Kogokoli śmierć udusi,/ Każdy w jej szkole być musi;/ Dziwno się swym żakom stawia,/ Każdego żywota zbawi [RP, 195, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę, -isz*; dk. Δ *etym.* psł. **staviti sę*; ogsłow. – czes. *stavit se*, ukr. *stavytysja*, serb. arch. *staviti se*. Δ *rozwój*: psł. **staviti sę* → stpol. **stavići sę* → stpol., śrpol. *stavíc sę*; dziś forma nacechowana – urz., książk.

Δ *por.* **stawiać się.**

WD

stąpiw zob. stępić.

WD

stękać (1) [RP] Δ *zn.* «jęczeć, wydawać jękliwy głos (pod wpływem strachu)»: Czemu się tako barzo lękasz,/ Wrzekomoś zdrow, a <w>ždy stękaś! [RP, 196, 50]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **stōkati* (za pomocą przyr. *-k-* od czas. *stonati*); zach.słow. i słowen. – czes. dial. *stukat* «narzekać,

stękać», słc. *stukat'*, słowen. *stōkati* «jęczeć, stękać, narzekać, żalić się». Δ *rozwój*: zach.słow. **stōkati* → stpol. **stōkaći* → stpol., śrpol. *stękać*; w XVI i XVII w. wyraz *stęk* był uważany za reg. mazowiecki.

Δ *por.* **stęknąć.**

WD

stęknąć (1) [RP] Δ *zn.* «wydać jękliwy głos, głucho jęknąć»: [Mistrz] Groźno się tego przeleknął,/ Padł na ziemię, eże stęknął [RP, 196, 46]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. I *-ę, -esz*; dk. Δ *etym.* psł. **stōknōti* (jednokr. do **stōkati*).

Δ *zob.* **stękać.**

WD

stępić (3) [Kśw] Δ *zn.* «zstąpić, opuścić się»: Anjeł, prawi, święty stąpi do Galaa ku synom izraelskim [Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → stpol. kon. III *-ę, -isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *stapiw* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **ste(m)p-*; psł. **stōpiti* «postawić nogę, zrobić krok, stąpnąć»; ogsłow. – czes. przest. *stoupit* «wstąpić», ros. *stupít'* «postawić nogę, stąpnąć, wejść», sch. *stúpiti*, scs. *stōpiti* «iść, kroczyć» (por. grec. *stépro* «depczyć», lit. *stapýtis* «stać», stwniem. *stampfôn*). Δ *rozwój*: psł. **stōpiti* → stpol. **stāpici* → stpol. *stępić* → śrpol. *stōpíc* (zmiana *ę* na *o* pod wpływem form *stapię, stapisz*); czas. podst. zachowany też w formach przedr.: *wstąpić, zstąpić, przestąpić*.

WD

sto (1) [Kśw] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 100»: Zstapiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we zborze asyryjskim, to je pogańskim sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* pie. **kntom* ← **dekṃ-t-ō-m* (= 10 dziesiątek); psł. **sto* – rzecz. r. n. dekl. *-o-*, zachowu-

jący pełny wzorzec odmiany w trzech liczbach; ogśłow. – czes., słc., dłuż., głuż., btr., ros., ukr., bułg. *sto*, scs. *soto*; pie. **k* w językach centralnych (satemowych) uległo spirantyzacji i przesunięciu ku przodowi jamy ustnej (por. awest. *satəm*, stind. *šatām*, lit. *šimtas*, łot. *simts*), a w językach kentumowych przeszło w *k* – por. łac. *centum* (wymawiane pierwotnie jako *kentum*), grec. *hekaton*, toch. *kānt*. Δ *rozwój*: w j. pol. neutralizacja kategorii liczby oraz zmiana końcówek fleksyjnych pod wpływem liczebnika *dwa*; dawna odmiana pozostała w formach podstawowych liczebników *dwieście*, *trzysta*, *czteryście* oraz *pięćset* – *dziewięćset*.

AK

stodoła (1) [Słota] Δ *zn.* «budynek gospodarski do przechowywania zboża, siana itp.»: Zgarnie na się wszystko pole./ Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. czes. *stodola* ← stwniem. *stadal* «chlew»; por. z pol. w ros. *stodóla*, btr. *stodóla*, ukr. *stodóla*.

JG

stolec (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «władza, panowanie, wysoka godność, dostojność»: Błogosławiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest [Pfl I, 17, 1]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*jo*- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **stolbcb* ← **stolb* + *-*bcb* (← przed III palat. psł. *-*bkb*); por. czes. *stolec* «mały stół», ukr. *stiléc* «stołek», csł. *stolec* «siedzenie, krzesło, tron». Δ *rozwój*: psł. **stolbcb* → stpol. *stol'ec* → śrpol. *stolec*; *stolec* to pierw. zdrobnienie «mały stół», a następnie «fotel, krzesło królewskie, tron» i przen. «władza, godność królewska»; wyraz pełnił także funkcję eufemistyczną: określał krzesło instalowane jako urządzenie

sanitarne, stąd bierze początek współczesna treść wyrazu «wypróżnienie», jeszcze w XVIII w. występująca obocznie ze zn. wyjściowym.

Δ *por.* **stoł**.

JG

stoł (9) [Słota, LA] Δ *zn.* «mebel, składający się z blatu opartego na nogach, służący do spożywania na nim posiłków, pisania, stawiania różnych przedmiotów»: <G>ospodnie, da mi to wiedzieć./ Bych mógł o tem cso powiedzieć./ O chlebowem stole [Słota, 188, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o*- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *stoł* M. lp., *stołu* C. lp., *stoł* B. lp., *stołem* N. lp., *stoły* B. lm. Δ *etym.* psł. **stolb*; etym. niejasna: wywodzony z pie. rdzenia **stel-*, por. pol. *ścielić*, *stać* ← psł. **stblati* (zatem pierw. *stól* to «deseczka na ziemi pościelona») lub z pie. **sta-*, por. pol. *stać* ← psł. **stati*; ogśłow. – czes. *stůl*, ukr. *stil*, bułg. *stol*, scs. *stolb*. Δ *rozwój*: stpol. *stól* → śrpol. *stól*.

Δ *por.* **poślać**, **stać**, **stolec**.

JG

strach (1) [Pfl] Δ *zn.* «niepokój wywołany przez niebezpieczeństwo lub rzecz nieznaną, która się wydaje groźna; lęk, obawa»: Służycie Bogu w strasze, i wiesielcie się jemu se drżeniem [Pfl II, 17, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o*- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **straxb* ← od czas. **straxati*; ogśłow. – czes. *strach*, ros. *strach*, bułg. *strach*, scs. *strachb*. Δ *rozwój*: psł. **straxb* → stpol. *strax*; w formie Msc. lp. (w) *strasze* pierw. końc. -*e* (← psł. *-*ě*), powodująca II palat. psł. spółg. *ch*; od XVI w. zastąpiona przez końc. -*u* z dekl. *ŭ*-tematowej.

Δ *por.* **ustraszenie**.

JG

strona (2) [Kgn, RP] Δ *zn.* 1. «bok, powierzchnia czegoś, wyznaczana z określonego punktu patrzenia mówiącego»:

Ze wszech stron skarada postawa [RP, 196, 40]. **2.** «kraj, ziemia»: Iżci wasz pan, toć jest nasz miły Kryst, s dalekich ci stron on przydzieć on k wam [Kgn II, 35, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **storna* → zach.psł. **strona*; ogśłow. – czes. *strana*, ros. *storóna*, bułg. *straná*, scs. *strana*. Δ *rozwój*: w tekstach doby stpol. wyraz występował także w postaci *struna* z podwyższoną artykulacją o → u.

JG

stroża (1) [KŚ] Δ *zn.* «warta, straż, obrona»: Na ten koniec a k temu końcu, aby puszek, ćwirdzy alibo wojennej strożej się uwiarowali i obrony [KŚ, 124, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **storža* (← przed jotacyzacją g **storgja*) → zach.słow. **stroža*; ogśłow. – czes. *stráž*, ros. *storóža*, bułg. *straža*, sch. *strâža*. Δ *rozwój*: zach.słow. **stroža* → stpol., śrpol. *stroža*; postać *straža* || *straż* jest bohemizmem; pojawia się już w okresie stpol., ale częstsza staje się dopiero w XVI w., wypierając formę *stroža*, w II poł. XVI w. już reliktową (dziś dial.); wyjątkowo w XVI w. pojawia się *stráž* także w zn. «stróż».

JG

I stworzenie (5) [BZ] Δ *zn.* «to, co zostało powołane do istnienia, człowiek, zwierzę»: Opić rzekł Bog: wywiedz ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *stworzeniu* C. lp. Δ *etym.* psł. **s̥tvoren̥bje* ← **s̥b-tvoriti* (← od psł. **tvoriti* «tworzyć») + *-en̥bje; ogśłow. – głuż. *stvorina*, ukr. *sotvorínnja*, bułg. *sátvorenje*. Δ *rozwój*: psł. **s̥tvoren̥bje* → stpol. *stvořeně* → śrpol. *stvořené* || *stvoření*.

Δ *por.* **II stworzenie, stworzyć.**

JG

II stworzenie (10) [BZ] Δ *zn.* «podpora, sklepienie niebieskie, niebo»: Lepak rzecze Bog: Bądź stworzenie wpośród wód [BZ, 71, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *stworzenie* B. lp., *stworzenim* N. lp., (w) *stworzeniu* Msc. lp. Δ *etym.* replika semantyczna czes. *stvorzenie* ← czes. *stvrzenie* ← łac. *firmamentum* (← łac. *firmare* «utwierdzać»).

JG

stworzono zob. stworzyć.

WD

stworzyć (7) [BZ] Δ *zn.* «o działaniu 1. Osoby Trójcy Św. – powołać do istnienia, do życia, dać czemuś początek»: Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. I rzekł Bog: Bądź światło. I stworzono światłość [BZ, 71, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *był stworzył* cz. zaprzesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **s̥tvoriti* (← czas. **tvoriti*); ogśłow. – czes. *stvořit*, strus. *s̥tvoriti*, sch. *stvòriti*, scs. *s̥tvoriti*; w odniesieniu do rel. widoczny wpływ czeski (wyrażna zgodność ze scs.). Δ *rozwój*: psł. **s̥tvoriti* → stpol. **stvořici* → stpol., śrpol. *stvořyc*; od tego *stwór*; rzeczownikowe formy M. lp. r. n. im. cz. przesz. biernego przekształciły się po zaniku słowa posiłkowego w konstrukcjach typu *jest* || *było stworzono* w bezosobowe formy orzeczeniowe (*stworzono*), które w XVII w. nabrały zn. czynnego.

Δ *por.* **tworzec.**

WD

styskować (3) [Kśw] Δ *zn.* «wyrażać niezadowolenie, uskarżać się, narzekać, utyskiwać»: A trzecie idzie tobie ubogi, iżby ty w ubóstwie nie styskował [Kśw IV, 13, 22]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* iter. do czas. *styskać* «wyrażać niezadowolenie,

uskarżać się, narzekać»; wyraz znany i innym j. słow. – czes. *stýskat si* «utyskiwać, żalić się», głuź. *styskać so*, dłuź. *styskaś se*; w j. pol. nie zachował się czas. podst. **tyskać* (← psł. **tyskati*); rdzenne -y- wymienia się z -e- w stpol. *teskny*, *tesknić* (**-tysk-* || **-tǫsk-*). Δ *rozwój*: wyraz wyszedł z użycia, od XVIII w. w tym samym znaczeniu *utyskiwać*.

Δ *por.* **teskność, tesnica.**

WD

suchość (2) [BZ] Δ *zn.* «suchy teren, łąd»: Weźrzał lepak Bog i rzekł: Zgromadźcie się wody, jeź to pod niebem są, w miasto jedno, a ukąż się suchość. A stało się jest tako. I nazwał Bog suchość ziemią [BZ, 71, 13]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **suxostb* ← **suxǫ* «suchy» + **-ostb*; ogsłow. – czes. *suchost*, ros. *suchost'*, bułg. *suchost*, scs. *suchostb* «posucha». Δ *rozwój*: psł. **suxostb* → stpol. *suxość*.

JG

swe (1) [RsP] Δ *zn.* «zaim. swój w użyciu rzecz. – to, co jest własnością podmiotu, stanowi jego własność»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26].

Δ *por.* **swój.**

JG

swój (52) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, Park, KŚ, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy»: Δ *zn.* 1. «jego, jej»: Co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca, to ji ranił na swe dziedzinie [RsP, 45, 46]. 2. «mój»: Abych ci się ukazała./ Wszystkie swą moc wzięła [RP, 196, 54]. 3. «twój»: Prosi za to twej miłości./ Udziel nam wszem swej radości [Słota, 190, 114]. 4. «wasz»: Pana swego, wielkiego chorągiewnego./ Zabiliście, chłopi [Tęcz, 193, 2]. Δ *formy tekstowe*: *swojego* D. lp. r. m., *swego* D. lp. r. m., n., *swemu* C. lp. r. m., n.,

swoj B. lp. r. m., *swym* N. lp. r. m., n., *swojem* Msc. lp. r. m., n., *swem* Msc. lp. r. n., *swojim* Msc. lp. r. m., n., *swojich* D. lm. r. m., *swym* C. lm. r. m., *swe* B. lm. r. m., *swojimi*, *swymi* N. lm. r. m., *swe* B. lp. r. n., *swe* D. lp. r. ż., *swoję* B. lp. r. ż. *swoją*, *swą* N. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **su-*; psł. **svojb* ← rdzeń pie. **su-* + **o-* tematyczne + suf. dzierżawczy **jb*; ogsłow. – slc. *svoj*, ros. *svoj*, bułg. *svoj*, scs. *svojb*. Δ *rozwój*: psł. **svojb*, **svoja*, **svoje* → stpol. *svōj*, *svoja*, *svoje* → śrpol. *svój*, *svoja*, *svoje*; w przyp. zależnych oprócz form pełnych (*swojego*, *swojem*) formy ściągnięte (*swego*, *swemu*, *swym*, *swem*, *swym*, *swe*, *swymi*, *swej*, *swą*) w wyniku kontrakcji, która dokonała się na znacznym obszarze Słowiańszczyzny; D. lp. r. m. występuje w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do rzecz. żyw.; Msc. lp. r. m. i n. ma końc. -em do XV w. (*swojem*, *swem*); od XV/XVI w. z przyczyn fonetycznych zaczyna się w Msc. pojawiać końc. N. -im, -ym (*swojim*); reforma ortograficzna z 1936 r. wprowadza jedną końc. -im, -ym w obu przyp. i rodzajach; już w najstarszych zabytkach w D. lp. r. ż. (*swe*, *swej*) obok pierw. końc. stpol. -ē → śrpol. -é (← psł. **-ejě*) występuje końc. C., Msc. lp. r. ż. -ej (← psł. **-eji*).

Δ *por.* **swe.**

JG

syn (20) [B, Kśw, Pfl, ŻB, LA, ŻMB, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* 1. «dziecko płci męskiej w stosunku do własnych rodziców»: Osobnie jedna niewiasta syna swego k niemu przyniosła, jemuż synowi kość rybna w gardle uwięzła [ŻB II, 31. 11]. 2. «członek tej samej grupy ludzi uznawanej za wspólnotę»: Anjeł, prawi, święty stąpi do Galaa ku synom izraelskim [Kśw I, 10, 19]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ǫ- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *syn* M. lp., *syna* D. lp., *synem*

N. lp., *synu* W. lp., *synowie* W. lm.
 Δ *etym.* pie. **sūnūs* od czas. pie. **sū*
 «rodzić»; zn. strukturalne «rodzony»;
 psł. *synъ*; ogśłow. – czes. *syn*, ros. *syn*,
 bułg. *sin*, scs. *synъ*. Δ *rozwój*: psł. *synъ*
 → stpol. *syn* → śrpol. *syn*.

Δ *por.* **synek**.

JG

synek (4) [Kgn, ŻMB] Δ *zn.* «zdr. od
 syn»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel
 z matką swoją rany [ŻMB, 180, 14].
 Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol.
 dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *synka* B. lp.
 Δ *etym.* psł. **synъkъ* ← **synъ* + *-*ъkъ*;
 ogśłow. – czes. *synek*, ukr. *synók*,
 bułg. *sinče*, scs. *synъkъ*. Δ *rozwój*: psł.
 **synъkъ* → stpol. *synek*.

Δ *por.* **syn**.

JG

szczepić

szczepiono (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «posad-
 zone; także uszlachetnione drzewo»:
 A będzie jako drzewo, jeż szczepiono
 jest podług ciekących wod, jeż owoc
 swoj da w czas swoj [Ppuł I, 52, 3]. Δ *gram.*
 im. cz. przesz. bierny, odm. prosta.
 Δ *etym.* od czas. *szczepić*; pie. *(s)*kep-*;
 psł. **ščepiti* || **ščepati* «łupać, rozszcze-
 piał» → «rozszczepiać drzewko, by je
 uszlachetnić przez włożenie zaszczepki
 w rozszczepienie»; ogśłow. – czes. *ště-
 pit* «rozszczepiać, rozdzielać», ros. *šče-
 pát'* «łupać (na szczapy)», ukr. *ščepý-
 ty* «szczepić», sch. *cijèpiti* (por. łot.
skēpele «szczep», grec. *skeparnos* «sie-
 kiera»). Δ *rozwój*: psł. **ščepiti* → stpol.
 **ščepići* → stpol., śrpol. *ščepić*; zn. med.
 nowe, pojawia się w 2. połowie XVIII w.
 (najpierw w zwrocie *szczepić ospę*); for-
 my odm. prostej tego im. (M. lp. r. n.)
 w j. śrpol. występują też we wtórnej
 funkcji – nieos. form czas.

WD

szczepiono zob. **szczepić**.

WD

szedw zob. **ić**.

WD

sześć (1) [RsP] Δ *zn.* «sześćioletni
 (o zwierzęciu)»: Jakośm Andrzejewi
 nie wypławił źrzebca sześćroka chą-
 ziebną rzeczą ani go użytka mam [RsP,
 45, 37]. Δ *gram.* przym., odm. prosta.
 Δ *etym.* stpol. *sześćrok* ← *sześć* (← psł.
 **šestъ*) + *rok* (← **rokъ*). Δ *rozwój*:
 wyraz poparty w j. stpol. tylko jednym,
 powyższym cytatem, co może wskazy-
 wać na to, że mamy do czynienia
 z indywidualizmem lub okazjonaliz-
 mem.

Δ *por.* **sześć, rok**.

JG

sześcioro (1) [RsK] Δ *zn.* «licz. zbioro-
 wy, odpowiadający liczbie sześć»: Jako
 wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy
 i sześcioro skota [RsK, 48, 23]. Δ *etym.*
 pierwotny, zróżnicowany rodzajowo
 przymiotnik w odm. prostej; pochodny
 od rzecz. (potem licz.) *sześć*; psł. **šes-
 terъ*, -a, -o; ogśłow. – czes. *šestero*, ros.
šestero, scs. *šestero*. Δ *rozwój*: w j. pol.
 zachowanie tylko dawnej formy r. n.,
 neutralizacja kategorii rodzaju i licz-
 by oraz częściowa zmiana pierwotnej
 składni zgody na – poświadczoną już
 w powyższym cytacie – składnię rządu.
 Δ *por.* **sześć**.

AK

sześć (3) [RsP, Tęcz] Δ *zn.* «licz. głów-
 ny, odpowiadający liczbie 6»: Jako ten
 skot, czso mi ręczył Prędota, ten stał
 za sześć grzywien [RsP, 45, 25]. Już ci jich
 sze(ś)ć sieczono, jeszcze na tem mało
 [Tęcz, 194, 19]. Δ *formy tekstowe*: *przed
 sze(ś)cią niedziel* N. z dawną końcówką
 i składnią z rzecz. Δ *etym.* pie. **šuek's* ||
 **sek's* || **ksek's*; psł. **šestъ* zawiera ten
 sam rdzeń, ale bezpośrednio pochodzi
 od psł. licz. porz. **šestъ(jb)* i jest po-
 czątkowo rzecz. abstrakcyjnym r. ż.
 dawnej dekl. -i-; ogśłow. – czes., śl.
šest, ros. *šest'*, scs. *šestъ* (por. stind. *šat*,
 łac. *sex*, grec. *héks*, goc. *saihs*, niem.
sechs, lit. *šėstas*). Δ *rozwój*: w j. pol. we

fleksji wpływ odm. licz. *dwa* oraz wytworzenie kategorii mos. (w przytoczonym kontekście jeszcze *jich sześć* «sześciu ich»), zaś w składni z rzecz. dawna dopełniaczowa rekcja zachowana tylko w M., D., B. i W., natomiast w C., N. i Msc. – nowa składnia zgody.
 Δ *por.* **szestrok, sześcioro, szosty.** AK

szkoda (5) [RsP, RsK, RP] Δ *zn.* «utrata wartości materialnej lub moralnej, ubytek wartości mienia, strata, uszczerbek»: Jako Wociech uczynił Janowi za dziesięć g(rzywien) szkody, potem jako zapowiedzian [RsP, 45, 27]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. stwniem. *scado* (dziś niem. *Schade* «szkoda»); głuż. *škoda*, czes. *škoda*, błr. *škóda*, ukr. *škóda*.
 Δ *por.* **szkodzić.** JG

szkodzić (1) [Słota] Δ *zn.* «powodować stratę, przynosić uszczerbek, krzywdzić»: I toć są źli, cso jim szkodzą [Słota, 190, 89]. Δ *gram.* czas., pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* od rzecz. *szkoda*; niewykluczone, że w j. pol. zap. czes. (por. stczes. *škoditi*).
 Δ *por.* **szkoda.** WD

szkoła (2) [RP] Δ *zn.* «instytucja, w której się uczy; tu: przen. nauka, pouczenie»: Nie boj się dziś mojej szkoły/ Nie dam ci czyść epistoły [RP, 198, 87]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* zap. stwniem. *scuola* (dziś niem. *Schule*) ← łac. *schola* || *scola* (← grec. *scholē* «wolny, swobodny czas», «zabawianie się rozmową, dysputą», «posiedzenie naukowe», «szkoła»); ogśłow. – czes. *škola*, ukr. *škóla*, ros. *škóla*, słowen. *šola*. JG

szonować (2) [Kgn] Δ *zn.* 1. «ochraniać, oszczędzać»: Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iże gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje i szo-

n<u>je, a o ciałość on niczs nie dba [Kgn VI, 40, 7]. 2. «czcić, poważać, miłować»: Aleć nawięce święty Bartłomiej jest on to był czynił, iżeć on swe głowy, toć jest miłe<g>o Krysta jest był szonował [Kgn VI, 40, 10]. Δ *gram.* czas., pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* zap. stwniem. lub śrwniem. *schōnen* «traktować kogoś, coś, postępować z kimś, szanować kogoś, mieć wzgląd na kogoś, na coś», prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim (stczes. *šanovati* || *šonovati*). Δ *rozwój*: w j. stpol. formą oboczną do *szanować* było *szonować*; zachowała się w polszczyźnie tylko forma pierwsza (podobnie jak w czeskim). WD

szosty (1) [BZ] Δ *zn.* «występujący w kolejności po piątym»: I stało się z wieczora a z jutra, dzień szosty [BZ, 72, 57]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złożonej. Δ *etym.* w j. pie. licz. porz. utworzony sufiksem typowym dla licz. porz. pie. *-to- od licz. głównego **sueks* || **sek's* || **ksek's* «sześć»; psł. **šestъ* (*jb*) z tym samym przyrostkiem licz. porz. psł. *-tъ (← pie. *-to-), ale struktura licz. głównego **šestъ* wskazuje na inny kierunek motywacji, od licz. porz. do głównego; ogśłow. – czes. *šestý*, ros. *šestój*, bułg. *šesti*, scs. *šestъ* (por. łac. *sextus*, grec. *héktos*, lit. *šėštas*, niem. *sechste*). AK

Δ *por.* **sześć.**

szukać

szukaję (1) [Słota] Δ *zn.* «szukając»: Sięga w miśę prze drugiego/ Szukaję kęsa lubego [Słota, 189, 33]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* od czas *szukać*; prawdopodobnie zapożyczenie ze stsaks. *sôkian* (por. też śrwniem. *souchen*, niem. *suchen*); być może wyraz rodzimy od psł. **šukati* «powodować szmer, szelest, szum» (por. ros. *šukat'* «szeptać», ukr. *šukáty* «szeptać, szem-

rać», chorw. dial. czak. *šukat* «zachęcać, poduszczać do czegoś»). Δ *rozwój*: wyraz *szukać* zastąpił wcześniejsze **iskać* (które pierwotnie znaczyło «szukać» i zawęziło zn. do «szukać pasożytów»); z odmiany prostej im. cz. ter. czynnego przetrwała do dzisiaj tylko forma *szukając* (dawny B. lp. r. m.), która przekształciła się w j. śropol. w im. przysłów. współ., w wypowiedzeniach wyraża czynność współczesną z czynnością zd. nadzędnego.

WD

szukaję zob. **szukać**.

WD

szrymica (1) [KŚ] Δ *zn.* «bitwa, potyczka»: Iżby w przypadku potrzeby bojowania a szrymice z nieprzyjacieli umiał miście wziąć pewne ku obronie swej chorągwie [KŚ, 124, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* derywat utworzony suf. *-ica* od czas. *szrymować* (← zap. niem. *schirmen* «fechtować, wyprawiać paraty, tj. sztuki szermierskie»). Δ *rozwój*: dziś ten sam rdzeń w wyrazach *szermować*, *szermierka*, *szermierz*, *szermierczy*.

JG

Ś

ślachatny, ślachetny (2) [KŚ, Tęcz] Δ *zn.* 1. «należący do szlachty»: Prawa ślachatnego [KŚ, 124, 3]. 2. «prawy, godny czci, uznania»: Jaki to syn ślachetny Andrzeja Tęczyńskiego [Tęcz, 194, 24]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* derywat od zapożyczonego z śrwniem. rzecz. *ślachta* || *ślachta*, przez czes. *šlachta*; może to być też zapożyczenie przym., a nie derywat na gruncie pol., por. czes. *šlechtný*. Δ *rozwój*: oboczność *-a-* || *-e-* w *ślachatny* || *ślachetny* występująca w stpol. zanika; nagłoso-

we stpol. *śl-* → śropol. *szl-*; przym. *ślachetny*, początkowo «związany ze szlachtą, odnoszący się, należący do szlachty», stracił to znaczenie, zyskał natomiast znaczenie przenośne «postępujący chwalebnie, prawy, godny czci i uznania»; znaczenie relacyjne wyraża dziś przym. *ślachecki*.

Δ *por.* **ślachcic**.

HK

ślachcic (1) [KŚ] Δ *zn.* «człowiek należący do wyższej warstwy społecznej, szlachty, wywodzącej się ze stanu rycerskiego w społeczeństwie feudalnym»: Niektórzy z naszych ślachciców, gdy na grodziech przeciw nieprzyjacielom bywają położeni, odrzuciwszy wszystkę sromięźliwość z namniejszą drużnością naśladując, ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowić się obykli [KŚ, 124, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. czes. *šlechta* ← stniem. *slahta* (dziś niem. *Geschlecht* «ród, pokolenie»); por. dłuż. *šlachta*, ślc. *šl'achta*, z pol. ros. *šl'achta* «o polskiej szlachcie». Δ *rozwój*: notowany w pol. od XIV w., także w postaci *ślachta* (niem. *s* i *sch* zastępowane w pol. przez *sz* lub *ś*, dodatkowo miękkiej wymowie sprzyjało sąsiedztwo pierw. miękkiego *l*); pierw. rzecz. zbior., gramatycznie r. ż., występujący tylko w lp., por. *ta szlachta walczyła*; jednak bardzo wcześnie pojawia się postać *ślachcic* określająca pojedynczego osobnika zbiorowości ślacheckiej, utworzona sufiksem *-ic*, który nie pełni tu funkcji patronimicznej, por. *wojewodziec* «syn wojewody», lecz synulatywną.

Δ *por.* **ślachatny**.

JG

ślachetny zob. **ślachatny**.

HK

ślepy (3) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* 1. «pozbawiony wzroku, niewidomy»: Ini niemocni, ślepi i chromi przez jego prośbę uzdro-

HK

 WD WD

pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **směxъ*;
ogł. – czes. *smich*, ros. *smech*, bułg.
smjach, scs. *směchъ*. Δ *rozwój*: psł.
**směxъ* \rightarrow stpol. *śmēx* \rightarrow śrpol. *śmēx*
 \parallel *śmīx*; obecnie podst. zn. «śmianie
się» występuje obok zn. z powyższego
cytatu; fraz. *pusty śmiech* «śmiech ży-
wiolowy, bez troski», *coś jest śmiechu*
warte «coś jest mało ważne», *komuś*
jest nie do śmiechu «ktoś ma kłopoty,
zmartwienia».

JG

1. «skończenie życia, zgon»: Coż ci on was ma swą śmiercią odkupić [Kgn II, 35, 16]. 2. «uosobienie śmierci»: By uźrzał śmierć w jej postawie [RP, 196. 22]. Δ *gram. rzecz.*, psł. dekl. *-i-* → pol. dekl. *ż.* Δ *formy tekstowe*: *śmierć* M. lp., *śmirci* D. lp. Δ *etym.* pie. *sǔmrtǐ* – rzecz. złożony; prefiks **sǔ-* o zn. «dobry, szczęśliwy», **mrtǐ-* «koniec życia»; pierwotne zn. pie. wyrazu to «dobra, szczęśliwa śmierć, tj. śmierć naturalna przeciwstawiana śmierci nagłej» → psł. **sǔmrtb*; pie. rdzeń występował w apofonicznej postaci obocznej **mer-* || **mor-* || **mr-* (por. m.in. *umrzeć*, *martwy*, *umorzyć*, *umarzać*, *zmora*); ogśłow. – czes. *smrt*, ros. *smert'*, bułg. *smǎrt*, scs. *sǔmrtb* (*sǔmrtb*) (por. lit. *mirtis*, łot. *miŗte* || *mirte* || *mĩrte*, łac. *mors*, *mortis*, awest. *mərətay*). Δ *rozwój*: psł. *sǔmrtb* → stpol. **smĩrt'* → stpol. *śmĩrc* || *śmĩrzć* || *śmierć* || *śmierzc* → śrpol. *śmĩrc* (rzad.) || *śmierć*.

IW-G

śmierny (7) [Kśw] Δ *zn.* 1. «pokorny, cierpliwy, łagodny»: A trzecie jidzie tobie krol śmierny na to, iżby ty nie bujał [Kśw IV, 13, 35]. 2. «będący wyrazem czyjejś pokory i łagodności»: Toć wiem wielkie <ubostwo krola> tako czsnego, iż jeść tako śmierne przyscie

i tako śmierne narodzenie Syna Bożego [Kśw IV, 13, 31]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **směrbnъ*(jъ) ← **směra* «pokora, łagodność» (rdzeń taki sam, jak w psł. **měra* «miara»); ogsłow. – stczes. *smerný* «skromny, umiarkowany», serb. *smjeran* «pokorny», ros. *smirénnyj* «pokorny, łagodny». Δ *rozwój:* stpol. przym. *śmierny* i motywujący go wyraz *śmiara* wyszły z użycia, pozostał czas. *uśmierzyć* z tym samym rdzeniem «złagodzić, ukoić, stłumić».

Δ *por.* **uśmierzyć się.**

HK

śmiertelny (1) [RP] Δ *zn.* «powodujący, przynoszący śmierć»: Żadny nie ujdzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. od rzeczownika *śmierć* (← psł. **smŕtŕb*), wyraz uważany z powodu twardej spółgłoski *t* za bohemizm (por. czes. *smrtelny*).

Δ *por.* **śmierć, śmiertny.**

HK

śmiertny, śmirtny (2) [Kśw, Słota] Δ *zn.* «powodujący śmierć», tu w połączeniu *grzech śmirtny* || *śmiertny* «grzech, którego popełnienie grozi według pojęć religijnych utratą zbawienia»: W tem to mieście Korrozaim, w pi(e)k(le) wiekujem, śm(ir)tn(em) grzesze zanu(r)zone i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Schowaj grzechu śmiertnego [Słota 190, 107]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **smŕtŕb* «śmierć»; ogsłow. – stczes. *smrtný*, ros. *smértnyj*, scs. *smŕrtŕbŕnъ*. Δ *rozwój:* starsza forma *śmirtny* z *-ir-* pochodzącym z wokalizacji sonantu miękkiego, nowsza *śmiertny* z rozszerzeniem artykulacyjnym *-ir-* → *-er-*; obie formy wychodzą z użycia w stpol., są zastępowane od XV w. bohemizmem *śmiertelny*.

Δ *por.* **śmierć, śmiertelny.**

HK

śmirć *zob.* **śmierć.**

IW-G

śmirtny *zob.* **śmiertny.**

HK

śpiący *zob.* **spać.**

WD

świaczczyć *zob.* **światczyć.**

WD

świaczszyc *zob.* **światczyć.**

WD

świaczyc *zob.* **światczyć.**

WD

świadcztwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «relacja potwierdzająca jakiś fakt przez (zazwyczaj) naocznego świadka»: Jakoż prorok Dawid, uznamięnow o jego silnem ubostwie, jeść świadcztwo dał [Kśw IV, 13, 23]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **svědčŕstvo*; derywat od psł. rzecz. **svědčŕkъ*, pochodnego od czas. **svědēti* «widzieć, znać coś dobrze»; ogsłow. (w części j. utworzone za pomocą innych formantów) – czes. *svědectví*, ros. *svidétel'stvo*, bułg. *svidételstvo*, chorw. *svjedodžba*, scs. *svědětŕstvo*. Δ *rozwój:* stpol. *svadečŕstvo* → *svadecŕstvo* → śrpol. *śvadectwo* || *śf'adectwo*.

Δ *por.* **świadek, światczyć, wiedzieć.**

IW-G

świadek (1) [RsP] Δ *zn.* «osoba składająca zeznanie w sądzie w czyjejs sprawie»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwio Więceńcewi, to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 39]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uoŕd-*; czas. psł. **svědēti* (← **vědēti*) → przedpol. **svědčŕkъ*; rdzeń ogsłow. – czes. *svědek*, słc. *svedok*, głuź. *swědk*, ros. *svidétel'*, ukr. *svídok*, słoweń. *svedòk*, bułg. *svidétel*, scs. *svědětŕb*. Δ *rozwój:* stpol. *svadek* → śrpol. *śvadek* || *śf'adek*.

Δ *por.* **świadcztwo, światczyć, wiedzieć.**

IW-G

świat (7) [B, Kgn, BZ, Słota] Δ *zn.* «ziemia jako miejsce przebywania ludzi wraz ze wszystkim, co się na niej znajduje, także otaczający ją wszechświat»: Kakoćby oni na te⟨m⟩ to świecie między krześcijany bydlić mieli [Kgn VI, 40, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *światu* C. lp., *świat* B. lp., *świecie* Msc. lp. Δ *etym.* pie. **k'uoit-* (|| **k'ueit-* || **k'uit-*) «coś świecącego»; psł. **svitti* → **svisti*, psł. **svēt-ŕ* pierw. «światło», wtórnie «uniwersum»; ogsłow. – czes. *svět*, ros. *svet*, «świat, światło», bułg. *svját* «świat», scs. *svěť* «światło, światłość» (por. lit. *šviesti* «świecić», stind. *svetas* «jasny, biały», awest. *spaēta* «biały», goc. *hveits*, niem. *weiss* «biały»). Δ *rozwój:* stpol. *svat* → śrpol. *śvat* || *śf'at*; w j. stpol. wyraz występował w zn. «świt» (nawiązującym do zn. pierw.) oraz przen. «ludźkość».

Δ *por.* **oświecić, światło, świeca, świecić.**

IW-G

światczyć, świaczyć, świaczczyć, świaczyszć (16) [RsP, RsK] Δ *zn.* «składać zeznania w sądzie, występować w charakterze świadka»: Jako to światczę, jako Jędrzej jest nasz brat, nasz klejnotnik i z naszej krwi wyszedł [RsP, 45, 41]. Jako prawie wiemy i świaczmy, eż Dobko nie był gospodarzem [RsK, 48, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* od psł. rzecz. **svēdokŕ* (w j. pñ.słow. wtórnie podporządkowany nazwom wykonawców czynności utworzonych za pomocą suf. **-ŕkŕ*); ogsłow. – stczes. *svědčiti*, czes. *svědčit*, ukr. *svídčyty*, sch. *svjedōčiti*, słoweń. *svedōčiti*, scs. *svēdētelbstvovati*. Δ *rozwój:* grafia rot pokazuje, że w powstałej w rezultacie zaniku jeru grupie spłg. -dč- (← **-dŕč-*) zaszły następujące zmiany: 1) upodobnienie pod względem dźwięczności do

następnej głoski bezdźwięcznej (*swatczŕ* = *światczę*), 2) upodobnienie pod względem miejsca artykulacji *t* (zębowa) → *č* (dźwięczna) (*szwaczczimi* = *świaczczymi*), 3) uproszczenie grupy *čč* → *č* (*szwaczimi* = *świaczymi*) lub jej rozpodobnienie (dysymilacja) → *čš* (*swaczszymi* = *świaczszymi*); w nagłosie *sv-* → *śv-*; zn. «czynić komuś coś» nowsze; fraz. *świadczyć sobie grzeczności*.

Δ *por.* **świadek.**

WD

światło (5) [BZ] Δ *zn.* 1. «jasność, blask»: I rzekł Bog: Bądź światło [Bz, 71, 4]. 2. «źródło światła»: I uczynił dwie świece wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 24-25]. Δ *gram.* rzecz., zsubstantywowany przym. psł. dekl. -o- → pol. rzecz. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *światła* M. lm. Δ *etym.* psł. **svěťlo* zsubstantywowana forma M. lp. r. n. przym. psł. **svěťol-ŕ* «błyszczący, jasny, świecący» ← psł. **svěť* lub psł. **svěťiti*; ogsłow. – czes. *světlo*, slc. *svetlo*, ukr. *svitlo*, mac. *svetlo*, serb. *svetlo* «światło». Δ *rozwój:* stpol. *svatlo* → śrpol. *śvatlo* || *śf'atlo*.

Δ *por.* **świat, światłość, świeca.**

IW-G

światłość (4) [BZ] Δ *zn.* «jasność, blask, źródło światła»: A uźrzał Bog światłość, iże jest dobra, i rozdzielił światłość ode čmy. I nazwał jest światłość dniem, a čmy – nocą [BZ, 71, 5-6]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe:* *światłość* B. lp. Δ *etym.* psł. **svěťlostŕ* «jasność, blask»; ogsłow. – czes. *svěťlost* «światłość», slc. *svetlost* «jasność», ukr. *svitlist* «jasność», daw. przen. «ekscelencja», mac. *svetlost* «światło», «światłość», «światobliwość», serb. *svetlost* «światło». Δ *rozwój:* stpol. **sv'atlost* → stpol. *śvatłość* → śrpol. *śf'atłość* || *śvatłość*.

Δ *por.* **świat, światło, świeca.**

IW-G

świętość (1) [Tęcz] Δ *zn.* «to, co jest otoczone szacunkiem, godne czci religijnej ze względu na szczególny związek z sacrum; tu – miejsce przebywania Boga – świątynia»: W kościele <j>i zabili, na tem Boga nie znali, Świątości nizacz nie mieli, kapłany poranili [Tęcz, 193, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-i* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *k'uen-to* ← pie. **k'uen-* «świętować»; psł. **svētost*; derywat od psł. przym. **svētŕ, -a, -o*; ogsłow. – czes. *svatost* «świętość», *svátost* «sakrament», ros. *svjátost'* «świętość», mac. *svetost* «świętość», chorw. *svetost* «świętość», scs. *sveto* «świętość» (por. lit. *švėntas*, łot. *svinēt* «świętować», awest. *spanah* «świętość»). Δ *rozwój*: stpol. **sv'qtost'* → stpol. *svqtość* → śrpol. *svętość* || *śvqtość* || *sf'ętość* || *sf'qtość*; w j. stpol. i śrpol. pod wpływem czes. wyraz występował w zn. «sakrament, zwłaszcza w odniesieniu do eucharystii (Wieczerzy Pańskiej u protestantów); dalszy rozwój w kierunku ogólniejszym «to, co tradycyjnie otoczone jest szacunkiem» potwierdzony także we fraz. *przysięgać, zaklinać na wszystkie świętości* «prosić, przysięgać, zaklinać z przejęciem, bardzo gorąco».

Δ *por.* **święty**.

IW-G

świeboda (1) [Słota] Δ *zn.* «pan hojny, szczodry»: Przetoć stoł wieliki świeboda, Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. (w tym zn. mieszana). Δ *etym.* pie. **suo-* || **sue-* «swój własny»; psł. **svobŕ* || **svēbŕ* (← **suo-b^h-o*) «należący do plemienia, mieszkający na własnej ziemi, będący u siebie»; psł. **svēboda* || **svoboda* || **svobodŕ* «wolność, niezawisłość»; ogsłow. – czes. *svoboda* «wolność, swoboda», słc. *sloboda*, ros. *svobóda*, błr. *słóbóda*, mac. *sloboda*, chorw. *sloboda*, scs.

svoboda (por. łot. *svabads* «ospały, ociężały, wolny»). Δ *rozwój*: stpol. *svēboda* → stpol. *śvēboda*; oprócz powyższego zn. rzadkiego w j. stpol., rozwinęło się zn. «zwolnienie od ciężarów na rzecz pana feudalnego»; żywotność wyrazu w stpol. potwierdzają liczne formacje współrdenne, m.in. *świebodnie* «obficie, hojnie bez ograniczeń», *świebodność* «wspaniałomyślność, wielkoduszność, szczodroblliwość», *świebodny* «wolny, nieskrępowany», (wy)-*świebodzić* «uwolnić».

Δ *por.* **swój**.

IW-G

świeca (1) [BZ] Δ *zn.* «naturalne źródło światła, światłość»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świecił, a światło mniejsze, aby nocy świeciło [BZ, 71, 24]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **svētja* «światło»; ogsłow. – czes. *svíce*, słc. *svieca*, ros. *svečá*, ukr. *svičá*, bułg. *svěšč*, mac. *svēk'a*, chorw. *svijeća*, scs. *svěšta*. Δ *rozwój*: zach.słow. **svěc'á* → stpol. *svēc'a* → śrpol. *śveca* || *sf'eca*; w j. pol., podobnie jak w innych j. słow, zawężenie zn. od «naturalne źródło światła» do «sztuczne źródło światła» z dalszą konkretyzacją, np. lampa, świeca łojowa, woskowa itp.; ponadto liczne zn. przen., np. *świeca dymna*, *świeca zapłonowa*, *świeca «ćwiczenia gimnastyczne»* i nazwa figury w akrobacji lotniczej, łow. *świece* «oczy zwierzyny płowej».

Δ *por.* **świat, światło, światłość**.

IW-G

świecić (4) [BZ] Δ *zn.* «o źródłach światła: dawać blask, wysyłać promienie»: I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło, a k temu gwiazdy, jeż to są w stworzeniu niebieskiem, aby świeciły nad ziemią [BZ, 71, 25-26]. Δ *gram.* czas., psł.

kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk. Δ *etym.* psł. **svētiti*; ogśłow. – czes. *svítit*, ros. *svetít'*, scs. *svētiti*. Δ *rozwój*: psł. **svētiti* → stpol. **śvēćici* → stpol. *śvēćić* || *śvíćić* → śrpol. *śvēćić*; w j. stpol. również w zn. «oświeślać, oświecać», «jaśnieć, lśnić, błyszczeć», «wyróżniać się korzystnie, odznaczać się czymś korzystnym».

Δ *por.* oświecić, świat, światło.

IS

święty (41) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, ŻB, LA, ŻMB] Δ *zn.* 1. «godny czci religijnej ze względu na szczególny związek z Bogiem»: Tako mi pomóż Bog i święty †, jako to światczę [RsP, 45, 41]; też we fraz. *Święte Pisanie* «Biblia»: Ale w Świętem Pisani czwiorakim ludziem, pobudzają je, mo<wi Bog> wszemogący [Kśw II, 11, 8]. 2. «cnotliwy, postępujący zgodnie z nakazami moralnymi i religijnymi, także epitet nadawany na znak czci religijnej»: Święta Katerzyna nie mieszkaci jeść stała [Kśw II, 11, 31]. 3. «uznany za godny czci ze względu na związek z człowiekiem, któremu oddaje się cześć»: Jakoż się czcie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 33]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: np. *świętą* B. lp. r. ż., *świętego* D. lp. r. m., *świętych* Msc. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **kʷen-to-*, derywat od **kʷen-* «świętować, uroczyć obchodzić» (por. lit. *švėntas* «święty», łot. *svinēt* «świętować» → psł. **svēt(jb)* «będący przedmiotem czci religijnej, kultu»; ogśłow. – czes. *svatý*, śl. *svätý*, ros. *svjatój*, sch. *svēt*, scs. *svētj*.

Δ *por.* pisanie, świętość.

HK

świnia (1) [RsP] Δ *zn.* «zwierzę hodowane dla tłuszczu, mięsa»: Jako to światczę, jako Wojciech nie ukradł Michałowi świni, ani jich użytka ma [RsP, 44, 17]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. *sū-s* «świnia

domowa»; pie. przym. **suuino-* «świński, należący do świni»; psł. przym. w odmianie prostej **svinŋ*, od którego powstał rzecz. psł. **svinŋji* «samica tego gatunku» (przyrostek *-*bj* ← **i* tworzył nazwy istot żeńskich) lub psł. **svinŋja* – rzecz. pierw. o zn. zbior. «stado świń»; ogśłow. – czes. *svině*, śl. *sviňa*, ros. *svinŋjá*, bułg. *svinjá*, chorw. *svinja*, scs. *svini* (por. łac *suinus* «należący do świni», *sus* «świnia», łot. *svīns* «pobrudzony», goc. *swein*, stwniem. *swīn*, niem. *Schwein* «świnia, wieprz», *Sau* «świnia, maciora», grec. *hŷs/sŷs*). Δ *rozwój*: psł. **svinŋji* || *svinŋja* → stpol. *śvíňa* → stpol. *śvíňa* → śrpol. *śvíňa* || *sf'íňa*; wymowa nagłosowej grupy *śv* wykazuje już w j. stpol. zróżnicowanie dialektalne – *śvíňa* (wlkp.) || *sf'íňa* (młp., maz., śl.) || *sfyňa* (maz.); przeniesienie zn., połączone z jego pejoratywizacją «obelżywie o człowieku nieetycznym, podłym».

IW-G

T

tajemnica (2) [Kśw] Δ *zn.* «nazwa jednej z ksiąg Nowego Testamentu, *Apokalipsy św. Jana*»: Prawi Tajemnicach [Kśw I, 10, 14]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *tajŋnŋjb* «sekretny»; psł. **tajiti* «ukrywać» → zach.słow. **tajem-ŋnŋjb* (← psł. **tajemŋ* || psł. **tajŋnŋjb*); wyraz prawdopodobnie przejęty z j. czes.; słowo poświadczane tylko w niektórych j. słow. – stczes. *tajnice*, czes. *tajemstvi* «tajemnica», czes. *tajemnik* «sekretny», śl. *tajomstvo* «tajemnica», poza tym *tajomnik* «sekretny», ros. *tájna* «tajemnica», scs. *tajna* «tajemnica». Δ *rozwój*: w j. stpol. funkcjonowało kilka wariantów nazwy tej księgi – *Księgi tajemnic*

Bożych, Tajemnice (Im.), *Tajemnice niebieskie, Zjawienia tajemnic Bożych*; w j. śrpol. zaczął stopniowo utrzymywać się tytuł *Apokalipsa* (por. m.in. *Apokalypsis...* Mikołaja Reja, *Objawienie błogosławionego Jana*, zwane również *Apokalipsą* w przekładzie Biblii Jakuba Wujka) oraz nazwy *Objawienie; Zjawienie Jana świętego* (Biblia brzeska); stpol. określenia *Apokalipsy* nawiązywały do zn. podstawowego tego wyrazu «prawda mistyczna niedostępna dla rozumu ludzkiego»; ponadto już w j. stpol. rzecz. ten występował w zn. «to, co powinno być zachowane w sekrecie» oraz «miejsce ukryte».

Δ *por. tajnica, tajemny, tajny.*

IW-G

tajemny (1) [List] Δ *zn.* «ukryty, stanowiący czyjaś tajemnicę, sekret»: A o ty wszyscy rzeczy proszę Twej Miłości, aby były tajemny między mną a między Tobą [List, 115, 13]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **tajemъ* – imiesłów czasu ter. bierny ← **tajiti*; zach.słow. – stgłuż. *tajomny*, czes. *tajemný*, słc. *tajomný*.

Δ *por. tajny, tajemnica, tajnica.*

HK

tajnica (1) [Kśw] Δ *zn.* «miejsce ukryte, niewidoczne»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie [Kśw IV, 12, 10]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* rzecz. od przym. *tajny* ← psł. **tajmъjъ*, utworzony za pomocą formantu *-ica*; rzecz. pochodne od tego przym. ogł. – stczes. *tajnice* «tajemnica», ros. *tájna* «tajemnica», scs. *tajina* «tajemnica». Δ *rozwój*: wyraz o nielicznych poświadczeniach w tekstach stpol., co może świadczyć o jego literackim charakterze i pochodzeniu z j. czes.

Δ *por. tajemnica, tajemny, tajny.*

IW-G

tajny (1) [Kśw] Δ *zn.* «ukryty, niejawny»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie, a znamionuje się s<irce>

tajnymi grzechy skalano [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **tajmъ(jъ)* ← **tajiti*; ogł. – czes. *tajný*, ros. *tájnyj*, scs. *tainъ*.

Δ *por. tajemny, tajemnica.*

HK

tak zob. I tako.

BT

taki (8) [Kśw, Słota, KŚ, ŻMB, Tęcz, RP] Δ *zn.* 1. «zaim. przymiotny, wskazujący, anaforyczny – tego rodzaju (wielkości, jakości itp.) jak ten, o którym była lub będzie mowa w sąsiednim kontekście, jak wynika z opisanej sytuacji»: Mowi Bog miłościwy leżącym, iż się we złem kochają, a tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 23]. 2. «zaim. podkreślający, intensyfikujący znaczenie wyrazu, któremu towarzyszy – tak wielki, tak niezwykły, tak piękny»: Czemu cię wzięła taka tesnica? [RP, 197, 78]. Δ *formy tekstowe*: *taki* M. lp. r. m., *takie* M. lm. r. m., *takich* D. lm. r. m. Δ *etym.* psł. **takъ*, **takъjъ*; ogł. – głuż. dial. *taki*, strus. *takъ*, *taki*, ros. *takój*, słowen. *ták*, sch. *tàkī*, scs. *takъ*, *taki*. Δ *rozwój*: w formach *taki* (← psł. **takъ* + **jъ*), *takie*, *takie-ż* (← psł. **tako* + *je*) palat. polska spłg. tylnojęzykowej *k*; w formie *tacy* (← psł. **taki* + *ji*) zaszła II palat. psł. **ki* → **ci*, a następnie stwardnienie *c* (XVI w.) i wymiana *i* w *y*; zaim. ten utracił dekl. prostą i występuje obecnie tylko w formie złożonej; jedynie w wyrażeniu przysłówkowym *jako tako* zachowała się forma B. lp. r. n. odm. niezłożonej *tako*.

Δ *por. tak, I tako, II tako, takie.*

JG

takie, także, takżeż, takżeżci (5) [Kgn, List, ŻB, ŻMB] Δ *zn.* 1. «również, także, nawet»: A ja takie ślubuję twej miłości nie zapominać [List, 115, 7]. 2. «określenie sposobu czynności lub stanu – podobnie, tak samo, w ten sam

sposób, tak właśnie»: A takieź my zdrzućmy z siebie starą skorę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *formy tekstowe: takieźci.* Δ *zob. tak, taki, tako, -ż, -ci.*

JG

takieź *zob. takie.*

JG

takieźci *zob. takie.*

JG

I tako, tak (15) [Kśw, BZ, Pfl, Ppuł, ŻMB, Tęcz, Słota, RP, Rark] Δ *zn.* 1. «do tego stopnia, tak bardzo»: Gdaź się, prawi, uśmierzyło tako mocne bostwo, w czym bujać może nasze mdłe człowięczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. 2. «tak, w ten sposób»: Czie się tako we Księgach Sędskich [Kśw I, 10, 18]. I stało się jest tako [BZ, 71, 10]. Polikarpus, tak wezwany,/ Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 19]. 3. «w konstrukcjach zd. złożonego: tak... jak, również z elipsą orzeczenia»: Tako panna, jako pani/ Ma to wiedzieć, cso się gani [Słota, 190, 74]. Nie tako niemiłościwy, nie tako, ale jako proch, jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl, 1, 17, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **tako* ← psł. zaimka **takǝ*; ogśłow. – czes. *tak*, ros. *tak*, sch. *tàko*, scs. *tako*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. nastąpiło skrócenie *tako* → *tak* (wpływ zmienności akcentu), w śrpol. zanika *tako*, pozostając tylko we fraz. *jako tako*.

Δ *por. II tako.*

BT

II tako (12) [RsP, RsK] Δ *zn.* «wzmocnienie, podkreślenie wagi formuły przysięgi»: Tako nam Bog pomoży, jako prawie wiemy i świadczy my [RsK, 48, 6]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. przysłów. **tako* ← psł. zaimka **takǝ*. Δ *rozwój*: w związku z późniejszym rozwojem *tako* → *tak* zmiana formuły przysięgi: *Tak mi dopomóż Bóg!*

Δ *por. I tako, tak.*

BT

talerz (1) [Słota] Δ *zn.* «płaska misa drewniana lub metalowa»: Nie ma talerza karmieniu swemu [Słota, 188, 22]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* zap. stniem. *talier* ← włos. *tagliere* «deska do krojenia mięsa, chleba»; *tagliare* «ciąć», średniowieczna łac. *talio*, *taliare* «rozcinać»; wyraz znany też w innych j. słow. – czes. *talíř*, ros. *tariélka*, bułg. *talur*, serb., chorw., *tànjur* «talerz» (por. niem. *Teller* «talerz»). Δ *rozwój*: w j. pol. wyraz poświadczony od XV w.

IW-G

tam *zob. tamo.*

BT

tamo, tam (5) [Kśw, Kgn, Park] Δ *zn.* «w tamtym miejscu, w tamtym kierunku»: Pośpiej się w l<epsze z do>brego, pojździ tamo do krolewstwa niebieskiego [Kśw II, 11, 7]. Gdzie *c* głosu mieć nie będzie,/ W miasto jego tam *k* siedzie [Park, 108, 16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **tamo* (← rdzeń **to*, przyr. **mo*); ogśłow. – czes. *tam*, ros. *tam*, scs. *tamo*. Δ *rozwój*: forma *tamo* występuje tylko w j. stpol.; skrócenie *tamo* → *tam* należy tłumaczyć zmianami akcentu, podobnie *tako* → *tak*.

BT

tarnka (1) [RP] Δ *zn.* «owoc tarniny»: Otchoceć się s miodem tarnek [RP, 197, 67]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **tern-* || **torn* «cierń»; psł. **tǫnъ* (stpol. *tarn* w zn. «cierń») || psł. **tǫnъ* («cierń»); psł. **tǫn-ina* || **tǫn-ǝka* «tarnina»; ogśłow. – czes., ślc. *trnka* «tarnina», ros. *ternóvnik*, *tjorn* «tarnina», bułg. *trǎnka* «tarnina», scs. *trǝnyje* «ciernie» (por. niem. *Dorn* «cierń», stind. *trnam*, goc. *thornus*). Δ *rozwój*: stpol. *tarnka* || *tarka*; postać *tarka* w zn. «tarnina lub jej owoc» jest kontynuowana do dziś w j. ogpol.

IW-G

teda zob. **tedy**.

BT

tedy, teda, tegdy, tegdyż (18) [Kśw, Pfl, RsK, Kgn, Słota, ŻB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «wówczas, w tym czasie, wtedy»: Tedy będzie mówić k nim w gniewie swoim i w rozsierdziu swoim zamęci je [Ppuł II, 53, 5]. Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsą<dz>ić [ŻB II, 31, 20]. Tegdy mówić będzie k nim w gniewie swoim i w rosierdziu swoim zamęci je [Pfl II, 17, 5]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **təgdý* || **təgda* ← psł. zaimka **tə* i psł. przyr. **-gdy* || **-gda*; ogśłow. – czes. *tedy*, stczes. *tehdy* || *tehda*, ros. *togdá*, scs. *təgda* || *təda*; w formie *tegydyż* połączenie z part. -ż. Δ *rozwój*: *teda, tegdy* występują tylko w j. stpol.; od XVII w. pojawia się również przysłów. *wtedy*.

Δ *por.* -ż.

BT

tegydy zob. **tedy**.

BT

tegydyż zob. **tedy**.

BT

tele (1) [ŻB] Δ *zn.* «tu: składnik spójnika złoż. *nie tele... ale i* – nie tylko... ale»: Gotow cieśm jić nie tele w ciemnicę, ale i we śmierć prze jimię Jezu Krystusowo [ŻB, 32, 29]. Δ *etym.* psł. **toli* «tak wiele, tak dużo» ← **to* (zaimiek wskazujący) + part. **li*; ogśłow. – czes. dial. *toli* «tyle, tak wiele, strus. *toli* «potem», «i», «a», scs. *toli* «o ile; tak dalece; w takim stopniu». Δ *rozwój*: w j. stpol. w postaci *tyle* || *tele, tylo* || *telo* (z -e- || -y- zamiast ogśłow. -o-); wygłosowe -e pod wpływem *ile*.

BT

ten (221) [B, Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, Kś, ŻB, BZ, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «zaim. wskazujący, użyty samodzielnie, odsyła do osoby lub rzeczy wymienionej w poprzednim zdaniu – on»: Żenie jego dziano Aglijas,/ Ta była ubostwu

w czas [LA, 173, 26]. 2. «zaim. przymiotny wskazujący, użyty przy rzecz. – ten tutaj, ten»: Ta słowa pisze mądry Salomon [Kśw II, 11, 1]. 3. «zaim. przymiotny wskazujący, służy jako odpowiednik zdania pobocznego przydawkowego»: Ta krowa, czso Czestkowi ukradziona, tej Jakusz użytka nie ma [RsP, 45, 51]. 4. «zaim. przymiotny pełniący funkcję ekspresywną»: Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 12]. 5. «zaim. rzeczowny, odsyłający do faktu, dziania się z reguły zaistniałego w przeszłości, wyrażonego zwykle w poprzedniej wypowiedzi»: Ktokoli czci żeńską twarz,/ Matko Boża, ji tym odarz./ Przymi ji za sługę swego [Słota, 190, 105]. 6. «zaim. rzeczowny wskazujący, służy jako odpowiednik zdania pobocznego»: Cso w sto<do>le i w tobole,/ Csole się na niwie zwięże,/ To wszytko na stole lęże [Słota, 188, 7]. 7. «zaim. przymiotny, wskazuje na jakość obiektu – taki, ten»: Od matki Boże tę moc mają,/ Iż przeciw jim książęta wstają [Słota, 190, 101]. Δ *formy tekstowe*: *ten* M. lp. r. m., *tet* M. lp. r. m., *togo, tego* D. lp. r. m., n., B. lp. r. m., *tomu* C. lp. r. n., *temu* C. lp. r. m., n., *to* B. lp. r. n., *te* D. lp. r. ż., *tej* C. lp. r. ż., *tę(ć)* B. lp. r. ż., *tem* Msc. lp. r. m., n., *tych* D. lm. r. m., n., ż., *tym* C. lm. r. m., n., *tymi* N. lm., r. m., n., ż. Δ *etym.* pie. **so, *sā, *tod*; w psł. w wyniku wyrównania analogicznego uogólnił się rdzeń *t-*: psł. **tə, *ta, *to*; ogśłow. (po zaniku jerów forma M. lp. r. m. *t* wzmacniana na różne sposoby) – głuź. *tón*, stczes. *tet*, ros. *tot*, sch. *tāj*, csł. *totě*. Δ *rozwój*: w stpol. zredukowana postać *t* wzmacniana poprzez reduplikację **tə + *tə → tet, teć* lub dodanie suf. **-nə → *tə + *-nə → ten*; przeobrażenia w formie M. spowodowały wprowadzenie do odm. tego zaim. końc. miękko tematowych: *t-e-n*,

t-e-go, t-e-mu itp.; relikdami pierw. odm. twar-dotematowej są formy *togo, tomu* (por. pol. *po-tom-ek, przy-tom-ny*); D. lp. r. m. *tego* występuje w funkcji B. lp. r. m., jeśli odnosi się do rzecz. żyw.; Msc. lp. r. m., n. (*tem*) ma końc. *-em* do XV w.; od XV/XVI w. z przyczyn fonetycznych zaczyna się mieszanie końc. Msc. i N. *-im, -ym*; XX w. (reforma ortograficzna z 1936 r.) wprowadza jedną końc. *-im, -ym* w obu przyp. i rodzajach; w D. lp. r. ż. *te* pierw. końc. stpol. *-ē* → śropol. *-é* (← psł. **-ejě*) zastąpiona końc. C., Msc. lp. r. ż. *-ej* (← psł. **-eji*); B. lp. r. ż. *tę* ma pierw. końc. *-ę* (← psł. **-q*), zachowaną do dzisiaj.

Δ *por. dla*.

JG

teskność (1) [Park] Δ *zn.* «przesyt, uczucie znudzenia, niechęci»: Ale bych ci nie przedłużył/ Ani teskności uczynił/ Patrzy obiecada meego./ Tobie tu napisanego [Park, 109, 28]. Δ *gram. rzecz.*, psł. dekl. *-i* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **teus-* «opróżniać» || pie. **tūsk-* || **tūsk-*; psł. **tōska* «smutek, złe samopoczucie, mdłości»; psł. przym. **tōsknō* «smutny»; formacje kontynuujące morfem rdzenny ogłow. – czes. *tesknice, tesknost, tesknota*, ros. *toská* «tęsknota, smutek, nuda», scs. *tōska*. Δ *rozwój*: stpol. **tesknost'* → stpol. *teskność* → śropol. *teskność* || *tęskność* z wtórną nosowością; w j. stpol. i śropol. wyraz miał kilka zn. «smutek, przygnębienie» i przen. «znudzenie»; w j. stpol. też «fizyczny przesyt nudności»; współcześnie wyraz przest. o zabarwieniu poetyckim, synonim rzecz. *tęsknota*.

Δ *por. tesnica, styskować*.

IW-G

tesnica (2) [RP] Δ *zn.* «smutek, przygnębienie, strapienie»: Będziesz mieć dosyć tesnice,/ Otbędziesz swej miłoś-

nice [RP, 197, 72]. Δ *gram. rzecz.*, psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **teus-* «opróżniać» || pie. **tūsk-* || **tūsk-*; psł. **tōska* «smutek», **tōsknō* «smutny, żaloszny»; wyrazy kontynuujące morfem rdzenny (niekiedy w wariacie fonetycznym **tōskn* → **tskn* → *ckn* (por. pol. *cknić, ckliwy*); ogłow. – czes. *tesknice* «tęsknota», *tesknost, tesknota* (książk.) «smutek, melancholia», stczes. *stesk* «tęsknota», ślc. *cne-nie, clivota* «tęsknota», ros. *toská*, scs. *tōska*. Δ *rozwój*: stpol. *tesknica'a* → stpol. *tesnica'a* || *tesknica'a* → śropol. *tesknica* || *tesnica* || *tęsknica* z wtórną nosowością; ponadto w j. stpol. pojawiła się synonimiczna formacja współrdzenna *teskność*, później *tęsknota*, która występuje do dziś jako neutralna; rzecz. *tęsknica* i *tęskność*, obecnie przestarzałe, zyskały zabarwienie poetyckie, w j. stpol. i śropol. wyraz miał ponadto zn. «niepowodzenie, ciężkie położenie», «znudzenie», w j. stpol. także «nudności, mdłości».

Δ *por. teskność*.

IW-G

też zob. teże.

BT

teże, też (7) [Kgn, Park, Słota] Δ *zn.* «także, również»: Dziewica jest była porodziła, a po porodzeniu jest ci teże ona dziewicą jest była została [Kgn II, 38, 107]. Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie./ Umiej obiecado moje [Park, 108, 2]. Też, miły gospodnie moj./ Słota, grzeszny sługa twój./ Prosi za to twej miłości [Słota, 190, 111]. Δ *gram. part.* Δ *etym.* psł. zaimek wskazujący **tō*, wzmocniony partykułą psł. **-že*; ogłow. – czes. *těž*, ros. *tōže*, scs. *tože*. Δ *rozwój*: forma *teże* występuje tylko w j. stpol., skrócenie *teże* → *też* należy tłumaczyć zmianami akcentu.

BT

toboła (1) [Słota] Δ *zn.* «torba, worek, woreczek na pieniądze»: Zgarnie na się wszystko pole,/ Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **tobola* «torba, worek, sakwa»; ogsłow. – czes. *tobola* || *tobole* «sakwa, torba podręczna», dluž. *toboła* «tornister, worek, torba», głuż. *toboła* «torba, tornister», «walizka», «skrzynia», strus. *tobolbcb* «torba, worek», bułg. dial. *tobúlja* «mała torba», *tobólec* «torba skórzana na ramię», serb., chorw. *tò-bolac* «sakiewka na pieniądze». Δ *rozwój*: w j. śrpol. wyraz notowany zwykle w zn. «torba, worek», np. *toboła pastusza, podróżna*; w XIX w. od formy lm. *toboły* wtórnie utworzono lp. *toból* «duży pakunek, bagaż, tłumok».

IW-G

toczu (1) [Kśw] Δ *zn.* «to jest, to znaczy, mianowicie, czyli»: Gdaż człowiek grzeszny rozpamię<taje grzechy> stąpi, toczu sam siebie wspomnienie [Kśw IV, 12, 14]. Δ *gram.* spójnik wprowadzający współrzędne zd. synonimiczne, wyjaśniające treść wcześniejszą. Δ *etym.* *toczu* jest pierwotnym zestawieniem formy M. lp. r. n. zaimka *to* (← psł. **to*) i skróconej formy tr. rozk. *czuj* od czas. *czuć* (← psł. **čjuti*, w zn. «rozumiej»), albo 2. os. aorystu od tego czas.; nieliczne odpowiedniki w innych j. słow. – scs. *ču* part. w *nynje-ču*, *nynja-ču* «teraz, właśnie», strus. *nyně-ču* «teraz, właśnie». Δ *rozwój*: w j. stpol. występuje też *czu* samodzielnie, bez zaimka, jako part. «właśnie, oczywiście» i spójnik «mianowicie, czyli»; rzadkie i tylko w XV w., częściej jako *czuż* «to jest, mianowicie» – do końca XVI w.

AK

towarzystwo (5) [Kśw] Δ *zn.* 1. «wspólne z kimś przebywanie, możliwość takiego przebywania, uczestniczenie z kimś

we wspólnym działaniu»: A dziewiąte [anieli] dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania [Kśw I, 10, 28]. 2. «grupa osób przebywających ze sobą w tym samym miejscu i/lub mająca wspólne cele, zainteresowania itp.»: Nie na<śladujmy towarzys>stwa luda i kroła bujnego [Kśw V, 13, 37]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *towarzystwa* D. lp. Δ *etym.* derywat od rzecz. *towarzysz*; ogsłow. pożyczka z j. orientalnych *tawar* «majątek, towar, inwentarz», tur. *tovariš* «właściciel majątku»; ogsłow. – czes. *tovaryš* «czeladnik», przest. «kompan», ros. *továrišč* «kolega, kompan», słoweń. *tovâriš* «kolega». Δ *rozwój*: stpol. **tovařišstvo* → stpol. *tovaňssstvo* || *tovaňstvo* → śrpol. *tovařystvo*; w rozwoju utrwaliły się następujące zn. tego wyrazu: «przebywanie z kimś», «grono osób znanych, będących ze sobą w bliskim kontakcie», «ograniczony krąg osób nadających ton życiu towarzyskiemu», «organizacja, stowarzyszenie ludzi mających wspólne cele, np. kulturalne, naukowe, handlowe itp.».

IW-G

trawa (1) [RP] Δ *zn.* «drobne rośliny rosnące gromadnie, przeważnie pastewne, murawa»: Ma kosa wisz, trawę siecze [RP, 197, 79]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **trava* || **trěva* «pokarm dla bydła»; derywat od czas. psł. **truti* (*trovą* 1. os. lp. cz. ter.) «zużywać, jeść, truć»; spokrewniony z psł. czas. **traviti*; ogsłow. – czes. *tráva*, ros. *trává*, bułg. *trevá*, serb., chorw. *tráva*.

IW-G

Trojca (1) [Kśw] Δ *zn.* «Bóg w trzech osobach»: A dziewiąte dani <są na towa>rzystwo wiecznego krolewania, gdzież jeść Bog w Troj<cy>... my [Kśw I, 10, 28]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- →

pol. dekl. ż. Δ etym. psł. **troj-bca* || **troj-ic'a* (\leftarrow psł. **troj-bka* || **troj-ika*) «trójka» oraz w zn. rel. jako kalka grec., łac. *triás* || *trinitas* «Trójca Święta»; ogśłow. – czes. *trójica* «Trójca Św.», poza tym *trójka* «trójka», chorw. *trojka*, *trojica* «trójka», rel. *trojstvo* (*Svetotrojstvo*), serb. *trojica* «trójka», zwykle o trzech osobach, także Trójca Św., bułg. *trójica* «Trójca Św.», poza tym *trójka* «trójka». Δ rozwój: stpol. *trojc'a* \rightarrow śrpól. *trójca*; brak w j. pol. podobnych derywatów, utworzonych od innych liczb. oraz wyłącznie rel. zn. wyrazu dowodzi, że został on przyjęty z j. czes. jako termin rel.

IW-G

trudny (1) [Kśw] we fraz. *trudna niemoc* «ciężka choroba»: A tacy dobrze się przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego, znamionują [Kśw II, 11, 24]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. pie. **treūd-* (z rdzenia **ter-* «trzeć, rozcierać») \rightarrow psł. **trudnъ* (*jb*) «wymagający wiele wysiłku, żmudny, niełatwy» \leftarrow **trudъ*; ogśłow. – czes. *trudný* (książk.), ros. *trúdnij*, scs. *trudnъ*.

HK

trwać

trwający (1) [BZ] Δ zn. «taki, który istnieje przez czas dłuższy, nie podlega zmianom, trwały, stały; tu: (w błędnym rozumieniu łacińskiego tekstu) istniejący»: Uczynimy człowieka ku obliczu i podobieństwu naszemu, aby panował rybom morskim, (...) i wszemu uczynieniu trwającemu, jeż to się rusza po ziemi [BZ, 72, 44]. Δ gram. im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ etym. im. od psł. czas. **trъvati*; podstawa ogśłow. – czes. *trvat*, śl. *trvat'*, ukr. *tryváty*, błr. *tryvác'*, chorw. *trvat*, scs. *trvati*. Δ rozwój: psł. **trъvati* \rightarrow stpol. **trvaći* \rightarrow stpol., śrpól. *trwać*; w j. śrpól. forma odm. złożonej im. (*trwający*) uległa adiektywizacji, w przypadku po-

staci odm. prostej (*trwając*) doszło do adwerbizacji.

IS

trwający zob. **trwać**.

IS

trzeci (2) [Kgn, BZ] Δ zn. «występujący w kolejności bezpośrednio po drugim»: Ależ w trzeciej niedzieli święty Paweł widząc on miłego Krysta [Kgn II, 35, 11]. I stało się z wieczora a z jutra, dzień trzeci [BZ I, 71, 20]. Δ gram. liczb. porz. Δ etym. pie. **trētijo-* «trzeci»; psł. **trētjъ* «trzeci»; ogśłow. – czes. *trétí*, ros. *trétij*, bułg. *tréti*, scs. *trėtii* (*ijъ*) (por. łac. *tertius* «trzeci», lit. *trėčias*). Δ por. **trzy**.

AK

trzecie (3) [Kśw] Δ zn. «po trzeciej, trzecim raz»: A trzecie to słowo: Wstań! mowi Bog śpiącym [Kśw II, 11, 34]. A trzeciej jidzie tobie ubogi [Kśw IV, 13, 22]. A trzeciej jidzie tobie krol śmierny na to, iżby ty nie bujał [Kśw IV, 13, 35]. Δ gram. przysłów. Δ etym. skostniała forma B. lp. liczb. porz. *trzeci*. Δ rozwój: w j. stpol. formy typu: *czwarte*, *dziewiąte*, *piąte*, *osme* występują obok wyr. przym. *po czwarte*, *po dziewiąte*..., sygnalizując kolejny spośród numerowanych punktów wypowiedzi; wychodzą z użycia w ciągu XVI w.

Δ por. **trzeci**.

AK

trzy (6) [RsP, RsK, LA] Δ zn. «licz. główny, odpowiadający liczbie 3»: Jako Szczepan miał płacić trzy grzywny w rok [RsP, 45, 23]. Dał jim osobne trzy stoły [LA, 173, 20]. Δ etym. pierwotny przym.; pie. **tr-ej-es*; psł. **trъje* (r. m.), *tri* (r. ż. i n.); ogśłow. – dokładna kontynuacja stanu psł. w j. słowen. *trije* (r. m.), *tri* (r. ż. i n.), w pozostałych językach: czes. *tři*, ros., ukr., bułg., chorw., serb. *tri*. Δ rozwój: w j. npol. główne zmiany związane z kategorią mos. – wytworzenie form mos. *trzej* oraz *trzech*, a pierwotna forma

r. ż. i n. odnosi się także do rzecz. m. nieos.

AK

trzydzieści (1) [RsK] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 30»: Jako wziął za trzydzieści grzywien rzeczy [RsK, 48, 23]. Δ *etym.* psł. **tr̥je desęte*; ogśłow. – czes. *třicet*, ros. *tridcat'*, ukr. *trydcjat'*, bułg., serb., chorw. *trideset*, scs. *tri(je) desęte*. Δ *rozwój*: podobnie jak w pozostałych j. słow., pierwotne zestawienie przekształciło się w zrost wskutek uproszczeń fonetycznych; uproszczenia również we fleksji – polegają na nieodmienności członu pierwszego, podczas gdy człon drugi przyjmuje końc. licz. *dwa*, upodabniając się tym samym do pozostałych licz.; wytworzenie nowej formy mos. *trzydziestu*.

AK

trzymać się (1) [Słota] Δ *zn.* «stosować się do czegoś»: Panny! na to się trzymajcie,/ Małe kęsy przed się krajcie [Słota, 189, 70]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am-, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **trimati sę*; ogśłow. – czes. *třímat se*, ukr. *trymáty*, chorw. *trzmati se*, scs. *trimati sę*. Δ *rozwój*: psł. **trimati sę* → stpol. **třímaći sę* → stpol., śrpol. *třymać sę*; w j. stpol. również w zn. «odnosić się do czegoś, mieć stosunek do czegoś».

Δ *por.* otrzymać.

IS

trzymanie (3) [Pfl, Ppuł, RsK] Δ *zn.*

1. «posiadanie»: Pożądaj ote mnie i dam ci pogany w dziedzicstwo twoje, i w trzymanie twoje kraje ziemskie [Pfl II, 17, 8]. 2. «posiadłość»: Dobko nie był gospodarzem, ani w trzymaniu dziedziny Dulębianki nigdy [RsK, 48, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat od czas. *trzymać* ← psł. dial. **trimati* «utrzymywać coś, ustawiać w jakiejś pozycji, zatrzymywać coś»,

formant *-anie* (← psł. *-anŷje*). Δ *rozwój*: stpol. *třímanie* → śrpol. *třymanie*; stpol. zn. wyrazu – «posiadanie», przeniesione na «przedmiot posiadania» nie zachowały się, rzecz. funkcjonuje jako nazwa czynności; ponadto w innych zn. formacje pokrewne, m.in. *za-trzymanie*, *utrzymanie*.

Δ *por.* trzymać.

IW-G

trzynaćcie (2) [RsP] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 13»: Jako jest moj pan nie winowat Sułkowi trzynaćcie grzywien za Czepu<ry> [RsP, 44, 8]. Δ *etym.* psł. **tr̥je na desęte* (tak też w scs.); ogśłow. – czes. *třinacet*, ros. *trinádcat'*, bułg. *trinádeset*, *trinájset*. Δ *rozwój*: we wszystkich j. słow. pierwotne zestawienie stało się zrostem; w j. pol. ponadto wytworzenie formy mos. *trzynastu* oraz wpływ odmiany licz. *dwa*.

AK

trzysta (1) [LA] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 300»: A miał barzo wielki dwor,/ Procz panosz trzysta rycerzow [LA, 173, 14]. Δ *etym.* psł. **trista*; ogśłow. – czes. *tri sta*, gluź. *tri sta*, ros. *trista*, bułg. *trista*, chorw., serb. *trista*, scs. *tri sŷta*. Δ *rozwój*: zestawienie liczebnika *trzy* z M. lm. licz. (pierwotnego rzecz. r. n.) *sta* w j. pol. stało się zrostem; we fleksji – wpływ odmiany licz. *dwa* oraz wytworzenie w M., B. i W. formy mos. *trzystu*, nieobecnej jeszcze w powyższym cytacie.

AK

tu (2) [Park, Słota] Δ *zn.* «w tym miejscu»: Patrzy obiecada meego,/ Tobie tu napisanego [Park, 109, 30]. Tu się więc starszy poznają; /Przy tem się k stołu sadzają [Słota, 189, 59]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. przysłów. **tu*, pierwotnie Msc. lp. psł. zaimka **tŷ*; ogśłow. – czes. *tu*, ros. dial. *tu*, scs. *tu*.

BT

twarz (4) [BZ, Słota] Δ *zn.* 1. «stworzenie, istota» w wyrażeniach *cudna, niewieścia, żeńska twarz* itp. «kobieta»: A je z mnogą twarzą cudną/ A będzie mieć rękę brudną [Słota, 188, 27]. Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. 2. «przen. oblicze», w dosł. tłumaczeniu łac. *super faciem abyssi*: Ale ziemia była (...) prozna, a cmy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 3]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *twarz* B. lp. Δ *etym.* psł. **tvarb* «wytwór, to, co stworzone» (od czas. psł. **tvoriti* ze wzdłużeniem *ō* → *ō* (*a*)); ogśłow. – czes. *tvář* «oblicze», «człowiek», «stworzenie»; slc. *tvář* «twarz», «postać», «figura», błr. *tvar* «twarz», ros. *tvar'* przest. «stworzenie», pot. obelżywe «kreatura», scs. *tvarb* «tworzenie, stworzenie, dzieło». Δ *rozwój*: w j. pol. zn. «oblicze», wykształcone na zasadzie *pars pro toto* z «to, co ukształtowane, stworzone, czyli postać i figura» rozwinęło i utrwaliło się pod wpływem j. czes.

IW-G

twoj (21) [B, Kśw, Pfl, Słota, List, ŻB, LA, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy» 1. «o przedmiotach, ziemi i wszelkich innych konkretach, które stanowią własność, wytwór, są używane przez podmiot»: Przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 3]. 2. «o ciele i częściach ciała»: Twoja główka krzywo wisa, tęć bych ją podparła [ŻMB, 180, 22]. 3. «o właściwościach, stanach, czynnościach przysądzonych podmiotowi»: Barzociem twej miłości poczał prosić, a twa miłość na mą prośbę ślubila to uczynić [List, 114, 5]. 4. «o osobach związanych z podmiotem pokrewieństwem lub powinowactwem»: U twego syna gospodzina, matko zwolena, Maryja! [B, 163, 2]. 5. «o osobach związanych

z podmiotem stosunkami innymi niż pokrewieństwo i powinowactwo»: Krol twój jidzie tobie, iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał [Kśw IV, 13, 48]. Δ *formy tekstowe*: *twego* D. lp. r. n., *twoje* B. lp. r. n., *twej* C. lp. r. ż., *twe* M. lm. r. ż., M. lp. r. n. Δ *etym.* pie. **tu-*; psł. **tojb* ← rdzeń pie. **tu-* + *-*ō-* tematyczne + suf. dzierżawczy **jb*; ogśłow. – czes. *tvůj*, ros. *tvoj*, sch. *tvōj*, scs. *tojb*. Δ *rozwój*: psł. **tojb*, **toja*, **toje* → stpol. *tvōj*, *toja*, *toje* → śrpol. *tvój*, *toja*, *toje*; w przyp. zależnych oprócz form pełnych (*twojego*, *twojej*) formy ściągnięte (*twego*, *twa*, *twej*, *twe*); pierw. końc. D. lp. r. ż. stpol. -*ē* → śrpol. -*é* (← psł. *-*ejě*) zastąpiona końc. C., Msc. lp. r. ż. -*ej* (← psł. *-*ej*).

JG

tworzec (1) [Kśw] Δ *zn.* «w odniesieniu do Boga – Stwórcy, Stworzyciel»: Którymi grzechy tworca swego na gniew powabił [Kśw IV, 12, 16]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **tvor-bcb* (← psł. **tvor-bkb*); derywat od psł. czas. **tvoriti* «tworzyć, formować coś»; ogśłow. – czes. *stvořitel* «stwórcy», *stvůrce* «twórcy», stces. *tvorec* «Stwórca», ros. *tvorec* podn. «twórcy», «Stwórca», błr. *tvaréc* «Stwórca», serb. *tvorac*, *stvoritel* «Stwórca», bułg. *tvoréc* «twórcy». Δ *rozwój*: stpol. *tvorec* → śrpol. *tvorec* || *tvórca*; w zn. rel. «twórcy wszechrzeczy – Bóg» wyraz przejęty z j. czes. lub (co jest mało prawdopodobne) zap. semantyczne z j. czes.; już w j. stpol., także pod wpływem czes., pojawiło się kilka synonimicznych formacji współrzedzonych, m.in. *tworzyciel* oraz przedrostkowe *Stworzyciel*, *Stwórca*, w j. stpol. zn. ogólne wyrazu «ten, który nadaje kształt» jest rzadkie; w j. npol. forma *tworzec* wychodzi z użycia, zastąpiona formacją *twórca*, która nabiera nowe-

go zn. «autor dzieła artystycznego», np. *rymotwórca*.

Δ *por. stworzenie, stworzyć*.

IW-G

ty (44) [Kśw, Pfl, Kgn, List, Park, ŻMB, RP, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny osobowy – oznacza osobę, do której skierowana jest wypowiedź»: A trzeciej idzie tobie ubogi, iżby ty w ubóstwie nie styskował [Kśw IV, 13, 22]. Iżę aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła, jedno ty sama [List, 115, 10]. Δ *formy tekstowe*: *ciebie* D., B. lp., *tobie* C., Msc. lp., *ci* C. lp., *cię* B. lp., *cie* B. lp., *tobą* N. lp., *ty* W. lp. Δ *etym.* *pie.* **tū*; psł. **ty*; ogśłow. – czes. *ty*, ros. *ty*, sch. *tī*, scs. *ty*. Δ *rozwój*: psł. **ty* → stpol. *ty*; w formach *ciebie*, *cię*, *cie*, *ci* palat. polska *t' → ć*; B. lp. *cię* to forma enklityczna występująca obok formy z zanikiem nosowości *cie* (← psł. **te*) oraz akcentowanej, długiej *ciebie*, przeniesionej z D. lp.; w stpol. formy krótkie były zróżnicowane dialektalnie analogicznie do B. lp. *mię* (← psł. **jazb*); w formie N. lp. *tobą* (← psł. **tobojq*) kontrakcja grupy *-ojq*, w wyniku której powstała sam. długa o barwie *q̄*, a następnie (XIV–XV w.) *q̄*, kontynuowane po zaniku iloczasu (XV/XVI w.) przez *q*; w psł. zaim. ten w C. lp. miał formę dłuższą **tebē* || **tobē* i krótszą **tī*; obie zachowały się w pol., dłuższa jest używana pod akcentem znaczeniowym, skrócona jest enklityką; obie formy mogły wystąpić także w funkcji part. wzmacniającej, por. *Jidzie tobie krol zbawiciel* [Kśw IV, 12, 1]. *Iż ci na pirzwe wąż tę to mądrość ma, iżę gdyż ji chcą zabić, tedyć on swą głowę kryje i szon<u>je* [Kgn VI, 40, 6-8].

Δ *por. ci*.

JG

tysiąc (3) [Kśw] Δ *zn.* «licz. główny, odpowiadający liczbie 1000»: Stąpiw,

prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola, pobił jeść> we zborze asyryjskim, to je pogańskim sto tysięcy <...ty>sięcy i pięć tysięcy luda pogańskiego [Kśw I, 10, 9]. Δ *etym.* w j. *pie.* prawdopodobnie złożenie z *pie.* **tūs* (← *pie.* **tēu* || **tū* «nabrzmiwać, puchnąć») oraz *pie.* **k'ntom* «sto» w przypuszczalnym znaczeniu «tłusta, mocna, wielka setka»; psł. **tysetja* || **tysetja* «tysiąc» – rzecz. r. ż. dekl. *-ja*; ogśłow. – czes. *tisíc*, głuź. *tysaca*, ros. *tysjača*, chorw. *tisuća*, scs. *tysešti* (por. ang. *thousand*, niem. *tausend*, ale łac. *mille* «tysiąc»). Δ *rozwój*: w j. pol. zmiana rodzaju z żeńskiego na męski.

AK

U

u (4) [B, Rsp, Słota, RP] Δ *zn.* 1. «w pobliżu, wśród, w, przy»: Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 35]. 2. «od; przez»: Iżę Piotr przyjął w sołtysa rolę [Rsp, 44, 11]. U twego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja [B, 163, 2]. (choć funkcja litery *V* w B dyskusyjna; raczej skrót na oznaczenie wersu niż przyimek *u*). Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* *pie.* **au*-, **auē* «od, w dół»; psł. **u* «od», wtórnie «przy, wśród, w»; ogśłow. – czes., śl., ukr., błr., ros., scs. *u* (por. stprus. *au* «od, u», goc. *au*-, łac. *au*- «u-», np. *aufero* «unoszę», *aufugio* «wybiegam»).

AK

ubogi (8) [Kśw, RP, Słota, ŻMB] Δ *zn.* 1. «biedny, cierpiący nędzę, niebogaty»: Jidzie tobie krol ubogi, iżby ty w ubóstwie nie styskował [Kśw IV, 13, 33]. 2. «nieszczęśliwy, utrapiony»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 180, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *ubogi* M. lp. r. m.,

ubogi W. lp. r. m. Δ *etym.* psł. **ubo-* *gъ(jb)* «biedny, ubogi» z przedrostkiem *u-* (tzw. *u* privativum wyrażające «brak, niedostatek czegoś») ← **bogъ* «udział, dola, bogactwo, dostatek, szczęście»; ogśłow.; – czes. i śl. *ubohý*, ros. *ubógij*, ukr. *ubógyj*, sch. *ubog*, scs. *ubogъ*. Δ *rozwój*: pierwotne zn. zapewne «taki, który został odsunięty od swego udziału, który nic nie otrzymał → niebogaty, biedny, cierpiący niedostatek» → przen. stpol. «nieszczęśliwy, nieszczęsny, utrapiony».

Δ *por.* **ubostwo, Bog, bogaty.**

HK

ubostwo (6) [Kśw, LA] Δ *zn.* 1. «brak dóbr materialnych, nędza, bycie biednym»: Iżby ty w ubostwie nie styskował [Kśw IV, 13, 34]. 2. «zbior. biedni ludzie»: A żenie jego dziano Aglijas./ Ta była ubostwu w czas [LA, 173, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *ubostvo* M. lp., *ubostwie* Msc. lp. Δ *etym.* wcz.psł. **ubogъstvo* → pżn.psł. **uboŹъstvo*; morfem rdzenny **bog-* w swoim pierw. zn. «dola, bogactwo, dostatek» (por. *Bog, ubogi*); wyrazy o podobnym zn., oparte na podstawie **ubog-* poświadczane są w wielu j. słow. – czes. *ubohost* «ubóstwo», śl. *ubohost* «ubóstwo», ros. *ubógost* «ubóstwo, nędza» oraz *ubóžestvo* «bieda, nędza», przest. «kalectwo, ułomność», błr. *ubóstva* «ubóstwo», chorw. *uboštvo* «ubóstwo». Δ *rozwój*: stpol. *uboštvo* || *hubostvo* || *ubostvo* → śrpol. *ubóstvo*; na rozwój fonetyczny wyrazu składają się – upodobnienie fonetyczne pod względem dźwięczności i miejsca artykulacji (**uboŹstvo* → **uboštvo* → **ubosstvo*), następnie uproszczenie geminaty *ss* (**ubosstvo* → *ubostvo*); przyczyniają się one do powstania węzła morfologicznego; zmiana zn. rdzenia *bog-* doprowadziły do zatarcia przejrzystej

struktury słowotwórczej wyrazu i jego leksykalizacji, ponadto w j. pol. rozwój zn. przen. «niski poziom czegoś, ograniczenie»: *ubóstwo języka, stylu, ubóstwo intelektualne.*

Δ *por.* **ubogi.**

IW-G

uchować (1) [Kśw] Δ *zn.* «obronić, ochronić (kogoś przed czymś)»: I nas wrogow naszych widomych i niewidomych uchować [Kśw IV, 12, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am, -asz*; dk. Δ *etym.* psł. **uxovati* (← **xovati*); ogśłow. – czes. *uchovat*, stukr. *uchovaty*, scs. *uchovati*. Δ *rozwój*: w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «wychowywać, karmić, żywić, hodować», «ukryć, grzebać».

Δ *por.* **chować.**

IS

uciec (1) [RP] Δ *zn.* «zbiec, ujść, aby uniknąć kary, niebezpieczeństwa»: Ma kosa wiesz, trawę siecze/ Przed nią nikt się nie uciecze [RP, 197, 80]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę, -esz* (temat uległ zmianie, dziś: *ucieknę, uciekniesz*); dk. Δ *etym.* psł. **utekti* (← **tekti, *tekq*) → zach.słow. **uteci*; ogśłow. – czes. *utéci*, śl. *utiect'*, ros. *utéci*, sch. *utēci*, scs. *utešti*. Δ *rozwój*: zach.słow. **uteci* → stpol. *uéc'* → stpol., śrpol. *uéc*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «zwrócić się o pomoc»; zn. «płynąć, cieć» zostało zachowane w wyrazach *ciecz, wyciec*; dawna odmiana czas. zachowała się w przysł.: *Co się odwlecze, to nie uciecze.*

Δ *por.* **ciec.**

IS

ucieszenie (1) [Kgn] Δ *zn.* «pocieszenie, przywrócenie radości»: Iże toć ja wam dzisiaj wielkie wiesiele zjawiam, coż ci ono wszytkiemu ludu światu będzie na ucieszenie [Kgn II, 35, 19-20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ *etym.* derywat od psł. czas.

**utěšiti* «uspokoić, dodać otuchy, uradować kogoś»; wyrazy oparte na psł. morfemie rdzennym *-tēχ- ogśłow. – czes. *potěšení* «uciecha», *utěcha* «pociecha», śl. *potešenje* «pociecha», ros. *utěcha* «uciecha, rozrywka», mac. *utecha*, *utešnost* «uciecha», serb., chorw. *utjeha* «pocieszenie», scs. *utěxa* «pociecha». Δ *rozwój*: stpol. **ut'ěšen'e* → stpol. *ućešenje* → śrpol. *ućešenje*; w j. stpol. wyraz miał dwa podstawowe zn.: 1. «radość, wesele»; 2. «pocieszenie, ulga w smutku», podobnie jak spokrewnione z nim wyrazy *uciecha* (tożsame zn. 1., 2.) i *pociecha*, *pocieszenie* (w zn. 2.); w j. śrpol. formacja *ucieszenie* w zn. 1., 2. wychodzi z użycia, pozostaje jedynie jako nazwa stanu, ponadto następuje repartycja zn. pozostałych formacji synonimicznych.

Δ *por.* **ucieszyć się**.

IW-G

ucieszyć się (1) [ŻMB] Δ *zn.* «radować się»: Przemow k matce, bych się ucieszyła [ŻMB, 180, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. **toī̯s-ī-* → **toī̯χ-ī-* «uspokajać, uśmierzać, kończyć»; psł. **utěšiti* ← **iěšiti* «dodawać otuchy, pocieszać; sprawiać radość»; ogśłow. – czes. *utěšiti se*, ros. *utiesat'* «pocieszać», chorw. *ut(j)ěšiti* «pocieszyć», scs. *utěšiti* (por. lit. *taisyti* «poprawiać, ubierać, upiększać», łot. *taisyti* «robić, sporządzać»). Δ *rozwój*: psł. **utěšiti* → stpol. **ućešici* → stpol., śrpol. *ućešić*.

IS

uczynianie (1) [Kśw] Δ *zn.* «czyn, uczynek»: Korrozaim wyprawia się: tajnica moja mnie, a znamionuje się s<irce> (...) tajnymi grzechy skalano i ot tego zbawiciela złymi uczynan<my otpadło> [Kśw IV, 12, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **učinjanbje*, od czas. **učinjati*, iter. do **učiniti*; czas. podst. znany w innych

j. słow. Δ *rozwój*: już w dobie śrpol. wyraz wychodzi z użycia.

Δ *por.* **uczynienie, uczynić, czynić**.

IS

uczynić (21) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, BZ, Ppuł] Δ *zn.* 1. «wykonać jakąś czynność; postąpić, zdziałać»: Izbyście ku jich bogom <nie chodzili, te>go jeście nie uczynili [Kśw I, 10, 23]. 2. «zrobić, wykonać coś; być sprawcą czegoś»: Uczynimy człowieka ku obliczu a ku podobieństwu naszemu [BZ, 41, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *uczyni* cz. przysz. lp. 3. os.; *uczynion* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta; *uczyni*w im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* **učiniti* (← czas. **čini-ti*); ogśłow. – czes. *učinit*, ros. *učinít'* «dokonać czegoś», chorw. *učiniti*, scs. *učiniti*. Δ *rozwój*: psł. **učiniti* → stpol. **učińici* → stpol., śrpol. *učińić*; w dobie stpol. wyraz występował także w zn. «walczyć; rozsądzać się», «rzucać uroki, czarować»; w j. śrpol. im. cz. przesz. czynny I r. ż. odm. prostej uległ adverbizacji (*uczyniwszy*), im. cz. przesz. bierny w odm. złoż. uległ adiektywizacji (*uczyniony*).

Δ *por.* **czynić, uczynkać, uczynianie, uczynienie**.

IS

uczynienie (1) [BZ] Δ *zn.* «wytwór, dzieło»: Uczynimy człowieka (...), aby panował (...) wszemu stworzeniu i wszemu uczynieniu trwającemu [BZ, 72, 44]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **učinēnbje*, od czas. **učiniti*; wyraz podst. znany w innych j. słow. Δ *rozwój*: w j. stpol. rzecz. występował także w zn. «działanie, wykonywanie», które zanikło w j. śrpol. Δ *por.* **uczynić, czynić, uczynianie**.

IS

uczynion zob. **uczynić**.

IS

uczyniw zob. **uczynić**.

IS

uczynkać (1) [Kśw] Δ *zn.* «uczynić»: <I>dzie <tobie krol praw>dziwy, bo nikomemu krzywdy nie uczynkał [Kśw IV, 13, 46]. Δ *gram.* derywat od czas. *uczynić* (wstawne *-k-* w formie *uczynkać* pod wpływem analogii do *uczynek*) lub rzecz. *uczynek*. Δ *rozwój*: wyraz zanikł już w j. stpol.

Δ *por.* **uczynić, czynić, uczynianie, uczynienie**.

IS

ućwierdzić

ućwierzdon (1) [ŻB] Δ *zn.* «umocniony, uczyniony silnym, stabilnym»: Jaż <miłość Boża> jest ućwierzdoną w siercy me<m> [ŻB II, 32, 29]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny odm. prosta. Δ *etym.* pie. **tuer(ə)-* || **tuor-* || **tur-* «chwytać, ogarniać»; im. od czas. **utvřditi* «uczynić twardym» ← **tvřdъ* «twardy»; ogł. – czes. *utvrđiti, utvrzeny* «pewny», ros. *utverđít', chorw. utvrđiti, scs. utvřditi* (por. lit. *tvirtas* «twardy», łot. *tvirts* «twardy, silny»). Δ *rozwój*: w j. stpol. obok formy *ućwierzdon(y)* pojawiły się też *utwirdzon(y)* i *utwierdzon(y)* (formy wtórne, utworzone przez analogię do *twardy*); w j. śrpol. im. cz. przesz. w odm. złoż. uległ adiektywizacji (dziś to im. przym. bierny).

IS

ućwierzdon zob. **ućwierdzić**.

IS

uduścić (1) [RP] Δ *zn.* «pozbawić kogoś życia (ducha); zadusić»: Kogokoli śmierć uduści./ Każdy w jej szkole być musi [RP, 195, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę, -isz*; dk. Δ *etym.* pie. **dʰeus-* || **dous-* «prosić, wiać, dąć; parować»; psł. **udušiti* || **udusiti* ← **dušiti*; ogł. – czes. *udusit, ros. udušít', sch. udušiti, scs. udušiti* (por. lit. *dùsinti* «dusić»; *dùsti* «tracić dech, dusić się»). Δ *rozwój*: psł. **udusiti* → stpol. **udušići* →

stpol., śrpol. *uduścić*; od XV w. dominuje dzisiejsze zn. «pozbawić kogoś życia»; w XVI w. pojawiło się zn. wtórne «usmażyć coś pod przykryciem».

Δ *por.* **duch, odetchnąć**.

IS

udziałać (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zrobić, uczynić»: Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałali [Tęcz, 194, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. *-jo-* || *-je-* → stpol. IV *-am, -asz*; dk. Δ *etym.* od psł. **dělati*.

Δ *por.* **działać**.

WD

udzielić (1) [Słota] Δ *zn.* «dać, podarować, ofiarować; podzielić się»: Udziel nam wszem swej radości. Amen [Słota, 190, 114]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę, -isz*; dk. Δ *etym.* pie. **dhaġ-* «dzielić»; psł. **udělitī* ← **dělitī* «rozdzielać, rozkładać na części» ← **dělbъ* «część; podział; dzielenie»; ogł. – czes. *udělit, ros. udelít', chorw. udijeliti, scs. uđělitī* (por. stwniem. *teil* «część, porcja»). Δ *rozwój*: psł. **udělitī* → stpol. *uželići* → stpol., śrpol. *uželić*; od XV w. także w zn. «obdzielić, obdarować».

Δ *por.* **dział, rozdzielić**.

IS

ujć (1) [RP] Δ *zn.* «uniknąć kary»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie u<j>dzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę, -esz*; dk. Δ *etym.* psł. **uiti* ← **iti*; ogł. – czes. *ujti, sč. ujst, ros. ujtí, sch. izijdi, scs. uiti* || *iziti*. Δ *rozwój*: psł. **uiti* → stpol. **ujći* → stpol. *uć* || *ujć* → śrpol. *ujść*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «przebywać jakąś drogę», «uciec, zbiec», które zachowały się do dzisiaj w polszczyźnie.

Δ *por.* **ić, pojąć, przyć, wynić**.

IS

ukazać się (3) [BZ, RP] Δ *zn.* «pojawić się, zaistnieć»: A ukaż się suchość [BZ, 71, 12]. Każdemu się tak ukażę./ Gdy go żywota zbawię [RP, 196, 57]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *abych sie ukazała* tr. przyp. lp. 1. os. Δ *etym.* psł. **ukazati* (sę) ← **kazati* «umożliwić widzenie; dać widzieć»; ogśłow. – czes. *ukázat*, ros. *ukazát'*, sch. *ukázati*, scs. *ukazati* (por. grec. *ték-mōr* «znak, cecha», stind *kāšate* «zjawia się, błyszczy», awest. *ākasat* «spozstrzegł»). Δ *rozwój*: psł. **ukazati* → stpol. **ukazaći* → stpol., śrpol. *ukazać*; w j. stpol. czas. miał wiele zn., m.in. «umożliwić obejrzenie, przedstawić», «wskazać słowem lub gestem», «dać odczuć, dać poznać», «dać świadectwo, dowód», «wy tłumaczyć, pouczyć».

Δ *por.* **kazać, skazać.**

IS

ukradzion *zob.* **ukraść.**

IS

ukraść (5) [RsP] Δ *zn.* «potajemnie przywłaszczyć sobie cudzą rzecz»: Jako to światczę, jako Wojciech nie ukradł Michałowi świni [RsP, 44, 17]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *ukradziony* im. cz. przesz. bierny M. lm. r. m., odm. prosta, z końc. przeniesioną z B.; *ukradzion* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta, *ukradziona* r. ż. Δ *etym.* psł. **ukrasti* ← **krasti*; ogśłow. – czes. *ukrást*, ros. *ukrást'*, sch. *ùkrasti*, scs. *ukrasti*. Δ *rozwój*: psł. **ukrasti* → stpol. **ukraści* → stpol., śrpol. *ukraść*; formy odm. złoż. im. cz. przesz. biernego uległy w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *por.* **kraść, pokraść.**

IS

ukrawać (1) [Słota] Δ *zn.* «odcinać nożem»: Ukrawaj często a mało/ A jedz,

byleć się jedno chciało [Słota, 189, 72]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **u-kravati* ← **krojiti*, **krajati* (wg typu: **davati* : **dajati* : **dati*); ogśłow. – czes. *ukrajovati* «ukrawać», ros. *kroít'* «kroić, krajać», chorw. *krojiti*, scs. *krojiti*. Δ *rozwój*: psł. **ukravati* → stpol. **ukravaći* → stpol., śrpol. *ukrawać*; zanika po XVI w.

Δ *por.* **kraj, krajać, ukroić.**

IS

ukroić (1) [Słota] Δ *zn.* «odciąć nożem»: Nie ma talerza karmieniu swemu./ Eżby ji ukroił drugiemu [Słota, 188, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. **ukrojiti* ← **krojiti* «dzielić, rozcinać»; ogśłow. – czes. *ukrojit* «kroić, ukrawać», ros. *kroít'* «kroić», sch. *ukròiti*, scs. *ukroiti* (por. łot. *krīet* «oddzielać, zbierać śmietankę», *krijāt* «obdzierać skórkę», łac. *cernere* «rozdzielać», grec. *krínō* «oddzielam, odróżniam»). Δ *rozwój*: psł. **ukrojiti* → stpol. **ukroići* → stpol., śrpol. *ukroić*; w j. stpol. wyraz miał także zn. przen. «przerwać szybko, położyć koniec», które zaginęło w śrpol.

Δ *por.* **krajać, ukrawać.**

IS

ukwapić się (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zbyt pośpiesznie, bez namysłu coś zrobić»: Wrocławianie jim odpowiedzieli, żeście to źle udziałali./ Żeście się ukwapili, człowieka zabili [Tęcz, 194, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. **kūp-* || **kuṣp-* || **keu(e)p-* «dymić, wrzeć, kipieć, gotować»; psł. **ukvapiti* sę ← **kvapiti* sę «powodować, że coś się gotuje, wrze → powodować, że ktoś się gorączkuje, spieszy się → popędzać» ← **kypēti* «kipieć, wrzeć»); płn.słow. – stczes. *kvapit* (se) «spieszyć (się)», słc. *kvapit* se, głuż. *kwapić* so

(por. lit. *kupėti* «kipieć, wrzeć»), stind. *kúpyati* «wpada w gniew», łac. *cupere* «pragnąć, pożądać»). Δ *rozwój*: psł. **ukvapiti sę* → stpol. **ukvapīci sę* → stpol., śrpol. *ukvapic sę*; w j. stpol. wyraz funkcjonował też w zn. «zmusić do pośpiechu, przynaglić»; czas. wyszedł z użycia w XVII w.

IS

umarły *zob.* **umrzeć**.

IS

umieć (3) [KŚ, Park, RP] Δ *zn.* «posiadać wiedzę o czymś, znajomość czegoś, znać się na czymś»: Kto chce pisać doskonale/ Język polski i też prawie,/ Umiej obiecać moje [Park, 108, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*em*, -*esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *umiesz* cz. ter. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. **au-mó-* «odbierać zmysłami; czuć; rozumieć»; psł. **umēti* ← **umъ* «rozum»; ogsłow. – czes. *umět*, ros. *umét'*, sch. *umjeti*, scs. *umēti*. Δ *rozwój*: psł. **umēti* → stpol. **umēci* → stpol., śrpol. *um'ec*; w j. stpol. wyraz funkcjonował także w zn. «móc coś wykonać, zrobić; być zdolnym coś uczynić».

Δ *por.* **rozumieć**, **rozum**, **umyślnie**.

IS

umowić się (1) [RsP] Δ *zn.* «dokonać jakichś ustaleń w wyniku rozmowy»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umowił sie s tem [RsP, 44, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*'e*, -*'isz*; dk. Δ *etym.* psł. **umlviti sę* ← **mlviti*; ogsłow. – czes. *umluviti se*, stukr. *umolvity* || *umovity*, scs. *umlviti*. Δ *rozwój*: psł. **umlviti* → stpol. **umohvici* → stpol. *umohvíc* || *umovíc* → śrpol. *umóvíc*.

Δ *por.* **mówić**, **przemówić**, **mowa**.

IS

umrzeć

umarły (3) [Kśw] Δ *zn.* «nieżywy, martwy»: Umarli są, jiz w miłości Bożej rozpaczają [Kśw II, 12, 2]. Δ *gram.* im. cz.

przesz. czynny II, odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *umarłym* C. Im. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* im. od czas. **merti* «umierać»; ogsłow. – czes. *umřít*, słc. *umriet'*, ros. *umerét*, chorw. *umrijet*, mac. *umre*, scs. *umrēti* (por. lit. *miřti* «umierać», łot. *miřt* «umierać», łac. *mori* «umrzeć», hiszp. *morir* «umierać», stind. *mórate* «umiera»). Δ *rozwój*: w dobie stpol. wyraz używany także w zn. przen. «w spadku, tytułem dziedziczenia po śmierci właściciela», np.: w wyrażeniach: *ot umarłej ręki*, *po umarłej ręce*, «trupio błady (o cerze)»; formy odm. złoż. im. cz. przesz. czynnego II uległy adiektywizacji i substantywizacji.

Δ *por.* **śmierć**.

IS

umyślnie (1) [Satyra] Δ *zn.* «celowo, świadomie, nieprzypadkowo»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej przym. stpol. *umysłen* «zamierzony, świadomy» utworzonego od czas. *umyslić* «postanowić, zamierzyć».

BT

upaść (1) [RP] Δ *zn.* «oddzielić się, odpaść»: Upadł ci jej koniec nosa,/ Z oczu płynie krwawa rosa [RP, 196, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -*no-* || -*ne-* → pol. kon. I -*ę*, -*'esz*; dk. Δ *etym.* psł. **upasti* ← **pasti*; ogsłow. – czes. *upadnout*, ros. *upást'*, sch. *upast*, scs. *upasti*. Δ *rozwój*: psł. **upasti* → stpol. **upaści* → stpol., śrpol. *upaść*; w j. stpol. wyraz miał szerszy zakres znaczeniowy niż obecnie: «przewrócić się», «spaść», «rozpaść się, zwalić się», «stracić mienie», «popęlnić czyn niemoralny», «zostać zabitym, polec», «zmniejszyć się, stracić na sile».

Δ *por.* **paść**, **II przepaść**.

IS

upominać (2) [RsP] Δ *zn.* «domagać się czegoś, występować ze skargą do sądu»: Iże miał upominać (...) o ten

dług [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am-, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **men-* «myśleć»; psł. **napominati* || **upominati* ← **upomnēti* «zwrócić uwagę, przestrzec, przypomnieć» ← **mōnēti* «myśleć, sądzić, mniemać»; ogsłow. – czes. *napominat* «upominać», ros. *napominát'*, sch. *napòminjati*, scs. *upominati* || *napominati* (por. lit. *minėti* «wspominać, wymieniać», łac. *memini* «przypominać sobie, wspominać», grec. *memona*, goc. *man* «mniemam», niem. *mahnen*, ang. *memory* «pamięć»). Δ *rozwój:* psł. **upominati* → stpol. **upominać* → stpol., śrpol. *upominać*; w j. stpol. czas. miał również zn. «wzywać, namawiać do czegoś», «wypominać komuś, czynić wyrzuty».

Δ *por.* **mnimać, pamiętać, wspomienąć.**

IS

uprawizna (1) [RsP] Δ *zn.* «świadczanie, należność chłopska wynikająca ze stosunku poddańczego»: Jako Staszek szedł precz, nie uczyniw ksieniej uprawizny [RsP, 44, 5]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **prav-*; derywat od czas. *uprawić*, wyraz spokrewniony z przym. *prawy* i rzecz. *prawo*. Δ *rozwój:* wyraz wyszedł z użycia; jego funkcjonowanie było związane z feudalną strukturą społeczną i gospodarczą.

Δ *por.* **prawy.**

IW-G

urazić

urazony (1) [Kśw] Δ *zn.* «dotknięty czymś, uszkodzony»: Przez onego niemocnego paralityka, trudną niemocą urażonego [Kśw II, 11, 24]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* psł. **uraženŋb* im. cz. przesz. od czas. **uraziti* «dotknąć, uszkodzić» ← **raziti* ← **rēzati* «ciąć»; ogsłow. – por. czes. *urazit*, ros. *porazít*, słowen. *uràziti*, scs.

uraziti (por. lit. *rėžiti* «ciąć, drasnąć», łot. *riezt* «ciąć», grec. *rhēgnymi* «roztrzaskując, szarpię», stalb. *rradh'* «biję», alb. *rrah* «tłukę»). Δ *rozwój:* psł. **uraženŋb* (M. lp. r. m.) → stpol. **urazony* → stpol., śrpol. *urazony*; w j. śrpol. im. uległ adiektywizacji.

Δ *por.* **raz.**

IS

urazony zob. urazić.

IS

urodzić (1) [Satyra] Δ *zn.* «pojawić się na świecie (o plonach)»: Bo umyślnie na to godzi,/ Iż sie panu źle urodzi [Satyra, 191, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę-, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **uroditi sę* ← **roditi* «wydawać na świat potomstwo; dawać plony; owocować» ← **rod-*; ogsłow. – czes. *urodit*, ros. *urodíť* «urodzić», sch. *uròditi*, scs. *uroditi*. Δ *rozwój:* psł. **uroditi sę* → stpol. **urożići sę* → stpol., śrpol. *urożić sę*.

Δ *por.* **narodzić się, przyrodzenie, rod.**

IS

urząd (1) [Kś] Δ *zn.* «ustalony porządek»: Podług urzędu między jimi położonego [Kś, 124, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od stpol. czas. *urządzić* || *urzędzić*, pochodzącego od psł. czas. **rēditi* «szeregować coś, wprowadzać ład, kierować czymś»; morfem rdzenny **rēd-* «szereg, miejsce w szeregu, ład» (por. pol. *rząd* ← pie. **rnd-o* «uporządkowanie, ład» || **rend-* «porządkować»; wyrazy z rdzennym **rēd-* ogsłow. – czes. *řad* || *řád* «szereg, kolejność», «zbiór zasad», «reguła zakonna, zakon», ros. *urjád* przest. «porządek», «urząd», «stanowisko», *rjad* «szereg, kolejność», bułg. *red* «szereg, rząd», scs. *rědb* «szereg, porządek» (por. łot. *rist*, *riedu* «doprowadzać do porządku», lit. *rinda* «urząd, szereg»).

Δ *rozwój*: stpol. **urǣd* → stpol. *urǣd* → śrpol. *urǣd*; w j. stpol. wykształciło się ponadto prawno-sądowe zn. *urząd* «działanie i czynności urzędowe», które następnie zostało przeniesione na «nazwę instytucji sprawującej te funkcje».

IW-G

usłuszać (1) [Kśw] Δ *zn.* «życzliwie przyjąć prośbę, wysłuchać»: Tegdyż nagle Bog usłuszał modlitwę luda śm<iernego> [Kśw I, 10, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → stpol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **uslušati* ← **slušati* ← **slušet* ← **sluḡeti*; ogśłow. – czes. *slušet*, ros. *poslušat*’, bułg. *poslušam*, scs. *uslušati*. Δ *rozwój*: psł. **uslušati* → stpol. **uslušaći* → stpol., śrpol. *uslušać*; w j. stpol. także w zn. «usłyszeć, posłyszeć»; w j. śrpol. zanika.

Δ *por.* **słuchać, usłyszeć.**

IS

usłyszec (4) [B, Kśw, ŻMB] Δ *zn.* «odebrać wrażenia słuchowe»: Głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Usłyszycie moj zamętek, / Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *usłysz* tr. rozk. lp. 2. os.; *usłyszew* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **uslyšati* ← **slyšati* ← **slušet* ← **sluḡeti*; ogśłow. – czes. *uslyšet*, ros. *uslyšat*’, sch. *uslišiti* «wysłuchać», scs. *uslyšati*. Δ *rozwój*: psł. **uslyšati* → stpol. **uslyšaći* → *usłyśec* (w j. stpol. -*ac* → -*ec* w wyniku analogii do czas. typu *widziec*) → śrpol. *usłyśec*; z dawnej odm. im. zachowała się forma r. ż. *usłyszawszy* (z wtórnym *a*) w funkcji im. przysłów. uprzedniego.

Δ *por.* **słuchać, usłuszać.**

IS

usłyszew zob. usłyszeć.

IS

usta (1) [Słota] Δ *zn.* «wargi i przestrzeń między nimi»: Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. rzecz. plurale tantum Δ *etym.* pie. **ōus-(t)-* «paszcza, usta»; psł. **usta* (Im.); ogśłow. – czes. *ústa*, ros. *ustá*, bułg. *ustá*, scs. *usta* «usta», «pysk» (por. stprus. *austo* «usta», lit. *uostà*, *uostas* «ujście rzeki, zalew», łot. *uosts*, *uōsta* «przystan, zalew», łac. *os*, *oris* «usta», stind. *āh* «usta», awest. *āh-* «usta»). Δ *rozwój*: psł. **usta* → stpol. *usta*; w wielu językach, także w j. pol., miejsce, w którym rzeka wpada do morza, określa się nazwami etym. związanymi ze słowem *usta*; psł. **ustbje* → stpol. **uśt’e* → stpol. *uśce* || *huśce* → śrpol. *ujśce*.

IW-G

ustawiać (1) [Kś] Δ *zn.* «ustanawiać, zarządzać, nakazywać»: Ale iże skara da jest częśc, jaż się z swym pospolstwem nie zgadza, ustawiamy, aby rycerz każdy (...) pod pewną podniesioną chorągwią na jej stanie stał [Kś, 124, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* psł. **ustavjati* ← **stavjati*; ogśłow. – czes. *ustávat*, ros. *ustavlját*’ «ustawiać», sch. *ustavljati* «powstrzymywać», scs. *ustavlâti*. Δ *rozwój*: psł. **ustavjati* → stpol. **ustaváci* → stpol., śrpol. *ustavác*; w j. stpol. wyraz miał wiele zn. konkretnych «umieścić, postawić», «mocno obsadzić, dać podwaliny», «zbudować, założyć» oraz przen. «powierzyć komuś władzę, urząd, funkcję», «przeznaczyć», «pouczyć».

Δ *por.* **stawiać, stać.**

IS

ustawiczny (1) [List] Δ *zn.* «nieprzerwany, niezmienny»: Służba ma na przod ustawiczna, doskonała, przezprzestanna, panno ma namilejsza [List, 114, 1]. Δ *gram.* przym., prawdopodob-

nie odm. prosta (na co wskazuje funkcja orzecznika). Δ *etym.* zapożyczenie z czes. *ustavičny*, budowa niejasna także na gruncie czeskim. Δ *rozwój:* w stpol. był to wyraz nacechowany stylistycznie, podniosły, używany w języku literackim.

Δ *por.* **ustawicstwo**.

HK

ustraszenie (1) [Kśw] Δ *zn.* «bojaźń, lęk, przestraszyć»: A poganі śmirć podjęli, bo <anieli da>ni są nam na otwadenie naszego ustraszenia [Kśw I, 10, 12]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **ustrašenbje* od czas. **ustrašiti* ← **strašiti* «wzbudzać strach» ← rzecz. **stražb*; czas. podst. poświadczony w innych jęz. słow. – czes. *strašit*, ros. *strašit'*, sch. *ùstrašiti* «przestraszyć», scs. *ustrašiti*. Δ *rozwój:* wyraz wychodzi z użycia po XVI w.; więcej poświadczeń ma czas. *wstraszyć*. Δ *por.* **strach**.

IS

uśmierzyć się (1) [Kśw] Δ *zn.* «okazać pokorę, uległość, niższość»: Gdaż się, prawi, uśmierzyło tako mocne bostwo, w czym bujać może nasze mdłe człowieczstwo? [Kśw IV, 13, 42]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. **mei-ro* «drogi, miły, przyjemny»; psł. **usmiriti* ← **s̃b-miriti* «uspokoić, pogodzić» ← **mirb* «spokój, zgoda, cisza»; ogśłow. – czes. *usmířit*, ros. *usmirít'*, sch. *usmířiti*, scs. *s̃bmiriti* (por. stlit. *mieras* «pokój», łot. *miērs* «pokój, spokój, cisza»). Δ *rozwój:* psł. **usmiriti* → stpol. **usmīřić* → stpol. *uśmīřyc* || *uśmēřyc* → śrpol. *uśmēřyc*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «ułagodzić, uspokoić», «poskromić, ujarzmić».

Δ *por.* **śmierny**.

IS

utonąć (1) [Kśw] Δ *zn.* «ponieść śmierć przez zanurzenie się w wodzie, utopić się, tu: być potępionym»: Si<rce>

tajnymi grzechy skalano (...) i w tem to mieście Korrozaim, w pi<e>k<le> wiekujem, śm<ir>tn grzesze zanu>rzone i utonęło [Kśw IV, 12, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **uto(p)ngiti* ← **to(p)ngiti* «zacząć się topić» ← **topiti* «zatapiać, pogrążyć się w wodzie» ← psł. **tepti* «uderzać, tłuc»; ogśłow. – czes. *utonout*, ros. *utonút'*, chorw. *utonuti*, scs. *utongiti*. Δ *rozwój:* psł. **uto(p)ngiti* → stpol. **utonąci* → stpol., śrpol. *utonąć*.

IS

utrzeć (1) [ŻMB] Δ *zn.* «usunąć wycierając, zetrzeć, osuszyć»: Krew po tobie płynie, tęć bych ja utarła [ŻMB, 180, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **uteri* ← **terti*; ogśłow. – czes. *utřít*, ros. *uterét'*, chorw. *utriti*, scs. *utřēti*. Δ *rozwój:* zach.słow. **utreti* → stpol. **utřeći* → śrpol. *utřeć*.

IS

uwiarować (1) [Kś] Δ *zn.* «uniknąć czegoś, uchronić się przed czymś»: Niektorzy z naszych ślachcicow (...) wojennej strożej się uwiarowali [Kś, 124, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *etym.* pie. **uer-* «patrzeć, uważać»; psł. **uvarovati* ← **varovati* «pilnować, strzec» (zap. z stwniem. **warōn* «uważać» ← **wara* «uwaga»); ogśłow. – czes. *varovat* «ostrzegać», ros. przest. *vygovárvat'* «warować», słowen. *varovati* «chronić», scs. *varovati* (sę) «strzec» (por. goc. *wars* «ostrożny», niem. *bewahren*, *Wahrung*). Δ *rozwój:* psł. **uvarovati* → stpol. **uvarovaći* → stpol., śrpol. *uvarować* (pod wpływem rodzimych *wiara*, *wierzyć* -v- → -v-); w j. śrpol. czas. wychodzi z użycia.

IS

uwięznąć (1) [ŻB] Δ *zn.* «utknąć w czymś ciasnym, miękkim, grząskim»: Osobnie jedna niewiasta syna swego

k niemu przyniosła, jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę-, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **uvęznōti* ← **vęznōti* «grzęznąć, zapadać się w coś» ← **vęzti* «wić, splatać»; ogsłow. – czes. *uváznout*, ros. *uvjáznut'*, sch. *uvezniti*, scs. *uvęznōti*. Δ *rozwój*: psł. **uvęznōti* → stpol. **uvǫznāci* → stpol., śrpol. *uvęznąć*.

Δ *por.* **wiązać**.

IS

uzdrowić (2) [ŻB, Tęcz] Δ *zn.* «przywrócić zdrowie, uleczyć»: Boże je racz uzdrowić [Tęcz, 194, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę-, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *uzdrowieni* im. cz. przesz. bierny M. Im. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **usǫdoviti* ← **sǫdoviti* ← **sǫdovъ*; ogsłow. – czes. *uzdravit*, ros. *ozdorovít'*, sch. *ozdraviti*, scs. *ozdraviti*. Δ *rozwój*: zach.słow. **usǫdroviti* → stpol. **uzdrovīci* → stpol., śrpol. *uzdrowić*; formy odm. złoż. im. uległy w j. śrpol. adiektywizacji → im. przym. bierny; formy odm. prostej zanikły.

Δ *por.* **zdrow, zdrowie**.

IS

uzdrowion *zob.* **uzdrowić**.

IS

uznać (1) [Kśw] Δ *zn.* «przypomnieć, uświadomić sobie coś»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich szez za grzechy wylije i to uznaje, kiedgy sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę-, -esz; dk. Δ *etym.* psł. **uznati*, od czas. psł. **znati*; ogsłow. – czes. *uznat*, ros. *uznát'* «dowiedzieć się», bułg. *uzná*, scs. *uznati*. Δ *rozwój*: psł. **uznati* → stpol. **uznāci* → stpol., śrpol. *uznać*; w j. stpol. wyraz występował również w zn. «zdobyć wiedzę o czymś», «uświadomić sobie», «zeznać w sądzie», «postanowić».

Δ *por.* **znać, znać**.

IS

uznamionąć

uznamionaw (1) [Kśw] Δ *zn.* «zobaczyć, przekonaawszy się o czymś»: Jako prorok Dawid uznamięnowaw o jego silnem ubostwie [Kśw IV, 13, 22]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **uznamenati* ← **znamenati*; ogsłow. – por. czes. daw. *uznamenati* «zobaczyć», ukr. *znamenyvati* «znamienować», scs. *znamenati* «oznaczać». Δ *rozwój*: pierwotna forma M. lp. r. m. *uznamioniew* została zastąpiona w j. stpol. przez *uznamionaw*, powstałe pod wpływem *uznamionował* (im. cz. przesz. czynny II); po XVI w. formy odm. prostej r. m. i n. zanikły, a forma r. ż. stała się im. przysłów. uprzednim; w j. śrpol. czas. wyszedł z użycia.

Δ *por.* **znamionać, znamionować się, znać**.

IS

uznamionaw *zob.* **uznamionać**.

IS

uźrzeć (9) [Kśw, ŻB, BZ, RP] Δ *zn.*

1. «zauważyć, zobaczyć»: Uźrzał człowieka nagiego [RP, 196, 25]. 2. «stwierdzić, przekonać się o czymś»: A uźrzał Bog światłość, iże jest dobra [BZ, 71, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę-, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *uźrzew* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. m., odm. prosta; *uźrzewszy* im. cz. przesz. czynny I M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **g^h-er(ə)* «świecić, błyszczyć się»; psł. **uzbrēti* «zobaczyć» ← **zbrēti* «wiedzieć, patrzeć»; ogsłow. – czes. *užít*, ros. *užrét'*, scs. *uzbrēti* (por. lit. *žerėti* «świecić się, błyszczyć», łac. *fulgere* «błyszczyć», stwniem. *grāo*, niem. *grau* «szary», ang. *grey* «szary», stirl. *gríam* «słońce»). Δ *rozwój*: psł. **uzbrēti* → stpol. **uźrēci* → stpol. *uźreć* || *uřreć* || *užreć* || *uřreć* → śrpol. *užreć* || *uřreć* (dysymilacja -žř- → -jř- → -jř-) → npol. *uřreć*; forma r. ż.

im. uległa w j. śrpol. adverbizacji → im. przysłów. uprzedni.

Δ *por.* **weźrzeć**.

IS

uźrzew *zob.* **uźrzeć**.

IS

uźrzewszy *zob.* **uźrzeć**.

IS

użytek (2) [RsP] Δ *zn.* «użytkowanie, używanie»: Jako to światczę, czso Krzywosądowi ukradziony konie, tego Sędziwoj użytka nie ma [RsP, 44, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **užit-ǫkǫ* «użyć, korzystać» od psł. im. biernego **užitǫ* czas. psł. **u-žiti* «użyć, zastosować»; ogśłow. – czes. *užitek* «użytek, pożytek, korzyść, zysk», serb., chorw. *užitak* «użycie, użytkowanie», «uciecha, rozkosz», ukr. *užitok* «użytek». Δ *rozwój*: stpol. *užitek* → śrpol. *użytek*; w j. stpol. wyraz wieloznaczny, oznaczał m.in. «korzyść, zysk, pożytek», «dochód», «zapłata», «procent, odsetki», «czynsz płacony przez kmiecia na rzecz pana feudalnego», nazwa przeniesiona także na «plony, produkty, pożytki, jakie daje uprawiana rola, las itp., także obiekty, z których płyną korzyści», «uprawnienie do pobierania takich korzyści».

Δ *por.* **nieużyteczny, żyć**.

IW-G

W

w, we (134) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, LA, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «do wewnątrz, do środka, ku»: Pośpiej się w lepsze z dobrego [Kśw II, 11, 7]. 2. «wewnątrz, w środku»: Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myśleć we dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ *gram.* przym.

rzadzący B. lub Msc. Δ *etym.* kontynuant dwóch prepozycji pie. **on* || **en* «w» i pie. **n*, **eni* «w»; psł. **vǫ* i **vǫn* «w»; ogśłow. – czes. *v, ve*, śl. *v, vo*, ros. *v, vo*, sch. *u, va*, scs. *vǫ* (por. stprus. *en* «w», grec. *en*, łac. *en, in*, lit. *i, i(n)* «w, wewnątrz».

AK

wabiący *zob.* **wabić**.

IS

wabić

wabiący (1) [Kśw] Δ *zn.* «namawiający, zachęcający do czegoś; przywołujący, wzywający»: A są to słowa Syna Bożego tę to świętą dziewicę Katerzynę w sławę krolestwa niebieskiego wabiącego [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **uab-* «wołać»; im. od czas. psł. **vabiti* «kusić, nęcić»; ogśłow. – czes. *vábit*, ros. *vábit'*, sch. *vábiti*, scs. *vabiti* (por. lit. *vilbinti* «wabić», łot. *vilbināt* «wabić», goc. *wōpjan* «wołać», stwniem. *wuofan* «narzekać», stang. *wēpan*, ang. *weep* «płakać»). Δ *rozwój*: po XVI w. doszło do specjalizacji zn. czas. «kusić, nęcić» → «wabić, nęcić zwierzęta» (termin myśliwski); formy odm. prostej im. zanikły (z wyjątkiem B. r. m. *wabiąc*, który uległ adverbizacji), formy odm. złoż. przeszły w przym. czynny.

Δ *por.* **powabiać**.

IS

wadzący się *zob.* **wadzić się**.

IS

wadzić się

wadzący się (1) [Kśw] Δ *zn.* «spierający, sprzeczący się»: Pwacie w moc Boga waszego wadzący <się z mocą krola moc>niejszego [Kśw I, 10, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **ued-* «mówić»; im. od czas. psł. **vaditi* «karcieć, ganić, oskarżać → przeszkadzać komuś w czymś»; ogśłow. – czes. *vadit* «przeszkadzać», ukr. *vadyty* «szkodzić», sch. *váditi*, scs. *vaditi* «oskarżać» (por. lit. *vadyti, vadinti* «nazywać; zwoływać»,

stind. *vádati* «mówi»). Δ *rozwój*: polska forma im. *wadzący* z wtórnym -z- (powinno być *wadziący*) powstała przez analogię do formy cz. ter. *wadzę*; postaci odm. prostej im. (z wyjątkiem B. r. m. *wadząc*) zanikły; formy odm. złoż. (*wadzący*) uległy adiektywizacji w j. śrpol.; w stpol. czas. *wadzić* funkcjonował również w zn. «procesować się», «szkodzić komuś», współcześnie jest już wyrazem przest.

IS

warga (1) [RP] Δ *zn.* «fałd skórny – jedna z krawędzi ust»: Nie było warg u jej gęby [RP, 196, 35]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. **vrga* «nabrzmięcie, wypukłość»; w tym zn. wyraz występuje tylko w j. pol. (i dial. kasz.), w innych zn. zachowany w części j. słow. – mac. *vrga* «guz», «sęk», serb., chorw. *vrga* «guz od uderzenia».

IW-G

wasz (7) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, dzierżawczy, rodzajowy» 1. «o właściwościach, stanach i funkcjach przysądżanych podmiotowi»: Przymicie to powiedanie/ Przed waszę cześć, panny, panie! [Słota, 190, 110]. 2. «o osobach związanych z podmiotem innymi stosunkami społecznymi czy międzyludzkimi niż pokrewieństwo»: Izci wasz pan, toć jest nasz miły Kryst, s dalekich ci stron on przydzieć on k wam, a daleć on nicz nie będzie mieszkał [Kgn II, 35, 7]. Δ *formy tekstowe*: *waszego* D., B. lp. r. m., *wasze* B. lm. r. ż., *waszych* D. lm. r. m., *waszy* M. lm. r. m. Δ *etym.* pie. **u-ō-s-*; psł. **vašb* ← rdzeń zaimkowy **vas-* (D. zaimka **vy*) + formant dzierżawczy *jb*; ogśłow. – słc. *vaš*, ros. *vaš*, sch. *váš*, scs. *vašb*. Δ *rozwój*: psł. **vasjb* → psł. **vašb* → stpol. *vaš*; w XVII w. w M. lm. r. m. -ši → -šy → -ši podobnie jak w rzeczownikach typu

Włoszi → *Włoszy* → *Włosi*; w B. lp. r. ż. pierw. końc. -ę, która pod wpływem odm. przymiotnikowej przeszła w -q (XIX w.).

JG

wąź (2) [Kgn] Δ *zn.* «gad lądowy»: Bądźcie, dzie, tako mądrzy, jakoć są węzewie mądrzy [Kgn VI, 40, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. pierwotnie -i- (później -jo-) → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *wąź* M. lp. Δ *etym.* pie. **anghui-* (lub *angu^(h)i-*) «gad, żmija, robak»; wcz.psł. **angi-* → pżn.psł. **qžb*; ogśłow. – czes. przest. *užovka* «gad, wąź», słc. *užovka* «zaskroniec», dluž. i głuż. *huž* «wąź», ukr. *vuž* «zaskroniec», ros. *už* «zaskroniec», słowen. *vôž*, scs. *qžb* (por. lit. *angis* «żmija», stprus. *angis* «żmija», łac. *anguis* «wąź», stwniem. *unc* «wąź»). Δ *rozwój*: stpol. **vqž* → stpol. *vqž* → śrpol. *vqž*; nagłosowe [v] to pierwotna spółgłoska protetyczna, (podobną funkcję pełniło [h] w formach dluž. i głuż.; końcówka -ewie (w M. lm.) miała zasięg regionalny – północnopolski.

IW-G

wczora (1) [Kgn] Δ *zn.* «dnia poprzedniego»: Aleć wczora pewne wieści sąć ony nam były powiedziany [Kgn II, 35, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **včera*, D. psł. rzecz. **večerŕ*; ogśłow. – czes. *včera*, ros. *včerá*, słowen. *včera*. Δ *rozwój*: wygłosowe -j analogiczne do *dzisia-j*, a to do form st. wyższego *lepiej*, *gorzej*.

Δ *por.* **wieczor**.

BT

wdowa (1) [LA] Δ *zn.* «kobieta, której umarł mąż»: Chował siroty i wdowy [LA, 173, 19]. Δ *gram.* zsubstantywowany przym., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uid^heuā* «odłączona od męża» od pie. **ueid^h-* «oddalić, odłączyć»; psł. **vbdova*; ogśłow. – czes. *vdova*, słc. *vdova*, ros. *vdová*, bułg.

vdovíca, scs. *vdova* (por. łac. *viduus* «pozbawiony czegoś, osierocony, owdowiały», stind. *vidhávā* «wdowa», lit. *vidús* «pustka», strpus. *widdewu*, goc. *widuwō*, niem. *Witwe*, ang. *widow*). Δ *rozwój*: liczne derywaty przym. i rzecz. w j. pol., np. *wdowi* «związany z wdową», fraz. *wdowi grosz* (bibl.) «niewielki datek składany przez kogoś niezamożnego na jakiś cel z potrzeby serca, lecz kosztem wyrzeczeń», w stpol. *wdowie stadło* «stan wdowi», *wdowine* «własność wdowy lub opłata składana na rzecz panującego przy powtórnyim zamążpójściu wdowy stanu chłopskiego»; w j. pol., podobnie jak w innych językach indoeuropejskich, nazwa *wdowiec* powstała jako derywat do formy ż. (por. niem. *die Wittwe* – *der Wittwer*, ang. *widow* – *widower*).

IW-G

wdyszeć (1) [RP] Δ *zn.* «odetchnąć z trudnością»: Rzucę się jako kot na myszy./ Aż tve sirce ciężko wdyszy [RP, 197, 66]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ *etym.* pie. **d^hou-* || **d^heu-* || **d^hū-* «unosić się, prosić, wiać, dmuchać; oddychać, dyszeć»; psł. **v^hdyšati* ← **dyšati* «oddychać ciężko, z trudem»; ogśłow. – czes. dial. *dyšet'*, ros. *dyšát'*, sch. *udysati*, scs. *dyšati*. Δ *rozwój*: psł. **v^hdyšati* → stpol. **vdyšaći* → stpol., śrpol. *vdyšeć* (bezok. *-ać* → *-eć* w wyniku analogii do czas. typu *widzieć*); w j. śrpol. czas. wyszedł z użycia.

Δ *por.* **duch**, **odetchnąć**.

IS

we zob. **w**.

AK

wetknąć (1) [Słota] Δ *zn.* «wbić, umocować»: A mnogi idzie za stoł./ Siędzie za nim jako woł./ Jakoby w ziemię wetknął koł [Słota, 188, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → pol. kon. II

-ę, *-iesz*; dk. Δ *etym.* pie. **teuk-* «uderzać, bić»; psł. **v^ht^hkn^hoti* ← **t^hkn^hoti* ← **t^hkat^hi*; ogśłow. – czes. *vetknouti* «wsunąć, włożyć», ros. *voitknút'*, sch. *tytnuti*, scs. *t^hkn^hoti* (por. łot. *tukstēt* «stukać, tłuc», grec. *týkos* «młot, topór», *teuchō* «tkam»). Δ *rozwój*: psł. **v^ht^hkn^hoti* → stpol. **vetknąći* → stpol., śrpol. *vetknąć*; w j. stpol. także w zn. «wsunąć w coś» oraz w zn. przen. «uporczywie patrzeć na coś».

IS

wesele zob. **wiesiele**.

IW-G

wezwać (3) [Kgn, Słota, BZ] Δ *zn.* «polecieć komuś, by przybył»: Jest <ci on> był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 101]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → pol. kon. I *-ę*, *-iesz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *wezwan* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta; *wezwany* im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **v^hz^hvati* ← **z^hvati* «wołać, przywoływać imieniem, nazywać»; ogśłow. – ros. *výzvat'*, chorw. *pozvati* «wezwać», scs. *v^hz^hvati*. Δ *rozwój*: psł. **v^hz^hvati* → stpol. **vezvaći* → stpol. *vezwać* || *vzwać* → śrpol. *vezwać*; w j. stpol. czas. funkcjonował także w zn. «zaprosić, proponować udział w czymś», «powołać do czegoś», «zwrócić się o pomoc», «nadać nazwę, nazwać».

Δ *por.* **nazwać**.

IS

wezwan zob. **wezwać**.

IS

wezwany zob. **wezwać**.

IS

weźrzyć (1) [BZ] Δ *zn.* «spojrzeć, popatrzeć»: Weźrzał lepak Bog i rzekł [BZ, 71, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę*, *-isz*; dk. Δ *etym.* psł. **v^hz^hr^hēti* ← **z^hr^hēti*; ogśłow. – czes. *vejřít*, stukr. *vzozrěty*, scs. *v^hz^hr^hēti* «spojrzeć w górę». Δ *rozwój*: psł. **v^hz^hr^hēti* → stpol. **vežrēci* → stpol.

vežreć || vežreć || vejřeć → śrpol. *vežreć* || *vejřeć* → npol. *vejřeć*.

Δ *por. uźrzyć*.

IS

wężewy (1) [Kgn] Δ *zn.* «wężowy, taki jak węża»: Wtoreć przyrodzenie jest to wężewe [Kgn VI, 40, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. ← *wąż* (← psł. **qžō*). Δ *rozwój*: wariantywność -*ev-* po spłg. miękkich i stwardniałych, -*ov-* po spłg. twardych to stpol. cecha regionalno-dialektalna (dziś zachowana w niektórych gwarach wlkp.).

Δ *por. wąż*.

HK

wiara (2) [Kgn, ŻB] Δ *zn.* «wyznanie, religia»: I na wiarę krześcijańską jest ji on był nawrocił [Kgn VI, 40, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*a-* → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *wiary* D. lp. Δ *etym.* pie. przym. **uero* «prawdziwy, rzeczywisty»; psł. rzecz. **věra* «przeświadczenie o prawdziwości czegoś»; ogśłow. – czes. *víra* «religia, przekonanie», ślc. *viěra* «wiara», ros. *věra* «religia», *dověrie* «zaufanie», bułg. *vjára* «wiara», scs. *věra* «wiara» (por. łac. *verus* «prawdziwy», niem. *wahr*, awest. *var* «wierzyć»). Δ *rozwój*: w j. pol. zachowały się dwa zn. podst. tego wyrazu – szersze nawiązujące do zn. pierwotnego «przekonanie o prawdziwości czego, zwłaszcza niedającego się udowodnić empirycznie» oraz zawężone «głębokie przeświadczenie o prawdziwości przekonań religijnych» – będące podstawą znaczenia «zbiór zasad, obrzędów i postaw religijnych, wyznanie, religia»; liczne fraz. i przysł. z wyrazem *wiara*, m.in. *przyjmować coś na wiarę* «przyjmować coś bez dowodu, polegając na czyimś słowie», *robić coś w dobrej wierze* «robić coś w przekonaniu o słuszności czegoś», *wiara góry przenosi, ktoś bez czi i wiary* «o kimś

bez godności osobistej», *żyć z kimś na wiarę* «żyć z kimś bez ślubu».

Δ *por. wierny, wierzyć*.

IW-G

wiatr (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «prąd, strumień powietrza»: Jenże rzuca wiatr od oblicza ziemie [Pfl I, 17, 5]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*o-* → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: *wiatr* M. lp. Δ *etym.* pie. **uetro* «ten, który wieje» (← pie. **uē-* «wiać, dąć»); psł. **větrō*; ogśłow. – czes. *vítr*, ślc. *vietor*, ros. *véter*, ukr. *viter*, bułg. *vetăr*, mac. *veter* (por. lit. *vėtra* «burza, wichura», stprus. *veho* «wiatr», łot. *vētra* «burza»). Δ *rozwój*: liczne przysł. i fraz. z tym wyrazem w j. pol., m.in. *kto sieje wiatr, zbiera burzę* (bibl.), *biednemu zawsze wiatr (wieje) w oczy, przepędzić kogoś w cztery wiatry, ubranie (palto) wiatrem podszyte* «nie dość ciepłe, nędzne ubranie».

Δ *por. powietrze*.

IW-G

wiązać (1) [RsP] Δ *zn.* «zobowiązywać, nakładać jakieś zobowiązanie»: Jako wiązał za trzydzieści grzywien rzeczy i sześcioro skota [RsP, 48, 23]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. II -*ę*, -*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **angh-* «wąski, zwięzać; wiązać»; psł. **vęzati* «wiązać» ← **vęzti* «wić, spleść»; ogśłow. – czes. *vázat*, ślc. *viazat'*, ros. *vjazát'*, ukr. *vizáty*, sch. *vezati*, mac. *veza*, scs. *vęzati* (por. lit. *výžti* «pleść», łac. *ango* «duszę»). Δ *rozwój*: psł. **vęzati* → stpol. **vązaci* → stpol., śrpol. *vązać*; w j. stpol. czas. funkcjonował również w zn. «krępować kogoś sznurami», «łączyć coś w jedną całość, owijając sznurami» oraz w zn. przen. w wyr. *wiązany czas, wiązane dni* «dni niesądowe (dni, w które sąd nie wydaje wyroków)».

Δ *por. obiazać, przewiązać, uwięznąć, związać*.

IS

więczeństwo (1) [Kśw] Δ *zn.* «zwycięstwo»: <Przez an>jeła więczeństwo odzırżeli [Kśw I, 10, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **vitęg-bstvo* → psł. **vitęžbstvo*; formacja współrdzenna z psł. **vitęžb* (← **vitęg*) «bohater, zwycięzca», tj. psł. pożyczką germ. *viking*; ogśłow. – czes. *vítěz* «zwycięzca», słc. *vitaz* «zwycięzca», głuż. *vičaz* «wasal», ros. *vitjaz* «rycerz», słoweń., serb., chorw. *vitez* (por. stislandz. *vīkingr* «wiking»). Δ *rozwój*: stpol. *vičąžstvo* → stpol. *vičąšstvo* → stpol. *vičąsstvo* → śrpol. (z) *vyčęstvo*; niezachowanie się w j. pol. rzecz. *wiciądz*, liczne przeobrażenia fonetyczne wyrazu, powstanie węzła morfologicznego sprzyjały jego leksykalizacji; etym. spokrewniony *witež* «rycerz» to późniejsze zap. z j. wsch.słow.

IW-G

wić (1) [Satyra] Δ *zn.* «kółko żelazne lub skręcone z gałęzi, służące do połączenia grządziela pługa z kółkiem»: Żelazną wić doma słoży./ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **uei-* «skręcać, splatać»; psł. **vitb* «to, co się zwiąja, skręca, plecionka»; ogśłow. – głuż. *wić* «kołowrotek», *witka* «wić», dłuż. *witka*, *witwa* «wić», ros. *vit* «plecionka», *vitók* «zwój», serb., chorw. *vitica* || *vitica* «kędzior, warkocz» (por. lit. *vytis* «rózga», łot. *vītis* «rózga», łac. *vitis* «winna latorośl»). Δ *rozwój*: stpol. **vit* → stpol. *vić*; w j. stpol. rzecz. *wić* miał *zn.* «winorośl, witka, gałązka» oraz przen. «rodzaj powrozu ze skręconych gałązek»; w lm. *wici* «znak zarządzający pogotowie wojenne» – w dawnej Polsce łożowe witki lub pęki powrozów rozsyłano do rycerzy jako wezwanie do stawienia się na wyprawę wojenną.

IW-G

widomy zob. **widzieć**.

IS

widząc zob. **widzieć**.

IS

widzieć (19) [Kśw, Kgn, Słota, ŻB, BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.* «dostrzegać, zauważać»: Widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 10]. I widział Bog, iż jest dobrze [BZ, 71, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *widzą* cz. ter. lm. 3. os.; *widziech* aoryst lp. 1. os.; *widomych* im. cz. ter. bierny D. lm. r. m., odm. złoż.; *widząc* im. cz. ter. czynny B. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. **ueid-* || **uoīd-* || **uid-* «widzieć, wiedzieć»; psł. **vidēti* ← **vidb* «to, co widać → wygląd zewnętrzny, powierzchowność»; ogśłow. – czes. *vidět*, słc. *vidiet*, ros. *vidět*, ukr. *vydity*, sch. *vidjeti*, bułg. *vidia*, scs. *vidēti* (por. lit. *veizdėti*, łot. *viedēt*, łac. *vidēre*, stind. *vēdo* «wzgląd»). Δ *rozwój*: psł. **vidēti* → stpol. **vižeci* → stpol. *vižec* || *vižić* (-eć → -ić pod wpływem czas. typu *mylić*) → śrpol. *vižec*; im. cz. ter. bierny (*widomy*) uległ w j. śrpol. adiektywizacji i znaczy «dający się widzieć; widzialny, jawny», np. *widome ślady*; B. im. cz. ter. czynny (*widząc*) przeszedł w im. przysłów. współ.

Δ *por.* **nawiedzić**, **wiedzieć**.

IS

wieczny (4) [Kśw, ŻB] Δ *zn.* «niemający końca, ciągły»: Wiecznemu ogniu przesądzeni będą [ŻB II, 32, 1]. Jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 1]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *wiecznego* D. lp. r. m., *wieczne* D. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **věčьnъ* (jb) (← wcz.psł. **věčьnъ* (jb)) ← **věčь*; ogśłow. – czes. *věčný*, słc. *večný*, ros. *večnyj*, ukr. *vičnyj*, bułg. i mac. *večen*, scs. *věčьnъ*.

Δ *por.* **wiek**, **wiekuji**.

HK

wieczor (6) [BZ] Δ *zn.* «część doby zaraz po zachodzie słońca»: I nazwał jest światłość dniem, a cmy nocą, i uczynił wieczor, a z jutra dzień jeden [BZ, 71, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *wieczor* M. lp., *wieczora* D. lp. Δ *etym.* pie. **uek^hspero* dosł. «ku nocy», «pora przed nocą»; psł. *večer^o*; ogśłow. – czes., śl. *večer*, ros. *věčer*, ukr. *věčir*, bułg. *věčer*, scs. *večer^o* (por. lit. *vākara*, łot. *vakara*, łac. *vesper*, grec. *hēspēros*).

IW-G

wiedzieć (13) [Pfl, RsP, Słota, RP] Δ *zn.* «być świadomym czegoś; orientować się w czymś; zdawać sobie sprawę z czegoś»: Gospodnie, da mi to wiedzieć, / Bych mógł o tem cso powiedzieć [Słota, 188, 1]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -em, -esz; ndk. Δ *formy tekstowe:* *wiem* cz. ter. lp. 1. os.; *wiemy* lm. 1. os.; *wiedz* tr. rozk. lp. 2. os. Δ *etym.* pie. **uejd-* || **uojd-* || **uid-* «wiedzieć, wiedzieć»; psł. **věděti* ← **vědb*, **věda* «coś znanego»; ogśłow. – czes. *vědět*, ros. *vědat'* «wiedzieć», scs. *věděti* (por. grec. *oída* «wiem», ind. *vēda*, *vidmas* «wiem, wiesz», stprus. *waist* «wiedzieć», goc. *wait* «wiem», niem. *ich weiss* «wiem»). Δ *rozwój:* psł. **věděti* → stpol. **véžeci* → stpol., śrpol. *véžec*.

Δ *por.* **nawiedzić, niewiasta, widzieć.**

IS

wiek (5) [Kśw, Pfl] Δ *zn.* «wieczność»: Iżby ty s nim na wieki wiekom krolewał [Kśw IV, 13, 49]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *wieki* B. lm., *wiekom* C. lm. Δ *etym.* pie. **uejk-* «okazywać siłę, siła»; psł. **věk^o* «siła, okazywanie siły, żywotność», «zdrowie», «długie życie, lata życia», «długi okres»; ogśłow. – czes. *věk*, śl. *vek*, ros. *vek*, ukr. *vyk*, bułg., mac. *vék*, scs. *věk^o*, *věka* (por. lit.

viēkas «siła», «żywotność, życie», łot. *vēikt*, *vēicu* «przezwycięzać, pokonywać, łac. *vinco*, *vincere* «zwyciężam, zwyciężać»). Δ *rozwój:* dzisiejsze *zn.* «stulecie» rozwinęło się ze *zn.* «długi okres», pod wpływem łac. *aeternitas* w formule *na wieki wieków* wyraz zyskał *zn.* rel. «wieczność», «czas sakralny bez początku i końca, w którym trwa Bóg».

Δ *por.* **wieczny, wiekuji.**

IW-G

wiekuji (2) [Kśw] Δ *zn.* «wieczny, wiekuisty»: Jenże nie pamiętaję dobra wiekujego [Kśw II, 11, 29]. W tem to mieście Korrozaim, w pi<e>k<le> wiekujem, śm<ir>tn grzesze zanu>rzone i utonęło [Kśw IV, 12, 12]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. utworzony od rzecz. *wiek* (← psł. **věk^o*). Δ *rozwój:* w stpol. wyraz podniosły, częsty w języku religijnym, tworzył zwłaszcza wyrażenia z zakresu frazeologii chrześcijańskiej, np. stpol. *wiekuje wiesiele*, *wiekuji żywot*, *wiekuje odpoczywanie*; dziś archaizm; w terminologii chrześcijańskiej występuje jedynie najbliższy mu przym. *wiekuisty*, np.: *światłość wiekuista*, *wiekuiste szczęście*, *wiekuista chwała*.

Δ *por.* **wieczny, wiek.**

HK

I wiele (2) [Słota] Δ *zn.* «znaczna liczba, ilość, wartość, rozmiar czegoś; mnóstwo»: Przetoć stoł wielki świeboda, / Staje na nim piwo i woda, / I k temu mięso i chleb, / I wiele jynych potrzeb [Słota, 188, 11]. Δ *gram.* licz. nieokreślony. Δ *etym.* psł. **velbje* «bardzo dużo» to przysłów. od zróżnicowanego rodzaju wo psł. przym. **velij*, -a, -e «wielki»; rdzeń ogśłow. pozostaje w j. słow. w różnych znaczeniowo derywatach – czes. *velice*, *velmi* «wielce», ukr. *velmy* «wielce» (w tym *zn.* też *vesmá*), ros. *velikij* «wielki», bułg. *velik* «wielki».

Δ *rozwój*: w j. pol. upodabnia się do liczebników dzięki: neutralizacji kategorii liczby, wytworzeniu formy mos. *wielu* (tylko w M., B., i W.), ustaleniu typowych dla liczb. końcówek fleksyjnych (pod wpływem liczb. *dwa*) oraz składni z rzecz. – rządu w M., D., B. i W., a zgody – w C., N. i Msc.

AK

II wiele (3) [ŻMB, RP, Satyra] Δ *zn.* «o natężeniu, intensywności jakiejś czynności: dużo, bardzo dużo»: Gdy się modlił Bogu wiele [RP, 196, 23]. Chytrze bydlą z pany kmiecie,/ Wiele sie w jich siercu plecie [Satyra, 191, 2]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **velbje*, przysłów. ← psł. przym. **velijb*, -a, -e (adverbizacja formy nijakiej); ogśłow. – dłuż. *wiele* «bardzo dużo, ile», głuż. *wjele* «bardzo dużo», chorw., serb. *vèle* «bardzo długo».

Δ *por.* **I wiele.**

AK

wielebność (1) [LA] Δ *zn.* «oznaka czci oraz szacunku»: Chował je na wielebności i na krasie [LA, 173, 17]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż., odmiana według psł. paradygmatu -i-. Δ *etym.* wyraz o genezie zach.słow.; derywat od niezachowanego w j. pol. rzecz. **velbba* || **veleba* «wspaniałość» ← psł. przym. **velb(jb)* «wielki»; por. czes. *veleba*, *velebnost* «wielebność», stczes. *velba* «majestat», ślc. *veleba* «wspaniałość». Δ *rozwój*: obecnie wyraz zachowany w wyrażeniu (*wasza, jego*) *wielebność* – forma zwracania się do wyższych duchownych oraz osoba, której ten tytuł przysługuje.

Δ *por.* **wieliki, wielki.**

IW-G

wielić (1) [RP] Δ *zn.* «rozkazywać, nakazywać» Ostań tego wszech, tobie wiele,/ Przez dzięki każnią rozdzielię [RP, 197, 73]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; ndk.

Δ *etym.* psł. **velēti* «przejawiać swoją wolę, chęć → rozkazywać» ← **volb* || **velb*; ogśłow. – ślc. *velit* «dowodzić»; ros. *velēt* «przykazać», scs. *velēti* (por. lit. *pavēti* «chcieć», łac. *velle*, niem. *wollen*). Δ *rozwój*: psł. **velēti* → stpol. **vel'eći* → stpol., śrpol. *vel'ić* (-eć → -ić w wyniku analogii do czas. typu *mylić, pilić*); w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia. Δ *por.* **wiele, wieliki.**

IS

wielik zob. wieliki.

HK

wieliki, wielik, wielki (24) [Kśw, Kgn, BZ, ŻB, RP, LA, ŻMB, Tęcz, Słota] Δ *zn.* «bardzo duży, ogromny, liczny, potężny»: Mędrzec wieliki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Ja wam dzisiaj wielkie wiesiele zjawiam [Kgn II, 35, 18]. Kazania nie przestajał a cuda wielika czynił [ŻB I, 31, 10]. A miał barzo wielki dwor [LA 173, 13]. Usłyszycie moj zamętek,/ Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. (*wielkie, wielki*), odm. prosta (*wielika*). Δ *formy tekstowe*: np. *wieliki* M., B. lp. r. m., *wielkiego* D. lp. r. m., *wielkiemu* C. lp. r. m., *wieliki* W. lp. r. m., *wielikich* D. lm. r. m., *wielikiej* D. lp. r. ż., *wielką* B. lp. r. ż., *wielkie* B. lm. r. ż., *wielkie* M., B. lp. r. n., odm. złoż., *wielicy* B. lpdw. r. ż., *wielika* B. lm. r. n. odm. prostej. Δ *etym.* psł. **velikb(jb)* «bardzo duży, wielki» ← **velbjb*; ogśłow. – czes. *veliký*, ślc. *velký*, ros. *velikij*, sch. *velik*, scs. *velikb*. Δ *rozwój*: już w stpol. *wieliki* || *wielki*, także z udźwięcznieniem *wieligi* || *wielgi*, postać krótsza bez -i- wiąże się prawdopodobnie z zanikiem poakcentowej sam. po ustabilizowaniu się akcentu inicjalnego; dawna postać z -i- zachowała się w nazwie *Wieliczka*.

HK

wielki zob. wieliki.

HK

wielmi (3) [Kśw, Słota, RP] Δ *zn.* «bardzo, znacznie, wielce»: I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Chce się sam posadzić wyżej,/ Potem siedzie wielmi niżej [Słota, 189, 42]. Uźrzał człowieka nagiego,/ Przyrodzenia niewieściego,/ Obraza wielmi skaradego [RP, 196, 27]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* prawdopodobnie N. Im. r. m. i r. n. odm. prostej psł. przym. **velb*; ogśłow. – czes. *velmi* «szanowny», słc. *velmi* «wielce», ukr. *velmi*, scs. *vel'mi* «bardzo». Δ *rozwój*: tylko w tekstach stpol.

Δ *por.* **wieliki, wielki**.

BT

wieloryb (1) [BZ] Δ *zn.* «wielka morska ryba»: I stworzył Bog wieloryby [BZ, 71, 30]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* wyraz o genezie zach.słow.; złożenie utworzone z wyrazów rodzimych – *wieli* (← psł. **velbja*) + -o- + *ryba*; wyraz powstał jako częściowa kalka śrwniem. *walvisch* (por. niem. *Walvisch* «wieloryb»); człon *wal* – będący samodzielną nazwą wieloryba – skojarzono na podstawie podobieństwa brzmieniowego ze stpol. *wieli*; człon drugi oddano w j. pol. formą *ryb*, pochodną od rzecz. r. ż. *ryba*; por. czes. *velryba*, słc. *vel'ryba*, głuż. *wjelryba*, *wieleryb*. Δ *rozwój*: w j. stpol. także postać oboczna *wieleryb* z regularnym wariantem fonetycznym interfiks -e- po temacie miękkim.

IW-G

wieprz (1) [ŻB] Δ *zn.* «samiec świni»: A zatym uźrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uep(e)r-o-s* (niepewne); psł. **veprb*; ogśłow. – czes. *vepr* «świnia, wieprz», głuż. *wjapr*, dłuż. *japś*, ukr. *vepr* «wieprz, dzik», ros. *vepr* «dzik», scs. *veprb* «wieprz, dzik» (por. łot. *vepris* «wieprz», łac. *aper* «dzik», niem.

Eber «dzik, odynieć»). Δ *rozwój*: stpol. *vepr* → śrpol. *vepr*; w j. stpol. wyraz ten występował też w zn. «dzik».

IW-G

wiernie (1) [ŻMB] Δ *zn.* «rzetelnie, niezawodnie, z zachowaniem wiary»: A wszakom cię, Synku miły, w swem siercu nosiła,/ A także tobie wiernie służyła [ŻMB, 180, 17]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **věrbn*; jako przym. – ogśłow.

Δ *zob.* **wierny**.

BT

wierny (2) [Kgn] Δ *zn.* «wierzący, gorliwy wyznawca religii chrześcijańskiej»: Pożądali są wierni krześcijani przyszcia jego [Kgn II, 35, 5]. Tym to wiernym krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **věrbn* (jb) «prawdziwy, rzeczywisty» ← **věra*; ogśłow. – czes. *věrný*, ros. *vérnyj*, scs. *věrbn*.

Δ *por.* **wiara**.

HK

wierzący *zob.* **wierzyć**.

IS

wierzyć (3) [Kgn, ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «być przekonany o prawdziwości czegoś»: W to był wierzył, iżec Maryja miałać jest ona syna porodzić <była> a dziewicą zostać [Kgn II, 37, 99]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *wierzą* cz. ter. Im. 3. os.; *wierzącym* im. cz. ter. czynny C. Im. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **věriti* ← **věra* «przekonanie, że coś jest prawdą; pewność»; ogśłow. – czes. *věřit*, głuż. *věric*, ros. *verit*, błr. *věryc*, bułg. *vjǎrvam*, scs. *věriti*. Δ *rozwój*: psł. **věriti* → stpol. **věńci* → stpol., śrpol. *véřyc*; już w j. stpol. wyraz występował najczęściej w zn. «być przekonany o istnieniu Boga (bóstwa)» oraz «pokładać w kimś nadzieję», «powierzać coś komuś», «zwierzać się komuś».

Δ *por.* **wiara, wiernie, wierny**.

IS

wiesiele (4) [Kgn, ŻMB, Słota] Δ zn. 1. «radość, zadowolenie»: O, anjele Gabryjele,/ Gdzie jest ono two wesele,/ Cożeś mi go obiecował tako barzo wiele [ŻMB, 180, 27]. 2. «uczta, radosna uroczystość, zabawa»: Boć paniami stoi wiesiele [Słota, 190, 85]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -jo- \rightarrow pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: *wiesiele* B. lp. Δ etym. pie. **ues-* «dobry, zdrowy»; psł. **veselbje* «radość», rzecz. abstrakcyjny utworzony sufiksem *-bje od przym. **veselb* «radosny»; ogśłow. – czes. *veselí* «radość», *vesele* «wesoło», *veselka* «wesele», btr. *vjasělije*, *vesjałóść* «wesele, radość», ros. *vesěl'e*, *vesjólóst'* «wesołość», bułg. *véselost*, *vesélie* «wesołość», scs. *veselbje* «radość» (por. stprus. *wessals*, łot. *vēsēls* «zdrowy, dobry»). Δ rozwój: stpol. *vésele* \rightarrow stpol., śrpol. *vesele*; stwardnienie [ý \rightarrow v] i [š \rightarrow s] pod wpływem wymowy czeskiej; zmiana [l' \rightarrow l] związana z śrpol. neutralizacją historycznego [l']; stpol. zn. «radosna uroczystość» w śrpol. uległo zwężeniu «(radosna) uroczystość z okazji zaślubin», poświadczone od XVI w., w stpol. poświadczone w wyrażeniu *wiesiele swadziebne*.

Δ por. **wiesielić się**.

IW-G

wiesielić się (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ zn. «cieszyć się, radować się; okazywać uczucie radości»: Służcie Bogu w straszce, i wiesielcie się jemu se drżenim [Pfl II, 17, 11]. Δ gram. czas., psł. kon. IV -jo- || -i- \rightarrow pol. kon. III -ę, -isz; ndk. Δ etym. psł. **veseliti* (sę) \leftarrow **veselb* «wesoły, radosny»; ogśłow. – czes. *veselit se*, ros. *vesělít'sja*, bułg. *vesela se*, scs. *veseliti se*. Δ rozwój: psł. **veseliti* sę \rightarrow stpol. **véseliçi* sę \rightarrow stpol. *véseliç sę* || *veseliç sę* || *veseliç sę* (pod wpływem czes. w XV w. dochodzi do depalatalizacji spłg. v \rightarrow v, ś \rightarrow s) \rightarrow śrpol. *veselić sę*. Δ por. **wiesioł, wiesiele**.

IS

wiesioł (1) [Słota] Δ zn. «wesoły, radosny»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie [Słota, 188, 14]. Δ gram. przym., odm. prosta. Δ etym. pie. **ues-* «dobry» (por. łot. *vēsēls* «zdrowy, cały, nieuszkodzony») \rightarrow psł. **veselb* «wesoły, radosny»; ogśłow. – czes. *veselý*, ros. *vesólyj*, scs. *veselb*. Δ rozwój: *wiesioł* to regularny kontynuant psł. **veselb* w odmianie prostej (przegłos polski e \rightarrow 'o, zanik wygłosowego jeru, wzdłużenie zastępcze o \rightarrow ō), stwardnienie spłg. v', ś pod wpływem czeskim w XVI w.; dziś *wesoły* (z dawnej odmiany złoż.) || *wesół* (relikt odmiany prostej).

Δ por. **wiesiele**.

HK

wieść (2) [Kgn] Δ zn. «wiadomość»: Iże jakoć dzisia dobre wieści i dobre nowiny sąc były ony tym to wiern(y)m krześcijanom przyniesiony [Kgn II, 35, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -i- \rightarrow pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **uojd-ti-*; wcz.psł. **vědtb* \rightarrow pzn.psł. **věstb* «wiedza, wiadomość»; ogśłow. – czes. przest. *věst* || *věst'*, czes. *zvěst*, ślc. *zvest'*, ros. *vest'*, ukr. *zvistka*, mac. *vest*, sch. *v(j)est* (por. stind. *vitti* «wiedza», awest. *visti* «wiedza»). Δ rozwój: stpol. **v'es't'* \rightarrow stpol. i śrpol. *véśc*; w j. stpol. wyraz występował w zn. «pogłoska», «obmowa», «legenda, podanie».

Δ por. **wiedzieć**.

IW-G

II wieść (3) [RsP, RsK] Δ zn. 1. «prowadzić na rozprawę w sądzie, dowodzić do sądu (o świadkach i oskarżonych)»: Czso Piotrek wiodł świadki przeciwu Więceńcewi to je wiodł za prawą rzeczą [RsP, 45, 39]. 2. «prowadzić, kierować»: Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale sginął przywilej [RsK, 48, 24]. Δ gram. czas., psł. kon. I -o- || -e- \rightarrow pol. kon. I -ę, -esz; ndk. Δ etym. pie. **ued^h-* «prowadzić»; psł. **vesti* \leftarrow **vedti*; ogśłow. – czes. *vest*,

ros. *vést'*, bułg. *veda*, scs. *vesti* (por. lit. *vesti* «prowadzić, kierować; żenić się», grec. *hedna* «dary ślubne», ind. *wadhú* «oblubienica», niem. *wittum* «wiano»). Δ *rozwój*: psł. **vesti* → stpol. **véści* → stpol., śrpol. *véśc*.

Δ *por.* **dowieść, otwadszenie, otwodzić, przywieść, przywodzić, wywieść.**

IS

I więc, więc (6) [Kgn, Słota, LA]

Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania»:

1. «wynikowe»: Nie miał po sobie żadnego płodu:/ Więc ci jęli Boga prosić,/ Aby je tym darował [LA, 173, 29]. 2. «łączne – i, a, i właśnie»: U wody się poczyzna cześć;/ Drzewiej niż gdy siędą jeść;/ Tedy <j>ą na ręce dają,/ Tu się więc starszy poznają [Słota, 189, 59]. Δ *etym.* psł. **vēt'e* «więcej», przysłów. ← przym. **vēt'bjb* «większy»; jako przysłów. ogsłow. – czes. *víc(e)* «więcej, bardziej», słc. *viac'*, *viacej*, strus. *vjače* «więcej», scs. *vęšte* «więcej»; wtórne przekształcenie w spójnik – w niewielu j. słow. – sch. *věc* «ale, lecz», słw. *věc* «już». Δ *rozwój*: głównie polska zmiana zn. i funkcji: przym. → przysłów. → spójnik (kontekstowo też part.); spójnik *więc* powstał w wyniku skrócenia stpol. przysłów. *więce* «dalej, więcej».

Δ *por.* **II więc, -ci.**

AK

II więc, więc (13) [Kgn] Δ *zn.* «part.

ekspresywna jako wzmocnienie innego wskaźnika zespolenia, np. a tedy, a tako, a»: Iże gdyż się on chce odmłodzić, tedyć więc on je gorzkie korzenie, a potem więc on wlezie w durę ciasną, a tako więc on tamo s siebie starą skorę se<j>mie [Kgn VI, 40, 12].

Δ *zob.* **I więc, więc**, **-ci.**

AK

więc *zob.* **I więc, II więc.**

AK

więcej (1) [ŻB] Δ *zn.* «o większej liczbie, liczebności»: Ci jiści łowcy

(...) powiedzieli swemu starszszemu, jenże przyczyniw więcej panostwa [ŻB I, 31, 2]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *dużo*. Δ *etym.* psł. **vēt'e*, przysłów. ← przym. **vēt'b*; ogsłow. – czes. *víc(e)*, strus. *vjače*, scs. *vęšte*; wygłosowe -j pochodzi z form stopnia wyższego przysłówka (podobnie *wczoraj*, *lepiej*, *gorzej*), powstałego z formy komparatywnej przym. r. m.

Δ *por.* **nawięce, więc**, **I, II więc.**

BT

więc (2) [BZ, RP] Δ *zn.* «większy»:

Światło więcze, aby dniu świeciło [BZ, 71, 24]. Gospodzinie wszechmogący,/ Nade wszystko stworzenie więczy [RP, 195, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* stopień wyższy przym. *wielki* (← psł. **veliko(jb)*). Δ *rozwój*: w stpol. *więc* || *więc*, w XVII w. upowszechnia się forma *większy*, wypierając pozostałe.

Δ *por.* **wieliki, wielki, więc.**

HK

wilk (1) [ŻB] Δ *zn.* «drapieżnik z rodziny psów, zamieszkujący lasy»: A zatym użrzi wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **ul̥kʰo-s* → psł. **vl̥kʷ*; ogsłow. – czes., słc. *vlk*, ros, ukr. *volk*, mac. *volk*, bułg. *vǎlk* (por. lit. *vilkas*, goc. *wulfs*, niem. *Wolf*, łac. *lupus*, grec. *lykos*).

IW-G

wila (2) [ŻB, RP] Δ *zn.* «kuglarz, węd-

rownny aktor i sztukmistrz, błazen; głupiec»: Święty Błażej jemu rzekł: Wilo [ŻB II, 32, 27]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -a → pol. dekl. mieszana. Δ *formy tekstowe*: *wila* M. lp. Δ *etym.* pie. **uei-* «wić»; psł. **vil-a*; formacje kontynuujące psł. rdzeń **vil-* poświadczony w części j. słow. – chorw. *vila* «rusalka, nimfa», mac. *vila* «nimfa, rusalka», czes. *vilný* «lubieżny», bułg. *vilnĭja* «szaleję». Δ *rozwój*: w źródłach cerkiewnych po-

świadczony od XI w. w zn. «nimfa»; w j. zach.słow. przybrał zn. «ten, kto postradał zmysły», w j. pld.słow. «ten, który odbiera zmysły, czaruje»; wyraz wyszedł z użycia w j. śrpol.

IW-G

wina (3) [ŻMB, KŚ, RsK] Δ zn. 1. «wykroczenie, naruszenie prawa świeckiego, przestępstwo, niestosowanie się do nakazów i zakazów religijnych»: Nie będąc w żadnej winie [ŻMB, 180, 36]. 2. w wyrażeniu *bez* || *przez winy* «bezprawnie, niesłusznie»: A o to niej przez prawa i przez winy kłął [RsK, 48, 14]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **uei-* «gonić, ści-gać»; psł. **vina*; ogśłow. – czes., słc. *vina*, ros. *viná*, błr. *viná*, bułg., mac. *viná*, scs. *vina* (por. lit. *vaina* «błąd, wada», łot. *vaīna* «wina, błąd», łac. *vitium* «błąd, wada»). Δ rozwój: wyraz występował w licznych sterminologizowanych wyrażeniach, np. *niestana wina* «kara za niestawienie się do sądu», *osądzona wina* «kara pieniężna zasądzona przez sąd», *pokupna wina* «kara sądowa nakładana na stronę procesową», *wina przyganna* «kara za obrazę» itp.

Δ por. **winny, wojna, winować.**

IW-G

winny (1) [RsP] Δ zn. «należny, nale-żący się»: Czso Toma winne pieniądze położył [RsP, 45, 34]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **vinъnъ* (jb) ← **vina*; ogśłow. – czes., słc. *vinný*, błr. *vinny*, ukr. *vinnyj*, bułg. *vinóven*. Δ rozwój: w j. pol. zachowała się forma prosta tego przym. *winien* (← **vinъnъ*-wokalizacja jeru mocnego i zanik jeru słabego).

Δ por. **wina.**

HK

winować

winować (2) [RsP] Δ zn. «dłużny, winny, tu: o zobowiązaniu pieniężnym»: Jako

jest moj pan nie winował Sułkowi trzy-naście grzywien [RsP, 44, 8]. Δ gram. im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ etym. im. od czas. **vinovati* «oskarżać, obwiniać» ← **vina* «przewinienie, błąd; to co powoduje złe skutki»; ogśłow. – głuż. *winowaty*, ros. *vinovat*, *vinovátyj*, błr. *vinaváty*, bułg. *vinóven*. Δ rozwój: dziś archaizm, podobnie jak motywujący go czas. *winować.*

Δ por. **wina, winny.**

HK

winował zob. winować.

IS

wirzch (2) [Park] Δ zn. «górna część czegoś»: Nie pisz wirzchu okrągłego,/ Pisząc Bartka zbawionego [Park, 108, 11]. Δ gram. rzecz. psł. dekl. -ŭ- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: *wirzchem* N. lp. Δ etym. pie. **uers-* || **urs-* «wzniesienie»; psł. **vŭrchъ*; ogśłow. – czes., słc. *vrch*, ros. *verch*, bułg. *vrăch*, scs. *vrъxъ* (por. lit. *viršus* «wierzchnia część», orm. *veru* «wysoki»). Δ rozwój: stpol. *virx* || *virx* → śrpol. *vérx* || *vérx*; forma *vérx* do dziś zachowana w gwarze podhalańskiej, por. np. *Kasprowy Wierch, Czerwone Wierchy.*

IW-G

wisać (1) [ŻMB] Δ zn. «zwisać, opadać swobodnie w dół»: Twoja głowa krzy-wo wisa, tęć bych ja podparła [ŻMB, 180, 22]. Δ gram. czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ etym. pie. **uei-* «wić; skręcać» → **ueip-* «kręcić, kołysać się»; psł. **visati* ← **visēti* «wisieć»; ogśłow. – czes. *viset* «wisieć», ros. *visét*, *svisat* «zwisać», chorw. *visjet*, scs. *visēti* «wisieć», *visati* «wisać» (por. lit. *atvīpi* «zwisać», stwniem. *weibōn* «kołysać», stind. *vé-pate* «trzęsie się»). Δ rozwój: psł. **visati* → stpol. **visaći* → stpol., śrpol. *visać*; w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia (por. *zwisać*).

Δ por. **wić.**

IS

wisz (1) [RP] Δ *zn.* «roślinność porastająca mokre łąki, na brzegach rzek, jezior»: Ma kosa wisz, trawę siecze,/ Przed nią nikt nie uciecze [RP, 197, 79]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **višb*; wyraz zachowany w j. pol., słowen. i niektórych dial. wsch.słow. – strus. *višb*, słowen. *viš*; być może spokrewniony ze stprus. *wissene*, norw. *vîse* «miotłka». Δ *rozwój*: wyraz poświadczony w gwarach *viš* «sitowie» (Kujawy), «tatarak» (Sandomierskie, Radomskie); w dawnej polszczyźnie składnik przysł. i fraz., np. *Jałowe role, kędy tylko wisze i kąkole* (Szymon Budny XVI w.), *tonąc, łapamy się wiszu* (Jakub Wujek XVI w.), w nazwisku *Wiszowaty* poświadczony przym. derywat od *wisz*.

IW-G

wkupienie (1) [RsK] Δ *zn.* «kupienie, wykupienie»: Tej niwie Albertus nie był nigdy gospodzien po wkupieniu aż do tych miast [RsK, 48, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **vō-kup-j-enve*; rzecz. od czas. psł. **vōkupiti*, **kupiti* ← goc. *kaupōn* «handlować»; ogśłow. – czes. *vykoupit* (*se*), słc. *vykúpit'*, ros. *výkupit'*, błr. *padkúpicca* «wkupić się», bułg. *odkúp-vane* «wykup» (por. stwniem. *kouffen*, niem. *kaufen*, łac. *caupo*, *cauponis* «szynkarz»). Δ *rozwój*: stpol. *vkupenie* → śrpol. *fkupeńie*; w tym zn. rzecz. *wkupienie* (podobnie jak czas. *wkupić*) wyszedł z użycia, zachował się czas. zwrotny *wkupić się*, np. w zwrocie *wkupić się w czyjeś łaski*, oraz pochodny do niego rzecz. – nazwa czynności. Δ *por.* **kupić**.

IW-G

wlec (1) [Tęcz] Δ *zn.* «ciągnąć, przesuwając»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli,/ Z tego mu gańbę czynili [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz;

ndk. Δ *etym.* pie. **uelk-* «ciągnąć»; psł. **velkti* → **vlec'i* || **voloč'i* || *vlěšti*; ogśłow. – czes. *vlěc vleku*, ros. *volōč'*, *volokú*, sch. *vlēcī*, *vlēcīm*, scs. *vlěšti*, *vlě-kō* (por. lit. *vilkti*, grec. *hēlkō* «ciągnę», *varək-* «ciągnąć», niem. *walken* «ugniatać»). Δ *rozwój*: zach.słow. **vlec'i* → stpol. **vl'ec'* → stpol., śrpol. *vlec*.

IS

wleźć (1) [Kgn] Δ *zn.* «wpełznąć, wsunąć się do wewnątrz»: Wtorec przyrodzenie jest to węzewie, iże gdyż się on chce odmłodzić (...) a potem więc on wlezie w durę ciasną [Kgn VI, 40, 13]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **lēgh-* «niski; pełzać po ziemi»; psł. **vōlēzti* ← **lēzti* «pełzać»; ogśłow. – czes. *vlězt*, ros. *vlezt'*, mac. *vleze*, scs. *vōlēzti* (por. łot. *lēzēt* «iść powoli», stprus. *līse* «pełza, czołga», stislandz. *lāgr-* «niski», ang. *low* «niski»). Δ *rozwój*: psł. **vōlezti* → stpol. **vl'ězci* → stpol. *vl'ieżć* → śrpol. *vleźć*.

Δ *por.* **naleźć**.

IS

władnąć (1) [BZ] Δ *zn.* «mieć zdolności władania sobą, ruszać się»: I wszemu stworzeniu na ziemi, jeż to sobą władnie [BZ, 72, 54]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **voldnōti* (← **voldati*) → **vlodnōti* || **volodnōti* || **vladnōti*; ogśłow. – czes. *vládnout*, ukr. *volodity*, scs. *vladnōti*. Δ *rozwój*: zach.słow. **vlodnōti* → stpol. **vlodnāci* → stpol. *vlodnāć* → *vładnāć* (grupa *vla* – od XV w. pod wpływem czeskim) → śrpol. *vładnōć*.

Δ *por.* **włodać**.

IS

włodać (1) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «rządzić, panować»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej [Pfl II, 17, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- (1. os. lp. cz. ter. *włodzę*) → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. **ual-* || *ualdh-*

«być silnym»; psł. **voldati* → **vlodati* || **volodati* || **vladati* (czas. iter. do psł. **volsti*); ogśłow. – stczes. *vládati*, strus. *volodét'*, chorw. *vladati*, scs. *vladati* (por. łac. *valēre* «być silnym», hiszp. *valer* «mieć wartość», *valiente* «dzielny, odważny», toch. B. *walo* «król», stirl. *faln-* «panować»). Δ rozwój: zach.słow. **vlodati* → stpol. **vlodaći* → stpol. *vlodać* → *vladać* (od XV w. pod wpływem czes.) → śrpol. *vladać*; już w j. stpol. głównym zn. było «rządzić», poza tym wyraz funkcjonował w zn. «zarządzać; być właścicielem» oraz «troszczyć się o coś».

Δ por. **władnąć, władanie**.

IS

włodanie (1) [Kśw] Δ zn. «władza, rządy, panowanie»: Dam was i w jich włodanie [Kśw I, 10, 24]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-jo-* → pol. dekl. n. Δ etym. psł. **voldanije*; derywat od czas. psł. **voldati* «władać czymś». Δ rozwój: stpol. **vlodañe* → śrpol. *vlodañe* → *vladanie*; zmiana postaci brzmieniowej grupy *vlo-* → *vla-* pod wpływem j. czes.; nasilenie form z wtórnym *-la-* od XV w. Δ por. **włodać, władnąć**.

IW-G

włostowy (1) [RsP] Δ zn. «dotyczący Włosta, należący do Włosta»: Jako to świazę, co Mikołaj ranił Włostowego <si>estrzyńca [RsP, 45, 45]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. przym. od imienia stpol. *Włost* – skróconej formy *Włoscibora* lub *Włosciwoja*; dwuczłonowe imię męskie złożone, z pierwszym członem *włość* «potęga», drugim *bor-* ← **boriti* «walczyć» lub *voj*.

HK

włóżyć (4) [Słota, ŻB, Tęcz, Satyra] Δ zn. «umieścić na kimś, na czymś; nałożyć na kogoś, na coś»: Rękę swą dziecięci na głowę włóżył [ŻB, 31, 14]. Δ gram. czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → pol. kon. III *-ę, -isz*; dk. Δ formy tekstowe: *włóży* cz. przysz. lp. 3. os.; *włóżyli* cz. przesz.

lm. 3. os. r. m. Δ etym. psł. **vložiti* ← **ložiti* «kłaść»; ogśłow. – czes. *vložit*, ros. *vložít'*, mac. *vloži*, scs. *naložiti* (brak formy z przedr. *vlož-*). Δ rozwój: psł. **vložiti* → stpol. **vložici* → stpol., śrpol. *włóżyć*.

Δ por. **lec, łoże, położyć, zalec**.

IS

woda (4) [Pfl, Ppuł, BZ, Słota] Δ zn.

1. «przezroczysta, bezbarwna ciecz, służąca także jako napój»: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno [BZ, 71, 12]. Staje na nim piwo i woda [Słota, 188, 12]. 2. «potok, rzeka lub jezioro, staw»: A będzie jako drzewo, jeż szczepiono jest podług ciekących wod [Pfl I, 17, 3]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. Δ etym. pie. **ued-r-* || **ued-n-*, zbior. **uedōr*, **uodr*; psł. **voda*; ogśłow. – czes. *voda*, ros. *vodá*, scs. *voda* (por. m.in. lit. *wanduo* i *unduo*, prus. *wundan* i *unds*, goc. *wato*, niem. *Wasser*, grec. *hýdōr*). Δ rozwój: bogata rodzina wyrazowa, m.in. *wodny*, *wodzian*, *wodociąg*, *powódź*, *wódka* (wyraz z polskiego powędrował na Ruś); fraz. i przysł. *wodę mierzyć łyżką*, *rzeszotem*, *sitkiem* «wykonywać czynność bezsensowną», *dziesiąta woda po kisielu* «o dalekim pokrewieństwie lub luźnym związku z czymś».

IW-G

wojenny (1) [KŚ] Δ zn. «mający związek z wojną»: Aby puszek, ćwirdzy alibo wojennej strożej się uwarowali [KŚ, 124, 7]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ etym. psł. **vojьnъnъ(jь)* ← **vojьna*; ogśłow. – ros. *vojénnyj*, błr. *vajénnyj*, scs. *vojьnъnъ*.

Δ por. **wojna**.

HK

wojna (1) [KŚ] Δ zn. «wojsko»: Paknieli tacy dalej w naszej wojnie będą nalezieni przez podkomorzego [KŚ, 124, 15]. Δ gram. rzecz., zsubstantywizo-

wany przym., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. *Δ etym.* pie. **uej-* «ścigać coś, gonić, zdążać ku czemuś»; psł. **vojьna* «walka»; (pierwotny przym. psł. **vojьnъ*, *-a*, *-o* «związany z walką» ← psł. **vojь* «bój, wojsko, wojownik» z pierwotnego zn. «ściganie, gonienie» i «ten, który ściga»); ogśłow. – czes. *vojna* «walka, kłótnia, spór», ros. *vojná* «wojna, walka», bułg. *vojná* «wojna» (por. lit. *výti*, *vejù* «pędzić, gonić, doganiać, wić», stind. *vėti*, *váyati* «ściga», stwniem. *weidōn* «polować»). *Δ rozwój:* w j. stpol. wyraz występował w szeregu zn., m.in. «wyprawa wojenna», «obowiązek służby wojskowej», «bitwa, walka», «przemoc».

Δ por. wina, wojska.

IW-G

wojska (1) [KŚ] *Δ zn.* «ogół żołnierzy»: Niektorzy z naszych ślachciców (...) ni pod czyją chorągwią z naszej wojski stanowią się obykli (...), aby (...) alibo wojennej strożej się uwarowali [KŚ, 124, 6]. *Δ gram.* rzecz., zsubstantywowany przym., psł. dekl. *-a-* → pol. dekl. ż. *Δ etym.* psł. **vojьska* pierwotnie forma r. ż. rzeczownikowej odmiany przym., **vojьskъ* r. m. «należący do wojowników» ← psł. **vojь* «bój, wojsko, wojownik»; ogśłow. – czes. *vojsko* «wojsko», strus. *voiskъ*, ros. *vojsko*, scs. *vojska*, serb., chorw. *vojska*. *Δ rozwój:* stpol. *vojska* (r. ż.) || *vojsko* (r. n.); w j. stpol. i śrpol. także w zn. «ciżba, tłum»; przysł. i fraz. daw. *Chcesz świata użyć, idź w wojsku służyć* lub *Kto chce biedy użyć, niech pójdzie do wojska służyć*, hist. *wojsko kwarciane* «stałe wojsko zaciężne utrzymywane z czwartej części dochodu (kwarty) z dóbr królewskich».

Δ por. wojna, wina.

IW-G

wola (2) [Pfl, Ppuł] *Δ zn.* «upodobanie w czymś»: Ale w zakonie Bożem

wola jego [Pfl I, 17, 2]. *Δ gram.* rzecz., psł. dekl. *-ja-* → pol. dekl. ż. *Δ etym.* pie. **uel-* || *uol-* «pragnąć» || «pragnienie»; wcz.psł. **volja* → pżn.psł. *vol'a* «wolność, wybór, pragnienie»; ogśłow. – czes. *vůle* «wola», ros., ukr. *vóla* «wola, moc, władza, wolność», serb., chorw. *vólja* (por. lit. *valià* «wola», stwniem. *wala* «wybór», niem. *Wahl*, stind. *váraḥ* «pragnienie, wybór»). *Δ rozwój:* stpol. *vol'a* → śrpol. *vola*; w j. stpol. rzecz. wykształcił kilka zn., m.in. «samodzielna decyzja, postanowienie», «wybór», «życzenie», «polecenie, żądanie co do postępowania innej osoby», «zwolnienie na pewien czas od obowiązków wobec właściciela ziemi, czyli tzw. wolnizna, oraz miejsce, gdzie takie zwolnienie obowiązuje»; to ostatnie zn. utrwalone w nazwach miejscowych *Wola*, *Wólka*, *Wolnica*.

Δ por. zwać, zwolena.

IW-G

woł (3) [Kśw, RsP, Słota] *Δ zn.* «kastrowany samiec krowy»: Co ukradzion Gerwartowi woł, tego Staszek użytka nie ma [RsP, 45, 54]. *Δ gram.* rzecz., psł. dekl. *-ŭ-* → pol. dekl. m. *Δ formy tekstowe:* *wołem* N. lp. *Δ etym.* psł. **volъ*; ogśłow. – czes. *vůl*, ros. *vol*, bułg. *vol*, scs. *volъ*. *Δ rozwój:* stpol. *vōl* → śrpol. *vół*; rzecz. do dziś zachowuje w D. lp. psł. końcówkę *-u*.

Δ por. wołek.

IW-G

wołać (2) [ŻB] *Δ zn.* «wzywać, przywoływać»: Błazeju, wynidzi, woła cie książę [ŻB I, 31, 6]. *Δ gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → pol. kon. IV *-am*, *-asz*; ndk. *Δ etym.* psł. **volati* «odzywać się głośno → wzywać kogoś»; ogśłow. – czes. *volat*, strus. *volat'*, scs. *volati* (por. łot. *valoda* «język, mowa»). *Δ rozwój:* psł. **volati* → stpol. **vołaci* → stpol., śrpol. *wołać*; w j. stpol. funkcjonowało jeszcze daw. zn. «wydawać krzyk,

głośno mówić».

IS

wolek (2) [Kgn, Satyra] Δ *zn.* «pot. kastrowany samiec krowy, wół»: Boć sie zda jako pra<wy> wolek,/ Aleć jest chytry pacholek [Satyra, 191, 25]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: wołkowi C. lp. Δ *etym.* psł. *vol-*vk*; pot. lub pieszcz. o wole, formacja utworzona formantem -ek (← psł. *-*vk*) od rzecz. woł.

Δ *por.* woł.

IW-G

wpośrzed (1) [BZ] Δ *zn.* «wśród, w, wewnątrz, między»: Bądź stworzenie wpośrzed wod [BZ, 71, 8]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. Δ *etym.* przyim. wtórny, forma wyjątkowa, kontaminacja przyim. *wśrzed* (lub *w*) oraz *pośrzed*; samo *pośrzed* jest skrótem wyr. przyim. *po śrzedu*; psł. *po *serdu* – psł. przyim. *po z C. lp. r. m. rzecz. psł. *serd*o* «środek»; por. inne j. słow. – czes. *prostřed*, ros. *posredí*, bułg. *po-sréd*, *wsréd* «pośród».

AK

wprzęgać (1) [Satyra] Δ *zn.* «przywiązać zwierzę pociągowe za pomocą uprząży do wozu lub pług; zaprzęgać»: Wprzęgają chory dobytek,/ Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* pie. *(s)preng*h*- «ciągnąć, wlec, szarpać»; psł. *v*o*pre*g*ati ← *pre*g*ati (iter. do *pre*g*ti); ogśłow. – czes. *zapřahat* «wprzęgać, zaprzęgać», ros. *vprjagát'sja* «wprzęgać», chorw. *uprezati*, scs. *prprięsti* (por. lit. *sprengti* «naciągać; ucisnąć», grec. *spargáo* «jestem pełny, nabrzmiały», stwniem. *springa* «potrzask, pułapka»). Δ *roz-wój*: psł. *v*o*pre*g*ati → stpol. *vp*ř*ga*ci* → stpol., śrpol. *vp*ř*gać*.

Δ *por.* prąga.

IS

wrocić (1) [RsP] Δ *zn.* «oddać coś komuś; zwrócić»: <Jako>m przy tem był, iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić, iż jim sie żałuje [RsP, 45, 43]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* pie. *uer-; psł. *vrotiti «kręcić» → *vrotiti || *vorotiti || *vratiti; ogśłow. – czes. *vrátit*, ros. *vorotít'*, scs. *vratiti* (por. lit. *wartyti* «wrócić», prus. *wartina sien* «odwrócić się», ind. *wartajati* «obraca», goc. *fra-wardjan* «obrócić wniwecz»). Δ *roz-wój*: zach.słow. *vrotiti → stpol. *vr*o*ćići → stpol., śrpol. *vr*o*ćić*; w j. stpol. czas. występował w licznych zn. «przyjść na miejsce, w którym się już było», «wyrównać, wynagrodzić szkodę», «doprowadzić do poprzedniego stanu». Δ *por.* obrócić się, odwrócić, nawrócić, zwracać.

IS

wrocławianin (2) [Tęcz] Δ *zn.* «mieszkaniec Wrocławia»: Do wrocławianow posłali, do takich jako i sami [Tęcz, 194, 12]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: wrocławianie M. lm. Δ *etym.* rzecz. utworzony sufiksem *-(j)anin*o* od podst. *Wrocław*. Δ *roz-wój*: sufiks -(j)anin pełnił funkcję syngulatywną, występował w lp. (być może *-in*o*) pochodzi ze skrócenia dawnej postaci licz. *jeden* ← *jedin*o*; nie pojawił się w formach lm., stąd M. lm. *wrocławianie*.

IW-G

wrog (4) [Kśw] Δ *zn.* 1. «nieprzyjaciół, przeciwnik»: Iż wam chociaż <oddać z>iemie wrogow waszych, iżbyście ku jich bogom <nie chodzili> [Kśw I, 10, 22]. 2. «diabeł, szatan»: Nieprzyjaciele, to są dyjabli, wrodzy człowieka grzesznego, głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 7]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: wrogow D. lm. Δ *etym.* pie. *uerg- «gnieść, prześladować, ścigać»; psł.

**vorgb* «prześladowca»; ogśłow. – czes. *vrah* «morderca», przest. «szatan», ros. *vrág* «wróg», dial., w poezji ludowej *vórog*, bułg. *vrágъ*, scs. *vrágъ* (por. st.prus. *wargs* «zły», lit. *vařgas* «bieda», łot. *vārgs* «nieszczęśliwy, chory, ubogi», «bieda, ubóstwo», goc. *wraks* «prześladowca», stang. *wrecca* «wygnaniec»). Δ *rozwój*: stpol. *vróg* → śrpol. *vróg*.

IW-G

wrychle (1) [Ppuł] Δ *zn.* «niebawem, wkrótce, po upływie krótkiego czasu»: Gdy się roz(ż)e wrychle gniew jego, błogosławieni wszyscy, którzy w niem pwiąją [Ppuł II, 53, 13]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie przyimka *w* i przysłów. *rychle*, od pñ.słów. przym. *rychlъ*, M., B. lp. r. n. odm. prostej: *rychlъ*, Msc. lp. r. n. odm. prostej: *rychle*; dla przym. bliskie odpowiedniki znaczeniowe tylko w zach.słów. – dłuż. *rychły* «szybki, prędkie», czes. *rychlý* «szybki, prędkie, zręczny, zwinny», natomiast ros. *rychlyj* «pulchny, miękki, kruchy». Δ *rozwój*: stpol. przym. *rychły* i przysłów. *rychlъ* we współ. j. pol. przest.; zachowany w gw. i fraz. *rychlъ w czas*. Δ *por.* **nierychlъ**.

BT

wrzekomo (1) [RP] Δ *zn.* «podobno, niby to, rzekomo»: Wrzekomoś zdrow, a <w>ždy barzo stękasz [RP, 196, 50]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* forma wyjątkowa, powstała z połączenia przyimka *w* i pierwotnego M. lp. r. n. im. cz. ter. biernego *rzekomo*.

Δ *por.* **rzekomo**.

BT

wrziemienny (2) [Kśw] Δ *zn.* «doczesny, czasowy, tymczasowy»: Na będące dobro nie gładają, iż <w> wrziemiennem dobrze lubują [Kśw II, 11, 15]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *wrziemienny* D. lp. r. m. Δ *etym.* przym. pochodny od stpol. *wrziemię* «czas» utworzony sufiksem *-ny*, zachował się w językach wsch.słów.

i pñ.słów., por. ros. *vrémennyj*, bułg. *vrémenen*. Δ *rozwój*: wyraz znany tylko w j. stpol., zaginał wraz ze swą podstawą – rzeczownikiem *wrziemię*.

Δ *por.* **wrziemię**.

HK

wrziemię (2) [Kśw] Δ *zn.* «czas, pora, odcinek czasu»: W kakie wrziemię sgrzeszył, kilkokroć sgrzeszył [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-n-* → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe*: *wrziemię* B. lp. Δ *etym.* pie. **uert-* «wracać, wiercić się»; wcz.psł. *vbrtmen* «powrót», «powracający odcinek czasu»; pñ.psł. **vrēmę* «pora, powtarzający się odcinek czasu»; wyraz ogśłow., do dziś zachowany w j. wsch.słów. i pñ.słów. – ros. *vrémja*, bułg. *vréme*, scs. *vrēmę*, *vrémene* «czas, pora» (być może spokrewniony z ind. *wartman* «kolej»). Δ *rozwój*: stpol. *vrēmę*; wg niektórych badaczy w formie **vrēmę* (z **vbrtmen*) dokonała się metateza **tert*; wsch.słów. i pñ.słów. postać *vrēmę* należałoby uznać za cerkiewizm; rzecz. *wrziemię* poświadczony jedynie w najdawniejszych tekstach polskich, szybko zanikł, nie miał oparcia w żywej mowie (być może jego obecność także związana jest z tradycją piśmiennictwa cerkiewnego).

IW-G

wrzód (1) [Słota] Δ *zn.* «ropień, czyrak, ropny naciek na skórze lub błonie śluzowej»: Bogdaj mu zaległ usta wrzód! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. *-o-* → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **uerd-* «wzniesienie, wypukłość (na skórze)»; psł. **verdъ*; ogśłow. – czes. *vřed* «wrzód», ros. *vřed* (r. m.) «szkoda», dial. *véred* «wrzód, czyrak», bułg. *vredá* (r. ż.) «szkoda», scs. *vrěďъ* «rana, wrzód, szkoda» (por. łot. *ap-viřde* «wrzód, czyrak», stislandz. *warta* «brodawka», stwniem. *warza*, niem. *Warze* «brodawka»). Δ *rozwój*: stpol. *wřód* →

śrpol. *vřód*; w j. stpol. także w zn. szerszym «choroba, niemoc».

IW-G

wsadzić (3) [ŻB] Δ *zn.* «pozbawić wolności, swobody, uwięzić»: Teda sędzia tego miasta przykazał ji w ciemnicę przez noc wsadzić [ŻB II, 31, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: wsadzon im. cz. przesz. bierny M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **vśaditi* ← **saditi* ← **sěsti*; ogśłow. – czes. *usadit*, *nasadit*, ros. *vsǎdit*, mac. *vsadi*, scs. *vśaditi*. Δ *rozwój*: psł. **vśaditi* → stpol. **vsaǰići* → stpol., śrpol.

vsaǰić; im. cz. przesz. bierny w odm. prostej zanikł w j. śrpol., formy odm. złoż. uległy adiektywizacji; już w j. stpol. wyraz funkcjonował w zn. «umieścić gdzieś, ulokować».

Δ *por.* **sadzić**, **siedzieć**, **sieść**.

IS

wsadzon zob. **wsadzić**.

IS

wschod (1) [Tęcz] Δ *zn.* «stopień, schodek»: Zabiwszy, rynną ji wlekli, na wschod nogi włożyli [Tęcz, 193, 10]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **vъz-χod-ъ*; derywat od czas. psł. **vъz-χoditi*; morfem rdzenny **χod-* poświadczony w wielu językach słow. – ros. *voschòd* «wschód słońca», «wchodzenie, wspinanie się», słowen. *wzhód* «wschód słońca», scs. *vъsχodъ* «wschód». Δ *rozwój*: stpol. *vъχōd* ← śrpol. *vъχōd* (w lm. *vъχody* || *sχody*); uproszczenie grupy spółgłoskowej *vъχ* → *vъ* → *sъ* doprowadziło do zlania się w M. lm. w jeden wyraz pierwotnie dwóch odrębnych rzecz. – *wschody* (M. lm. rzecz. *wschod* «wchodzenie w górę») i *schody* (M. lm. rzecz. *schód* || *zchód* «schyłek, zejście w dół»); forma *wschody* poświadczona jeszcze w XIX w., ponadto już w j. stpol. rzecz. *wschod* rozwinął inne

zn., w tym dwa podst., zachowane do dziś: 1. «strona świata, w której pojawia się słońce»; 2. «poranek».

IW-G

wspłodzić (3) [BZ] Δ *zn.* «przynieść, wydać plon; urodzić»: I współdziła ziemia ziele [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *formy tekstowe*: *wspłodzi* tr. rozk. lp. 3. os., *wspłodzić* lm. 3. os. Δ *etym.* psł. **vъzploditi* ← **ploditi*. Δ *rozwój*: psł. **vъzploditi* → stpol. **vъsploǰići* → stpol., śrpol. *vъploǰić*; w j. śrpol. wyraz został zastąpiony przez *spłodzić*.

Δ *por.* **plodzić**, **plód**.

IS

wspomagać (1) [ŻMB] Δ *zn.* «robić coś dla ulżenia komuś; wspierać»: Synku, bych cię nisko miała,/ Niecoś bych ci wspomagała [ŻMB, 180, 21]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **vъzpomagati* ← **pomagati*; ogśłow. – czes. *vъpomagat*, strus. *vъpomogát*, scs. *vъpomogati*. Δ *rozwój*: psł. **vъzpomagati* → stpol. **vъpomagaći* → stpol., śrpol. *vъpomagać*.

Δ *por.* **pomagać**.

IS

wspomienąć zob. **wspomienąć**.

IS

wspomienąć, wspomienąć (2) [Kśw, List] Δ *zn.* «przemyśleć, powiedzieć o czymś minionym; przypomnieć coś sobie lub komuś»: Ale gdym na cie wspomienął, tegom uczynić nie chciał [List, 115, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *wspomienie* cz. ter. lp. 3. os. Δ *etym.* wyraz o genezie psł., od **mъnĕti*; ogśłow. – czes. *vъpomínat*, ros. *vъpomínat*, chorw. *spominjati*, scs. *pomĕnĕti*. Δ *rozwój*: w j. stpol. czas. występował w postaciach: *wspomienąć*, *wspomienąć* (forma z wtórną nazalizacją) oraz *wspomionąć* (forma z fałszy-

wym przegłosem); w j. śrpol. wyraz zastąpiony został przez *wspomnieć*.

Δ *por.* **pamiętać, upominać, mni-
mać.**

IS

wstać (16) [Kśw, Pfl, Słota, RP, Ppuł] Δ *zn.* 1. «przyjąć pozycję pionową; podnieść się z pozycji siedzącej, leżącej»: Mnogi jeszcze przed dźwirzmi będzie,/ Cso na jego miasto siedzie;/ A on mu ma przez dzięki wstać [Słota, 189, 45]. 2. «szybko ruszyć do działania wskazanego innym czasownikiem»: Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka moja [Kśw II, 11, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -ę, -esz; dk. Δ *formy tekstowe:* *wstają* cz. ter. lm. 3. os.; *wstał* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **ṽstojati* ← **stojati*; ogł. słow. – czes. *vstát*, ros. *vstat'*, chorw. *ustati*, scs. *ṽstati*. Δ *rozwój:* psł. **ṽstojati* → stpol. **vstaći* → stpol., śrpol. *vstać*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «pojawić się», oraz w zn. przen. «wrócić do życia, zmartwychwstać», «przyjąć wrogą postawę, porwać się na kogoś».

Δ *por.* **stać, ustawiać, wstanie.**

IS

wstanie (1) [Kśw] Δ *zn.* «powstanie, dźwignięcie się»: Obiżzał się tomu, czsoż jeść wrzemiennego, leniw jeść ku wstaniu czynić każdego skutka dobrego [Kśw II, 11, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **ṽb-stoja-nvje*; rzecz. od czas. psł. **ṽb-stojati*. Δ *rozwój:* stpol. *vstanie* → śrpol. *fstańe*; w tekstach stpol. wyraz częściej występował w zn. przen., rel. «zmartwychwstanie, powrót do życia».

Δ *por.* **wstać, stać.**

IW-G

wsz- (wsza, wsze) (19) [Kśw, Słota, ŻB, BZ, RP, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, uogólniający, rodzajowy»

1. «każdy bez wyjątku»: A tym wszem teć to Bog miłościwy mowi, rzeka: Wstań! [Kśw II, 11, 13]. 2. «cały, zupełny»: <Z>apłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu vzdachą [Kśw I, 10, 25].

3. «którykolwiek, jakikolwiek»: Boże, ji racz pozdrowić ode wszego złego [Tęcz, 194, 26]. Δ *formy tekstowe:* lp.: *wszemu* C. r. n., *wszej* C. r. ż., *wszego* B. r. m., *wsze* B. r. n.; lm.: *wszech* D. r. m., ż., *wszem* C. r. n., *wszemi* N. r. m. Δ *etym.* pie. **uis-*; psł. **ṽbχ* → pld. i wsch.słow. **ṽb̃sb* || zach.słow. **ṽb̃sb*; ogł. słow. – stczes. *veš*, ros. *ves'*, słow. *vás*, scs. *ṽb̃sb*; w bułg. i mac. całkiem zaginął. Δ *rozwój:* w wyrazie zaszła III palat. psł. *χ*; już w stpol. brak formy M. lp. i lm. r. m.; zastąpiony przez zaim. *wszystek, wszystka, wszystko* (← stpol. *wszytek, wszytka, wszytko*); dziś resztki tego zaim. spotykane w utartych zwrotach, np. *wszem wobec, ze wszech miar*, a także w niektórych wyrazach, np. *za-wsze, wszech-moc, wsze-lako, po-wsze-dni*.

Δ *por.* **wszyciek.**

JG

wszaki (1) [Słota] Δ *zn.* «zaim. przymiotny, uogólniający, rodzajowy – każdy, wszelki»: Ten ma z prawem wyżej sieść,/ Ma nań każdy włożyć cześć./ Nie może być panic taki,/ Musi ji w tem poczcic wszaki [Słota, 189, 53]. Δ *etym.* pie. **uis-*; psł. **ṽbχak*; rdzeń zaimkowy **ṽbχ-* + suf. *-ak̃; ogł. słow. – stczes. *však*, czes. arch. *všaký*, ros. arch. *vsjak*, ros. *vsjákij*, sch. *svāk̃, svāk̃t*, scs. *ṽb̃sjak̃*. Δ *rozwój:* w wyrazie zaszła III palat. psł. *χ*; końcowe -i jest wynikiem analogii do dekl. złożonej przym.; dzisiejsze *wszak, wszak-że* powstały po redukcji wygłosowego -o, ze skostniałej formy M., B. lp. r. n. odm. prostej *wszako*, *por. jak* ← *jako*.

Δ *por.* **wszako, wszakoż.**

JG

wszako, wszakoż (2) [List, ŻMB] Δ *zn.*

1. «spójnik przeciwstawny – ale, jednak, mimo to»: Wiedz, moja namilejsza panno, iżę aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż wżgim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9].

2. «spójnik wprowadzający zdanie okolicznikowe przyczyny – przecież, bo»: Synku miły i wybrany,/ Rozdziel z matką swoją rany;/ A wszakom cię, Synku miły, w swem sercu nosiła [ŻMB, 180, 16]. Δ *etym.* pie. rdzeń **ui-so* «powszechny, ogólny», pochodny od rdzenia pie. **ui-* «oddzielnie», kontynuowany m.in. w psł. przym. **vbχakъ*, po III palat. *χ* w j. zach.słow. jako **vbšakъ*, we wsch.słow. i pld.słow. – **vbšakъ* «każdy, wszelki, wszystek»; pol. *wszako* to pierwotny skostniały M. lp. r. n., najpierw jako przysłówek, wtórnie spójnik oraz part.; wyraz ogłow. – czes. *však* spójnik «jednakże, wszak» i part. «przecież, oczywiście», scs. *vbšako*, *vbšeko* «całkowicie, zupełnie», częściej jednak jako przym. – ukr. *vsjákij* «wszelaki, wszelki», ros. *vsjákij*, bułg. *vséki*, *vsjâkakâv* (por. rdzeń stind. *višva-* «każdy, cały», awest. *vispa*, a analogiczny do słowiańskich przym. lit. *visóks* «różny, rozmaity»). Δ *rozwój*: w j. stpol. jako spójnik i part. w formie z wygłosowym -o obok *wszak*; tę ostatnią można tłumaczyć dwojako – jako dawny M. lp. r. m. albo skutek zaniku nieakcentowanego i nieobciążonego funkcjonalnie -o; zachowane do dziś w postaci *wszak* jest wyrazem książk.

Δ *por.* **-wszaki, -ż.**

AK

wszakoż zob. **wszako.**

AK

wszechmogący zob. **wszemogący.**

HK

wszegdymci (1) [Kgn] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania współrzędne – jednakże, wszakże»: Kakoćkoli jest on Jozef w to był wierzył, iżęć Maryja

miałać jest ona syna porodzić była a dziewicą zostać, a wszegdymci Jozef podług obyczaja niewieściego ku je porodzeniu jest ci on był dwie babce wezwał [Kgn II, 37, 100]. Δ *etym.* psł. **vbšbkdь* (← **vbšb* + **kъdy*); w j. pol. regularny rozwój po zaniku jerów: *wszegdy*; z dwiema partykułami wzmacniającymi -m, -ci; można też interpretować jako stpol. *wszegdym*, wzmocnione part. *ci*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. ginie, jak wiele stpol. wskaźników zespolenia i partykuł, zastąpiony m.in. przez *wszak*, *wszakże*.

BT

wszelki (4) [BZ] Δ *zn.* «zaim. przymiotny – każdy bez wyjątku, każdy możliwy»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną [BZ, 71, 31]. Δ *formy tekstowe*: *wszelkie* B. lp. r. n., *wszelkiemu* C. lp. r. m. Δ *etym.* prawdopodobnie postać wtórna od zach.słow. **vbšelijakъ* – głuź. *wšelki*, czes. *všeliký*, kasz. *všelki*, może ukształtowana na wzór **vělikъ* (stpol. *wieliki* || *wielki*) lub psł. **jelikъ*, **kolikъ*. Δ *rozwój*: w stpol. *wszeliki* (poświadczone w XIV w.) || *wszelki* (od XV w.); forma *wszelki* ilustruje zanik śródgłosowego -i-, zmiany wywołanej przesunięciem akcentu z inicjalnego na paroksytoniczny.

Δ *por.* **wszyciek, wielki.**

HK

wszemogący, wszechmogący (5)

[Kśw, RP] Δ *zn.* «mający nieograniczoną moc»: Pośpieszchą się do koś(cio)ła na modlitwę przed Boga wszemogącego [Kśw I, 10, 5]. Gospodzinie wszechmogący [RP 195, 11]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *wszechmogący* M. lp. r. m. Δ *etym.* replika strukturalna (słowotwórcza) wyrazu łac. *omnipotens*; *wszemogący* – 1. człon złożenia to M. lp. r. n. zaimka *wsze*; *wszechmogący* – 1. człon to D. lm. tego zaimka, człon 2. – im. cz. ter. czynny

czas. *móc*; ogłow. – czes. *všemohouci*, ros. *vsjemoguščij*, chorw. *vsemoguc'*, scs. *všëmogošti*. Δ *rozwój*: w stpol. warianty *wszemogący* || *wszechmogący*, pierwszy z nich wychodzi z użycia w stpol.

Δ *por.* **wszystek, móc**.

HK

wszędzie (1) [List] Δ *zn.* «w każdym miejscu»: Ślubuję twej miłości nie zapominać, ale wszędzie cześć a lubość czynić [List, 115, 8]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* połączenie psł. zaimka **všb* i part. wzmacniającej psł. **dě*; -ę analogicznie w formach zaimkowych *kędy*, *ktorędy*, *owędy*, *tędy*; ogłow. – czes. *všude* || *všudy*, ros. *vsjūdu*, scs. *všodě*.

BT

wszyciek, wszytek, wszystkim (26)

[Kśw, Pfl, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.*

«zaim. przymiotny, uogólniający, rodzajowy» 1. «cały, zupełny»: Usłyszew to krol Eze<chyjasz> i wszyciek lud jego [Kśw I, 10, 4]. Wprzągają chory dobytek,/ Chcąc zlechnianić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 12]. 2. «każdy z wielu, każdy bez wyjątku»: A list jego nie spadnie i wszystko czsokoli uczyni, prześpieje [Pfl I, 17, 8]. Δ *formy tekstowe*: *wszytkiemu* C. lp. r. m., *wszytkę*, *wszystkę* B. lp. r. ż., *wszytko* M., B. lp. r. n., *wszytki* M. lm. r. m., ż., *wszystcy* M. lm. r. m., *wszystkich* D. lm. r. m., *wszytka* B. lm. r. n., *wszytcy* W. lm. r. m. Δ *etym.* zach.słow. **všitŕkŕ* || **všitŕkŕ* ← rdzeń zaimkowy **všb* (przed III palat. psł. **všxŕ*) + przyrostek **-it-* + suf. **-ŕkŕ* || **bŕ*; zach.słow. – dłuż. arch. *wšytki*, głuż. *wšitkŕn*, stczes. *všitek*. Δ *rozwój*: oboczność *wszytek* || *wszystek* niejasna; tłumaczona obocznością psł. przyrostków **-itŕ* || **-istŕ* albo procesem fonetycznym, który zaszedł w M. lm.: *fšytcy* → **fšytcy* → *fšyscy*, a następnie wtórne

s upowszechniło się w innych przyp.; być może zadziałała tu analogia do form przym. typu *bliscy*, *boscy*; forma M. lm. r. m. *wszystcy* po redukcji grupy spółg. *-stc-* przybiera postać *wszyscy*; w XIV–XVI w. *wszystek* był notowany na Maz., w części Młp., na Kresach; forma *wszytek* występowała znacznie częściej, w j. stpol. uważana za lepszą, w XVI w. była formacją liter.; od XVII w. po przeniesieniu stolicy do Warszawy i dzięki wpływom Kresów zaim. *wszystek* wszedł do j. ogpół.; obecnie arch. *wszytek* występuje tylko w gwarach na pld. i pñ. krańcach Polski; w stpol. także z metatezą *szwytek*, *szytek*.

Δ *por.* **wsz-**.

JG

wszystek zob. wszyciek.

JG

wszytek zob. wszyciek.

JG

wtore (1) [Kśw] Δ *zn.* «po drugie»:

A wtore mowi Bog miłościwy leżącym [Kśw II, 11, 23]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* skostniała forma B. lp. r. n. licz. porz. *wtory*. Δ *rozwój*: powstałe w wyniku adverbizacji licz. porz. formy typu: *wtore*, *czwarte*, *piąte* wychodzą z użycia do końca XVI w.

Δ *por.* **wtory**.

AK

wtory (1) [Kgn] Δ *zn.* «drugi w kolejności, tu: inny niż wymieniony wcześniej»: Wtoreć przyrodzenie jest to wężew, iże gdyż się on chce odmłodzić [Kgn VI, 40, 11]. Δ *gram.* licz. porz. w odm. złoż. Δ *etym.* pierwotny przym. «inny, drugi»; pie. **utor-*; psł. **vštorŕ*; ogłow. – czes. *úterý*, ros. *vtorój* «drugi», bułg. *wtori*, scs. *vštorŕ* «drugi» (por. łac. *uterque*, lit. *ant(a)ras* «drugi, inny», prus. *anters*, goc. *anthar*, niem. *anderer* «inny, odmienny», ind. *antara-*). Δ *rozwój*: w j. pol. – podobnie

jak w innych j. słow. – zakresy znaczeniowe wyrazów *wtory* i *drugi* zachodziły na siebie; u nas wypierany już od XIV w. przez *drugi*; rdzeń pozostał w wyrazach pochodnych: *wtorek*, *wtórować*, *powtórzyć* i in.

AK

wwiedzion zob. **wwieść**.

IS

wwieść

wwiedzion (1) [ŻB] Δ *zn.* «wprowadzony dokądś; doprowadzony»: Potem wwiedzion przed sędzią [ŻB II, 32, 31]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **v̥vedti* (→ **v̥vesti*); por. ros. *vvestí*, scs. *v̥vesti*. Δ *rozwój*: w j. śropol. formy odm. prostej im. wyszły z użycia; formy odm. złoż. (*wwiedziony*) uległy adiektywizacji. Δ *por.* **wieść**, **dowieść**, **przywieść**, **wywieść**.

IS

wy (16) [Kśw, Kgn, Słota, BZ, ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. rzeczowny osobowy – oznacza dwie (lub więcej) osoby, do których skierowana jest wypowiedź»: Aleć we wtore niedzieli jeście wy byli słyszeli [Kgn II, 35, 9]. Δ *gram.* M. lm. zaim. w M. lp. *ty* (← psł. **ty*). Δ *formy tekstowe*: *was* B. lm., *wam* C. lm., *wami* N. lm. Δ *etym.* pie. **u-ō-s*; psł. **vy*; ogśłow. – czes. *vy*, ros. *vy*, sch. *vī*, scs. *vy*. Δ *rozwój*: psł. **vy* → stpol. *vy*; cechą pol. są wtórne użycia form lm. w znaczeniu lp., tzw. pluralis maiestaticus, np.: *wy*, *panie bracie*; *wy*, *matko*; B. lm. *was* jest z pochodzenia D. lm.; pierw. psł. B. lm. **vy* nie zachował się w za-
bytkach stpol.

Δ *por.* **ty**.

JG

wybieżeć (1) [Satyra] Δ *zn.* «wyjść szybko, wybiec»: Szedw do chrosta, za krzem leży, / Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -*jo-* || -*i-* → pol. kon. III -*ę*, -*isz*; dk. Δ *etym.* psł. **vyběžati* ←

**běžati*; ogśłow. – czes. *vyběžet*, ros. *vybežat'*, sch. *izbježati*, scs. *vyběžati*. Δ *rozwój*: psł. **vyběžati* → stpol. **vybe-
żaći* → stpol., śropol. *vybeżeć* (-*ac* → -*ec* w wyniku analogii do czas. typu *widzieć*).

Δ *por.* **bieżeć**.

IS

wybrać

wybrany (2) [ŻMB, RP] Δ *zn.* «wyróżniony spośród innych»: Mędrzec wielki, mistrz wybrany [RP, 196, 20]. Synku miły i wybrany [ŻMB, 180, 14]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* im. od czas. psł. **vybrati* ← **bbrati*; ogśłow. – czes. *vybrat*, ros. *výbrat'*, chorw. *izbrati*, scs. *vybrati* || *izbrati*. Δ *rozwój*: już w j. stpol. im. cz. przesz. w odm. prostej zanikł; formy odm. złoż. w j. śropol. uległy adiektywizacji i występowały w zn. «wyborny, znakomity, doskonały».

Δ *por.* **brać**.

IS

wybrany zob. **wybrać**.

IS

wydać (1) [BZ] Δ *zn.* «urodzić, spłodzić»: Stworzył bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą, którą są s siebie wody wydały [BZ, 71, 31]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → pol. kon. IV -*am*, -*asz*; dk. Δ *etym.* psł. **vydati* ← **dati*; ogśłow. – czes. *vydat*, ros. *výdat'*, chorw. *izdati*, scs. *vydati* || *izdati*. Δ *rozwój*: psł. **vydati* → stpol. **vydaći* → stpol., śropol. *wydać*.

Δ *por.* **dać**.

IS

wyjć zob. **wynić**.

IS

wyjednanie (1) [RsP] Δ *zn.* «uzyskanie czegoś dzięki porozumieniu»: Jako to światczymy, czso wzięt Staszкови skot, to wzięt do wyjednania [RsP, 44, 20]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. n. Δ *etym.* zach.słow. derywat od rzecz. *wyjednać*, a to od *jednać* «łączyć się w jed-

no», przen. «godzić», pochodne od licz. **(j)edynъ* «jeden»; rozwój zn. jak w niem. *einigen* «łączyć, jednać», *einig* «zgodny»; czes. *jednat* «działać», «układać się», słc. *jednat' se* «targować się», głuż. *jednać* «jednać, negocjować». Δ *rozwój*: w j. stpol. zn. wyrazu pozostawało w związku ze zn. wieloznacznego czas. (wy)jednać, jako terminu prawn. «godzić, doprowadzać do zgody», ponadto «pośredniczyć», «najmować, umawiać do służby».

IW-G

wylać (1) [Kśw] Δ *zn.* «spowodować wypływ; rozlać ciecz»: Z tajnego sirca <rzeki gor>zkich szez za grzechy wylaje [Kśw IV, 12, 15]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **lej-* «lać, ciec»; psł. **vylbjati* ← **ljbati* «powodować płynięcie»; ogśłow. – czes. *vylít*, ros. *vylít*, chorw. *izliti*, scs. *vylbjati* (por. lit. *liėti* «lać; wylewać; odlewać», łot. *liēt* «lać; wylewać», stind. *vi-lināti* «rozlewać się»). Δ *rozwój*: psł. **vylbjati* → stpol. **vyl'aći* → stpol., śrpol. *vylać*; w j. stpol. wyraz występował także w zn. «wystąpić z brzegów, zalać sąsiedni teren»; oba zn. przetrwały w polszczyźnie do dziś.

IS

wyłożyć (1) [RP] Δ *zn.* «przedstawić, wyrazić słowami, opowiedzieć»: Bych je mógł pilnie wyłożyć [RP, 194, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **vyložiti* ← **ložiti* «sprawić, że coś leży» ← **legti* «położyć się, leżeć»; ogśłow. – czes. *vyložit*, ros. *vyložít*, chorw. *izložiti*, scs. *izložiti*. Δ *rozwój*: psł. **vyložiti* → stpol. **vyložići* → stpol., śrpol. *vyłożyć*; w dobie stpol. wyraz występował w licznych zn. przen. «objaśnić, wyjaśnić», «zrobić, uczynić», «ustalić, wytyczyć (o drodze)»; w j. śrpol. doszło do zawężenia zn.,

głównym zn. stało się dzisiejsze «wydobyć, rozłożyć».

Δ *por.* **leżeć, łoże, łóżko.**

IS

wynić, wyjć (3) [RsP, ŻB, Satyra] Δ *zn.* «opuszczać jakieś miejsce; udać się gdzieś»: Jedwo wynidą pod południe,/ A na drodze postawają [Satyra, 191, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *formy tekstowe*: *wynidzi* tr. rozk. lp. 2. os.; *wyszedł* cz. przesz. lp. 3. os. Δ *etym.* psł. **vyiti* ← **iti*; ogśłow. – czes. *vyjít*, ros. *výjti*, sch. *izići*, scs. *iziti*. Δ *rozwój*: psł. **vyiti* → stpol. **vyjći* → stpol. *vyjć* || *ynić* (forma analogiczna do *wnić* ← psł. **vñn-iti*, w której pierwotne przedrostkowe -n- zaczęto postrzegać jako rdzenne) || *vyjść* (analogiczne do *iść*) → śrpol. *wyjść*.

Δ *por.* **ić, przyć, ująć.**

IS

wypiąć (1) [RP] Δ *zn.* «wysunąć do przodu (tułów, pierś)»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 41]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **(s)pen-* «ciągnąć, napiąć»; psł. **vypęti* ← **pęti* «napinać, wznosić»; czas. podst. ogśłow. – czes. *pnout*, ukr. *pnúty*, słoweń. *pėti*, scs. *pėti* (por. lit. *pinti* «pleść, splatać», łac. *pendere* «wisieć», hiszp. *pender* «wisieć», grec. *pénomai* «przygotowywać, trudzić się», niem. *spinnen* «pleść», ang. *to spin* «kręcić, obracać się»). Δ *rozwój*: psł. **vypęti* → stpol. **vypąći* → stpol., śrpol. *wypąć*.

IS

wypławić (1) [RsP] Δ *zn.* «przepędzić przez wodę, przeprawić wpław»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił żrzebca [RsP, 45, 37]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **pleu-* || **plou-* || **plū-* || **plū-* «padać; ciec; pływać»; psł. **vy-*

plaviti ← **plaviti* «powodować, że coś płynie, spławiać → rozpuszczać, topić»; ogsłow. – czes. *plavit* «spławiać, płucać», ros. *plávit'* «topić», słowen. *plavíti* «spławiać», scs. *plavati* «czynić, że coś płynie». Δ *rozwój*: psł. **vyplaviti* → stpol. **vyplávići* → stpol., śrpol. *vyplávić*; w j. stpol. czas. występował także w zn. «podać próbie przez stopienie», np. *srebro ogniem wypławiono*; w śrpol. wyraz wychodzi z użycia. Δ *por.* **płuć, płynąć**.

IS

wypominać (1) [RsP] Δ *zn.* «upominać się, domagać się»: Jakośm przy tem był, gdzie Sędziwo<j> umowił sie z tem, iże miał upominać P...kiego o ten dług, gdzieby go nie wypomi<nał>, mu miał dać czso lepszy źrzc<bca> [RsP, 44, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. Δ *zob.* **upominać**.

IS

wypowiadać (1) [Ppuł] Δ *zn.* «wyrażać słowami, mówić, głosić, opowiadać»: Pirzwy psalm wypowiada, iże Krystus on jest drewno wszem wsze wierzącym [Ppuł I, 52, argl]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am-, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **vypovědati* ← **povědati* ← **pověděti* «oznajmić»; ogsłow. – czes. *vypovídat* «wypowiadać», strus. *povídat'* «wyjawić», sch. *povijèdati*, scs. *povědati* «opowiadać». Δ *rozwój*: psł. **vypovědati* → stpol. **vypovádači* → stpol. *vypovádać* || *vypovědać* → śrpol. *vypovádać*.

Δ *por.* **przepowiadać, powiedanie**.

IS

wyprawiać się (3) [Kśw] Δ *zn.* «wyjaśniać, tłumaczyć się»: Gala wyprawa się: miasto płwających, to je niu-stawiczstwo ludzi grzesznych [Kśw I, 10, 20]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk.

Δ *etym.* psł. **vypravjati sę* ← **pravjati* ← **praviti*; ogsłow. – czes. *vypravat*, ros. *otpravlját'*, sch. *napravljáti* «robić, działać», scs. *pravljati*. Δ *rozwój*: psł. **vypravjati sę* → stpol. **vyprávači sę* → stpol., śrpol. *vyprávać sę*; czas. ten w zn. «wytłumaczyć się» zanikł w j. śrpol.; do dziś przetrwało zn. «wybierać się, wyjeżdżać».

Δ *por.* **wyprowadzić, prawy**.

IS

wyprowadzić (1) [RsK] Δ *zn.* «spłacić, zapłacić»: Widzga kazał ręczyć za zań C grzywien Wyszkwowi, a z tego nic nie wyprowadził Wyszka [RsK, 48, 10]. Δ *gram.* czas. psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **vypraviti* ← psł. **praviti* «czynić prostym, słusznym → poprawić, ulepszać → mówić prawdę»; ogsłow. (tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vypravit*, ros. *otprávit'*, sch. *ispraviti*, scs. *praviti*. Δ *rozwój*: psł. **vypraviti* → stpol. **vyprávići* → stpol., śrpol. *vyprávić*.

Δ *por.* **prawić, wyprowadzić się, prawy**.

IS

wysłuchać (1) [LA] Δ *zn.* «przyjąć do wiadomości i spełnić czyjąś prośbę»: Bog tych prośb wysłuchał [LA, 173, 32]. Δ *gram.* czas., pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* derywat od *śluchać*; które pozostaje w związku etymologicznym z rzecz. *śluch*; por. też czes. *vyslechnout*.

Δ *por.* **śluchać, słyszeć**.

IS

wysoki (1) [LA] Δ *zn.* «stojący w jakiejś hierarchii ponad innymi, nadrzędny, godny czci»: Był wysokiego rodu [LA, 173, 27]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. **upso-* «na górze» (por. grec. *hypsēlós*) → psł. **vysokŭjъ* przym. utworzony za pomocą przyr. **-okъ* + **jъ* od rdzenia **vys-*; ogsłow. – czes. *vysoký*, ros. *vysókij*, scs. *vysokъ*.

Δ *por.* **wysokość**.

HK

wysokość (1) [Kśw] Δ *zn.* «miejsce położone wysoko nad ziemią, zwłaszcza jako miejsce uważane za siedzibę Boga, niebo»: <Wy>sokość królestwa niebieskiego [Kśw IV, 13, 38]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. ż. Δ *etym.* pie. **ūpso* ← pie. **up(o)* «na górze»; psł. **vysoкъ* «wysoki»; rzecz. od przym.; formacje kontynuujące morfem rdzenny ogłow. – czes. *viška*, *výsost*, ros. *vysotá*, *vyšina*, bułg. *vysočiná*, mac. *visina*, *visočina*, serb. *visina* (por. grec. *hypsēlós* «wysoki», *hýpsi* «wysoko», stwniem. *ūf* «na» (niem. *auf*), irl. *ós*, *uas* «w górze»). Δ *rozwój*: stpol. **vysokost'* → stpol. *vysokość*; rzecz. rozwinął też *zn.* przen., np. w wyrażeniu *wasza wysokość* jako forma zwracania się do osób wysokiego stanu.

Δ *por.* **wysoki**.

IW-G

wystąpić

występując (1) [Kśw] Δ *zn.* «wychodząc, opuszczając jakieś miejsce»: Występując z m<ia>sta Korrozaime nieprzyjaciele to są dyjabli (...) głos są, prawi, skruszenia usłyszeli [Kśw IV, 12, 6]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. **vystqpati*; podstawa ogłow. – czes. *vystupat*, ros. *výstupat'*, bułg. *izstypvam sę* «występuję», scs. *iztŭqpati*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. czas. *wystąpić* został wyparty przez czas. iter. *występować*.

Δ *por.* **stępić**.

IS

występując zob. wystąpić.

IS

wystąpić

wystąpiw (1) [ŻB] Δ *zn.* «wysunąwszy się do przodu»: Tedy wystąpiw święty Błażej, przywitał je, a rzkąc jim [ŻB I, 31, 7]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *etym.* im. od czas. psł. **vystq-piti*; podstawa ogłow. (czas. tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vystoupit*, ros. *výstupit'*, sch. *istupiti*, scs. *stŭpiti*. Δ *rozwój*: w j. śrpol. formy odm. prostej

r. m. i n. im. cz. przesz. czynnego I (*wystąpiw*) zanikły; dawne postaci M. lp. r. ż. odm. prostej (*wystąpiwszy*) uległy abwerbizacji.

Δ *por.* **stępić, wystąpić.**

IS

wystąpiw zob. wystąpić.

IS

wywieść (1) [BZ] Δ *zn.* «tu: urodzić, wydać na świat»: Opieć rzekł Bog: wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* psł. **vyvesti* ← **vesti*; ogłow. – czes. *vyvést*, ros. *vývesti*, chorw. *izvesti*, scs. *izvesti*. Δ *rozwój*: psł. **vyvesti* → stpol. **vyvéści* → stpol., śrpol. *wyvéść*.

Δ *por.* **II wieść, dowieść, przywieść.**

IS

wyznawać (1) [Park] Δ *zn.* «oznaczać»: Jestli c barzo grubieje,/ Tako pismem czas wyznaje [Park, 109, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. IV -am, -asz, obocznie z kon. II -'ę, -'esz → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* psł. **vyznavati* ← **vyznati* ← **znati*; ogłow. (tworzony za pomocą różnych przedr.) – czes. *vyznávat*, ros. *priznavát'sja* «wyznawać komuś coś», sch. *priznavati*, scs. *vyznavati*. Δ *rozwój*: psł. **vyznavati* → stpol. **vyznavaći* → stpol., śrpol. *vyznawać*.

Δ *por.* **znać.**

IS

wyżej (2) [Słota] Δ *zn.* «na większej wysokości»: Siędzie, gdzie go nie posadzą;/ Chce się sam posadzić wyżej [Słota, 189, 41]. Ten ma z prawem wyżej sieść;/ Ma nań każdy włożyć cześć [Słota, 189, 50]. Δ *gram.* przysłów., st. wyższy od *wysoko*. Δ *etym.* M., B. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **vysoкъ* → przysłów. *vysoko*, od tego st. wyższy; ogłow. – czes. *vyše*, ros. *výše*, scs. *vyše*. Δ *rozwój*: regularny kontynuant psł.

st. wyższego to postać wysze, stpol. innowacje: wyszsze, wyszej; postać wyżej jest analogiczna do niżej(j) ← nizki.

Δ *por.* **wysoki**.

BT

wzdać (1) [Kśw] Δ *zn.* «dać, złożyć, uczynić»: Obietnicę Bogu wzdachą, <izby się Bog> nad nimi smiłował [Kśw I, 10, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* psł. *v̥zdati ← *dati; ogsłow. – czes. daw. vzdáti «dać», głuż. vzdác «zrzec się», ros. vózdāt' przest. «oddać», sch. vzdáti «sprzedawać», scs. v̥zdati «oddać (należność)». Δ *rozwój*: psł. *v̥zdati → stpol. *vzdaći → stpol. vzdác || vezdać → śrpol. vzdác; po XVI w. wyraz zanikł.

Δ *por.* **dać, podać**.

IS

wzdawać (1) [Kśw] Δ *zn.* «oddawać, ofiarowywać, czynić»: <Pogańskim> bogo<m> modłę jeście wzdawali [Kśw I, 10, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV -am, -asz, obocznie z kon. II -ę, -esz → pol. kon. II -ę, -esz; ndk. Δ *etym.* *v̥zdavati ← *davati; por. – czes. vzdávat, ślc. vzdávat, ros. vzdavát', scs. v̥zdajati. Δ *rozwój*: przedpol. *v̥zdavati → stpol. *vzdavaći → stpol., śrpol. vzdavać; po XVI w. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **dawać, dać, wzdać**.

IS

wzdłużać się (1) [Park] Δ *zn.* «czynić dłuższym; tu o samogłosce: wymawiać jako dłuższą od pozostałych»: Umiej obiecado moje,/ Ktorem tak napisał tobie,/ Aby pisał tak krotkie a,/ Aa sowito, gdzie się wzdłużaa [Park, 108, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. podstawa poświadczona w różnych j. słow. – por. czes. prodlužovat

«wzdłużać», ros. prodólžít', sch. dúžiti, scs. dl'žiti.

Δ *por.* **przedłużyć**.

IS

wziąć (7) [RsP, RsK, Słota, KŚ, ŻB, RP]

Δ *zn.* 1. «otrzymać, dostać, osiągnąć»: Od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. 2. «o uczuciach: opanować, najść»: Czemu cię wzięła taka tesnica? [RP, 197, 78]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -esz; dk.

wzięt 3. «tu: zabrany na zaspokojenie czyichś pretensji, roszczeń»: Jako to świadczymy, czso wzięt Staszkwu skot, to wzięt do wyjednania [RsP, 44, 19]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: wziął cz. przesz. lp. 3. os. r. m. Δ *etym.* psł. *v̥zjęti ← *(j)ęti; ogsłow. – czes. vztít, ros. vzjat', chorw. uzeti, scs. v̥zjęti. Δ *rozwój*: w tekstach stpol. wyraz występował także w postaci w̥zwiąć, źwiąć; w j. śrpol. formy odm. prostej im. cz. przesz. biernego (wzięt) zanikły, z wyjątkiem formy r. n. (wzięto), która pełni w polszczyźnie funkcję bezosobowej formy czas.; formy odm. złoż. im. uległy adiektywizacji (wzięty).

Δ *por.* **jąć, przyjąć**.

IS

wzięt zob. wziąć.

IS

wzjawić się (1) [RP] Δ *zn.* «dać się widzieć, ukazać się, pojawić się»: Pan Bog tę rzecz tako nosił,/ Iżs go o to barzo prosił,/ Abych ci się ukazała,/ Wszytkę swą moc wzjawiła [RP 196, 54]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -isz; dk. Δ *etym.* psł. *v̥zjaviti ← *(j)aviti; podstawa ogsłow. – czes. jevit se «przejawiać się», ros. javít, scs. (j)aviti. Δ *rozwój*: psł. *v̥zjaviti → stpol. *vzjavići → stpol., śrpol. vzjavić; wyraz wyszedł z użycia w XIX w.

Δ *por.* **zjawiać się**.

IS

wznak (1) [RP] Δ zn. «na plecach, na grzbiecie»: Padł na ziemię, eże stęknął./ Gdy leżał wznak jako wiła./ Śmierć do niego przemowiła [RP, 196, 47]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **v̋znak̋* ← wyr. przyim. psł. **v̋z nak̋* ← psł. **nak̋* «z oczami zwróconymi w górę»; ogśłow. – czes. *naznak*, ros. dial. (ná)-*vznak*, sch. *nāuznāk*, scs. *v̋znak̋*. Δ rozwój: we współ. j. pol. przest., pozostało w wyr. *na wznak* «na plecach, na grzbiecie».

BT

w̋zda (1) [Pfl] Δ zn. «zawsze, ciągle»: Jako była z początku i nynie, i w̋zda, i na wieki wiekom [Pfl I, 17, 9]. Δ gram. przysłów. Δ etym. psł. **v̋š̋bda*, przysłów. ← psł. zaimka **v̋š̋b* i przyr. *-*da*, będącego pierwotnie psł. part. potwierdzającą «tak»; ogśłow. – ros. *vsegdá*, scs. *v̋segda*. Δ rozwój: w̋zda występuje tylko w j. stpol., wówczas pojawia się też *zaw̋ždy* (stpol. mnogość wskaźników zespolenia, spójników, partykuł).

Δ por. **w̋zdy**.

BT

w̋zdy (2) [Słota, RP] Δ zn. «przecież, jednak, mimo to»: Nie dostojen nics dobrego./ Ano w̋zdy widzą, gdzie csny siedzi [Słota, 189, 35]. Wrzekomoś zdrow, a <w>̋zdy stękaś! [RP, 196, 50]. Δ gram. tu: part. wzmacniająca spójnik, wprowadzający zdanie przeciwstawne. Δ etym. pie. rdzeń **ui-so* «po-wszeczny, ogólny» pochodny od pie. **ui-* «oddzielnie», kontynuowany w psł. jako **v̋x̋-*, zróżnicowany po III palat. *x̋* na zach.słow. *v̋š̋-* oraz wsch.słow. i pld.słow. *v̋s-* «wszystek, cały»; jako przysłówek wzmocniony part. pochodzenia zaimkowego psł. **da* || **dy*, często opartą dodatkowo na rdzeniu zaimka pytajnego **k-*; jako przysłów. wtórnie też spójnik i part. ogśłow. – czes. *v̋ždy*, *v̋ždycky* «zawsze», *v̋ždyt'*

«przecież; spójnik i part.», ślc. *v̋ždy*, *v̋ždycky* «zawsze», ukr. *z̋áv̋zdi* «zawsze» i spójnik oparty na rdzeniu *vs-*: *vsé-taki* «jednak, mimo wszystko». Δ rozwój: w stpol. warianty *w̋zdy*, *we̋zdy*, *we̋zgdy* wskazują na upodobnienia pod względem dźwięczności, a w formie *w̋zdy* uproszczenie grupy spółg. **w̋zgdy*; wyraz tylko kontekstowo używany jako part., podstawowa funkcja przysłów. «zawsze, ciągle, niezmiennie».

Δ por. **w̋zda**.

AK

w̋z̋gim (1) [List] Δ zn. «spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe przyzwolenia – mimo to, jednakże»: Wiedz, moja namilejsza panno, iże aczkoliciem ja od ciebie daleko, a wszakoż w̋z̋gim nie była ani będzie nad cie jina miła [List, 115, 9]. Δ etym. forma jednostkowa i niejasna; obecność w j. stpol. szeregu wrzów mających podobne znaczenie i spełniających podobną funkcję, takich jak: *w̋zdy*, *we̋zdy*, *we̋zgdy*; *w̋zdyż*, *we̋zgi*, *w̋zgi*; *w̋z̋dym* czy *w̋z̋gam* pozwala w nich wszystkich widzieć pierwotny zrost psł. zaimków **v̋š̋b* i **k̋*, wzmocnionych part. **da* || **dy*, po upodobnieniach oraz uproszczeniach grup spółg. Δ rozwój: forma *w̋z̋gim* (może *w̋z̋gym*?) jest paralelna zwłaszcza do formy *w̋z̋gam* «jednakże, mimo to»; prawdopodobnie są to uproszczone formy *w̋zgdy* i *w̋zgda*, a nieuprawnione tu -*m* mogło się pojawić pod wpływem takich kontekstów, w których spójniki przyłączały ruchomą końcówkę 1. os. lp. cz. przesz.

AK

Z

z, ze, s, se (73) [Kśw, Pfl, RsP, RsK, Kgn, Słota, List, Park, KŚ, ŻB, BZ, ŻMB, Tęcz, RP, Satyra, Ppuł] Δ *zn.* 1. «od, na zewnątrz, ze środka; w określeniach miejsca, czasu, okoliczności itp.»: Widziech, prawi, anjeła bożego mocnego s nieba sleciew [Kśw I, 10, 14]. Jako była s początku i nynie [Pfl I, 17, 9]. 2. «razem; wskazując na współtowarzysza, przedmiot lub okoliczność»: Rozdziel s matką swoją rany [ŻMB, 180, 15]. I wiesielcie sie jemu ze drżeniem [Ppuł II, 53, 11]. Δ *gram.* przyim. rządzący D. lub N. Δ *etym.* pol. *z* i *ze* kontynuuje trzy prepozycje pie. i psł.: I. pie. **kon*; psł. **sɔ*, **sɔn* z D. dla wprowadzenia nazw przedmiotów, na których powierzchni znajduje się początkowy punkt ruchu – czes. *s*, *se*, słc. *s*, *so*, dłuż. i głuż. *z*, *ze*, ukr. *z*, *iz*, *zi*, błr. *z*, *sa*, ros. *s*, *so*, sch. *s*, *sa*, scs. *sɔ*, *sɔn* (por. łac. *com* «z», *cum*, irl. *cét*, grec. *kata* ← *kn-ta* «w dół, wzdłuż»; II. pie. **egʰs* albo **ek(s)* «na zewnątrz, z»; psł. **iz* (← **jbz*) z D. dla wprowadzenia nazw przedmiotów, w środku których znajduje się początkowy punkt ruchu, czynności – czes. *z*, *ze*, słc. *z*, *zo*, dłuż. i głuż. *z*, *ze*, ukr. *z*, *iz*, *zi*, ros. *iz*, bułg., słowen., sch., *iz*, scs. *iz* (w niektórych j. słow., w tym w j. pol., oba kontynuanty pomieszczone, wspólne) (łac. *ex* «z», lit. *iš*, *iž* «z», łot. *iz*, strpus. *is*, grec. *èks*, *èk*); III. pie. **sam* «razem»; psł. **sɔ*, **sɔn* (powiązane z *są*, por. pol. przedrostkowe *są-siad*, *są-siek*) z N. dla oznaczenia wspólności – czes. *s*, *se*, słc. *s*, *so*, dłuż. i głuż. *z*, *ze*, ukr. *z*, *iz*, *zi*, ros. *s*, *so*, sch. *s*, *sa*, scs. *sɔ*, *sɔn* (por. lit. *su* «z, razem», strpus. *sen* «z, razem», stind. *sám*, awest. *ham-*, stislandz. *sam* «razem», grec. *ómós* «wspólny, podobny, równy», łac. *simi-*

lis «podobny»). Δ *rozwój*: w j. stpol. różnice pomiędzy przyim. *s(e)* (← psł. **sɔ*) i *z(e)* (← psł. **iz*) zachowują najstarsze zabytki pozawielkopolskie (np. Kśw, Pfl), choć już tu oznaczanie tych różnych genetycznie przyimków jest związane z upodobnieniem pod względem dźwięczności, a więc *s tajemnego sirca*, ale *zdręki* «z ręki» – tu ponadto z wstawnym *d* (przykłady z Kśw IV); już w j. stpol. *z* łączące się z B. jako part. w zn. «około, mniej więcej», np. w BZ: *Iże nie mam chleba, jeno z garstkę mąki we ssądzie*.

AK

z jutra (7) [BZ, ŻB, Słota] Δ *zn.* «rano»: I stał się wieczor, a z jutra dzień drugi [BZ, 71, 7]. Potem z jutra rycerze i panosze poń przyjeli [ŻB I, 31, 5]. Z jutra wesoł nikt nie będzie,/ Aliż gdy za stołem siedzie,/ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie wyr. przyim. **z jutra* ← D. lp. r. n. psł. rzecz. **utro*, **jutro* «świt, ranek»; jako rzecz. ogśłow. – czes. *jitro* «ranek, rano», dłuż. *jutšo* «ranek, wschód», ros. *útro*, scs. *utro*. Δ *rozwój*: w j. stpol. w ten sposób powstały przysłowki *z daleka*, *z cicha*; rzecz. *jutro* natomiast w j. stpol. występuje również w zn. współ. «dzień następny po dzisiejszym»; w zn. «ranek, rano» rzadko poświadczony w XVI w.

BT

I za (24) [Kśw, RsP, RsK, Słota, Tęcz, KŚ, LA, Satyra] Δ *zn.* 1. «przy, z tyłu, na zewnątrz»: A mnogi idzie za stoł,/ Siedzie za nim jako woł [Słota, 188, 20]. Za krzem leży [Satyra, 191, 21]. 2. «z powodu, z przyczyny»: Z tajemnego sirca <rzeki gor>zkich szez za grzechy wylije [Kśw IV 12, 15]. Δ *gram.* przyim. rządzący N. lub B. Δ *etym.* pie. **gʰō-* «z tyłu, potem»; psł. **za*; ogśłow. – we wszystkich j. słow. w takiej samej postaci, tylko połab. *zo* (por. lit. *azù* (← **ažuo*),

aż «za», łot. *az*, *âz*, *aiz* «za»). Δ *rozwój*: w XIV–XVI w. w pierwotnej składni z zaprzeczonym zaimkiem *cz* (← psł. *čb, dawny B. nieos. zaimka pytajnego *co*, zachowany tylko w wyrażeniach przyim.) w wyrażeniu *ni zac* «za nic»; podobna składnia z przyim. *pod* i zaimkiem *czyj*: *ni pod czyj* (*chorągwią*) [KŚ, 124, 6]. Poza tym *za* rządzące D. «wskazuje na czas zachodzenia czynności», np. *za panowania*.

Δ *por. II za, pod*.

AK

II za (1) [RP] Δ *zn.* «czy, czyż»: Wstań, mistrzu, odpowiedz, jestli umiesz,/ Za po polsku nie rozumiesz? [RP, 197, 82]. Δ *gram.* part. wprowadzająca pytanie. Δ *etym.* pie. *g^hō, psł. *za, jako part. pytajna występuje w j. zach.słow. i pld.słow. – czes. *za*, *zali*, *zda*, *zdali*, serb. *zar*. Δ *rozwój*: w formie *za* występuje bardzo rzadko, najczęściej w połączeniach z częstkami *-li*, *a-*, *-ć*, *-ż*: *zali*, *aza*, *azali*, *zac*, *azać*, *zaż*, *azaż* w tekstach XV–XVIII w.

Δ *por. I za*.

BT

zabić (7) [RsP, Kgn, Tęcz] Δ *zn.* «zadać śmierć, odebrać życie»: Przez to Mirosław zabił Jana, iż mu odpowiadał i kradł ji [RsP, 45, 21]. Wąż tę to mądrość ma, iżę gdyż ji chcą zabić, tedyć więc on swą głowę kryje i szonuje, a o ciałość on nicz nie dba [Kgn VI, 40, 6-7]. Chciał ci krolowi służyć, swą chorągiew mieci,/ A o chłopi pogębek dali ji zabici [Tęcz, 193, 7]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-’ę*, *-’esz*; dk. Δ *formy tekstowe*: *zabiwszy* im. cz. przesz. czynny I, odm. prosta. Δ *rozwój*: forma im. w j. śrpól. przekształca się w im. przysłów. uprzedni.

Δ *zob. bić*.

ZG

zabiwszy zob. zabić.

ZG

zableszczyć (1) [RP] Δ *zn.* «błyskać oczyma, rzucając niespokojne spojrzenia»: Zableszczysz na strony oczy,/ Eż ci z ciała pot poskoczy [RP, 197, 63]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV *-jo-* || *-i-* → stpol. kon. III *-’ę*, *-’isz*; dk. Δ *etym.* pie. *b^hlig- + *ske* «świecić»; psł. *zablšskēti || *zablšskēti → *zablšcati || *zablšcati «zajaśnić blaskiem, załśnić»; ogśłow. – stczes. *blšcieti* (*se*), czes. *zablesknout* (*se*) «zabłysnąć, załśnić», błr. *bliščać*’ «świecić równym światłem, (o oczach) błyszczeć», ros. *blesnút*’ «błysnąć, mignąć», sch. *zablistati* || *zablijēstati* «zabłyszczeć, zajaśnić», scs. *blštati*, *blštq* (*l* niesonantyczne) «błyszczeć, lśnić» (por. lit. *bliskēti* «błyszczeć, lśnić», łot. *bližēt* «migotać»). Δ *rozwój*: psł. postaci z pierwotnie oboczną samogłoską rdzenną *ī → *b || *oi → *ē (por. *blšzczeć*, *bleszczyć*) zanikają w śrpól. na rzecz zach.słow. postaci z rdzennym *-y-* (*błyszczeć*), szczegółowo zachowane w gwarach.

ZG

zachować (1) [Słota] Δ *zn.* «zjednać»: Bo ktoć je chce sobie zachować,/ Będą ji wszystkie miłować/ I kromie oczu dziękować [Słota, 190, 80]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-’ę*, *-’esz* || IV *-am*, *-asz*; dk.

Δ *zob. chować*.

ZG

zaczynać (1) [ŻB] Δ *zn.* «wykonywać pierwszą część jakiejś czynności»: Jemuż synowi kość rybia w gardle uwięzła, od jejże już skończyć zaczynał [ŻB I, 31, 12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-’ę*, *-’esz* || IV *-am*, *-asz*; ndk. Δ *etym.* pie. *ken- || *kon- || *kn-; psł. *-čīnati (iter. do *-čēti); ogśłow. – czes. *začínat*, ukr. *počynáti* || *začynáti*, błr. *pačynác*’, ros. *načínát*’, sch. (za)počinjati, scs. *načīnati*, *načīnajo* (por. lit. *skinti* «zrywać, napocząć», łot. *cītiēs* (**kinties*), *cī-*

nitiês «walczyć», stind. *kaninas* «młody»). Δ rozwój: psł. **zaćinati* → stpol. *zaćinać(i)* → stpol., śrpol. *zaćynać*.

ZG

zaginać (1) [Ppuł] Δ zn. «przeminać, nie ostać się, nie zachować się»: Bo zna Bog drogę prawych, a droga złosnych zaginie [Ppuł I, 53, 7]. Δ gram. czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ etym. pie. **g^heyb^h* «giąć, zakrzywiać»; psł. **gybnqti*; ogśłow. – czes. *hynout, zahynout*, ukr. *hýnuty, zhýnuty*, ros. *gíbnut'*, słowen. *gíniti*, scs. *gybnqti, gybnq, pogybnqti* «zginać» (por. lit. *gaũbti, gaubiũ* «obwiązywać głowę chustką», *gaũbtis* «okrywać się, zginać się, zwijać się», łot. *gubt, gubstu* «giąć się, znikać», stang. *gèap* «krzywy»). Δ rozwój: psł. **zagybnqti* → stpol. *zagynqć(i)* → stpol., śrpol. *zağinqć*. Pierwotne znaczenie «pochyłać się, zginać się ze słabości, starości» rozwinęło się w «ginać, zniknąć, umierać».

ZG

zakład (1) [RsK] Δ zn. «zabezpieczenie w postaci pieniędzy albo majątku ruchomego lub nieruchomego, pieniądze wpłacane przez strony jako zapewnienia przestrzegania umowy»: Jakośm przy tem był, gdzie Jakusz ręczył trzy grzywny Michałkowi Giebołowskiemu zakładu rękojemstwa za Stanisława [RsK, 48, 26]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. psł. **za-kladъ* derywat od czas. prefiksального psł. **za-klad-ti*; ogśłow. – czes. *základ* «fundament», «przyczyna», ros. *zaklád* «zastaw», sch. *základ* «zastaw», «fant», «fundacja». Δ rozwój: rzecz. rozwinął kilka zn., m.in. arch. «fundament», «podstawa», ponadto «gwarancja czegoś» oraz żywe do dziś «rozdaj umowy między osobami mającymi odmienne zdanie, polegającej na tym, że osoba, której zdanie okaże się

mylne, płaci ustaloną zapłatę osobie mającej rację», stąd fraz. *pójść o zakład, zakład stoi*; w j. npol. (pod wpływem łac. *institutio*) wykształciło się zn. «instytut, instytucja», początkowo jako nazwa instytucji edukacyjnej i wychowawczej, następnie rozszerzone: «przedsiębiorstwo, zakład pracy».

IW-G

zakon (4) [Pfl, Ppuł] Δ zn. «prawo, nakaz (zwłaszcza religijny), zasady moralne, przykazania, w odniesieniu do religii żydowskiej – przymierze zawarte przez Boga z Abrahamem, a potem przez Mojżesza z narodem żydowskim»: Ale w zakonie Bożem wola jego, i w zakonie jego będzie myśleć w dnie i w nocy [Pfl I, 17, 2]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ etym. pie. **ken-* || **kon-* || **kn-* spokrewniony z psł. czas. przedrostkowym **za-četi* ← pie. **knt-* «zacząć, rozpocząć coś»; ogśłow. – dłuż. *zakon* «widok, wygląd, prawidłowość», głuź. *zakón* «prawo, prawo», czes. *zákon* «prawo, ustawa», *Starý zákon* «Stary Testament», ros. *zakón* «prawo, ustawa», ukr. *zakón* «prawo», «wyznanie, religia, obrządek, reguła», scs. *zakonъ* «prawo» (por. łac. *recéns* «świeży, niedawny», irl. *cinin* «powstać, pojawiać się, wynikać», łot. *cinâtiês* «podejmować, podnosić się»). Δ rozwój: stpol. *zakon*; już w j. stpol. wykształciło się podznaczenie «nauka chrześcijańska Nowego Testamentu w przeciwstawieniu do religii i przykazań żydowskich Starego Testamentu»; także «wyznanie, obrządek, religia», w zn. rel. «testament, przymierze» (por. *Stary i Nowy Zakon* = *Stary i Nowy Testament*); w j. śrpol. ponadto «zgromadzenie zakonne».

IW-G

zalec (1) [Słota] Δ zn. «umieścić się gdzieś, na czymś, stać się przeszkodą»:

Bogdaj mu zaległ usta wrzod! [Słota, 188, 26]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę-, -'esz; dk.

Δ *zob.* **lec, łoże, położyć.**

ZG

zamącić *zob.* **zamęcić.**

ZG

zamęcić, zamącić (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «zaniepokoić, zmartwić, zasmucić, też udręczyć, prześladować»: Tedy będzie mołwić k njim w gniewie swojem i w ro-sierdziu swojem zamąci je [Ppuł II, 55, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę-, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **ment-* «mieszać, bełtać, poruszać»; psł. **mōtiti*; ogśłow. – słc. *zamūtiti*’, ukr. *mutyty*, *kałamutyty*, *zamūtnenyj* «zamącony», ros. *mutit’*, *dielat’ mūt-nym*, mac. *zamati* «zamącić», scs. *mō-titi*, *mōštō* «płatać, mieszać; gniesć» (por. lit. *mēsti*, *menčiū* «mieszać», *menturis* «małewka», stind. *mánthati* «miesz-sza»). Δ *rozwój*: psł. **zamōtiti* → stpol. *zamąćić(i)* → stpol. *zamōćić* || *zamęcić* → śrpol. *zamōćić*.

ZG

zamęt (1) [ŻMB] Δ *zn.* «strapienie, udręczenie»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie,/ Widząc rozkrwa-wione me miłe narodzenie [ŻMB, 180, 9]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **mōt-* charakterystyczny dla czas. wielokrotnego wo-bec psł. **mēt-* we wcz.psł. czas. jedno-krotnym **mēt-ti* → pżń.psł. **mēsti* «mieszać, bełtać». Δ *rozwój*: stpol. *zamēt* → śrpol. *zamęt*, stpol. *zn.* «stra-pienie», potwierdzone we współrden-nym *zamętek*, wyszło z użycia, zastą-pione zostało synonimicznymi i spok-rewnionymi z nimi formacjami *smętek* i *smutek* (z oboczną postacią rdzenia *g : u*); od XVI w. utrwalone *zn.* przen. «chaos, zamieszanie, niejasność», rdzeń *māt-* || *mēt-* jest utrwalone w licznej rodzinie wyrazowej, m.in. *męt(y)*

«zanieczyszczenie płynu», «szumowi-ny», od XVI w. także w odniesieniu do ludzi.

Δ *por.* **zamętek, smutek.**

IW-G

zamętek (1) [ŻMB] Δ *zn.* «strapienie, udręczenie»: Usłyszycie mój zamętek,/ jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 3]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* morfem rdzenny psł. **māt-* (zob. *zamęt*), por. czes. *zmatek* «za-męt». Δ *rozwój*: stpol. *zamętek*; forma-cja utworzona od podstawy *zamęt* formantem -ek (← psł. **akō*) w *zn.* syn-onimicznym do podstawy, w j. śrpol. wyraz wyszedł z użycia.

Δ *por.* **zamęcić, zamęt, smutek.**

IW-G

zanorzony *zob.* **zanorzyć.**

ZG

zanorzyć

zanorzony (1) [Kśw] Δ *zn.* «zagłęziony, pogrążony w wodzie»: (...) śm<ir>tn<em grzesze zanu>rzone i utonęło [Kśw IV, 12, 13]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *etym.* pie. **ner-* || **nor-* || **nur-* || **nūr-*; psł. **noriti* ← **nerti*, *norō* «za-nurzyć się» || **nuriti* «zanurzać, pogrą-żać»; ogśłow. – głuż. *nōric* || *nuric*, czes. *nořit*, ros. dial. *nūrit’* «zanurzać», *nōrit’* rybu «łowić niewodem pod lodem», chorw. *nōriti*, chorw. dial. *nūriti* «zanu-rzać» (por. lit. *nėrti*, *neriū* «nurkować», *nāras* «nor, gatunek kaczki», stislandz. *nór* «cieśnina, wąska zatoka»). Δ *rozwój*: psł. **zanoriti* → stpol. **zanoići* → *zanoić* → śrpol. *zanōryć* ¶ *zanuřć* → *zanuřć* (w wyniku kontaminacji dwu pokrewnych, bliskich fonetycznie i se-mantycznie czasowników); formy odm. złoż. im. w j. śrpol. przekształcają się w im. przym. bierny.

ZG

zapiękląć się (2) [Kśw] Δ *zn.* «stawać się zatwardziałym w grzechu, upartym w złych myślach, w złym działaniu»:

Śpiący są, już się w <grzeszech za>pieklają [Kśw II, 11, 12]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* podstawą jest denominativum od *piekło* → *pieklić się*, z przedrostkiem *za-*; *zapielić się*, od tego iterativum *zapielać się*. Δ *rozwój:* stpol. *zapielać się*; npol. *pieklić się* «złościć się, robić awantury; robić piekło».

Δ *por.* **piekło**.

ZG

zapielić się

zapielony (1) [Kśw] Δ *zn.* «zatwardziały w grzechu»: Bo grzesznik <w grzeszech za>pielony jeść jako kłodnik w ciemnicy skowany [Kśw II, 11, 35]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. złoż. Δ *rozwój:* w j. śropol. uległ adiektywizacji → im. przym. bierny.

Δ *zob.* **zapielać się**.

ZG

zapielony zob. zapielić się.

ZG

zapłakać (1) [Kśw] Δ *zn.* «zacząć płakać, rozplakać się»: A gdaż, prawi, anjeł zmowił ta wszyt<ka słowa>, <z>apłakachą, prawi, wszem sircem [Kśw I, 10, 25]. Δ *gram.* aoryst sygmatyczny lub imp. Im. 3. os.

Δ *zob.* **płakać**.

ZG

zapominać (2) [List] Δ *zn.* «nie zachowywać w pamięci, przestawać pamiętać»: Aby mnie nie zapominała, barzociem twej miłości poczał prosić [List, 114, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk.

Δ *zob.* **zapomnieć**.

ZG

zapomnieć (2) [ŻB, List] Δ *zn.* «nie zachować w pamięci, przestać pamiętać»: Już widzę, iż mie Bog nie zapomniał [ŻB I, 31, 8-9]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz (*zapomnieć, zapomnisz*); dk. Δ *etym.* pie. *men- || *min- || *mon-;

psł. *mьnēti, *mьnĭjā «mniemać, myśleć»; ogsłow. – czes. *mnět, domnĭvat se* «mniemać», *zapomenout* «zapomnieć», ros. *mnit'* «uważać, zamierzając», *pómnit'* «pamiętać», błr. *zapómnic'* «zachować w pamięci», sch. *mniti* «mniemać, myśleć, sądzić», scs. *mьnēti* «mniemać, wierzyć», *pomьnēti* «pamiętać» (por. lit. *minėti, menū* «wspominać, upominać», *minti, menū* «pamiętać, odgadywać», stind. *mányatē, manutē* «myśli, pamięta», grec. *memona* «pamiętam», łac. *memini* «wspominam», *moneo* «napominam»). Δ *rozwój:* psł. *za-pomьnēti → stpol. *zapomnieći → stpol., śropol. *zapomnieć*; z dwu pierwotnych synonimów *zapomnieć* i *zapamiętać* «nie zachować w pamięci, puścić w niepamięć» *zapomnieć* w wyniku specjalizacji znaczeniowej rozwinęło się w zn. przeciwstawne, por. ros. i błr. «zapamiętać», czes. i pol. «nie zachować w pamięci, zapomnieć».

Δ *por.* **zapominać, mnimać**.

ZG

zapowiedzian zob. zapowiedzieć.

ZG

zapowiedzieć

zapowiedzian (1) [RsP] Δ *zn.* «wezwany do sądu»: Jako Wociech uczynił Janowi za dziesięć g<rzywien> szkody, po tem jako zapowiedzian [RsP, 88, 45, 28]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta. Δ *rozwój:* formy odm. złoż. tego imiesłowu uległy adiektywizacji w j. śropol. → im. przym. bierny.

Δ *zob.* **wiedzieć, powiedzieć**.

ZG

zaprzeć się (1) [RsP] Δ *zn.* «zaprzeczyc, nie przyznać się do kogoś»: Jako Jura nie chciał pomoc Piotrkowi z Pawłem prawa i zaprzął się go [RsP 44, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. *(s)per- «podpierać»; psł. *zaperti sę, *zapyrĭj sę*; ogsłow. – czes. *zaprít, sč.*

zapriet', ukr. *zapértysia*, ros. *zapieriet*, bułg. *zaprá*; słoweń. *zaprėti*, scs. *oprėti* sę «oprzeć się» (por. lit. *spirti* «podpierać», stind. *sphuráti* «odpycha, rzuca się»). Δ *rozwój*: zn. podstawowe *za-przeć* (bez *się*) «podeprzeć, zamknąć» zanika w polszczyźnie, dziś kwalifikowane jako przest. i gw.; żywe jest nadal zn. wtórne «nie przyznać się, zaprzeczyć, wyprzeć się».

Δ *por.* **podeprzeć**.

ZG

zasię (3) [ŻB, Satyra] Δ *zn.* «z powrotem, na powrót, znowu»: A zatym uźrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Rozgniewaw sie sędzia przykazał ji kijmi bić, a zbiwszy, zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 27]. Szedw do chrosta, za krzem leży, / Nierychło zasię wybieży [Satyra, 191, 22]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* psł. **za sę* «za siebie», połączenie przyimka *za* i B. lp. zaimka *się*; pñ.słow. i czes. *zase*, *zas* «znów, ponownie», ukr. *zas'* «nie można», ros. *zas'* «zamilcz, precz», możliwe również pochodzenie w j. pol. z połączenia przyimka *za* i zaimka *si* ← **sb*. Δ *rozwój*: we współ. j. pol. kontynuantem jest *zaś* jako spójnik i part.

Δ *por.* **za**, (**się**).

BT

zastęp (1) [Kśw] Δ *zn.* «wojsko, oddział zbrojny»: Jenże anjeł (...) <z>stąpiw, prawi, anjeł Boży w zastępy pogańskiego <krola pobił jeść> we sborze asyryjskim, to je pogańskim sto tysięcy (...) [Kśw I, 10, 8]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* psł. **za-stǫpǫ* «wejście, wstąpienie», «ci, którzy wchodzą do czegoś»; derywat od czas. psł. **za-stǫpiti* «wejść, wstąpić»; ogśłow. – czes. *zástup* «tłum, grupa», głuź. *zastup* «wstęp, wejście», «przystąpienie do pracy», strus. *za-stupǫ* «obrona», scs. *zastǫpǫ* «obrona, ochrona, pomoc». Δ *rozwój*: stpol.

zastǫp → śrpol. *zastęp*; w j. stpol. wyraz miał ponadto zn. «gromada, tłum», także «wał ochronny».

Δ *por.* **stępić**.

IW-G

zatym (1) [ŻB] Δ *zn.* «potem, później, następnie»: A zatym uźrzeli wilka, a on wieprza zasię niesie [ŻB II, 31, 18]. Δ *gram.* spójnik nawiązujący nowe zdanie do poprzedniego kontekstu, określający następstwo czasowe danych czynności. Δ *etym.* wyraz powstały w j. pol., zrost wyrażenia składającego się z ogśłow.: przyim. *za* (← psł. **za*) i N. lp. r. n. zaimka wskazującego *to* (← psł. **to*), z końcówką przyjętą z odm. miękko-tematowej -im, po spłg. twardej w postaci -ym. Δ *rozwój*: współcześnie wyraz *zatem* (w tej postaci fonet. ostatecznie dopiero od XIX w.) «więc, toteż, jednak»; dziś zn. z powyższego kontekstu realizuje przysłówkę *potem*, z inną prepozycją, obecny w tym zn. również w j. stpol.

AK

zawierne (2) [Kśw] Δ *zn.* «zaprawdę, naprawdę, rzeczywiście, istotnie»: Czo nam przez tego niemocnego na łożku leżącego znamiona? Zawierne niczs jinego kromie człowieka grzesznego [Kśw II, 11, 27]. Zawierne niczs by nam nie mieszkać, aleb(y) (...) zbawiciela i jego przyszcia pożędać [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pochodzi od psł. rzecz. **věra*, psł. czas. **věriti*, psł. przym. **věrnǫ* → **za* + **věrnǫ* + **e*, w tej formie i funkcji tylko w j. pol. Δ *rozwój*: w stpol. w tym samym zn. part. i przysłów. w funkcji wzmocnienia pewności sądu: *zaiste*, *snadno*, *snadź*, *zaprawdę*; *zawierne* wychodzi z użycia już w j. stpol. zastąpiony w tłum. Biblii przez *zaprawdę*.

BT

zawiesić (1) [Kgn] Δ *zn.* «umocować, przytwierdzić coś (albo kogoś), tak aby

wisiało»: A świętego Bartłomieja kazał jest być na pręgę zawiesić a miotłami ji bić [Kgn VI, 41, 28]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **ueips-ē*; psł. **zavēsiti* «spowodować, by coś wisiało»; ogśłow. – głuź. *zawjesyc*, czes. *zavěsit*, ukr. *zavísyty*, ros. *zaviésit'*, sch. *zav(j)esiti*, scs. *věsiti*, *věšq* (por. lit. *vyypsóti* «głupkowato się uśmiechać», prapokrewne z lit. *at-vipti* «zwisać, odstawać», strpus. *vipis* «gałąź», stind. *vépate* «trzęsie się»). Δ *rozwój*: psł. **zavēsiti* → stpol. **zavěšici* → stpol., śrpol. *zavěšić*.

ZG

zawitać (1) [Kśw] Δ *zn.* «przybyć, przyjść, pojawić się»: Zawierne niczs by nam nie mieszkać, aleb<y> (...) zbawiciela i jego przyscia pożędać, by on raczył tog<o dla w na>sza sirca zawitać [Kśw IV, 12, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz → -am, -asz; dk. Δ *etym.* pie. **uejt-*; psł. **zavitati*, **zavitaĵq* «przybyć»; ogśłow. – czes. *zavítat*, ukr. *zavitáty* (z wtórnym -i-), strus. *vitati* «przebywać, znajdować się», ros. *vitát'*, scs. *vitati* «mieszkać, przebywać» (por. lit. *vietà* «miejsce, miejscowość», łot. *pavietāt* «mieszkać», łac. *invito*, *invitare* «zaprosić, przyjąć»). Δ *rozwój*: pierwotne *zn.* «przybyć dokądś» specjalizuje się w «przybyć na pobyt, gościć, znaleźć schronienie».

Δ *por.* **przywitać**.

ZG

zawracać

zawracając (1) [RP] Δ *zn.* «o oczach: łypiąc, przewracając»: Miece oczy zawracając./ Groźną kosę w rękę mając [RP, 196, 37]. Δ *gram.* im. cz. ter. czyn., odm. prosta. Δ *rozwój*: im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. współczesny. Δ *zob.* **nawrocić, wrocić**.

ZG

zawracając *zob.* **zawracać**.

ZG

zawždy (2) [LA] Δ *zn.* «stale, nieustannie»: A miał barzo wielki dwor./ Procz panosz trzysta rycerzow./ Co są mu zawždy służyli./ Zawždy k jego stołu byli [LA, 173, 15-16]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* wyraz rodzimy, połączenie przyimka *za* i przysłówka *wždy*; występuje w j. wsch.słow., być może jako zapożyczenie z j. pol.: ukr. *závždy*, ukr. dial. *usindy*, błr. *zaŭždy*, *zaŭšedy*, ros. *vsegdá*. Δ *rozwój*: od XV w. w tym samym znaczeniu *zawsze* (od wyr. przyim. *za wsze* (czasy) «przez wszystkie czasy, cały czas»).

Δ *por.* **wźda, wždy**.

BT

ząb (1) [RP] Δ *zn.* «twór kostny osadzony w szczęce, służący do rozgryzania pokarmów»: Nie było warg u jej gęby./ Poziewając, skrzyta zęby [RP, 196, 36]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. ***gomb^h-os* «kołek, występ, coś ostrego»; psł. **zqbъ*; ogśłow. – czes., ślc. *zub*, dłuź., głuź. *zub*, ros., ukr., błr. *zúb*, mac. *zab*, bułg. *zǎb*, scs. *zqbъ* (por. lit. *žam̃bas* «ostry przedmiot, kant, żyłotka», *žam̃bis* «socha», łot. *zùobs* «ząb», alb. *dhqmb*, *dhëmb* «ząb», stniem. *kamb* «grzebień», ang. *comb* «grzebień»). Δ *rozwój*: psł. **zqbъ* → stpol. **zqb* → śrpol. *zqb*; już w stpol. wyraz miał wiele *zn.*, m.in. w lm. *zęby* «ostre, ustawione rzędem części»; liczne fraz. i przysł. *plącz i zgrzytanie zębami*, bibl. określenie mąk piekielnych, dziś żart. o zmartwieniu, kłopotcie, ciężkiej sytuacji, *bronić się* (lub czegoś) *pazurami i zębami* «bronić czegoś zaciekle», *połamać sobie na czymś zęby* «nie poradzić sobie z czymś», *zjeść na czymś zęby* «znać się na czymś bardzo dobrze» i inne.

IW-G

zbawiciel (5) [Kśw] Δ *zn.* «ten, który uwolnił od skutków grzechów przez swoją śmierć, odkupiciel»: Jidzie tobie krol zbawiciel, iżby nas ot wieczne śmirci zbawił [Kśw IV, 12, 20]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *etym.* przedpol. *j**ǫ**z**ǫ**-bavi-telb || i**z**ǫ-bavi-telb (j**ǫ**z**ǫ**-baviti || i**z**ǫ-baviti ← psł. *baviti) p**źn.**psł. kalka łac. *salvator*; sch. *izbavitel* «zbawca», bułg., mac. *izbavitel* «zbawca, wybawca», ukr. *zba-vytel* «niszczyciel». Δ *rozwój*: stpol. *zbavitiel' → stpol. zbaviciel' → śrpol. zbaviciel.

Δ *por.* **zbawienie, zbawić, być.**

IW-G

zbawić (7) [Kśw, Park, RP] Δ *zn.* 1. «odebrać coś komuś, pozbawić kogoś czegoś; zadać śmierć, zabić»: Dziwno sie swym żakom stawi./ Każdego żywota zbawi [RP, 195, 16]. Każdemu sie tak ukażę./ Gdy go żywota zbawię [RP, 196, 58]. 2. «wyratować z trudnej sytuacji, wyswobodzić, ocalić, (o Chrystusie) wybawić od potępienia po śmierci, zapewnić życie wieczne, odkupić»: Iżby je Bog zbawił ot <mo>cy krola pogańskiego [Kśw I, 10, 6]. Gdaż przydzie, zbawi lud swój ot wielkich grzechow [Kśw IV, 12, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *formy tekstowe*: zbawionego im. cz. przesz. bierny B. lp. r. m., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *j**ǫ**zbaviti, *j**ǫ**zbavjǫ; og-słow. – czes. *zbavit*, ros. *izbávit*, ukr. *zbávyty*, sch. *izbaviti*, scs. *izbaviti*, *izbavljǫ*. Δ *rozwój*: wyraz pochodny od psł. *baviti «powodować bycie, trwanie, zajmować czymś, zatrzymywać się, przebywać», pierwotnego causativum do *byti «istnieć, żyć, przebywać»; formy odm. złoż. im. w j. śrpol. ulegają adiektywizacji → im. przym. bierny. Δ *por.* **być, pozbawić, zbawiciel, zbawienie.**

ZG

zbawienie (1) [Kśw] Δ *zn.* «uwolnienie od skutków grzechów przez śmierć Chrystusa»: Widźcie, bracia miła, zbawienie, widźcie wielkie Syna Bożego przyjaźni [Kśw IV, 12, 9]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *j**ǫ**z**ǫ**-baviti || *i**z**ǫ-baviti (← psł. *baviti); wyraz poświadczony w niektórych j. słow. – sch. *izbavljénje* «wyzwolenie, wybawienie, ocalenie, uratowanie», ros. *zbavlénije* «wybawienie, zbawienie», scs. *izbavlenjje(ije)* «zbawienie, odkupienie», bułg. *izbavlénie* «wybawienie, zbawienie». Δ *rozwój*: psł. prefiks *j**ǫ**z**ǫ**- || *i**z**ǫ (odpowiadający łac. *ex-*) w j. pol. zrównał się z prefiksami *s**ǫ**- i *s**ǫ**n- (odpowiadającymi łac. *cum, de*), dając z(e)- || s(e)- (ten ostatni wariant w pozycji przed bezdźwięczną).

Δ *por.* **zbawić, być, zbawiciel.**

IW-G

zbawiony *zob.* **zbawić.**

ZG

zbić

zbiwszy (1) [ŻB] Δ *zn.* «wychłostawszy»: Rozgniewaw sie sędzia przykazał ji kyjmi bić, a zbiwszy zasię w ciemnicę wsadzić [ŻB II, 32, 26-27]. Δ *gram.* im. cz. przesz. czynny M. lp. r. ż., odm. prosta. Δ *rozwój*: im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. uprzedni.

Δ *zob.* **bić.**

ZG

zbiwszy *zob.* **zbić.**

ZG

zbożny (2) [B, Kśw] Δ *zn.* 1. «dostatni, szczęśliwy»: A na świecie zbożny pobyt./ Po żywocie ra<j>ski przebyt [B, 163, 8]. 2. «żyjący zgodnie z nakazami religijnymi, pobożny»: I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamienita, jimiż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia [Kśw II, 11, 5]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *s**ǫ**bo**ž**ǫn**ǫ** (j**ǫ**) – przym. utworzony przyrostkiem -*ǫn*- od przym. *s**ǫ**bog**ǫ** (podstawa *bog**ǫ**

może jeszcze w zn. «dobro, szczęście» lub już w zn. religijnym «Pan, Bóg»; zach.słow. – głuż. *zbożny* «błogi, szczęśliwy», czes. *zbožný* «pobożny, religijny». Δ *rozwój*: być może stpol. *zbožny* «żyjący zgodnie z nakazami religijnymi» powstało w opozycji do *bez-bożny* jako termin chrześcijański i jest bohemizmem; formę *zbožny* wyparła postać *pobožny*. Δ *por.* **Bóg, zboże.**

HK

zbyć (1) [Słota] Δ *zn.* «uwolnić się od czegoś, pozbyć się czegoś»: Z jutra wiesioł nikt nie będzie./ Aliż gdy za stołem siedzie./ Toż wszego myślenia zbędzie [Słota, 188, 16]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie. **bhū-*; psł. **jъz-byti* «pozbyć się»; ogsłow. – czes. *zbyt'*, ukr. *zbuity, pozbutysia*, ros. *izbyť, sbyt'* «pozbyć się, sprzedać», sch. *izbivati* «nie zjawiać się, być nieobecnym», scs. *izbyti, izbōdō* «zbywać, obfitować». Δ *rozwój*: pierwotnie przeciwstawne zn. «pozbyć, wyzbyć się czegoś» i «pozostać, zostać jako nadwyżka» specjalizuje się w kierunku «pozbyć się nadmiaru, sprzedać» i «potraktować kogoś w sposób zdawkowy, wymijający», z kolei zn. «uwolnić się od czegoś» wyraża się formą z przedrostkiem *pozbyć się*. Δ *por.* **być.**

ZG

zdać się (1) [Satyra] Δ *zn.* «wydawać się»: Bo się zda jako pra<wy> wołek./ Aleć jest chytry pacholek [Satyra, 191, 25]. Δ *gram.* czas., psł. kon. V atem. → stpol. kon. IV atem.; dk. Δ *etym.* pie. **dō-*; psł. **da-d-ti* → **dati* z przedrostkiem **jъz-*; ogsłow. – czes. *zdat se*, slc. *zdat' sa*, ukr. *zdatysia* «zdać się, poddać się», ros. *sdát'sia* «poddać się», scs. *dati, damb, dasi* «dać». Δ *rozwój*: psł. **jъz-dati se* → stpol. **izdaći se* → stpol., śrpol. *zdać se*.

Δ *por.* **dać.**

ZG

zdarzyć się (1) [Ppuł] Δ *zn.* «udać się, poszczęścić się»: A list jego nie spadnie i wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się [Ppuł I, 52, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* psł. **dariti* «dać, dawać w darze, obdarzać kogoś czymś», zach.słow. **sъdariti* – dłuż. *zdariš se*, czes. *zdarit se*, slc. *zdarit' sa*. Δ *rozwój*: zach.słow. **sъdariti se* → stpol. **sdařici se* → stpol., śrpol. *zdařyc se*.

Δ *por.* **darować.**

ZG

zdradźca (1) [RP] Δ *zn.* «ten, kto oszukuje, postępuje podstępnie, człowiek nieuczciwy, nierzetelny»: A ten Waltko radźsa, ten niewierny zdradźsa [Tęcz, 194, 20]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* rzecz. od czas. *z(d)radzić* (-d- wstawne); kalka śrwniem. *ver-roten* «zepsuć złą radą, zdradzić»; wyraz zach.słow. – czes. *zdrádce*, slc. *zradca*. Δ *rozwój*: stpol. **zrad'c'a* → stpol. *zdraćca* || *zdraźca* || *zdraćsa* || *zdrajca*.

Δ *por.* **rada, radzić, radźsa.**

IW-G

zdrowie (1) [ŻB] Δ *zn.* «dobre samopoczucie»: Od jegoż dotknięcia dziecię pełne zdrowie wzięło [ŻB I, 31, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. **sъ-dorv-bje* «zdrowie», rzecz. od przym. psł. **sъdorvъ*; ogsłow. – czes. *zdraví*, ros. *zdoróve*, ukr. *zдорóvja*, mac. *zdravje*, bułg. *zdráve*.

Δ *por.* **zdrowy, pozdrowić.**

IW-G

zdrowy (2) [ŻB, RP] Δ *zn.* «zdrowy: niechory, sprawny fizycznie»: Czemu się tako barzo lękasz?/ Wrzekomoś zdrow, a <w>ždy stękasz! [RP 196, 50]. I puścił ji cała i zdrowa onej niewieście [ŻB 31, 19]. Δ *gram.* przym., odm. prosta Δ *etym.* pie. złożenie **sŭ-deruo-* «z dobrego drzewa» (*sŭ-* «dobry», **deru* «drewno,

drzewo»); pierwotnie «z dobrego drzewa, dobry» w odniesieniu do przedmiotów drewnianych, wtórnie rozszerzone w zn. «pełen sił, krzepki, niechory» na ludzi i zwierzęta → psł. **sɔdorvjb* «zdrowy, niechory; ogśłow. – czes. *zdráv*, ros. *zдорóv*, sch. *zdräv*, scs. *sɔdravɔ*. Δ *rozwój*: dziś forma krótką *zdrów* – relikt prostej odmiany przym., tylko w funkcji orzecznika.

Δ *por. zdrowie*.

HK

zdrzucić *zob. zrzucić*.

ZG

zdunowy (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «wykonany przez zduna»: Włodać będziesz nad nimi w mietle żelaznej, a jako ssad zdunowy rozbijesz je [Pfl II, 17, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *zdunowy* B. lp. r. m. Δ *etym.* przym. z przyrostkiem *-owy* od rzecz. *zdun* (poświadczanego tylko w j. pol.) od psł. dial. (przedpolskiego) rzecz. **zɔdunɔ* «ten, kto lepi z gliny garnki, piece; garncarz, zdun» (nazwa wykonawcy czynności od psł. czas. **zɔdati* «lepić, formować z gliny itp. ściany, naczynia», por. scs. *zɔdati* «budować», sch. *zidati* «murować, budować» i wyrazy pokrewne: czes. *zed* «mur», *zednik* «murarz», sch. *zd(j)elār* «garncarz»). Δ *rozwój*: pierwotnie «rzemieślnik, który lepi z gliny garnki, piece», zn. «garncarz» (stpol.) wyszło z użycia, dziś tylko «stawiający piece».

HK

zdziać (1) [LA] Δ *zn.* «nadać komuś lub czemuś imię (pospolite lub własne)»: A gdy się mu syn narodził/ Ten się w lepsze przygodził/ Więc mu zdziano Aleksy [LA, 173, 35]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III *-jo-* || *-je-* → stpol. kon. II *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie. **dʰē-* «kłaść, stawiać»; psł. **dējati* z przedrostkiem **sɔ-*; ogśłow. – stczes. *dieti* «umieścić, położyć», czes. *dít* «mówić, powiadać», *zdít* «murować», głuź. *džéc* «prząść,

tkać», *džec* «pytać, mówić», strus. *děti* «pomieścić, podziać, czynić, robić», ros. *diet'*, sch. *djēti* «schować, podziać», scs. *vɔzděti*, *vɔzdeždɔ* «podnieść, wznieść». Δ *rozwój*: psł. **sɔdējati* → stpol. **szējaći* → *zżać* «nazwać, nadać imię».

Δ *por. dziać*.

ZG

ze *zob. z*.

AK

zecknać (1) [RP] Δ *zn.* «przerazić się, obrzydzić, sprzykrzyć sobie»: Gdy przyde, namilejszy, k tobie,/ Tedy barzo zeckniesz sobie [RP, 197, 62]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-no-* || *-ne-* → stpol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* psł. **ɔsknɔti*, **ɔskniti*; ogśłow. – ślc. *cniet' sa* «tęsknić», *cnie sa mi* «nudzę się, trwożno mi», ros. *mienia tosznít'* «mdli mię, mam nudności», błr. *toskníc'* «tęsknić, smucić się», scs. *sɔɔsknɔti* «smucić się, frasować się», por. też czes. *tesklivý* «tęskny, smętny», ukr. *tosklývyj* «smutny», csł. *toštlivɔ* (XVI w. «skrzątny, pilny»). Δ *rozwój*: psł. **sɔɔsknɔti* → stpol. **setsknóci*, **zetsknóci* → stpol., śrpol. (ze)cknąć w wyniku upodobnienia i uproszczenia grupy spółgłoskowej; dziś gw. *c(k)nać*, *cknić*.

ZG

zejść (1) [Tęcz] Δ *zn.* «zginać gwałtownie»: Iże tako marnie zszedł od nie-rownia swojego [Tęcz, 193, 5]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk.

Δ *por. zejść się*.

ZG

zejść się (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* «przybyć z różnych stron na jedno miejsce, zgromadzić się»: Przystajali są krolowie ziemscy, a książęta zesšli są sie na gromadę przeciwu Gospodnu [Pfl II, 17, 2]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I *-o-* || *-e-* → stpol. kon. I *-ę*, *-esz*; dk. Δ *etym.* pie. **ej-* || **ī-* «iść»; psł. **sɔjbti* się z forma-

mi supletywnymi w cz. przesz. *šbdľ, *šbdla, *šbdlo, *sšbdli sq sę, powiązanymi obocznością i redukcją samogłoski rdzennej z psł. *χoditi (*o → *i → ɔ); ogsłow. – czes. *sejít se*, *šedl*, sł. *zíst' sa*, *išiel*, ukr. *zifytsia*, *jšov*, ros. *soj-tis'*, *šjol*, sch. *sabрати se*, *išao*, scs. *sšniti sę*, *šbľ*. Δ *rozwój*: psł. *sšjbtі sę, *sšbdli sq sę → stpol. *sejšći sę, *seš(d)li sq sę → stpol. *zejšći sę*, *zešli (sq) sę* → śrpol. *zejść sę*, *zešli sę*.

Δ *por.* **iść, chodzić.**

ZG

zeźrzeć (1) [ZMB] Δ *zn.* «ujrzeć, zobaczyć»: Jele ja nieboga ninie dziś zeźrzała [ZMB, 180, 34]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → stpol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. *g^her- || *g^herə- || *g^hre- «świecić, jaśnieć, lśnić się»; psł. *sš-zbręti; ogsłow. – głuż. *zrjeć*, stczes. *zřieti*, czes. *zřít*, ukr. *zrýty*, ros. *zriet'*, słowen. *zrėti*, scs. *zbręti*, *zbrjо* «patrzyć, przyglądać się», *uzbręti* «ujrzeć» (por. lit. *žerėti* «błyszczyć, jaśnieć», *žiūrėti* «patrzyć», alb. *zjar* «ogień», stind. *jvárati* «ma gorączkę»). Δ *rozwój*: psł. *sšzbręti → stpol. *sez'reći → stpol. *zeźreći* → stpol., śrpol. *zejźreć* (antycypacja palatalności) → *zejreć* (uproszczenie grupy spółgł.).

Δ *por.* **wźrzeć.**

ZG

zgadzać się (1) [KŚ] Δ *zn.* «postępować zgodnie z czymś» Ale iże skarada jest część, jaż się s swym pospolstwem nie zgadza, ustawiamy [KŚ, 124, 11]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz; ndk.

Δ *por.* **godzić.**

ZG

zgarnąć (1) [Słota] Δ *zn.* «zebrać razem, w jedno miejsce, skupić, zgromadzić»: Zgarnie na się wszystko pole, / Cso w sto<do>le i w tobole [Słota, 188, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *etym.* pie.

*ger- «zgarniać, zbierać»; psł. *gr(t)ng-ti ← *gr-t-a-ti «zgarniać»; ogsłow. – czes. *hřnout* «garnąć, zgarniać», sł. *hřnúť sa* «pchać się, garnąć się», ukr. *hřnúty* «grzebać (w ogniu), garnąć», sch. *gřnuti* «zgarniać, grabić, iść tłumnie» (por. lit. *gurgulys* «poplątane nici; stado ptaków», grec. *gargara* (*harhara*) «kupa, ciżba», *àgheiro* «zbieram», *àghorá* «zebranie, plac zborny»). Δ *rozwój*: psł. *sšgr(t)ngiti → stpol. *sgarnq-ći → stpol., śrpol. *zgarnąć*.

Δ *por.* **ogarnąć.**

ZG

zginąć, sginąć (4) [Pfl, Ppuł, RsK] Δ *zn.* «przeminąć, ulec zniszczeniu, zagładzie; zagubić się»: Bo znaје Gospo-dzin drogę prawych, a droga złych zginie [Pfl I, 17, 7]. Jako w Jedlcy było niemieckie prawo, ale sginął przywilej [RsK 42, 24]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → stpol. kon. I -ę, -'esz; dk. Δ *zob.* **zaginać.**

ZG

zgromadzenie (1) [BZ] Δ *zn.* «wielka ilość czegoś skupiona w jednym miejscu, tu w wodzie»: I nazwał Bog suchość ziemią, a zgromadzenie wód nazwał morze [BZ, 71, 13-14]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* psł. *sš-gromad-j-enýje; (od psł. *sš-gromaditi); wyraz poświadczony w niektórych j. słow. – czes. *shromážděni*, sł. *zhromaždenie*, ukr. *zhromádžennja*. Δ *rozwój*: stpol. *zgromaz'e-nie* → śrpol. *zgromaże-nie*; pierwotnie był to rzecz. dewerbalny – nazwa stanu, wtórnie zyskał też treść przedmiotową «zebranie grupy osób w jakimś celu» i «zespół ludzi mający jakąś władzę, przedstawicielstwo jakiejś społeczności».

Δ *por.* **zgromadzić się.**

IW-G

zgromadzić się (1) [BZ] Δ *zn.* «skupić się w jednym miejscu, zebrać się

(zwykle w określonym celu)»: Weźrzał lepak Bog i rzekł: Zgromadźcie się wody, jeź to pod niebem są, w miasto jedno, a ukaż się suchość [BZ 1, 71, 11-12]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'ę, -'isz; dk. Δ *etym.* pie. **grem-* || **ger-* «zgarniać, zbierać»; psł. **gromaditi*, **gromadjō*; ogśłow. – czes. *hromadit se*, ukr. *hromádytysia* «zbierać się w jednym miejscu», słoweń. *grmádit* «układać na kupę, stos» (por. lit. *grāmatas* «gromada», stind. *grāma-* «wielka ilość, wieś, gmina», łac. *gremium* «garść, naręcze, łono» śrlac. «zespół, kolegium»).

Δ *por.* **gromada**.

ZG

ziele (3) [BZ] Δ *zn.* «roślina zielna (o pędach niezdrewniałych lub zbior. o takich roślinach)»: I rzekł [Bog]: Wspłódź ziemia ziele czyniąc siemię [BZ, 71, 15]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **g^hel-* «świecić się, jasna barwa»; psł. **zelbje* rzecz. zbior. ← psł. **zelo* «ziele, jarzyna»; ogśłow. – czes. *zelí* «kapusta», przest. «roślina, ziele», ukr. *zila* «ziele, trawa, rośliny, napój ziołowy», sch. *zêlje* (jarzyny, warzywa, kapusta, szczaw», bułg. *zéle* «kapusta», scs. *zelbje* «ziele, jarzyna, warzywo» (por. lit. *žolė* «trawa», stwniem. *gelo* «żółty», łac. *helus*, *holus* «zieleń, warzywa, kapusta», grec. *chólos* «żółć»). Δ *rozwój*: psł. **zelbje* → stpol. *žele* → śrlac. *zele*.

IW-G

ziemia (29) [Kśw, Pfl, Kgn, Ppuł, BZ] Δ *zn.* 1. «wszystko, co znajduje się pod niebem, świat ziemski»: Na początku Bog stworzył niebo i ziemię [BZ, 71, 2]. 2. «grunt, gleba»: Ziemia była nieużyteczna a prozna, a émy były na twarzy przepaści [BZ, 71, 2]. 3. «kraj, kraina»: Teda więc biskupowie, te to jiste ziemie są się oni byli sjachali [Kgn VI, 40, 21]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -ja- →

pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: *ziemie* D. lp., *ziemię* B. lp., *ziemią* N. lp., *ziemi* Msc. lp., *ziemia* W. lp. Δ *etym.* pie. **g^hdem* (**d^heg^hōm*); psł. **zemja*; ogśłow. – czes. *země*, ros. *zemljá*, sch. *zèmlja*, bułg. *zemjá*, scs. *zeml'a* (por. lit. *žėmė* «ziemia», łac. *humus*).

Δ *por.* **ziemianin**.

IW-G

ziemianin (1) [Tęcz] Δ *zn.* «właściciel majątku ziemskiego»: Do wrocławianow postali, do takich jako i sami./ A skarżąc na ziemiany, by jim gwałty działali [Tęcz, 194, 13]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *etym.* derywat od psł. rzecz. **zemja* (zob. *ziemia*); poświadczony tylko w części j. słow. – dłuż., głuź., czes., ślc. *zeman* «ziemianin», mac. *zemjanin* «ziemianin», ukr. arch. *zemljanyn* «ziemianin». Δ *rozwój*: w j. stpol. potwierdzone jest również pierwotne szersze zn. «mieszkaniec wsi, kraju, krainy (bez względu na stan)», w dalszej kolejności rozwinęło się zn. «mieszkaniec ziemi przeciwstawiony mieszkańcom nieba», w j. npol. «mieszkaniec planety Ziemia».

Δ *por.* **ziemia**.

IW-G

ziemski (7) [Pfl, Ppuł, BZ] Δ *zn.* «dotyczący ziemi»: Uczynił Bog zwierzęta ziemską, każde podług podobieństwa jich [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *formy tekstowe*: *ziemski* B. lp. r. m., *ziemscy* M. lm. r. m., *ziemskie* B. lm. r. m. odm. złoż. Δ *etym.* psł. **zemb-skō(jō)* – przym. relacyjny z przyrostkiem *-*bsk-* od rzecz. **zemja*; ogśłow. – głuź. i dłuż. *zemski*, czes. i ślc. *zemský*, strus. *zémiskij*, mac. *zemski* «doczesny».

Δ *por.* **ziemia**.

HK

zjawiać (2) [Kśw, Kgn] Δ *zn.* «podawać do wiadomości, czynić wiadomym, ogłaszać, ujawniać»: Exivit homo ad opus suum. Na ktore? Na to, jeź sam

zjawia, rzeka: pauper sum ego [Kśw IV, 13, 23]. Iże toć ja wam dzisiaj wielkie wiesiele zjawiam [Kgn II, 35, 19]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* od psł. *(j)aviti, *(j)av-j-q «czynić jawnym, widocznym, znanym» ← przysłów. *(j)avě «w stanie czuwania»; ogśłow. – dłuż. *zjawiś*, głuż. *zjewić*, czes. *jevit*, ukr. *jawyty*, sch. *jáviti*, scs. (j)aviti, (j)avljq «ujawnić, pokazać» (por. lit. dial. *ovyitis* «zjawić się we śnie», stind. *āvis* «jawny»).

ZG

zlechmanić (1) [Satyra] Δ *zn.* «zmarnować, zmitrężyć»: Wprzągają chory dobytek, / Chcąc zlechmanić ten dzień wszytek [Satyra, 191, 12]. Δ *gram.* czas., stpol. kon. III -'e, -'isz; dk. Δ *etym.* pochodzenie wyrazu niejasne, być może jest to dawne zapożyczenie z j. stukr. (por. dzisiejszy czasownik ukr. *lychományty* «naruszać normalny rytm pracy»), o czym zdaje się świadczyć południowowschodnia geografia wyrazu.

ZG

złośny (1) [Ppuł] Δ *zn.* «czyniący zło»: Bo zna Bog drogę prawych, a droga złośnych zaginie [Ppuł I, 53, 7]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. *złostnъ(jb) ← *złostb; ogśłow. – czes. *zlostný* «wybuchowy, gniewny», ros. *zlóstnyj* «złośliwy», bułg. *zlósten*. Δ *rozwój*: uproszczenie grupy spółg. *-stbn- → -ścn- || -stn → || -sn- || -śn-; dziś archaizm.

Δ *por.* **zły**.

HK

złoty (1) [LA] Δ *zn.* «koloru złota; zrobiony ze złota»: Chował je na wielbności i na krasie, / I miał koždy swe złote pasy [LA, 173, 18]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* pie. *g^holto- «złoty» ← *g^hel- «świecić się», także «kolor złoty, żółty, zielony» (por. łot. *zelts* «złoty», lit. *želtas* «żółtawy», niem.

golden) → psł. *zoltъ(jb) → zach.słow. *zlotъ(jb)*; ogśłow. – czes. i śl. *zlatý*, ros. *zolutój*, bułg. *zláten*, scs. *zlatъ*.

HK

zły (8) [Kśw, Pfl, Tęcz] Δ *zn.* «niedobry, ujemny pod względem moralnym»: Bo zna je gospodzin drogę prawych, a droga złych zginie [Pfl I, 17, 7]. Kromie człowieka grzesznego, we złych skutkach prześpiwającego [Kśw. II, 11, 28]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *zli* M. lm. r. m., *złych* D. lm. r. m., *złych* B. lm. r. m. Δ *etym.* pie. *g^hūlo- «skrzywiony, zakrzywiony, skośny» ← *g^huel- «krzywić się, zbaczać z właściwej drogi»; psł. *złъ(jb); ogśłow. – głuż. i dłuż. *zły*, śl. *zły*, błr. *zły*, ros. *zloy*, scs. *złъ*.

Δ *por.* **gorze, gorzki, źle**.

HK

zmówić (3) [Kśw] Δ *zn.* «wypowiedzieć coś, wyrazić słowami, wymówić»: A gdaż, prawi, anjeł zmowił ta wszytka słowa, <z>apłakachą [Kśw I, 10, 25]. I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -'e, -'isz; dk.

Δ *zob.* **mówić**.

ZG

znać (3) [Pfl, Słota, Tęcz, Ppuł] Δ *zn.* «mieć pewien zasób wiedzy, mieć wyobrażenie, wiedzieć co»: Bo zna je Gospodzin drogę prawych, a droga złych zginie [Pfl I, 17, 7]. W kościeleć <j>i zabili, na tem Boga nie znali [Tęcz, 193, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'e, -'esz || IV -am, -asz; ndk. Δ *formy tekstowe*: *znan* im. cz. przesz. bierny, M. lp. r. m., odm. prosta. Δ *etym.* pie. *g^hno- || *g^hen-; psł. *znati, *znajo; ogśłow. – czes. *znát*, *znám*, stczes. *znáti*, *znaju*, połab. *znot*, *znojēs*, ros. *znat'*, *znáju*, słowen. *znáti*, *znâm*, scs. *znati*, *znajo* (por. lit. *žinóti* «wiedzieć», łot. *zinât*, stind. *jānāti*, alb.

njoh, grec. *gi-gnōsko* «znam», słac. *gnōsco*). Δ *rozwój*: psł. **znati* → stpol. **znaći*, *znać* → śrpol. *znać*.

Δ *por. poznać*.

ZG

znamienity (1) [Kśw] Δ *zn.* «znamien-ny; właściwy, charakterystyczny dla kogoś»: I znowił Syn Boży słowa wielmi znamienita [Kśw II, 11, 4]. Δ *gram.* przym., odm. prosta. Δ *etym.* psł. **znamenitŕ(jb)* ← **znamę* (D. lp. **zname-ne*); ogsłow. – czes. *znamenitŕ* «znakomity, świetny, wspaniały», ukr. *znamenitŕyj* «sławetny, znany», ros. *znamenitŕyj* «znakomity, słynny», mac. *znamenit* «znakomity, słynny, głośny», scs. *znamenitŕ*. Δ *rozwój*: w dziejach j. pol. nastąpiła repartycja znaczeń przym. *znamienity* i *znamienny*, dziś *znamienity* to tylko «znany ze względu na swoje walory, zalety, wielkie zasługi, cieszący się uznaniem, wybitny, znakomity», a *znamienny* «właściwy, charakterystyczny dla kogoś».

Δ *por. zamię, znamionować*.

HK

zamię (1) [Kgn] Δ *zn.* «znak, cud, niezwykle zjawisko»: Kakoć on w on dzień sądny na sąd przydzie, a wielikać on znamiona czynić będzie [Kgn II, 35, 11]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -*n* → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **gnō-men*; psł. **znamę*, *zname* (D. lp.) «znak, oznaka»; ogsłow. – czes. *znamení* «znak, zamię», słc. *znamenie* «znak», ros. *známja* «sztandar», «idea przewodnia, hasło», ukr. *znaméno* «proporzec, sztandar», sch. *znāmén* «zamię, piętno, symbol», bułg. *známénje* «znak, omen» (*por.* grec. *gnōma* «cecha, znak, pogląd»). Δ *rozwój*: stpol. spośród wielu zn. tego rzecz. (m.in. «cecha charakterystyczna, znak, oznaka, objaw czegoś, godło, chorągiew, ślad, coś dziwnego, cud») zachowało się «znak charakterystyczny na skó-

rze»; daw. zn. pośrednio poświadczony w wyrazach pokrewnych: *znamien-ny* «charakterystyczny», *znamienity* «wyróżniający się ze względu na swoje walory, zalety».

Δ *por. znać*.

IW-G

znamionać (1) [Kśw] Δ *zn.* «ukazać coś, przedstawić»: Czso nam przez tego niemocnego, na łożku leżącego, znamiona? [Kśw II, 11, 27]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -*ę*, -*esz* || IV -*am*, -*asz*; ndk. Δ *etym.* pie. *gnō-men*; psł. **znamenati*; ogsłow. zachowane szczątkowo – czes. *znamenat* «znaczyć, oznaczać, mieć znaczenie», słc. *znamenat* «znaczyć», scs. *znamenati*, *znamenajŕ* «znaczyć, pieczętować». Δ *rozwój*: w stpol. może zapożyczone z j. stczes., występowało częściej niż *znamionować*.

Δ *por. znamionować się*.

ZG

znamionować się (3) [Kśw] Δ *zn.* «oznaczać, znaczyć, być oznaczonym, wyobrażonym, symbolizowanym»: A togo dla iż <Boga nie chcą už>rzeć, k dobremu wstać się obleniają, przeto przez <ślepego> dobrze się znamionują [Kśw II, 11, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -*jo-* || -*je-* → stpol. kon. II -*ę*, -*esz*; ndk. Δ *etym.* pie. **gnō-men*; psł. **znamenovati*; ogsłow. – ukr. *znamenuvaty* «świadczyć o czymś, oznaczać», *znamenuvatŕysia* «odznaczać się», przest. «żegnać się, całować krzyż», sch. *znāmeno-vati* «cechować, kłaść znak na czymś», «kropić święconą wodą», *znāmenovati se* «przeżegnać się», scs. *znamenovati*, *znamenujŕ* «oznaczać, znaczyć».

Δ *por. znamionać*.

ZG

znan zob. znać.

ZG

zostać (1) [Kgn] Δ *zn.* «być nadal w jakimś stanie, położeniu, pozostać jakimś – o zachowaniu dziewictwa przez

Matkę Boską»: Iżec Maryja miałać jest ona syna porodzić była a dziewicą zostać [Kgn II, 37, 100]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ *zob.* **stać, ostać.**

ZG

zrzucić, zdrzucić (3) [Pfl, Kgn, Ppuł] Δ *zn.* 1. «gwałtownym ruchem strącić, zepchnąć, zdjąć»: Roztargujmy jich przekowy, i zrzucimy s nas jarzmo jich [Pfl II, 17, 3]. 2. «zrzucić, zmienić skórę»: A takież my zdrzucmy z siebie starą skórę, toć jest stare grzechy [Kgn VI, 40, 14]. Δ *gram.* czas., psł. kon. IV -jo- || -i- → pol. kon. III -ę, -'isz; dk. Δ *rozwój*: forma z -d- wstawnym w pierwotnej grupie spółg. uległa uproszczeniu.

Δ *por.* **rzucić się.**

ZG

zstać się (1) [ŻMB] Δ *zn.* «zdarzyć się, przytrafić się»: Usłyszycie moj zamętek, / Jen mi się <z>stał w Wielki Piątek [ŻMB, 180, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. II -no- || -ne- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ *por.* **stać się.**

ZG

zwałać (2) [Pfl, Ppuł] Δ *zn.* tu we fraz. *zwałać z kogo śmiech, zwałać śmiech w kim* «wyśmiewać się, drwić, szydzić z kogoś»: Jen przebywa na niebiesiech, pośmiej się jim, i Gospodzin zwała śmiech w nich [Pfl II 17, 4]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. IV -am, -asz; ndk. Δ *etym.* psł. **sʷalati* ← **sʷoliti* «pozwolić, zezwolić» ← **voliti* «wyrażać swoją wolę»; podstawa ogłówn. – czes. *volit* «wybierać», ros. arch. *vóliti* «pragnąć, chcieć», chorw. *vòljeti*, scs. *voliti*. Δ *rozwój*: w tekstach stpol. występuje też fraz. w postaci *walać śmiech*; później nienotowany.

Δ *por.* **wola, zwolić.**

IS

związać (1) [Słota] Δ *zn.* «powiązać w snopek skoszone zboże»: Csole się na

niwie zwiężę, / To wszystko na stole lęże [Słota, 188, 6]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → pol. kon. I -ę, -'esz; dk.

Δ *por.* **obiązać się, uwięznąć, wiązać.**

ZG

zwolen(y) zob. zwolić.

ZG

zwolić

zwolen(y) (1) [B] Δ *zn.* «wybrany»: U twego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja, / Zyszczy nam, spuści nam [B, 163, 2]. Δ *gram.* im. cz. przesz. bierny, odm. prosta lub złoż. Δ *etym.* pie. **uel-* «chcieć, pragnąć»; psł. **sʷoliti* «wyrazić swą wolę, pozwolić, zezwolić»; podstawa ogłówn. – czes. *zvolit* «wybrać», słc. *zvolit'*, ukr. *zvólyty* «raczyć, pozwolić, być łaskawym», sch. *vòliti* || *vòljeti* «kochać, lubić; woleć, bardziej chcieć», scs. *voliti*, *voljō* «chcieć, woleć», *iz-voliti* «wybrać» (por. goc. *waljan* «wybierać», stwniem. *wellan*, stind. *varáyati* «wybiera, domaga się»). Δ *rozwój*: brak przegłosu i zn. «wybrać» wskazują na fonetyczny i semantyczny bohemizm; por. daw. w postaci przegłoszonej *zwolony syn* «przysposobiony, adoptowany», zanika w npol., ostatnie znane użycia w tytule dramatu C. Norwida *Zwolon* (1851) i archaizowanych tekstach S. Wyspiańskiego oraz Z. Kossak.

ZG

zwykły (1) [Park] Δ *zn.* «zwyczajny; zgodny z przeciętną normą, ze zwyczajem»: Ale gdzie c swój głos miewa, / Zwykłem pismem *cało* tak da [Park 20]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. im. cz. przesz. czynny II **sʷy-klb(jb)* ← **sʷyknōti* «przywyknąć, przyzwyczaić się do czego»; zach.słow. i ukr. – czes. *zvyklý* «przywykły, przyzwyczajony», ukr. *zvyklyj* «przyzwyczajony». Δ *rozwój*: im. uległ adiektywizacji w j. śrpol., dziś tylko w użyciu przymiotnikowym.

HK

zyskać (1) [B] Δ *zn.* «pozyskać, zesłać, uczynić przychylnym»: U twego syna Gospodzina, matko zwolena, Maryja!/ Zyszczy nam, spu(ś)ci nam [B 163, 3]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -'esz → pol. kon. IV -am, -asz; dk. Δ *etym.* pie. **aī's-sk-* «życzyć sobie, chcieć, szukać»; psł. **jz-iskati* «wyszukać coś, pozyskać»; ogsłow. – czes. *získat, získám* «pozyskać, zjednać», ros. *izyskát'* «znaleźć, odzyskać», scs. *iziskati* «pozyskać» (por. lit. *ieškoti* «szukać», stind. *iccháti* «szuka, pragnie», stwniem. *eiskōn* «żądać»).

ZG

Ż

źle (1) [Satyra] Δ *zn.* «niepomyślnie, nieszczęśliwie, ze złym wynikiem»: Bo umyślnie na to godzi/Iż się panu źle urodzi [Satyra, 191, 14]. Δ *gram.* przysłów. Δ *etym.* pierwotnie Msc. lp. r. n. odm. prostej psł. przym. **zōlb*; z M., B. lp. r. n. odm. prostej tego przym. urzeczownikowiona forma *złō*; ogsłow. – czes. *zle*, slc. *zle*, ukr. *zle*, bułg. *zl'e*, scs. *zōlē*.

Δ *por.* **gorze, zły.**

BT

źrzebiec (2) [RsP] Δ *zn.* «młody koń»: Jakośm Andrzejewi nie wypławił źrzebca szestroka chąsiebną rzeczą [RsP, 45, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -jo- → pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe:* *źrz[ebca]* B. lp. Δ *etym.* wyraz o genezie psł. (**zērb-ōcb* ← **zērb-ōkō*), pochodny od psł. rzecz. **zērb-ę* ← pie. **g^hreb^h* «płód, młode zwierzęcia, dziecko»; ogsłow. – czes. *hříbě*, slc. *žriebä*, kasz. *zgrēbc*, ukr. *žerebéc* «ogier», ros. *žerebéc* «ogier», mac. *zdrebec* «młody ogier», bułg. *žre-béc* «młody ogier» (por. grec. *bréphos*

z **grebhos* «niemowlę», «młode zwierzę», stind. *gārpha-* «płód, młode zwierzę»). Δ *rozwój:* przedpol. **zērbōcb* → stpol. **zřēbōc'b* → stpol. *žřēbec'* || *žre-b'ec'* → śrpol. *žřēbec* (włkp.) → *žrebec* (młp., maz.) → npol. *žrebec*.

IW-G

zwierz (1) [BZ] Δ *zn.* «zbior. zwierzęta, zwierzyzna»: Opieć rzekł Bog: Wywiedź ziemia stworzenie żywe w swem porodzie, dobytek, robaki i zwierz ziemski jich podle podobieństwa [BZ, 71, 37]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. m. Δ *etym.* pie. **g^huēr-* «dzikie zwierzę»; psł. **zvērō*; ogsłow. – czes. *zvěr* «zwierzęta łowne», slc. *zver* (r. m.) «zwierzę» i *zver* (r. ż.) «zwierzyzna», ros. *zvēr'*, ukr. *zvir*, bułg. *zvjár* «zwierz» (por. grec. *thēr* «dzikie zwierzę», łac. *ferus* «dziki», lit. *žvėris* «zwierz», łot. *zvērs* «zwierz»). Δ *rozwój:* stpol. **zvērē* → stpol. *žvēř* || *žvir* → śrpol. *žvéř* || *žvir* || *zvéř*; rzecz. zachowuje dwa zn.: 1. «zwierzę, zwłaszcza wielkie i dzikie», 2. zbior. «zwierzyzna».

Δ *por.* **zwierzę.**

IW-G

zwierzę (3) [BZ] Δ *zn.* «istota żywa (inna niż człowiek) przeciwstawiona roślinom»: Uczynił Bog zwierzęta ziemską, każde podług podobieństwa jich [BZ, 71, 38]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -t- → pol. dekl. n. Δ *formy tekstowe:* *zwierzętom* C. lm. Δ *etym.* psł. **zvēr-ę*; wyraz poświęcony w części j. słow. – dłuż. *zwěrje*, D. lp. *zwěrješa*, głuż. *zwěrjo*, *zwěrjeća*, sch. *zvère*, *zvèreta* i *zvjère*, *zvjèrata*, ukr. *zviria*, *zviriaty*.

Δ *por.* **zwierz.**

IW-G

Ż

-ż zob. -że.

BT

żadać się (1) [Kśw] Δ *zn.* «odczuwać wstręt, odrazę, brzydzić się, gardzić»: Jenże się nie żadał przyjąć lichot człowiecz<y>ch? [Kśw IV, 13, 40]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- lub IV -jo- || -i- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || III -'ę, -'isz; ndk. Δ *etym.* pie. *gēd-; zach.słów. *žadati sę – dłuż. žadaš se «brzydzić się», žadošć «obrzydzenie», žadliwy «odstraszający», czes. dial. žadlavý, kasz. žadni, połab. zodiustajvë ← *žadostivъb «nieuprzejmy, niegrzeczny» (por. lit. gēda «wstyd», gēdinti «wstydzić», śrwniem. quāt «zły, wstrętny, obrzydliwy»); u innych Słowian z pierwotnym wokalizmem -a-, por. ros. nagádit' «napaskudzić», błr. hádzicca «odczuwać wstręt, brzydzić się», sch. gāditi «brzydzić, obrzydzać». Δ *rozwój*: *žadati sę → stpol. *žadaći sę || *žajići sę → stpol., śrpol. žadać sę || žajić sę, zanika w j. śrpol.

ZG

żaden (3) [LA, ŻMB, RP] Δ *zn.* «zaim. liczebny, przeczący – ani jeden»: Bądź to stary albo młody,/ Żadny nie u<j>-dzie śmiertelnej szkody [RP, 195, 12]. Δ *formy tekstowe*: żadniego D. lp. r. m., żadnej Msc. lp. r. ż. Δ *etym.* zach.słów. – dłuż. žeden, gluż. žadyn, czes. žádný, ślc. žiaden, ukr. žóden i błr. žádný uważa się za polonizmy. Δ *etym.* połączenie psł. *niže + *jedъnъ «ani jeden» → *nižēdnъ → stpol. *žēdnъ → stpol. žadzien || żaden. Δ *rozwój*: w przedpol. *nižēdnъ uproszczenie do stpol. *žēdnъ poprzez usunięcie prefiksu ni-: postać żaden || žádný prawdopodobnie pod wpływem zaim. każdy: forma žadzien zastąpiona przez żaden pod

wpływem przypadków zależnych żadnego, żadnemu itd.

Δ *por.* **niejeden**.

JG

żak (2) [RP] Δ *zn.* «kleryk, scholar, uczeń kościelny»: Już odetchni, nieboraku, /Mow se mną, ubogi żaku [RP, 197, 86]. Δ *gram.* rzecz., pol. dekl. m. Δ *formy tekstowe*: żaki B. Im. Δ *etym.* wyraz zapożyczony za pośrednictwem j. czes. z łac. ludowej (por. łac. diacus «sługa kościelny»), a to z grec. diákos (skrótcone z diakonos), z retorom. przekształceniem nagłosowego dj w z, a w j. czes. w ž; wyraz poświadczony w części j. słow. – czes. žak «uczeń», ślc. žiak «uczeń»; przez j. pol. ukr. przest. žak «uczeń», «śpiewak cerkiewny» oraz ros. przest. žak «uczeń», «biedny student».

IW-G

żałość (1) [ŻMB] Δ *zn.* «żał, zmartwienie, smutek»: A rzekęcy: Panno, pełna jeś miłości!/ A ja pełna smutku i żałości [ŻMB, 180, 30]. Δ *gram.* rzecz., psł. dekl. -i- → pol. dekl. ż. Δ *etym.* psł. *žal-ostъ «ból, żal, smutek»; ogsłow. – czes. žalost «żał, ból, smutek», ślc. žalost' «żałość, ból, cierpienie», ukr. žalist' «litość, żal, smutek», ros. žalost' «litość». Δ *rozwój*: stpol. *žalost' → stpol. žałość → śrpol. žałość; zn. «przejmujący smutek» kontynuowane do dziś.

Δ *por.* **żałować**.

IW-G

żałować (1) [Kśw] Δ *zn.* «wyrzucać coś sobie, odczuwać skrucę z powodu czegoś»: Sirce jego jemu doradzi, iżby grzechu ostał, swoich grzechow sirdecznie żałował [Kśw IV, 12, 18]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → pol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. *guel-; psł. *žalovati «odczuwać żal» ← *žalb; ogsłow. – czes. žalovat «skarżyć się; oskarżać», ros. žalovat' «być życzliwym, lubić, poważać», sch.

žalovati «żałować, płakać, współczuć», scs. *žalovati* «smucić się». Δ *rozwój*: psł. **žalovati* → stpol. **žalovači* → stpol., śrpol. *żałować*.

Δ *por.* **ożaleć, pożałować, żałość, żałować się.**

ZG

żałować się (1) [RsP] Δ *zn.* «wnosić skargę do sądu, występować do sądu z roszczeniami»: Iż Mikołaj ślubił mu list <wro>cić, iż jim sie żałuje [RsP 1390, 45, 44]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz; ndk. Δ *etym.* pie. **guel-*; psł. **žalovati se* «żalić się, skarżyć się»; ogśłow. – czes. *žalovat si* «skarżyć się, uskarżać się», ros. *žalovat'sja* «narzekać, skarżyć się, składać skargę (w sądzie)», mac. *se žali* «skarżyć się».

Δ *por.* **żałować.**

ZG

żądać zob. **żędać.**

ZG

żądny (1) [ŻMB] Δ *zn.* «pragnący: ten, który żąda, pragnie»: Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie był takie pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* psł. **žędbnъ(jb)* ← **žędati* «pragnąć czegoś»; ogśłow. – czes. *žádaný* «pożyczony, potrzebny, poszukiwany», ukr. *žadnyj* «żądny, pragnący, spragniony», ros. *žadnyj* «chciwy, skąpy», bułg. *žáden* «spragniony, żądny».

Δ *por.* **żędać.**

HK

że, żeć (5) [BZ, Tęcz] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zdania podrzędne»: 1. «dopełnieniowe – iż»: I użrzał Bog, że to jest dobrze [BZ, 72, 40]. 2. «okolicznikowe przyczyny – ponieważ, bo, dlatego że»: Jaki to syn ślachtetny Andrzeja Tęczyńskiego,/ Żeć on mści gorąco ośsa swego [Tęcz, 194, 25]. Δ *etym.* nowy spójnik wyodrębniony z psł. **iže* (← **jbže*) po zaniku nagłosowego **jb*

(oboczność *že* : *iže* taka sama jak *skra* : *iskra* czy *gra* : *igra*); ogśłow., na co wskazuje scs. *že* «zaś, że», zachowany jednak tylko w j. zach.słow. – czes. *že*, ślc. *že*, głuż. *zo* (obok *što, štō*), dłuż. *až* wobec ros. i błr. *szo*, ukr. *ščzo*, sch. *dàšto, pòšto, zàtō*, bułg. *cze*, mac. *deka, oti* «że, zaś». Δ *rozwój*: w j. pol. zwycięża z synonimicznymi *iż, iże* oraz *eż, eże*, na co prawdopodobnie wpływa jego spółgłoskowy nagłos (zawsze łatwiejszy artykulacyjnie od nagłosu samogłoskowego), w mniejszym stopniu – regionalna rywalizacja obu pozostałych spójników.

Δ *por.* **-ć, iże, eże, -że.**

AK

-że, -ż (57) [Kśw, Kgn, LA, ŻB, ŻMB, Słota] Δ *zn.* «częstka wzmacniająca, podkreślająca wyraz, z którym się łączy»: Przetoż, prawi, dam was w jich włodanie [Kśw I, 10, 6]. O jemże pisze święty Łukasz [Kśw II, 11, 25]. Proścież Boga, wy miłe i żądne maciory,/ By wam nad dziatkami nie były takie to pozory [ŻMB, 180, 32]. Δ *gram.* part. Δ *etym.* psł. part. **-že*, pokrewna z partykułami w innych j. ie.; ogśłow. – czes. *-že, -ž*, ros. *-že*, scs. *-že*. Δ *rozwój*: występuje w postaci *-že* po spłg., po samogłosce w postaci skróconej *-ž*; w j. stpol. produktywna w połączeniu ze spójnikami i zaimkami, później często z formą rozkaznikową czasownika, rzadziej z innymi częściami mowy, np. *Zmienionaż po rozłące? O nie, nie zmieniona!* (Leśmian) w funkcji pytającej.

Δ *por.* **gdaż, gdyż, gdzież, któryż, przetoż, takżeż, tegdyż, teże, wsza-koż, że.**

BT

żebro (1) [RP] Δ *zn.* «jedna z kości tworzących klatkę piersiową»: Wypięła żebra i kości,/ Groźno siecze przez lutości [RP, 196, 41]. Δ *gram.* rzecz., psł.

dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ *etym.* pie. **reb^h* – «pokryć»; psł. **rebro* «żebro»; ogśłow. – czes. *žebro*, śl. *rebro*, słoweń. *řebro*, dłuż. *řobro*, głuż. *rjebło*, ros. *рёбро*, ukr. *rebró*, sch. *rèbro*, bułg. *rebró*, scs. *rebro* (por. niem. *Rippe* «żebro», ang. *rib* «żebro»). Δ *rozwój*: psł. **rebro* → stpol. **řebro* → **ržebro* → *žebro* → śrpol. *žebro*; uproszczenie pierwotnej wymowy (i pisowni) prawdopodobnie w wyniku rozpodobnienia na odległość (*rž<->br*); postać z *rž* nie jest zaświadczona filologicznie; polskie *ż* (zam. *rz*) być może wprowadzone do pisowni wg wzoru czes.; stpol. i dial. warianty fonetyczne wyrazu – *žobro*, *žebro*, *žobro* (poświadczane też w tekstach XVII–XVIII w.).

IW-G

żeby (1) [Tęcz] Δ *zn.* «spójnik wprowadzający zd. okolicznikowe warunku – żeby, że»: A jacy to źli ludzie mieszczanie krakowianie,/ Żeby pana swego wielkiego chorągiewnego,/ Zabiliście, chłopie, Andrzeja Tęczyńskiego!

[Tęcz, 193, 2]. Δ *etym.* zrost spójnika *že* z wykładnikiem tr. przyp. *by* (psł. **by*, 3. os. lp. aorystu od czas. **byti*), na obszarze słowiańskim zwłaszcza w grupie zach. i wsch. – dłuż. *ažby*, głuż. *zo by*, ukr. *szczob*, ros. *szto-by*, podczas gdy na południu – sch. *da*, *da bi*, bułg. *za da*, *da*, *ako*, mac. *da*, *da za*. Δ *por.* *že*, *ižby*.

AK

żeć zob. *že*.

AK

żegnać

żegnając (1) [List] Δ *zn.* «o formułach pożegnalnych»: Gdy chciałem na służbę ot ciebie jachać precz, przyjałem do domu twego, ciebie żegnając [List, 114, 3]. Δ *gram.* im. cz. ter. czynny, odm. prosta. Δ *etym.* wyraz zach.słow. ze śrwniem. *segenen* (dziś niem. *segnen*) «błogosławić, przeżegnać krzyżem» ← łac. *signāre*

«oznaczyć» ← *signum* «znak, cecha; także znak krzyża świętego» – czes. *žehnat* (*se*), śl. (*pre*)*žehnávat' sa*, głuż. *žohnować*, dłuż. *žognować*, kasz. *žegnac*. Δ *rozwój*: przez pośrednictwo czeskie; pierwotne stpol. zn. «błogosławić» zgodne z pierwowzorem, w stpol. i śrpol. też «rzucić zaklęcia przeciw złym mocom», *žegnać się* «czynić ręką znak krzyża na sobie», w końcu «rozstawać się z kimś» w związku z czynieniem znaku krzyża na drogę, por. fraz. *krzyż(yk) na drogę*; im. w j. śrpol. przekształca się w im. przysłów. współczesny.

Δ *por.* **pożegnać**.

ZG

żegnając zob. *żegnać*.

ZG

żelazny (3) [Pfl, Ppuł, Satyra] Δ *zn.* «zrobiony z żelaza»: Żelazną wic doma słoży,/ A drzewianą na pług włoży [Satyra, 191, 9]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: *żelaznej* Msc. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **želěznъ(jb)* ← **želězo* «żelazo» (może dawne zapożyczenie z j. orientalnych pokrewne lit. *geležis*; może od pie. **g^hel* «kamień, coś twardego»); ogśłow. – czes. i śl. *železný*, ros. *želěznij*, sch. *žel(j)ezan*, scs. *želěznъ*. Δ *rozwój*: sam. -a- w *żelazny* to wynik wyrównania analogicznego do postaci tematu rzecz. z -a-, w którym zaszedł przegłos lechicki *ě* → *a* (por. *żelazo*, *żelaza* itp.).

HK

żeński (2) [Słota] Δ *zn.* «dotyczący żony – kobiety»: Lecz rycerz albo panosza/ Czci żeńską twarz, toć przysłusza [Słota, 190, 77]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: psł. **żeńską* B. lp. r. ż. Δ *etym.* psł. **ženъskъ(jb)* – przym. relacyjny od psł. **žena* «kobieta»; ogśłow. czes. i śl. *ženský*, ros. *ženskij*, sch. *žěnskī*, scs. *ženъskъ*.

Δ *por.* **żona**.

HK

zędać, żądać (2) [ŻB, Ppuł] Δ *zn.* «prosić, upraszać, pożądać, pragnąć»: Żęдай ode mnie, a dam ci pogany w dziedzictwo twoje [Ppuł II, 53, 8]. Δ *gram.* czas., psł. kon. III -jo- || -je- → stpol. kon. II -'ę, -'esz || IV -am, -asz (żądam, żadasz); ndk. Δ *formy tekstowe*: żadał cz. przesz. złoż. lp. 3. os. Δ *etym.* pie. *g^hhed^h-; psł. *žēdati; ogśłow. – czes. žádati, ślc. žiadat', ukr. žadaty, sch. žēdati, scs. žēdati, žēždo «mieć pragnienie, pragnąć» (por. lit. gedauti «pożądać, życzyć sobie, pragnąć», awest. dzaidyemi «proszę», grec. pothēō, pothē «tęsknię, odczuwam brak»), Δ *rozwój*: psł. *žēdati → stpol. žēdaći → stpol., śrpol. żędać, żōdać.

ZG

żółty (2) [RP] Δ *zn.* «mający barwę żółtą»: Chuda, blada, żółte lice./ Łszczy się jako miednica [RP, 196, 29]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: żółte B. lm. r. n. Δ *etym.* od pie. *g^hel- «różne barwy, zwłaszcza żółta, zielona i ich odcienie» (por. lit. geltas «żółty, blady») → psł. *žltō(jb) (w psł. g przed l' → ž – I palatalizacja g); ogśłow. – głuż. i dłuż. žółty, ros. žółtyj, mac. žolt, scs. žltō. Δ *rozwój*: przedpol. *žētō(jb) (z rozwoju sonantu miękkiego l' → eł) → stpol. žōłty (przegłos lechicki e → o) → śrpol. žółty (sam. ō → ó) → npol. žulty (ort. žółty).

HK

żona (4) [RsK, LA, ŻMB] Δ *zn.* 1. «kobieta zamężna»: A żenie jego dziano Aglijas [LA, 173, 25]. 2. «kobieta»: Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie [ŻMB, 18, 9]. Δ *gram.* rzecz. psł. dekl. -a- → pol. dekl. ż. Δ *formy tekstowe*: żenie C. lp., żonę B. lp. Δ *etym.* pie. *g^hena «rodząca»; psł. *žēna; ogśłow. – dłuż., głuż. žona «kobieta», czes., ślc. žena «kobieta», «małżonka», ros. žená «małżonka», przest. «niewiasta», ukr. žínka

«kobieta», przest. «małżonka», bułg. žená «kobieta», «małżonka», słowen. žena «kobieta», «małżonka» (por. grec. gynē «kobieta», «małżonka», łac. genus «ród», stprus. genno «kobieta», «małżonka», goc. ginō «małżonka», stang. cwene «małżonka», cwēn «królowa», ang. queen «królowa»). Δ *rozwój*: psł. *žēna → stpol. žōna → śrpol. żona; w j. pol. dokonała się specjalizacja zn., zachowane zostało zn. «małżonka», zaginęło szersze zn. «kobieta», poświadczane w pokrewnym przym. żeński.

IW-G

żyć (1) [Ślota] Δ *zn.* «jeść, biesiadować, ucztować»: Czci żeńską twarz (...)/ Cso masz na stole lepszego przed sobą,/ Czci ją, iżby żyła z tobą [Ślota, 190, 79]. Δ *gram.* czas., psł. kon. I -o- || -e- → stpol. kon. I -ę, -esz (żywę, żywiesz) → śrpol., npol. kon. II -'ę, -'esz (żyję, żyjesz); ndk. Δ *etym.* pie. *g^hei-; psł. *žiti, *živq; ogśłow. – czes. žít, žiji (stczes. žíti, živu), ukr. žyty, živú, ros. žit', živú, scs. žiti, živq (por. lit. gyti «goić się», gývúoti «żyć», stind. jīvati «żyje»). Δ *rozwój*: psł. *žiti → stpol. *žići → stpol., śrpol. żyć, stpol. odmiana żywę, żywiesz → śrpol. żyję, żyjesz pod wpływem biję, kryję, myję itp.

Δ *por.* pożyć, pożywać.

ZG

żydowski (2) [Kśw] Δ *zn.* «odnoszący się do Żydów»: I <mowi krol asyr>ski do krola Ezechyjasza, krola żydowskiego i do l<uda> jego [Kśw I, 10, 2]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *etym.* przym. utworzony za pomocą przyr. -bšk- od podstawy *židov-, a to od ogśłow. zapożyczenia *židō z j. reto-romańskich (por. stwł. giudio) ← łac. iudaeus, ← grec. Iudaios, hebr. j^hūdāh); ogśłow. – czes. i ślc. židovský, ukr. židivskýj, sch. židovski.

HK

żyto (2) [RsP] Δ zn. «gatunek zboża»: Jako Wawrzyniec pobrał na swem żyto, a nie na Mirosławinie [RsP, 45, 26]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. n. Δ formy tekstowe: żyto B. lp. Δ etym. psł. **žito* «to, co służy podtrzymywaniu życia», «dobrobyt», «pożywienie»; ogsłow., w wyniku różnej ewolucji semantycznej wyraz niejednoznaczny na obszarze słowiańskim – czes., słc. *žito* «żyto», ros. *žito* «wszystkie rośliny zbożowe, każde zboże niemiłcone», słoweń. *žito* «zboże, żyto, proso», bułg. *žito* «zboże, pszenica», scs. *žito* «warzywo, jarzyna, zboże» (por. stprus. *geits* «chleb»). Δ rozwój: stpol. **žito* → śrpol. żyto; w j. stpol. stopniowe zwężanie zn. ogólnych «to, co służy do życia», «bogactwo, majątek», «pożywienie» → «rośliny, i ich ziarna służące do jego sporządzania, zwykle zboża – pszenica, jęczmień, proso, ryż (dawna nazwa żyta)»; konkretyzacja zn. zróżnicowana w zależności od głównego gatunku zboża uprawianego na danym obszarze, w j. śrpol. nazwa żyto zaczęła stabilizować się jako określenie konkretnego gatunku zboża (*secale*), wypierając stpol. nazwę *rež*.

IW-G

żywny (2) [BZ] Δ zn. «żywy, żyjący»: I stworzył Bog wieloryby i wszelką duszę żywną i ruchającą [BZ, 71, 31]. Δ gram. przym., odm. złoż. Δ formy tekstowe: żywno B. lm. r. ż. Δ etym. psł. **živnъ* (jb) ← **živiti* «obdarczyć, podtrzymywać życie, dostarczać pożywienie, karmić, żywić»; zach.słow. i ukr. – czes. *živný* «pożywny, odżywczy», ukr. *živnyj* «pożywny, soczysty, żywotny, ożywiający»; w j. stpol. uznawany za bohemizm. Δ rozwój: w pol. wyraz znany do XIX w., zn. «żywy, żyjący» do XVII w., zn. «pożywny, żywiący, po-

silający» do XIX w. (jeszcze u Mickiewicza).

Δ por. żywy, żyć.

HK

żywo (1) [Kgn] Δ zn. «żywcem, w stanie żywym, jako żywego»: A świętego Bartłomieja kazał jest był na pręgę zawiesić a miotłami ji bić i z jego ji skory żywo obłupić [Kgn VI, 41, 28]. Δ gram. przysłów. Δ etym. pierwotnie M., B. lp. r. n. odm. prostej przym. psł. *živъ*; jako przym. – ogsłow. Δ rozwój: w okresie npol. pojawia się nowe zn. «żwawo, rześko»; we współ. j. pol. także «bezpośrednio»: *transmisja na żywo*; «intensywnie, w dużym stopniu»: *żywo się czymś interesować, słuchacze żywo reagowali*; «z energią, z werwą, szybko»: *żywo gestykulować*; także fraz.: *co żywo, jako żywo*.

Δ por. żywy.

BT

żywot (7) [B, Kśw, LA, RP] Δ zn. 1. «życie, sposób życia»: A dać raczy, jegoż prosimy,/ A na świecie zbożny pobyt,/ Po żywocie ra<j>ski przebyt [B, 163, 9]. 2. «opis życia, życiorys»: Jakoż się czcie w je świętem żywocie [Kśw II, 11, 33]. 3. «brzuch, łono»: Mistrz widząc obraz skarady,/ Żółte oczy, żywot bład,/ Groźno się tego przeleknął [RP, 196, 44]. Δ gram. rzecz., psł. dekl. -o- → pol. dekl. m. Δ formy tekstowe: żywot B. lp., żywocie Msc. lp. Δ etym. psł. **životъ* «życie», przen. «siedlisko życia», następnie ukonkretnione «brzuch, łono, żołądek»; rzecz. pochodny od psł. przym. *živъ* lub czas. **živiti* «sprawiać, że coś żyje»; ogsłow. – czes., słc. *život* «życie», arch. i pot. «brzuch», kasz. *ževot* «brzuch», dłuż. *żywot* «brzuch», głuż. *żiwot* «brzuch», «gorset», strus. *životъ* «życie», «majątek», ros. *živót* «brzuch», przest. «życie», ukr. *živít* «brzuch», bułg. *živót* «życie», słoweń. *živòt* «ży-

ciorys», sch. *život* «życiorys», «brzuch», scs. *životъ* «życie», «pożywienie» (por. lit. *gyvatà* «żywot», stprus. *giwato* «życie»). Δ *rozwój*: stpol. **život* → śrpol. *żywot*; wyraz zachował do dziś 3 zn., ale zakres użycia ograniczony stylistycznie i regionalnie; zn 1. dziś podn. i książk., utrwalone w charakterystycznych połączeniach *prowadzić*, *pędzić żywot*, w j. rel. zachowane wyrażenie *żywot wieczny*; w zn. 2. (także książk.) wyraz występuje w charakterystycznych połączeniach, np. *żywoty świętych*, *sławnych mężów*, *filozofów*; w zn. 3. zachowany na zasadzie reliktu w modlitwie *błogostawiony owoc Two-*

jego żywota oraz dialektalnie w zn. «brzuch».

Δ *por. żywy, żyć, żywny.*

IW-G

żywy (3) [BZ, ŻB] Δ *zn.* «żyjący»: Wywiedź ziemia stworzenia żywe w swem porodzie [BZ, 71, 36]. Δ *gram.* przym., odm. złoż. Δ *formy tekstowe*: żywe B. lp. r. n., *żywą* B. lp. r. ż. Δ *etym.* pie. **g^hiū-o-* «żywy» (por. lit. *gývas*, łac. *vivus*) → psł. **živъ(jb)*; ogśłow. – czes. i ślc. *živý*, ros. *živój*, *živ*, bułg. *živ*, scs. *živъ*.

Δ *por. żyć, żywot, żywny.*

HK